МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Науковий збірник

Випуск 6

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Головний редактор:

Соколенко Ольга Леонідівна *– доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Члени редакційної колегії:

Алексєєнко І.Г., *доктор політичних наук, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Булат Є.А., *доктор юридичних наук, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Гошовський В.С., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Дрозд В.Г., *доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, начальник 3-го відділу науково-дослідної лабораторії проблем правового та організаційного забезпечення діяльності Міністерства, Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України*

Корнякова Т.В., *доктор юридичних наук, професор, Заслуженный юрист Україні, завідувачка кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Ліпинський В.В., *кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри адміністративного та митного права, Університет митної справи та фінансів*

Макушев П.В., *доктор юридичних наук, професор, декан юридичного факультету, Дніпровський гуманітарний університет*

Марченко О.В.*, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, трудового та господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Мацей Борский, *доктор філософії, декан факультету адміністрування та менеджменту, Університет Humanitas, Сосновець (Республіка Польща)*

Мінченко С.І., *доктор юридичних наук, професор, габілітований доктор правничих наук (Республіка Польща), начальник управління правового забезпечення економіки оборони, безпеки та санкційної політики, Департамент юридичного забезпечення Міністерства економіки України*

Патерило І.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного, трудового і господарського права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Пиріг І.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри криміналістики, судової медицини та психіатрії, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Сачко О.В., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Столітній А.В., *доктор юридичних наук, професор, професор СК № 1 Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*

Тертишник В.М., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри правоохоронної діяльності та кримінально-правових дисциплін, Університет митної справи та фінансів*

Хрідочкін А.В., *доктор юридичних наук, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри загально-правових дисциплін, Дніпровський гуманітарний університет*

Чабаненко М.М., *доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного, господарського та екологічного права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Чаплинська Ю.А., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри кримінально-правових дисциплін, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ*

Шуба Б.В., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Юзікова Н.С., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри адміністративного і кримінального права, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара*

Юрчишин В.М., *доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри міжнародної та кримінальної юстиції, Чернівецький навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»*

Науковий збірник містить статті, що висвітлюють питання з різних галузей права.
Видання розраховане на викладачів юридичних факультетів вищих навчальних закладів,
а також осіб, які цікавляться питаннями розвитку юридичної науки в Україні.

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com
від польської компанії Plagiat.pl.

Зміст наукових праць не завжди збігається з точкою зору редакційної колегії.

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet рішенням вченої ради
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
(Протокол № 5 від 19.12.2024)

Офіційний сайт: *apnl.dnu.in.ua*

Засновник: Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Науковий збірник «Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції» є фаховим виданням категорії «Б»
на підставі Наказу МОН України від 9 лютого 2021 року № 157 (додаток 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення
№ 2053 від 13.06.2024 року

ISSN 2408-9257 (Print)
ISSN 2664-6226 (Online)

© Дніпровський національний
університет імені Олеся Гончара, 2024

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 340.1
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-1

Івасюк В. В.,
аспірант ІІ курсу кафедри державно-правових дисциплін факультету права та економіки Міжнародного гуманітарного університету

ЦІННІСНИЙ ЗРІЗ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА

A VALUE-BASED VIEW OF THE LEGAL SYSTEM OF THE MODERN STATE AND SOCIETY

У сучасному світі правова система є фундаментальною основою державного устрою та суспільного життя. Вона не лише регламентує суспільні відносини, а й демонструє систему цінностей, яка вибирає переваги та орієнтири розвитку держави та її громадян. Дослідження ціннісного зрізу елементів правової системи дозволяє зрозуміти, які моральні, етичні та соціальні ідеали закладені в правових нормах, наскільки вони задоволені суспільним очікуванням і як впливають на ефективність правового регулювання.

Ця робота присвячена аналізу ключових елементів правової системи сучасної держави через призму їх ціннісного наповнення. Особлиа увага приділена взаємозв'язку між цими елементами та їхньою роллю у формуванні ефективної правової системи. Аналіз правової системи через її ціннісний вимір дозволяє оцінити її ефективність, гуманістичну спрямованість та здатність забезпечити справедливість у суспільстві. Ефективність правової системи є однією з основоположних умов стабільності та розвитку будь-якої держави. Правова система, що функціонує ефективно, сприяє зміцненню довіри громадян до державних інститутів, забезпечує передбачуваність правових наслідків і сприяє соціальній згуртованості.

Гуманістична спрямованість правової системи полягає у пріоритеті прав людини та гідності особистості у процесі правозастосування. Це означає, що при розробці та застосуванні законів враховуються насамперед інтереси особи, її права на захист, рівність перед законом та справедливий судовий розгляд. Гуманізм правової системи також виявляється у прагненні до ресоціалізації правопорушників та наданні їм можливостей для виправлення, що є важливою складовою концепції відновного правосуддя.

Здатність правової системи забезпечити справедливість є критерієм її дієвості та моральної легітимності. Справедливість у праві передбачає не лише формальне дотримання законів, але й досягнення збалансованості інтересів різних суб'єктів, адекватність санкцій учиненим правопорушенням та наявність ефективних механізмів захисту прав постраждалих.

Ціннісний аспект правової системи сучасної держави відіграє важливу роль у формуванні правової культури суспільства, оскільки саме він визначає моральні орієнтири, на яких базуються законодавство та правозастосовна практика. Основними цінностями, що лежать в основі правової системи, є верховенство права, свобода, рівність, справедливість і повага до людської гідності. Відображення цих цінностей у правовій системі сприяє легітимності державної влади та зміцненню громадянського суспільства. У сучасній державі правова система має не лише регулювати суспільні відносини, а й слугувати інструментом утвердження загальнолюдських цінностей, що є запорукою довготривалого демократичного розвитку.

Ключові слова: *цінності, правова система, правові норми, правові інститути, правозастосування, правові цінності, правова ідеологія, правові принципи, сучасна держава, глобалізація, технології.*

In the modern world, the legal system is the fundamental basis of the state system and social life. It not only regulates social relations, but also demonstrates a system of values that chooses the advantages and guidelines for the development of the state and its citizens. The study of the value dimension of the elements of the legal system allows us to understand what moral, ethical and social ideals are embedded in legal norms, how well they meet public expectations and how they affect the effectiveness of legal regulation.

This article analyzes the key elements of the legal system of a modern state through the prism of their value content. Particular attention is paid to the relationship between these elements and their role in the formation of an effective legal system. The analysis of the legal system through its value dimension allows assessing its efficiency, humanistic orienta-

© Івасюк В. В., 2024

tion and ability to ensure justice in society. The effectiveness of the legal system is one of the fundamental conditions for the stability and development of any state. An efficient legal system helps to strengthen public trust in state institutions, ensures predictability of legal consequences and promotes social cohesion.

The humanistic orientation of the legal system is based on the priority of human rights and dignity of the individual in the process of law enforcement. This means that when developing and applying laws, the interests of the individual, his or her rights to protection, equality before the law, and fair trial are taken into account first and foremost. The humanism of the legal system is also manifested in the desire to re-socialize offenders and provide them with opportunities for correction, which is an important component of the concept of restorative justice.

The ability of a legal system to ensure justice is a criterion of its effectiveness and moral legitimacy. Justice in law implies not only formal compliance with the law, but also achieving a balance of interests of different actors, adequate sanctions for offenses committed and effective mechanisms for protecting the rights of victims.

The value aspect of the legal system of a modern state plays an important role in shaping the legal culture of society, as it determines the moral guidelines on which legislation and law enforcement practice are based. The main values underlying the legal system are the rule of law, freedom, equality, justice and respect for human dignity. The reflection of these values in the legal system contributes to the legitimacy of government and the strengthening of civil society. In a modern State, the legal system should not only regulate social relations, but also serve as a tool for promoting universal values, which is the key to long-term democratic development.

Key words: *values, legal system, legal norms, legal institutions, law enforcement, legal values, legal ideology, legal principles, modern state, globalization, technology.*

Постановка проблеми. Ефективне функціонування сучасного суспільства неможливе без чіткої системи правового регулювання, яка не лише встановлює норми поведінки суб'єктів права, але й передбачає дієвий механізм їх реалізації та захисту. Саме наявність такого механізму гарантує належне впорядкування суспільних відносин, гарантуючи реалізацію прав і свобод громадян та захист їхніх законних інтересів. Також він виступає гарантією стабільності та правопорядку в державі.

Правова система будь-якої держави є складним організмом, яке постійно розвивається та адаптується до нових викликів. Одним з ключових аспектів її функціонування є ціннісний компонент. Цінності, що лежать в основі правової системи, визначають її характер, спрямованість та ефективність.

Ефективність правового регулювання залежить від чіткого та зрозумілого формулювання правових норм, які забезпечують передбачуваність поведінки суб'єктів права та створюють умови для стабільного функціонування суспільства. Правотворець зобов'язаний створювати правові акти, що містять чіткі, зрозумілі та ефективні правові норми, які адекватно відображають суспільні потреби.

Глобалізаційні процеси вимагають від держави пошуку балансу між захистом національних інтересів та участю у міжнародному співробітництві. Наукове дослідження ціннісних засад правової системи сприятиме визначенню пріоритетів національного законодавства в умовах глобалізації та забезпеченню ефективної реалізації національних інтересів, а також необхідністю адаптації правової системи до нових реалій та пошуку інструментів для оптимізації правових процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика цінностей та їхнього впливу на правову систему є предметом дослідження багатьох видатних вітчизняних науковців, таких як Є.М. Причепій, Т.В. Бутківська, С.Ш. Аваліані, Є.Р. Борінштейн, А.А. Кавалеров, О.В. Радченко, Н.Б. Арабаджи, А.Г. Карась, П. Рабінович, О.О. Бандура, К.В. Горобець та інші. Р. Лаутман зазначає, що кількість наукових робіт, присвячених проблематиці цінностей, сягає тисяч. Кожен із дослідників вносить свій внесок у розробку цього складного наукового напрямку, що свідчать про високий рівень наукового інтересу до цієї теми.

Незважаючи на досягнення різноманітних досліджень, комплексного аналізу, який би об'єднав різноманітні підходи до аналізу аксіологічного аспекту правової систему сучасної держави та суспільства, у вітчизняній науці досі бракує. Тому, питання сутності ціннісного зрізу елементів правової системи сучасної держави та суспільства потребує подальшого всебічного дослідження.

Мета – проаналізувати теоретичні основи правової системи сучасної держави та суспільства, їх складові елементи, а також виявити характерні риси ціннісного аспекту елементів правової системи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правове регулювання є багатогранним процесом, що включає не лише диспозитивні, а й імперативні норми, а також елементи персоніфікації та процедурної регламентації. Вибір конкретного методу регулювання залежить від специфіки правовідносин та соціальних потреб. Соціальне призначення права вимагає не лише забезпечення свободи, а й встановлення певної міри порядку, що досягається за допомогою імперативних норм та процедурних правил. Система правового регулювання є комплексною і включає як елементи свободи вибору, так і елементи примусу. Персоніфікація суб'єктів та регламентація процедур є невід'ємними компонентами цієї системи, що забезпечують її ефективність.

Слід враховувати, що юридичний процес є формалізованою процедурою, що передбачає дотримання встановлених законом правил. Вирішення юридичних спорів відбувається у межах чітко визначених процесуальних рамок, що забезпечують рівність сторін та об'єктивність судового розгляду.

Чи не є однією з фундаментальних функцій права встановлення та закріплення моделей соціально бажаної поведінки? Саме в процесі правового регулювання суспільних відносин найбільш виразно проявляється соціальне призначення права, яке полягає у встановленні чітких правил поведінки в типових для суспільства ситуаціях. Адже саме такий порядок забезпечує стабільність і передбачуваність суспільних відносин.

Правове регулювання має мати гуманістичний характер, тобто бути спрямованим на забезпечення гармонійного розвитку особистості та суспільства в цілому, з урахуванням інтересів як індивіда, так і суспільства. Шляхом правового припису здійснюється безпосереднє правове регулювання суспільних відносин, встановлюючи конкретні правила поведінки, які відповідають вимогам правопорядку.

Цінності є фундаментом правової системи, і їхня зміна неминуче призводить до змін у праві [1, с. 10]. Завдання правової науки полягає в тому, щоб досліджувати ці процеси і розробляти механізми адаптації правової системи до нових соціальних реалій. Проблема взаємодії індивідуальних і суспільних цінностей є однією з найважливіших у сучасній юридичній науці. Шаргородський справедливо зазначає, що кожна соціальна група формує власну систему цінностей, яка відображає її інтереси та цілі. Індивід, як член різних соціальних груп, внутрішньо суперечливий, оскільки він одночасно є носієм як індивідуальних, так і колективних цінностей. Таким чином, актуальним завданням є розробка механізмів інтеріоризації суспільних цінностей індивідом та забезпечення їхньої реалізації в правовій поведінці.

Цінності є фундаментальними уявленнями про те, що є цінним і бажаним у суспільстві. Саме вони покликані визначати основні напрямки розвитку суспільства, формувати правові норми та інститути у державі [2, с. 28]. Основні цінності, що лежать в основі правової системи, включають такі принципи як справедливість (всі люди повинні бути рівними перед законом і мати рівні можливості), гідність людини (кожна людина має право на повагу її гідності та недоторканності), свобода (люди мають право на свободу вираження поглядів, віросповідання, об'єднання тощо), рівність (всі люди мають рівні права і можливості), солідарність (люди повинні підтримувати один одного і спільно вирішувати проблеми) тощо.

Цінності, будучи фундаментальними орієнтирами людської діяльності, безпосередньо впливають на формування правової системи. Вони визначають напрям розвитку права, зміст правових норм та інститутів, а також критерії оцінки правової поведінки. Різноманітність культурних контекстів обумовлює різноманітність цінностей, що відображається у специфіці національних правових систем. Так, правові цінності є основоположними категоріями правового буття, які визначають мету та напрямки розвитку права. Вони існують на різних рівнях: від абстрактних ідей до конкретних життєвих цінностей. Негативна актуалізація цих цінностей можлива, але вона, як правило, стосується конкретних, екзистенційних цінностей, пов'язаних з безпосереднім життям людини. Вони виявляють себе не лише в нормативних актах, а й у реальній поведінці суб’єктів права. Вони формують певні очікування щодо правової поведінки, виступаючи внутрішнім регулятором і мотивом для дотримання правових норм. Емоції, такі як сумнів, страх чи віра,

також впливають на сприйняття права та мотивацію до правомірної поведінки [4, с. 30].

Цінності проявляються в усіх елементах правової системи, таких як:

– правові норми (кожна правова норма відображає певні цінності. Наприклад, норми, що захищають права людини, відображають цінність гідності людини);

– правові інститути (такі як сім'я, власність, договір, також базуються на певних цінностях);

– правові принципи (наприклад, принцип верховенства права, принцип рівності перед законом, вони є узагальненням правових цінностей);

– правозастосовча практика (судді та інші правозастосовці при прийнятті рішень керуються правовими цінностями).

Розглянемо деякі з них більш детально, оскільки цінності є фундаментом правової системи, впливаючи на формування правових норм та інститутів. Будучи продуктом культурно-історичного розвитку, цінності визначають напрям розвитку права та його роль у суспільстві. Як зазначав М. Вебер, цінності виступають своєрідними векторами, що направляють еволюцію правової системи. Вони слугують орієнтиром для законодавця при створенні правових норм та визначають, які соціальні відносини повинні бути регульовані правом, які цінності мають бути захищені, а які – обмежені [8, с. 20].

Формально визначені правові норми є не тільки основоположним елементом правової системи, але й цінністю, яка забезпечує її стабільність і передбачуваність. Хоча право є складним соціальним явищем, його ефективне функціонування неможливе без чіткої формалізації правових норм.

Ж.Л. Бержель підкреслював, що право є соціальним феноменом, який виражається через систему правил, що регулюють взаємодію індивідів та соціальних груп у межах організованого суспільства. Саме вони визначають межі допустимої поведінки учасників суспільних відносин. Саме в цих правилах знаходить своє відображення об'єктивне право. Правові норми, як правило, формулюються у вигляді приписів, що встановлюють чіткі правила поведінки для учасників суспільних відносин. Мета такого регулювання – забезпечення правопорядку та стабільності в суспільстві за допомогою державного примусу [3, с. 133].

Система права має складну структуру, яка складається з різноманітних елементів. Згідно з традиційною українською юридичною доктриною, основоположним елементом цієї системи є норма права. Норма права виступає як будівельний блок системи права, забезпечуючи її цілісність та функціонування. Саме на основі норм права формуються всі інші елементи правової системи.

Ю.М. Оборотов пропонує розглядати систему права як складну структуру, яка складається з кількох взаємопов'язаних компонентів. Серед них він виділяє норми права, що формують систему законодавства, принципи права, які становлять окрему систему, та цінності, що утворюють аксіосферу права. Крім того, вчений звертає увагу на важливу роль постулатів, які є основою для наукового дослідження права [9, с. 50].

Поглиблюючи розгляд цієї тези, можна констатувати, що не всі правові норми мають виключно регулятивний характер. Такі елементи правової системи як дефініції, фікції, презумпції та преюдиції, хоча й мають нормативний характер, не є безпосередніми правилами поведінки, а слугують для уточнення, доповнення та тлумачення основних правових приписів.

Визначення норми права, сформульоване Н.М. Крестовською, є одним з найбільш повних і точних в юридичній науці. Авторка дає всебічне визначення норми права, підкреслюючи її формальний характер, державне походження, забезпечення примусом та соціальну значущість. Згідно з цим визначенням, норма права є офіційно встановленим правилом поведінки, яке регулює суспільні відносини і забезпечується державою [10, с. 43].

А.Ф. Крижановський звертає увагу на динамічний характер суспільних відносин та необхідність постійного вдосконалення правової системи, яка має забезпечувати баланс між індивідуальними правами та суспільним порядком. За думкою автора, правопорядок є не просто сумою юридичних норм, а скоріше результатом їх ефективного застосування та адаптації до мінливих умов суспільного життя. А.Ф. Крижановський підкреслює, що

саме правопорядок є визначальним фактором якості правового життя. Він зазначає, що правопорядок виступає як своєрідний індикатор ефективності правової системи, відображаючи здатність права забезпечувати баланс між свободою та справедливістю [7, с. 34].

Безперечно, правова система містить норми, що виражають безумовну волю держави. Проте вона (мається на увазі правова система) є і відображенням панівних у суспільстві цінностей. Зміни в системі цінностей неминуче призводять до змін у праві. У суспільстві можуть існувати різні цінності, що призводить до конфліктів і суперечностей у правовій системі. В цьому випадку, прийнято знаходити компроміси і забезпечувати баланс між різними цінностями, що є завданням правової ідеології. Тому саме вона повинна бути орієнтована на постійний аналіз та оновлення правових норм з метою забезпечення їх відповідності сучасним цінностям та потребам суспільства.

Швидкі суспільні трансформації вимагають від правової системи постійної адаптації до нових ціннісних орієнтирів. Зміна соціальних умов, розвиток технологій, глобалізація – все це впливає на систему цінностей, що лежить в основі права. Правова ідеологія має не лише відстежувати ці зміни, але й формувати нові правові норми, які б відповідали сучасним викликам та забезпечували захист фундаментальних прав і свобод людини. В умовах сучасних трансформацій вона повинна забезпечити баланс між традиційними цінностями та новими викликами, сприяючи розвитку демократичного, правового та соціального суспільства.

Правові цінності не лише відображають суспільні відносини, але й активно формують їх. Вони визначають структуру суспільства, взаємодію індивідів та соціальних груп, а також створюють умови для розвитку держави. Правові цінності та норми, як органічна частина правової системи, тісно взаємодіють з іншими сферами людського буття, зокрема з мораллю та духовністю. Саме в цьому синтезі право знаходить своє найповніше вираження. Розвиток правової свідомості та правової культури неможливий без збагачення духовно-морального потенціалу особистості. Лише за умови гармонійного поєднання правових і моральних цінностей можливе формування правової держави [5, с. 20].

Правова ідеологія є динамічною системою, яка постійно розвивається і адаптується до нових умов. Вона охоплює широкий спектр питань, від стратегічного планування правового розвитку до конкретних правових реформ. Завдання правової ідеології полягає в тому, щоб забезпечити єдність і послідовність правової системи. Вона включає в себе не лише загальні ідеї справедливості, рівності та свободи, але й конкретні правові інститути, такі як конституційне право, адміністративне право, цивільне право тощо.

Висновки. Таким чином, ефективність правової системи залежить від гармонійної взаємодії аксіологічної (ціннісної) та нормативної сфер. Правові норми повинні відображати суспільні цінності, а правові цінності, в свою чергу, повинні бути закріплені в правових нормах. Цінності правової системи, як фундамент правової системи, повинні розвиватися, враховуючи як історичний досвід, так і сучасні виклики, визначають напрямки правового реформування та забезпечують легітимність правових норм. Для успішного розвитку права необхідно враховувати специфіку національних правових традицій та цінностей, одночасно адаптуючи правову систему до міжнародних стандартів.

Цінності є фундаментом правової системи і визначають її характер та спрямованість. Зміна цінностей призводить до відповідних змін у правовій системі. Цінності не є статичними, вони постійно змінюються під впливом соціальних, економічних та політичних процесів. Для забезпечення ефективного функціонування правової системи необхідно постійно аналізувати та оновлювати систему цінностей, на яких вона базується. Наприклад, розвиток технологій призвів до виникнення нових цінностей, пов'язаних з захистом персональних даних та кібербезпекою.

Ефективна, гуманістична та справедлива правова система є фундаментом демократичного суспільства, де кожна особа може відчувати захищеність та впевненість у непорушності своїх прав. Вона сприяє розвитку правової культури, зміцненню громадянського суспільства та підвищенню рівня правосвідомості населення, що є запорукою сталого розвитку та процвітання держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Арабаджи Н.Б. Правовий порядок як цінність: загальнотеоретичне дослідження : автореферат дис. … канд. юрид. наук. Одеса, 2013. 31 с.

2. Бандура О. О. Системні взаємозв'язки правових цінностей (загальний нарис). Форум права. 2011.№ 2. С. 26–33.

3. Бержель Ж.-Л. Загальна теорія права. К., Вид. «КНТ», 2021, 464 с.

4. Громовий Я.С. Правова цінність як загальнотеоретична категорія. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право. 2019. Вип. 59(1). С. 30–34.

5. Калиновський Ю.Ю. Системоутворююча роль правових цінностей та норм у вітчизняному державотворенні. Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія : Філософія, філософія права, політологія, соціологія. 2017. № 1. С. 16–25.

6. Качур В.О. Правові цінності як детермінанти сталого розвитку суспільства. Право. Людина. Довкілля. 2021. Vol. 12, № 3. С. 15–23.

7. Крижанівський А.Ф. Правовий порядок: між законними інтересами. Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. 2016. Вип. 25. С. 4–8.

8. Невмержицька О. Визначення категорії «цінність»: до історіографії проблеми. Східноєвропейський історичний вісник. 2017. Вип. 4. С. 15–23.

9. Оборотов Ю.М. Теорія держави і права: державний іспит. Х. : Одіссей, 2010. 256 с.

10. Теорія держави і права : навч. посібник / Н.М. Крестовська, Л.Г. Матвєєва, Я. О. Тицька та ін. Одеса, 2021. 193 с.

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-2

Савченко О. М.,
аспірант ІІ року навчання третього (освітньо-наукового) рівня
Дніпровского національного університету імені Олеся Гончара
https://orcid.org/0009-0000-5335-0109

ВИНИКНЕННЯ ТА ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

EMERGENCE AND COUNTERACTION OF CORRUPTION: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS

Публікація присвячена комплексному аналізу історико-правових аспектів виникнення, розвитку та протидії корупції у різних епохах і регіонах світу. Здійснено огляд витоків корупції, починаючи з первісного суспільства, зокрема аналіз релігійних і соціальних факторів, що сприяли її формуванню. Досліджено, як корупція виникла ще в умовах племінних суспільств, де хабарництво набувало форми ритуальних дарів жерцям та правителям, і як у подальшому це явище трансформувалося з розвитком державності та правових систем.

Було розглянуто антикорупційні практики у Стародавньому Вавилоні, Греції, Римі та Китаї, демонструючи, як правові, соціально-економічні та культурні особливості впливали на методи боротьби з цим явищем. У Стародавньому Вавилоні боротьба з корупцією базувалася на суворих покараннях, що регламентувалися в Кодексі Хаммурапі. В Афінах впроваджували механізми громадського контролю, декларування доходів та етичних обмежень для посадовців. У Римі приймалися закони, що регулювали хабарництво, підкуп виборців та конфлікти інтересів, доповнюючись адміністративними та судовими заходами. У Стародавньому Китаї основою антикорупційної політики були конфуціанські моральні принципи, що поєднували суворі покарання з вихованням доброчесності серед чиновників.

У статті виокремлено ключові елементи антикорупційних заходів, таких як створення законодавчої бази, етичне регулювання, обмеження розкоші, суворі покарання та інституційні механізми. Досліджено ефективність цих підходів, їхній вплив на стабільність державних інститутів та соціальні відносини.

Особливу увагу приділено аналізу того, чому деякі антикорупційні заходи виявилися ефективними, тоді як інші не змогли забезпечити сталого зменшення рівня корупції, що в окремих випадках спричинило занепад державних утворень. Досліджено спадковість антикорупційних механізмів та їхню адаптацію до змінних політичних і економічних умов.

Робота наголошує на необхідності комплексного підходу до протидії корупції, що включає етичне виховання, прозорість управління та формування нульової толерантності до корупційних проявів. Нами зроблено висновок, що боротьба з корупцією вимагає не лише суворих правових санкцій, а й побудови ефективної системи превентивних заходів, що ґрунтуються на формуванні суспільних цінностей, політичної волі та громадського контролю. Аналіз історичних прикладів дозволяє провести паралелі із сучасними антикорупційними стратегіями та запропонувати рекомендації щодо їх удосконалення.

Ключові слова: *корупція, антикорупційні заходи, історико-правовий аналіз, Стародавній Вавилон, Стародавній Рим, Стародавній Китай, антикорупційне законодавство, соціальна стабільність, правове регулювання.*

The publication is devoted to a comprehensive analysis of the historical and legal aspects of the emergence, development, and counteraction to corruption in various epochs and regions of the world. The origins of corruption are reviewed, starting from primitive societies, with a particular focus on the analysis of religious and social factors that contributed to its formation. The study examines how corruption initially emerged in tribal societies, where bribery took the form of ritual offerings to priests and rulers, and how this phenomenon later transformed with the development of statehood and legal systems.

We analyze anti-corruption practices in Ancient Babylon, Greece, Rome, and China, demonstrating how legal, socio-economic, and cultural characteristics influenced methods of combating this phenomenon. In Ancient Babylon, the fight against corruption was based on strict punishments regulated by the Code of Hammurabi. In Athens, mechanisms of public control, income declaration, and ethical restrictions for officials were implemented. In Rome, laws were enacted to regulate bribery, electoral fraud, and conflicts of interest, supplemented by administrative and judicial measures. In Ancient China, the foundation of anti-corruption policy was Confucian moral principles, which combined strict punishments with the cultivation of integrity among officials.

© Савченко О. М., 2024

The article highlights key elements of anti-corruption measures, such as the establishment of a legal framework, ethical regulation, restrictions on luxury, strict punishments, and institutional mechanisms. The effectiveness of these approaches, their impact on the stability of state institutions, and social relations are examined.

Special attention is given to analyzing why some anti-corruption measures proved effective, while others failed to ensure a sustained reduction in corruption levels, which in some cases led to the decline of state formations. The study explores the continuity of anti-corruption mechanisms and their adaptation to changing political and economic conditions.

The study emphasizes the necessity of a comprehensive approach to combating corruption, which includes ethical education, governance transparency, and the development of zero tolerance for corrupt practices. We conclude that the fight against corruption requires not only strict legal sanctions but also the establishment of an effective system of preventive measures based on the formation of social values, political will, and public oversight. The analysis of historical examples allows for drawing parallels with modern anti-corruption strategies and proposing recommendations for their improvement.

Key words: *corruption, anti-corruption measures, historical and legal analysis, Ancient Babylon, Ancient Rome, Ancient China, anti-corruption legislation, social stability, legal regulation.*

Проблематика протидії корупції, яка залишається однією з найгостріших суспільних і наукових тем, не є виключно сучасним викликом. Це складне соціальне явище має глибокі історичні корені, які простежуються від найдавніших часів і демонструють свою мінливість та адаптивність до змін у суспільстві.

Феномен корупції, як у теоретичному, так і у прикладному аспекті, привертає значну увагу дослідників з різних країн світу. Останніми роками були опубліковані праці таких науковців, як Корняков Т.В., Соколенко О.Л., Юзікова Н.С., які зробили суттєвий внесок у дослідження цього явища [1]. У своїх роботах вони акцентували увагу на сутності корупції, її трансформаціях у різних суспільствах та впливі на державні та суспільні процеси.

Історично корупція розглядалася як соціально небезпечне явище, що підриває національну безпеку, економічну стабільність, функціонування державних інституцій та довіру до них. Вона впливає на демократичні процеси, сприяє посиленню соціальної нерівності та перешкоджає сталому розвитку суспільства. Ми акцентуємо увагу на аналізі способів протидії та запобігання корупційним проявам у різних регіонах та епохах. Такий підхід дозволяє не лише простежити історичну динаміку корупційної поведінки, але й розробити сучасні стратегії боротьби з урахуванням специфіки кожного регіону.

Актуальність дослідження корупції в хронологічному та просторовому аспектах полягає у вивченні її динамічної природи. Корупція адаптується до змін у політичних, економічних і технологічних умовах. Змінюються як форми прояву цього явища, так і методи боротьби з ним. Вивчення часових аспектів корупції дозволяє ідентифікувати ключові етапи еволюції її форм – від примітивного хабарництва до складних схем, що інтегруються у сучасні економічні та політичні системи. Просторовий аналіз, у свою чергу, допомагає зрозуміти специфіку корупційної поведінки у різних регіонах світу, що дозволяє розробити адаптовані до цих особливостей антикорупційні заходи.

Метою нашої наукової статті є глибокий аналіз трансформацій корупційної поведінки у часовому та просторовому аспектах, дослідження методів протидії корупційним злочинам, а також розробка рекомендацій щодо стратегій і тактик запобігання корупції з урахуванням цих трансформацій.

Витоки корупції сягають періоду первісного суспільства, коли перші спроби її прояву були тісно пов’язані із системою обміну та племінними відносинами. Згодом це явище набуло нових форм, відображених у письмових джерелах давніх цивілізацій. Згадки про корупцію прослідковуються у історичних записах Давнього Єгипту, Китаю, Стародавньої Греції та Риму. У ці періоди корупція проявлялася як зловживання владою заради особистої вигоди, що спонукало до появи перших антикорупційних заходів, таких як суворі закони, обмеження на посади та інші регулятивні механізми.

Дослідження історичних аспектів корупції дозволяє побачити, як суспільства реагували на це явище та які методи виявилися найбільш ефективними у боротьбі з ним. Аналіз просторових особливостей, зокрема, дозволяє простежити, як культурні, економічні та полі-

тичні фактори впливали на формування корупційної поведінки. Наприклад, у Китаї боротьба з корупцією базувалася на системі покарань і моральних принципів конфуціанства, тоді як у Стародавньому Римі важливу роль відігравали законодавчі ініціативи та громадський контроль.

Отже, дослідження корупції у різних часових та просторових аспектах є необхідним для розуміння її еволюції та розробки сучасних ефективних антикорупційних стратегій, які відповідатимуть специфіці кожного суспільства.

Витоки корупції, вочевидь, сягають у первісне суспільство вони пов'язані з язичницькими віросповіданнями. Люди, цілком залежні від сил природи, намагалися задобрити богів, які уособлювали ці сили, і приносили їм жертви. Коли з'явилися перші служителі культу, «близькі» до богів (шамани, знахарі, волхви тощо), їм також приносити подарунки, намагаючись отримати милість богів. Але повністю сформувалась та проявилась вона тоді, коли з'явилася держава. Згадка про хабарі мала місце ще у Старому Заповіті: «Не бери дарів, бо дари сліпими роблять зрячих і викривлюють слова справедливих» (Ісх. 23:8), «Я знаю як численні ваші злочини і як тяжкі ваші гріхи: ви тиснете правого, берете хабарі, а жебрака, який шукає правосуддя, відганяєте від воріт...» (Ам., 5:12). (Корнякова)[1, с. 8].

Навіть у Корані згадувалось про продажність суддів: «Не присвоюйте незаконно майна один одного і не підкуповуйте суддів, щоб навмисно привласнити частину власності інших людей» (Коран 2:188). [1, с. 9].

Таким чином, можна стверджувати, що антикорупційні засади, згадані навіть у релігійних текстах, демонструють прагнення закласти етичні стандарти, спрямовані на подолання корупції та уповільнення її поширення в суспільстві.

Історичне коріння корупції сягає глибоких пластів людської історії та, ймовірно, бере початок із первісного суспільного звичаю робити дарунки з метою здобуття прихильності. У цих діях, як правило, не вбачалося негативного змісту, оскільки в первісних і ранньокласових суспільствах ще не існувало навіть загальних уявлень про корупцію. Дарунок вождеві або воєначальникові для підтримки персональних звернень розглядався як соціально прийнятна норма поведінки.

Перші згадки про прояви корупції та методи боротьби з нею знаходимо в записах шумерського правителя Урукагіни, царя міста-держави Лагаш, який правив у другій половині XXIV століття до н.е. Урукагін запровадив низку реформ, спрямованих на зменшення зловживань владою та обмеження корупційних практик серед управлінців. Проте, навіть незважаючи на суворі та часто показові покарання за корупційні діяння, ці заходи не досягли повного успіху. Найкращим результатом було стримування найбільш небезпечних проявів корупції, тоді як дрібні хабарі та розтрати залишалися повсюдними [2, с. 52].

Серед ранніх писемних пам'яток, що містять згадки про корупцію, варто виділити стелу царя Вавилону Хаммурапі, яка сьогодні відома як «Кодекс Хаммурапі». Ця кам'яна брила, датована приблизно 1780-ми роками до н.е., містить 282 статті, які регулюють різні аспекти суспільних відносин. Хоча корупція не була виокремлена в Кодексі як окрема категорія злочинів, покарання за дії, які можна трактувати як корупційні, чітко прописані в його положеннях [3]. Це включало суворі санкції за зловживання посадовими обов'язками, такі як несправедливі судові рішення, обман чи незаконне збагачення за рахунок інших.

Аналіз цих ранніх правових джерел дозволяє зробити висновок, що боротьба з корупцією була актуальною навіть у найдавніших суспільствах. Однак ефективність антикорупційних заходів у ті часи залишалася обмеженою через низький рівень інституційного розвитку та слабкість контролюючих механізмів. Вивчення цих історичних прикладів дає змогу краще зрозуміти причини стійкості корупційних практик та необхідність комплексного підходу до їх подолання в сучасних умовах.

Більшість українських дослідників, які вивчають історію протидії корупції [4; 5], акцентують увагу на положеннях § 5 Кодексу Хаммурапі, що регулюють відповідальність суддів за фальсифікацію документів. Цей параграф передбачає досить м'яке, порівняно з іншими положеннями Кодексу, покарання, яке має здебільшого адміністративно-дисциплінарний характер. У ньому зазначено: «Якщо суддя буде

розглядати судову справу, прийме рішення, виготовить документи з печаткою, а потім своє рішення змінить, то цього суддю треба викрити у зміні рішення, і він повинен сплатити суму позову у цій судовій справі у 12-кратному розмірі, а також має бути на зібранні піднятий зі свого судового місця і не повинен повертатися і засідати із суддями у суді» [3].

З одного боку, дослідження цих положень дає цінний матеріал для аналізу історії боротьби з корупцією в судових органах. Значна сума штрафних санкцій та особливо пожиттєва заборона займатися судочинством сучасними дослідниками можуть розглядатися як досить суворе покарання для тогочасного суспільства. Такий підхід демонструє прагнення правителя встановити жорсткі рамки відповідальності для суддів, які зловживали своїм становищем, зберігаючи водночас помірність у каральних заходах.

Однак Кодекс Хаммурапі містить ще більш жорсткі норми, які стосуються осіб, що обіймали військові посади, а саме «декум» (десятник) і «лубуттум» (сотник) у зловживаннях владою відносно редума (воїна що зобовязаний був служити). У випадках зловживання владою ці посадовці піддавалися значно суворішим покаранням, ніж судді-хабарники. Зокрема, законом № 33 Кодексу передбачає: «Якщо посадова особа у військової систем десятник або сотник, призове людину яка не підлягає призову замість воїна який зобовязаний служити, або візьме на його місце найманця в царському поході, така посадова особа має бути страчена» [3].

Це положення демонструє, що для військових посадовців, відповідальних за мобілізацію, недотримання своїх обов'язків розглядалося як серйозна загроза державній безпеці. Такий суворий підхід до відповідальності військових свідчить про особливу увагу, яку приділяли збереженню боєздатності армії та захисту інтересів держави. Корупція у військовій сфері не просто каралася жорстко, але й трактувалася як злочин, що прямо підриває основи державного управління і безпеки.

Аналіз цих норм дозволяє зробити висновок, що в Кодексі Хаммурапі рівень покарання залежала від соціальної важливості обов'язків посадової особи. Таким чином, ми бачимо чітку диференціацію покарань залежно від сфери діяльності порушника, що, ймовірно, відображає прагнення правителя ефективно боротися з корупцією в найбільш критичних для держави сферах. Цей історичний досвід є цінним для розуміння того, як суспільства різних епох реагували на корупцію та якими методами намагалися її подолати.

Наступна норма Кодексу Хаммурапі є логічним продовженням попередньої та стосується відповідальності військових посадовців за зловживання службовим становищем. Згідно з законом № 34: «Якщо посадова особа у військової систем десятник або сотник, завдасть шкоди воїну який має нести службу, забере його речі в тому числі подаровані йому царем, передасть воїна в найм, така посадова особа має бути страченою» [3].

Це положення демонструє, що зловживання владою з боку військового командування каралося виключно смертною карою. Перелік можливих зловживань, зафіксований у письмовій формі, охоплює широкий спектр неправомірних дій, включно з незаконним збагаченням, використанням ресурсів редумів (воїнів) для особистої вигоди або зловживанням їхнім статусом. Такий підхід підкреслює, що корупція у військовій сфері вважалася серйозною загрозою для функціонування державного апарату та забезпечення обороноздатності.

Оцінка ефективності цієї антикорупційної політики є складним завданням, адже прямі свідчення про її наслідки в історичних джерелах відсутні. Проте, враховуючи велич і вплив Вавилону, можна припустити, що жорсткі покарання за корупційні злочини, зафіксовані в Кодексі Хаммурапі, сприяли формуванню стабільного державного управління. Такий підхід до боротьби з корупцією може розглядатися як підстава тривалого зростання цієї цивілізації.

Перенесення аналізу у часи античності також надає цінний матеріал для дослідження. Відомий філософ Аристотель наголошував на тому, що подолання корупції є ключовим чинником забезпечення державної стабільності. Він вважав, що лише за допомогою законів можна запобігти незаконному збагаченню посадових осіб і забезпечити справедливість у суспільстві. Його ідеї знайшли практичне відображення у законодавчих ініціативах Ста-

родавніх Афін, де існував ряд нормативно-правових актів, спрямованих на запобігання корупції.

Одним із таких законів було зобов'язання громадян публічно оприлюднювати джерела своїх доходів [6, с. 37]. Цей підхід, фактично, передбачав ранню форму прозорості доходів, яка стала основою для багатьох сучасних антикорупційних механізмів. Він не лише сприяв підвищенню довіри до державних посадових осіб, але й допомагав запобігати незаконному збагаченню та конфлікту інтересів.

Таким чином, як у Вавилоні, так і в античних Афінах, антикорупційні заходи мали стратегічне значення для забезпечення державного управління, зміцнення довіри до владних інституцій та соціальної справедливості. Вивчення цих історичних прикладів дає змогу краще зрозуміти еволюцію підходів до боротьби з корупцією та використовувати отримані знання для розробки сучасних ефективних стратегій протидії цьому явищу.

Найбільш успішним прикладом боротьби з корупцією у стародавньому світі можна вважати дії персидського царя Камбіса II – сина Кіра Великого. Відповідно до Геродота, одного разу суддя Сісамн узяв хабар з однієї із сторін судового процесу. Царю Камбісу стало відомо про це, і він наказав зняти шкіру з Сісамна і обтягти цією шкірою суддівське крісло. Але на цьому Камбіс не зупинився. На місце страченого судді він призначив його сина Отанаса. Геродот писав з цього приводу: «Обтягнувши крісло, Камбіс призначив суддею замість Сісамна, якого стратив і звелів потім здерти шкіру, його сина, наказавши йому пам'ятати, на якому кріслі сидячи, він судить». Після цього випадку писана історія більше не згадувала випадків хабарництва у суддівстві Стародавньої Персії [7].

У подальшому розвитку давньогрецького права почали формуватися окремі склади корупційних злочинів, зокрема дача хабара та підкуп, які визначалися термінами «декасмо» (δεκασμοῦ) та його прийняття – «дорон» (δώρων) [8, с. 202]. Дослідники історії Давньої Греції та її правової системи неодноразово акцентували увагу на поширеності корупційних проявів у сфері публічної економіки, що було особливо характерним для періоду еллінізму.

Яскравим прикладом зловживання владою у цей період є діяльність намісника Єгипту Клеомена, призначеного Олександром Македонським. У 320-х роках до н.е. цей чиновник використовував свої службові можливості для особистого збагачення, маніпулюючи поставками зерна з Єгипту до Греції. На той час продовольче питання стояло досить гостро у багатьох грецьких полісах, особливо на Пелопоннесі та у Малій Азії. Поліси, розташовані на скелястих островах Егейського моря, майже повністю залежали від зовнішньої торгівлі через обмеженість придатних для обробки земель і їхню низьку родючість. Забезпечення продуктами харчування було постійним об'єктом державної уваги, і будь-які маніпуляції з поставками зерна могли мати катастрофічні наслідки для місцевих громад [9, с. 289].

Римське суспільство, своєю чергою, усвідомило небезпеку корупції ще на ранніх етапах свого розвитку та намагалося вжити заходів для її запобігання. Закони XII таблиць (451–450 рр. до н.е.) містять положення про суворе покарання за корупційні злочини. Зокрема, суддю, викритого в отриманні хабара, карали смертною карою. У таблиці IX, п. 3, зазначалося: «Чи можна вважати надмірно суворим закон, який встановлює смертну кару для судді чи посередника, призначених для розгляду справи, якщо вони були викриті у прийнятті хабара під час цього процесу?».

Вже в той період для позначення підкупу суддів і надання за винагороду неправдивих свідчень використовувався термін «corrumpere», що став основою сучасного поняття «корупція» [11, с. 84]. Це може стверджувати про те, що у Римській республіці існувало усвідомлення корупційної загрози та її негативного впливу на державні інституції.

Аналіз правових норм давньогрецького та римського права показує, що у цих суспільствах корупція не лише визнавалася серйозною проблемою, але й активно регулювалася за допомогою законодавства. Хоча ефективність цих заходів залишається дискусійною, їх існування демонструє прагнення древніх держав встановити контроль над зловживаннями владою та забезпечити справедливість у суспільстві. Цей історичний досвід є цінним джерелом для розуміння еволюції підходів до боротьби

з корупцією та формування сучасних стратегій її запобігання.

Намагаючись зрозуміти природу корупції, Цицерон у своїх публічних виступах часто акцентував увагу на проблемі хабарництва серед чиновників, яке, на його думку, корінилься у самій сутності людини та її вадах [11]. Проте для активного розвитку антикорупційних інструментів знадобилися століття.

З часом боротьба з корупцією в Римі набула системного характеру. Передбачалися навіть специфічні правові механізми, зокрема позови «action de albo corruption» – проти тих, хто пошкодив або змінив текст преторського едикту, розміщеного на білій дошці (album) для публічних оголошень, які писалися чорними чи червоними літерами. Цікавим прикладом антикорупційної ініціативи є рішення Юлія Цезаря заборонити прийом золотих вінків намісниками провінцій від підвладних міст. Це було спрямовано на обмеження дарунків, які могли трактуватися як хабарі або інструменти впливу [12].

Попри такі заходи, підкуп виборців у Стародавньому Римі був настільки поширеним, що римські громадяни часто сприймали отримані кошти як законну винагороду. Відомо, що Імператор Август навіть роздавав власні кошти виборцям, намагаючись запобігти їх вимогам до кандидатів на державні посади. Проте цей підхід виявився неефективним, як і будь-які інші спроби приборкати корупцію шляхом матеріальних поступок [11].

Антикорупційні заходи також знаходять відображення у найважливіших пам'ятках римського права. Зокрема, у Законах XII таблиць чітко зазначалося, що суддя чи посередник, викриті у прийнятті хабара, повинні каратися смертною карою. Так, у таблиці IX йдеться: «Невже ти будеш вважати суворим постанову закону, що карає смертною карою того суддю або посередника, які були призначені при судоговорінні (для розгляду справи) і були викриті в тому, що прийняли грошову винагороду за (цього) справі?» [13].

Заснування спеціальних антикорупційних комісій також свідчить про розвиток інституційних механізмів боротьби з корупцією в Римі. Однією з таких була комісія з розслідування хабарів і вимагань з боку посадових осіб, створена згідно із Законом Кальпурнія у 149 р. до н.е. [14]. Ця комісія розробляла конкретні заходи боротьби з корупцією, включаючи офіційні визначення незаконної винагороди, що стало важливим кроком у формуванні правового регулювання корупційних злочинів.

Значний внесок у дослідження історії корупції та антикорупційної діяльності зробив відомий історик В.О., який підкреслював важливість системного підходу до вивчення цього явища. Розуміння його еволюції та аналіз успішних практик дозволяють застосовувати отримані знання для формування сучасних антикорупційних стратегій.

Таким чином, антична епоха дала початок багатьом підходам до боротьби з корупцією, які згодом стали основою для розробки сучасних антикорупційних механізмів. Це свідчить про універсальність і позачасову актуальність цієї проблеми.

Веклич виокремлює цілу систему антикорупційних заходів, запроваджених у Стародавньому Римі, які демонструють багатогранний підхід до протидії корупції через обмеження діяльності, регулювання моралі та майнових відносин. Ці заходи охоплювали як інституційні, так і соціально-економічні аспекти:

1. У Стародавньому Римі сенаторам заборонялося займатися морською торгівлею, фінансовими операціями та брати участь у державних підрядах. Це мало на меті запобігти конфлікту інтересів та зловживанню службовим становищем.

2. Одним із шляхів боротьби з корупцією було створення законодавчого підґрунтя, що регулювали соціальні взаємовідносини та сприяли протидії корупції, серед ни:

– «Закон про подарунки» (Lex Cincia de donationibus, 204 р. до н.е.) обмежував розмір подарунків від клієнта до патрона та забороняв певні види дарунків і форми дарування.

– Закони **Гая Орхідія (Lex Orchidia, 181 р. до н.е.)** і **Фаннія (Lex Fannia, 161 р. до н.е.)** суворо регламентували організацію масових заходів, таких як обіди та вечері, обмежуючи кількість гостей та витрати на їх проведення.

3. Майнові обмеження та регулювання користування благами. Законодавство також встановлювало обмеження на власність і розкіш, якою могли користуватися римляни:

– «Закон Клавдія» (Lex Claudia de nave senatorum, 218 р. до н.е.) забороняв сенаторам і їхнім сім'ям володіти кораблями, здатними перевозити понад 300 амфор. Ця норма була згодом поновлена Юлієм Цезарем у **59 р. до н.е.** у законі Lex de repetundis.

– «Закон Оппія» (Lex Oppia, 215 р. до н.е.) забороняв римським жінкам володіти понад пів унції золота, носити яскравий одяг, а також використовувати візки в Римі чи поблизу нього, за винятком днів державних і релігійних свят.

4. Обмеження споживання. Антикорупційні заходи включали навіть регулювання харчових витрат. **Закон Публія Ліцинія Красса Муціана (131 р. до н.е.)** встановлював обмеження на кількість м'яса, яке дозволялося споживати на одного громадянина [15, с. 4].

Ці заходи демонструють прагнення римського суспільства обмежити простір для корупційної діяльності через стримування надмірних витрат, уникнення конфлікту інтересів і регулювання морально-етичних стандартів. Хоча ефективність таких заходів залишалася дискусійною, вони створили основу для формування більш складних і системних антикорупційних стратегій у майбутньому. Важливо зазначити, що багато з цих законодавчих підходів залишаються актуальними й донині, оскільки спрямовані на запобігання зловживанням владою та збереження суспільної довіри до державних інституцій.

Таким чином, ми можемо спостерігати, що вже в античні часи найбільш розвинені держави намагалися якщо не сформувати комплексний антикорупційний механізм, то принаймні запровадити систему покарань за корупційні правопорушення та методи їхньої протидії.

Корупція, яка існує з давніх часів і розвивалася паралельно з формуванням державних структур та правових систем, упродовж багатьох історичних епох розглядалася як суспільно негативне явище. Вона підривала моральні та духовні цінності суспільства, ставила під загрозу його стабільність і процвітання. Досліджуючи антикорупційні механізми Стародавнього Риму, ми можемо побачити, що римське суспільство досить рано усвідомило небезпеку корупції. Уже в законодавстві було закріплено суворі покарання, включаючи смертну кару для суддів, викритих у хабарництві. Цей факт є свідченням того, що ще в ті часи існували спроби боротися зі зловживаннями у правовій системі.

Проте, попри всі ці заходи, дослідження показує, що реальна ефективність римських законів була обмеженою. Корупція пронизала всі сфери життя римського суспільства, від політики до економіки, і стала однією з основних причин занепаду Римської імперії. Це вказує на те, що навіть у суспільствах із сильною правовою системою корупція залишається значною загрозою, якщо вона підтримується соціальною та політичною практикою. Жорстокі покарання, як показує досвід Стародавнього Риму, не є універсальним вирішенням проблеми.

Висновок полягає в тому, що боротьба з корупцією вимагає комплексного підходу. Необхідно не лише встановлювати суворі покарання, але й формувати соціальні та інституційні механізми, які запобігатимуть корупційним проявам і стимулюватимуть етичну поведінку. Античний досвід свідчить, що для ефективної протидії корупції потрібне поєднання правового регулювання, політичної волі та суспільної підтримки.

У Стародавньому Китаї розквіт корупції пов'язують із формуванням єдиної держави та виникненням першої китайської імперії – імперії Цинь – у другій половині III століття до н.е. Розвиток олігархічного правління створював специфічні умови, за яких державні посади почали відкрито продаватися. Це свідчило про відхід від конфуціанських ідеалів доброчесності, згідно з якими правитель мав бути батьком для свого народу. Конфуцій у своїй праці «Лунь юй» («Бесіди і судження») зазначав: «Якщо управляти народом за допомогою законів і підтримувати порядок за допомогою покарань, народ прагнутиме ухилятися від покарань і не відчуватиме сорому. Якщо ж управляти народом за допомогою чеснот і підтримувати порядок за допомогою ритуалу, народ знатиме сором і він виправиться».

Проте імператор Цинь Шихуанді, засновник династії Цинь, виступив проти конфуціанства, знищуючи його прихильників шляхом страти або заслання на каторгу. Цей підхід лише посилив корупцію в адміністративному апараті. Засновник наступної династії Хань, імператор

Лю Бан, намагався впроваджувати антикорупційні заходи. Зокрема, було заборонено займати державні посади торговцям, лихварям та їхнім родичам. Також купці обкладалися підвищеними податками, а для багатих вводилися закони, подібні до римських законів про розкіш. У селах було відновлено місцеве самоврядування, яке раніше було скасовано імператором Цинь Шихуанді.

Проте ці заходи не мали системного характеру. Наприклад, Лю Бан не обмежив земельних спекуляцій і дозволив продовжувати скупку великих земельних володінь окремими особами. Ситуацію ускладнювали також неефективність покарань для корумпованих чиновників, навіть якщо вони були досить суворими. За часів династії Цинь (221–206 роки до н.е.) чиновникам, які незаконно приймали гроші, ставили на обличчя клеймо та відправляли на примусові роботи. У деяких випадках порушників піддавали жорстоким тортурам, включаючи здирання шкіри та перерізання сухожиль. Навіть незначні проступки, як-от прогул, каралися палицями: 20 ударів за один день відсутності та 100 ударів за 20 днів.

У більш пізні періоди, наприклад за династії Мін і Цин, каральні заходи також були жорстокими. За династії Мін чиновників могли піддати болісній страті, а в часи Цин навіть за скромну винагороду за свої послуги чиновники отримували покарання у вигляді 70–100 ударів палицями. Ці репресивні методи виявилися малоефективними для стримування корупції, оскільки проблема була глибоко вкоріненою в соціально-економічних і політичних структурах.

Таким чином, історичний досвід Стародавнього Китаю свідчить про те, що боротьба з корупцією потребує не лише суворих покарань, але й створення ефективних систем управління, які базуються на етичних принципах, та обмеження впливу олігархічних структур. Відсутність послідовності в антикорупційних заходах лише поглиблювала проблему, що підривала стабільність і розвиток суспільства [1].

Проте, незважаючи на суворі покарання та відхід від конфуціанських ідеалів, корупція продовжувала поширюватися, поступово підриваючи основи управління. Це стало однією з причин падіння Китайської імперії, оскільки зловживання владою набули системного характеру й ослабили адміністративний апарат держави.

Отже, аналізуючи викладені факти, можемо дійти висновку, що корупція була притаманна більшості стародавніх держав. Її масштаби та сприйняття залежали від соціальних, політичних та культурних особливостей кожної окремої держави.

Водночас вже у стародавній добі можемо побачити спроби формування антикорупційного законодавства. Ці закони, спрямовані на регулювання поведінки чиновників, обмеження розкоші та запровадження суворих покарань, демонструють усвідомлення проблеми корупції на ранніх етапах державотворення. Проте ці заходи були недостатньо системними й ефективними, щоб повністю зупинити поширення корупційних проявів.

Історичний досвід свідчить про те, що корупція є складним і багатогранним явищем, яке не можна подолати лише шляхом каральних заходів. Для ефективної боротьби з нею потрібен комплексний підхід, що включає етичне виховання, формування у нації духу нульової толерантності та сприйнятяя корупції. В свою чергу таке виховання має починатись з самого дитинства, прищєплюючи ці якості кожному громадянину. Крім вище наведеного необхідним залишається посилення прозорості в управлінні та створення механізмів запобігання зловживанням владою. Підсумовуючи можу сказати, що ці уроки стародавніх цивілізацій є важливими для сучасних антикорупційних стратегій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Корнякова Т.В., Соколенко О.Л. Алєксєєнко І.Г. Корупційна злочинність: витоки, сучасний стан, стратегія протидії: монографія. Дніпро: Ліра, 2017. С. 276

2. Закони Хаммурапі: Практикум / укл. Д.Г. Каюк. Дніпропетровськ: Юридична академія Міністерства внутрішніх справ, 2005. С. 52.

3. Гаммурапі стела: Універсальний словник-енциклопедія. 4-те вид. Київ. Тека, 2006.

4. Артур Самойлович Загальна характеристика історичного стану запобігання та протидії корупційним правопорушенням. Jurnalul juridic național: teorie și practică. № 5. 2019. С. 77–81.5.

5. Омельченко С.В. Корупція з точки зору різних культур світу. Підприємництво, господарство і право. № 3. 2000. С. 54–57.

6. Сухонос В. В. Правові заходи протидії корупції в Україні в сучасних умовах: науково-теоретичні аспекти: монографія. Суми: Університетська книга, 2015. С. 74

7. Геродот. Історії в девяти книгах. К: Наукова думка, 1993. С. 134–179

8. Гавриленко О.А. Античні держави Північного Причорномор'я: біля витоків вітчизняного права (кінець VII ст. до н. е. – перша половина VI ст. н. е.): монографія. Харків : Парус, 2006. С. 352

9. Гавриленко О.А. Самоський «Хлібний закон» – лапідарна пам'ятка античного законодавства про продовольчу безпеку (II ст. до н. е.) / О.А. Гавриленко // Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти країн: історія та сучасність : матеріали XXIX Міжнародної історико-правової конференції, 19–22 вересня 2013 р., м. Феодосія. – Київ; Сімферополь : Універсум, 2013. С. 288–297.

10. Закони XII таблиць // Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія / за ред. В.Д. Гончаренка. К.: Вид. дім «Ін Юре», 2002. С. 77–87.

11. Мельник М. І. Корупція: сутність, поняття, заходи протидії: монографія. Київ : Атака, 2001. С. 301

12. В.М. Гаращук, А.О. Мухатаєв Актуальні проблеми боротьби з корупцією в Україні: монографія. Нац акад. прав. наук України, Ін-т вивч. пробл. злочинності, Служба безпеки України,Ін-т дослідж. пробл. держ. безпеки. Х. : Право, 2010. С. 143

13. Auli Gelli Noctium Atticarum. Libri XX. / Post M. Hertz ed. C. Hosius. – 2 voll. – Lipsiae:Teubner, 1903. (Перевидання: 1981).

14. The Roman Law Library, incl. Leges. URL : https://web.archive.org/web/20120831060912/http://web.upmf-grenoble.fr/Haiti/Cours/Ak/

15. Веклич В.О. Історичний досвід щодо протидії корупції за часів Стародавнього Риму і його значення за умов пострадянського корупційного середовища / Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. Спецвипуск, ч. 1, 2017. С. 3–7

УДК 340.15«1917/1921»
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-3

Чубата М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Карпічков В. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії права та держави
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВЦЯМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР.

RESEARCH BY SCHOLARS ON THE LEGAL AND REGULATORY FOUNDATIONS OF THE FUNCTIONING OF LOCAL AUTHORITIES AND SELF-GOVERNMENT DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921

У статті здійснено історіографічний аналіз наукового доробку представників української діаспори та вітчизняних правознавців, присвяченого дослідженню законодавчих основ становлення та функціонування місцевих органів влади та самоврядування за доби Української революції 1917–1921 рр. Наголошується, що сучасна ситуація, що склалась в Україні, спонукає до більш ґрунтовного осмислення багатовікового історичного досвіду національного державотворення, зокрема й накопиченого в часи протистояння російській агресії за доби Української революції 1917–1921 рр., адже сьогодні, в умовах нав'язаної нам північним сусідом російсько-української війни, всебічне вивчення та осмислення досвіду організації та діяльності місцевих органів влади за революційної доби набуває актуальності як в теоретичному, так і в практичному вимірі. Автори акцентують увагу, що завдання і мета даної статті полягають у з'ясуванні стану та особливостей дослідження правознавцями законодавчого забезпечення становлення і діяльності місцевих органів державної влади та самоврядування за революційної доби 1917–1921 рр., а також виокремлення малодосліджених та дискусійних аспектів для подальшого їх вивчення та узагальнення. Виклад основного матеріалу статті здійснюється в логічній послідовності, охоплює всі етапи національного державотворення революційної доби, починаючи від виникнення Української Центральної Ради і завершуючи діяльністю Директорії УНР та ЗУНР. У висновках автори статті наголошують, що проведений ними історіографічний аналіз наукового доробку істориків права дає підстави стверджувати, що на відміну від проблеми законодавчого забезпечення діяльності вищих органів влади періоду Української революції 1917–1921 рр., більшість аспектів якої досліджено досить ґрунтовно, та створено перші праці узагальнюючого характеру, то стосовно діяльності місцевих органів влади та самоврядування спеціальних комплексних досліджень ні правознавцями діаспори, ні сучасними науковцями ще не створено. Окремі аспекти проблеми, наприклад діяльність Департаменту місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ УНР, дослідження досвіду діяльності земств взагалі залишаються малодослідженими. Акцентується увага, що науковий доробок істориків і правознавців з цієї проблеми свідчить про лише часткове її висвітлення, залишається розпорошеним по різних виданнях як тематично, так і хронологічно, тому ця наукова проблема, безумовно, потребує активізації подальших зусиль правознавців для її ґрунтовного вивчення та узагальнення.

Ключові слова. *Законодавство, право, етапи Української революції 1917–1921 рр. національна державність, державотворення, історіографічний аналіз.*

The article presents a historiographical analysis of the scientific contributions of representatives of the Ukrainian diaspora and domestic legal scholars dedicated to studying the legislative foundations of the formation and functioning of local authorities and self-government during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. It emphasizes that the current situation in Ukraine prompts a deeper understanding of the centuries-old historical experience of national state-building, particularly during the resistance against Russian aggression during the Ukrainian Revolution of 1917–1921. Today,

© Чубата М. В., Карпічков В. О., 2024

amid the Russian-Ukrainian war imposed by our northern neighbor, a comprehensive study and understanding of the experience of organizing and operating local authorities during the revolutionary era is gaining relevance both theoretically and practically. The authors highlight that the objective and purpose of this article are to clarify the state and peculiarities of the research conducted by legal scholars on the legislative support for the establishment and activities of local government bodies during the revolutionary era of 1917–1921. They also aim to identify understudied and contentious aspects for further investigation and generalization. The main content of the article is presented in logical sequence, covering all stages of national state-building during the revolutionary era, starting with the emergence of the Ukrainian Central Council and concluding with the activities of the Directorate of the Ukrainian People's Republic (UNR) and the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR). In the conclusions, the authors emphasize that their historiographical analysis of the scholarly contributions of legal historians provides grounds to assert that, unlike the issue of legislative support for the activities of higher authorities during the Ukrainian Revolution of 1917–1921 – which has been fairly thoroughly investigated, with the first generalizing works created—there are no specialized comprehensive studies by diaspora legal scholars or contemporary researchers concerning the activities of local authorities and self-government. Certain aspects of the problem, such as the activities of the Department of Local Self-Government of the Ministry of Internal Affairs of the UNR and the study of zemstvo activities, remain largely understudied. Attention is drawn to the fact that the scholarly contributions of historians and legal scholars on this issue indicate only partial coverage; they remain scattered across various publications both thematically and chronologically. Therefore, this scholarly problem undoubtedly requires further efforts by legal scholars for its thorough study and generalization.

Key words: *Legislation, law, stages of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, national statehood, state-building, historiographical analysis.*

Актуальність теми дослідження. Розпочата зловісним путінським режимом війна проти суверенної України наклала певний негативний відбиток на функціонування органів місцевого самоврядування, коли в умовах правового режиму воєнного стану відбувається деяке звуження їх повноважень, а іноді й передача цих повноважень військовим адміністраціям. Ситуація, що склалась в Україні, спонукає до звернення і більш ґрунтовного осмислення багатовікового історичного досвіду національного державотворення та правотворення, зокрема й накопиченого в часи протистояння російській агресії за доби Української революції 1917–1921 рр. Сьогодні, в умовах нав'язаної нам північним сусідом російсько-української війни, всебічне вивчення, узагальнення та осмислення досвіду організації та діяльності місцевих органів влади за революційної доби набуває актуальності не лише в теоретичному, а й у практичному вимірі.

Аналіз останніх джерел та публікацій. На відміну від проблеми законодавчого забезпечення діяльності вищих органів влади періоду Української Народної Республіки (далі – УНР) доби Української Центральної Ради (далі – УЦР) і доби Директорії УНР, Української Держави, Західно-Української Народної Республіки (далі – ЗУНР), яка висвітлена в дослідженнях істориків і правознавців досить ґрунтовно, то проблемі вивчення нормативно-правових засад організації, становлення і діяльності місцевих органів державної влади та самоврядування зазначеного періоду науковцями присвячено значно менше уваги. Різним аспектам дослідження правових засад становлення та діяльності місцевих органів влади за доби Української революції 1917–1921 рр. присвятили свої публікації В. Гвоздик, В. Гончаренко, Ж. Дзейко, А. Захарчук, В. Єрмолаєв, О. Копиленко, В. Лозовий, Т. Матвієнко, О. Мироненко, В. Рум'янцев, Б. Тищик та деякі інші науковці, праці яких вже частково охарактеризовані нами в попередніх працях [1; 2]. Серед найновіших публікацій з цієї проблеми варто виокремити дослідження А. Козаченка [3; 4], О. Мороза [5], К. Чорної [34], які ми разом з іншими працями істориків та правознавців стисло охарактеризуємо в даній статті, адже в історіографічному плані цей науковий доробок залишається непроаналізованим та розпорошеним по різних виданнях.

Мета статті полягає у з'ясуванні стану та особливостей дослідження правознавцями й іншими науковцями законодавчого забезпечення становлення і діяльності місцевих органів державної влади та самоврядування за революційної доби 1917–1921 рр., а також виокремлення малодосліджених та дискусійних аспектів для подальшого їх вивчення та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації поставленої мети найоптимальнішим, на наше переконання, є застосування методу хро-

нології щодо висвітлення подій революційного державотворення та порівняльного методу для з'ясування особливостей процесу державного будівництва на всіх етапах Української революції 1917–1921 рр. Щодо успіхів та невдач в реалізації цих процесів в умовах їх початкового періоду, тобто за доби Центральної Ради, то майже сто років тому, осмислюючи історію українського державотворення революційної доби, Д. Дорошенко зробив стисле узагальнення про реальний стан перетворень в столиці і на місцях: «опанувавши осередок, Київ та й то не цілком, провідники Центральної Ради зовсім не зуміли так само опанувати провінцію… не потрафили зорганізувати вірного собі адміністративного апарата на місцях» [6, с. 20].

Характеризуючи особливості становлення органів місцевої влади в період від Лютневої революції до проголошення Української Народної Республіки, Г. Трофанчук зазначає, що ці органи, зокрема губернські та повітові ради, волосні, сільські народні управи почали створюватися стихійно, а, крім них, в Україні й надалі працювали комісари Тимчасового уряду, які замінили царську місцеву адміністрацію, в результаті чого на місцях встановилося своєрідне двовладдя – Тимчасового уряду і Центральної Ради [7, с. 213].

В історико-правових дослідженнях існує й точка зору про тривладдя: «третьою системою управління стали Ради робітничих та солдатських (іноді селянських) депутатів, які почали вже на початку березня виникати по різних містах і містечках України» [8, с. 26]. Ця думка сприймається нами як більш точніша. Слід зазначити, що правознавцями вибудувана чітка структура системи органів місцевого управління, що діяли в Україні за доби Центральної Ради: 1) місцеві державні органи колишньої Російської імперії; 2) місцеві громадські органи імперії, що мали державні функції; 3) місцеві державні органи, створені Тимчасовим урядом; 4) місцеві громадські органи, створені ним же, що мали державні функції; 5) місцеві громадські та державні органи, створені Центральною Радою; 6) місцеві громадські органи, створені стихійно населенням; 7) місцеві державні та громадські органи, створені більшовиками [8, с. 26–27]. На жаль, цим розлогим переліком фактично і закінчується системне вивчення органів місцевої влади та самоврядування досліджуваного періоду, адже в історіографії відсутні узагальнюючі праці з цієї важливої та малодослідженої проблеми.

Висвітленню аспектів проблеми щодо становлення та діяльності місцевих органів влади, присвятив у окремому підрозділі під назвою «Місцева влада і самоврядування» своєї монографії О. Мироненко [9, с. 95–118]. На відміну від названих вище понять «двовладдя» та «тривладдя» дослідник надає перевагу терміну «багатовладдя» [9, с. 97]. Варто погодитись з твердженням О. Мироненка, що «всі ці форми багатовладдя в Україні виникали саме на хвилі надмірно стихійної, але реальної демократизації суспільства і кожен з нових органів поповнював скарбницю демократичного досвіду» [9, с. 100].

Окремий підрозділ під назвою «Місцева влада і місцеве самоврядування» вмістили до свого дослідження О. Копиленко та М. Копиленко [10, с. 29–35]. Характеризуючи правові основи створення органів місцевої влади та самоврядування, дослідники аналізують відповідні положення І Універсалу, який «зберігав існуючу систему місцевого самоврядування і тільки ставив питання про її … українізацію та переорієнтацію на Центральну Раду», Декларацій Генерального секретаріату від 10 липня та від 12 жовтня 1917 р., а також ІІІ Універсалу Центральної Ради [10, с. 30–31]. В іншій своїй праці О. Копиленко констатує, що три основні проблеми визначили долю процесу нормального формування місцевої адміністрації й самоврядування: по-перше, цілковита невизначеність самої системи інституцій, які мали закласти фундамент місцевої влади; по-друге, органи місцевого самоврядування й місцева державна адміністрація не мали практично жодних ресурсів для здійснення своїх повноважень і реального впливу на місцеве життя; по-третє, відсутність належної правової бази [11, с. 34–40].

Досить стисло, але чітко і змістовно, спираючись на матеріал з «Історії державної служби в Україні», характеризують неврегульованість справи місцевого управління за доби УЦР автори наукового і навчального видання під редакцією В. Щербатюка: «У дні Лютневої революції царські губернатори та повітові

справники були усунуті з посад, багато з них – арештовані. Натомість постановою Тимчасового уряду їхні обов'язки покладалися на губерніальних і повітових комісарів. Разом з цим на місцях діяли ради робітничих, селянських і солдатських депутатів, а також продовжували свою роботу органи місцевого самоврядування. Утворення українських органів місцевої влади – губернських і повітових комісарів УЦР – фактично розпочалося після проголошення УНР. Таким чином, за владу на місцях боролися різні організації і політичні сили, тож в одних місцевостях панувало двовладдя (чи багатовладдя), в інших – безвладдя, це засвідчувало про відсутність контролю УЦР над провінцією» [12, с. 300].

Оригінальним підходом до характеристики особливостей діяльності органів місцевої влади та місцевого самоврядування за доби УЦР виокремлюється праця П. Музиченка. Виклад матеріалу вчений починає зі з'ясування відношення різних політичних сил до попередньої системи органів місцевої влади, зазначаючи, що більшовики були прихильниками її злому, а Центральна Рада, навпаки, намагалася пристосувати цю систему до потреб національно-державного будівництва [13, с. 322–323]. Щодо правових засад діяльності місцевих органів влади, то автор наголошує, що I Універсал УЦР зберігав існуючу систему органів влади, IV Універсал до існуючих органів місцевої влади додав ради робітничо-селянських і солдатських депутатів, що ще більше заплутало систему органів самоврядування. Спробу врегулювання відносин між цими численними органами зробив Земельний закон, який було прийнято 27 січня 1918 р. Так, відповідно ст. 4 Закону порядкування землями місцевого користування належало органам міського самоврядування, а іншими – сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам в межах їх компетенції. Нарешті, 6 березня 1918 року УЦР затвердила Закон «Про поділ України на землі» за яким всю територію країни було розділено на тридцять дві землі. Систему органів місцевої влади складали землі, волості і громади [13, с. 322–323].

На нашу думку, висновок, до якого дійшов П. Музиченко, має велике значення для розуміння сучасних процесів децентралізації влади в сучасній Україні: «Керівництво всією системою органів самоврядування здійснювало Генеральне секретарство (з квітня 1918 року – департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ), що зводило нанівець саму ідею самоврядування, адже централізація і місцеве самоврядування несумісні явища» [13, с. 323]. Проте, як зазначає в своїй статті А. Козаченко, в проекті Конституції УНР, який було розглянуто Центральною Радою 10 грудня 1917 р., наголошувалася, що «згідно зі ст.6 УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючись принципу децентралізації» [4, с. 54]. Таким чином в проектах законодавчих актів доби УЦР вже у 1917 р. були закладені досить прогресивні ідеї, однак, на жаль, вони не були втіленими в реальне життя Української Народної Республіки і лише зараз, більше ніж через сто років, наше суспільство знову повернулося до реалізації принципу децентралізації влади в сучасній Україні.

Деякі найважливіші аспекти багатогранної проблеми реформування місцевого самоврядування в роки діяльності УЦР стисло висвітлено А. Козаченком в іншій своїй публікації [14, с. 109–116]. Дослідник характеризує результати законодавчої та організаційної діяльності Центральної Ради і уряду УНР стосовно спроб здійснення реформи місцевого самоврядування, аналізує еволюцію місцевих органів влади від Лютневої революції 1917 р. до кінця квітня 1918 р. Слід зазначити, що дослідник оцінює значення багатьох нормативно-правових актів, ухвалених в ході вказаного реформування, зокрема високо оцінює проект Конституції УНР 1918 р., в якому, на думку А. Козаченка, «враховано основні демократичні принципи місцевого самоврядування» [14, с. 114]. Вчений доходить висновку, що «реформа засвідчила намагання реалізувати в Україні у 1917–1918 рр. європейський вектор національного державно-правового розвитку, адже вона здійснювалася шляхом децентралізації влади та впровадження демократичних принципів самоврядування» [14, с. 115].

Через призму становлення парламентаризму висвітлюють проблему формування місцевого самоврядування за доби УЦР К. Двірна та В. Сторчаус [32, с. 148–154]. На їх думку,

однією з найгостріших проблем, які довелось вирішувати Центральній Раді в процесі державотворення, була проблема збалансування місцевого самоврядування і державного управління в загальнодержавних межах та визначення компетенції основних одиниць місцевого самоврядування [32, с. 148]. Варто зазначити, що еволюційні зміни в правовому статусі окремих місцевих органів влади дослідники досить ґрунтовно висвітлюють, посилаючись на нормативні та законодавчі акти, починаючи з І Універсалу та закінчуючи Конституцією УНР.

Серед найновіших публікацій варто звернути увагу на статтю О. Мороза, де в загальнотеоретичному плані здійснено спробу узагальнити питання взаємодії держави і органів місцевого самоврядування [5, с. 42–51], проте вона стосується не лише доби Центральної Ради, а загального досвіду українського державотворення.

Багато аспектів проблеми, що стосуються доби Центральної Ради, взагалі залишаються малодослідженими. Так, наприклад, лише окремі фрагменти про діяльність такої важливої інституції як Департамент місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ УНР знаходимо в працях О. Копиленка [10, с. 33] та О. Кудлай [15, с. 101–102]. Щодо дослідження досвіду діяльності земств за доби УЦР, то цей аспект проблеми знайшов певне відображення в працях істориків [16; 17], але правовий її аспект серед істориків права стисло досліджений лише в статті А. Козаченка [18, с. 77–86].

Наступним етапом національного державотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. стала доба Гетьманату П. Скоропадського, яка мала офіційну назву Українська Держава. Щодо проблеми формування органів державної влади цієї держави, то одним з перших до неї звернувся ще у 1920 р. представник української діаспори Д. Долинський, який наголосив, що «після різних нарад українські соціалістичні партії відмовилися від участі в уряді. Була це без сумніву велика помилка» [19, с. 99–100].

Практичну сторону діяльності гетьманського уряду та місцевих органів влади Української Держави висвітлив у своїй монографії доктор права М. Шкільник, виокремивши матеріал у спеціальних підрозділах: «Творення уряду», «Міські і земські управи», «Губернiальні і повітові земські управи» тощо [20, с. 115]. Слід зазначити, що в цій роботі, попри важливий фактичний і аналітичний матеріал, досить відчутне упереджене ставлення автора як до самого гетьмана, так і до діяльності його уряду.

Як бачимо, діапазон наукових інтересів правознавців української діаспори щодо проблеми законодавчого забезпечення державного будівництва доби Української Держави 1918 р. обмежений лише окремими аспектами, які ми охарактеризували вище. Спеціальних досліджень, присвячених вивченню нормативно-правового регулювання місцевих органів влади і самоврядування цієї доби, правознавцями діаспори не створено. Ці прогалини поступово заповнюються сучасними вітчизняними істориками права.

Досліджувану проблематику узагальнила в своїй дисертації Ж. Дзейко, виокремивши підрозділ під назвою «Основні риси та особливості правового статусу вищих органів державної влади Української Держави» [21, с. 94–118]. Дослідниця виокремлює і в логічній послідовності коментує не лише правовий статус Гетьмана України, Ради Міністрів, Державного Сенату, а й місцевих виконавчих органів державної влади. Проведений нами аналіз свідчить, що Ж. Дзейко здійснила найбільший на сьогодні внесок у дослідження проблеми правового статусу органів державної влади Української Держави, в зв‘язку з чим виникає питання, чому цей аспект завуальовано в назві дисертації? Українська Держава 1918 р. трактується науковцями як окрема форма національної державності доби Української революції 1917–1921 рр. і не може бути включена як складова до УНР, тому, на нашу думку, це повинно було б відобразитись і в назві дисертації, доцільнішим варіантом формулювання якої міг би бути, наприклад, такий: «Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки та Української Держави (1917–1920 рр.)».

Проблему правового статусу місцевих органів влади за доби Гетьманату ґрунтовно висвітлено також в книзі О. Копиленка та М. Копиленко, де виокремлено підрозділ під назвою «Проблеми місцевої адміністрації» [10, с. 93–98]. На думку авторів, на відміну

від системи центральних органів Української Держави формування місцевої влади проходило в значно складніших умовах, а «Закони про тимчасовий державний устрій України» практично не торкалися цих проблем [10, с. 93]. Аналізуючи Закон «Про зміну, доповнення та скасування діючих узагальнень про волосні, повітові і губерніальні установи по управлінню сільськими місцевостями», дослідники зазначають, що він відновив інститут колишніх земських начальників і утворював повітові та губернські ради в сільських справах [10, с. 93].

Варто зазначити, що проблема законодавчого забезпечення діяльності місцевих органів влади в Українській Державі викликала інтерес і в зарубіжних дослідників, зокрема, стислі підрозділи під назвою «Законодавство в Українській Державі» та «Організація місцевої влади в Українській Державі» вміщено до монографії Е. Вішки [22, с. 83–85]. Польський вчений зазначає, що «початковий етап організації місцевої влади нагадував давню російську модель» [22, с. 83]. Значну увагу дослідник також приділив аналізу заходів П. Скоропадського щодо приєднання до Української Держави польських та білоруських земель, населених українцями [22, с. 84–85].

На відміну від дослідницького інтересу до правотворення періоду УЦР та Української Держави, вузьким місцем в історико-правовій літературі залишається проблема законодавчого забезпечення діяльності місцевих органів влади за доби Директорії УНР. З наукового доробку істориків права української діаспори лише М. Стахів подає повний текст та стисло аналізує закон «Про місцеві конгреси і ради трудового народу» [23, с. 121–126]. Лише констатацією, що «владу на місцях представляли повітові і губернські комісари, яких призначала Директорія» вичерпується весь матеріал про діяльність цих органів в підручнику з викладом академічного курсу історії держави і права України [24, с. 87]. Побіжно висвітлюється ця проблема О. Копиленком та М. Копиленко: дослідники стисло охарактеризували Інструкцію «Про тимчасову організацію влади на місцях» від 26 червня 1919 р., наголосивши, що поза її межами лишилися питання взаємин комісарів, які уособлювали місцеву адміністрацію, й органів самоврядування, а також подали інформацію, що з 25 червня 1920 р. для встановлення і поновлення влади УНР по всіх галузях державного життя в місцевостях України, які звільняються від ворожої окупації, запроваджувався інститут цивільних прифронтових комісаріатів Уряду УНР при штабах армій, дивізій та рівних з ними фронтових груп, що до певної міри нагадувало інститут місцевих комендантів, які діяли за часів Центральної Ради [10, с. 153–154].

Фактично, єдиною публікацією, безпосередньо присвяченою дослідженню проблем, пов‘язаних з формуванням і діяльністю місцевих органів влади в період Директорії, є на сьогодні стаття В. Гудими, але її хронологічні рамки обмежені лише 1919 роком [25, с. 143–163]. Дослідник зазначає, що Директорія відмовилася від використання державного апарату, створеного за доби Гетьманату П. Скоропадського, а механізм нового призначення випливав з рішень Трудового конгресу. Характеризуючи положення Універсалу, ухваленого Конгресом, В. Гудима зазначає, що «недоліком Універсалу було те, що він не визначав компетенцію, об‘єкти відання та обсяги повноважень місцевих «трудових рад» [25, с. 145]. Автор наголошує, що поряд з формуванням державних адміністрацій, відбувалося утворення місцевих самоврядувань, які виконували дорадчі функції і, як правило, не вирішували важливих питань, а також стисло аналізує основні положення опублікованого 6 серпня 1919 р. законопроекту «Про місцеве громадське управління УНР», який складався з закону, статуту й інструкції [25, с. 149–150]. Із змісту дослідження випливають і висновки В. Гудими, що «в умовах постійних військових дій, через організаційні, кадрові, фінансові та інші проблеми, уряду УНР не вдалось створити повноцінних, чітко функціонуючих органів влади на місцях як фундаменту української державності» [25, с. 151]. Як доповнення до цих висновків можна використати також і висновок В. Редькіна про те, що «як на найвищому рівні, так і на рівні регіонів чіткого розмежування влади не було. Окрім того, часто функції різних гілок влади штучно переплітались» [26, с. 323].

Таким чином, навіть короткий огляд історико-правових досліджень щодо діяльності

Директорії в цій сфері державотворення свідчить, що цей аспект проблеми отримав лише часткове висвітлення і, безумовно, потребує активізації подальших зусиль правознавців для його ґрунтовного вивчення.

На завершення з'ясуємо наскільки ґрунтовно законодавче забезпечення діяльності місцевих органів влади вивчено в працях, присвячених державотворчим процесам в ЗУНР. Серед перших публікацій, видрукуваних в умовах незалежності України, варто виділити монографію Б. Тищика та О. Вівчаренка, де вміщено окремий розділ під назвою «Організація, структура та функції державного апарату ЗУНР» [27, с. 24–61], в якому в окремих параграфах висвітлюються правові основи організації і діяльності центральних і місцевих органів державної влади та управління. Фактичний матеріал автори доповнюють відповідними положеннями, починаючи з «Тимчасового основного закону» і закінчуючи законодавчими актами, прийнятими в квітні 1919 р.

Певний вклад у дослідження багатьох аспектів проблеми здійснено в працях І. Лісної [30; 31] та М. Кобилецького, особливо в його дисертації [28], та монографії [29]. Зокрема, в монографії виокремлено розділ під назвою «Організація та структура центральних і місцевих органів державної влади й управління ЗУНР» [29, с. 10–25], в якому автор аналізує законодавчі акти ЗУНР, що стали правовою основою для організації та діяльності державного апарату. Слід віддати належне автору, що він вперше ввів до наукового обігу більше десяти важливих законодавчих актів, які не були дотепер відомими.

Досить ґрунтовно один з важливих аспектів проблеми, зокрема систему повноважень повітових комісарів у ЗУНР дослідив М. Луцький [33, с. 50–52]. Детально проаналізувавши «Обіжник Ради державних секретарів до державних повітових комісарів про їх обов'язки та права» М. Луцький першим серед дослідників систематизував та прокоментував повноваження повітових комісарів, виокремивши, зокрема: представницькі повноваження, гарантійні повноваження, контрольні повноваження, повноваження у матеріально-фінансовій сфері, продовольчі повноваження, повноваження у сфері охорони здоров'я, військові та надзвичайні повноваження [33, с. 51–52]. Заслуговує на увагу і висновок дослідника, що «у законодавчих та підзаконних актах ЗУНР на належному рівні було сформовано засади діяльності органів місцевої державної влади в особі повітових комісарів, а також юридично закріплено їх взаємодію з центральною державною владою ЗУНР» [33, с. 52].

Своєрідний підсумок дослідженню діяльності місцевих органів влади в ЗУНР подає в своїй статті К. Чорна [34], де узагальнює етапи боротьби за територію, особливості як створення, так і поступального реформування владних структур ЗУНР, а згодом ЗО УНР, аналізує причини переходу від демократії до диктатури, досліджує не лише процеси формування, а й діяльності та співпраці центральної та місцевої виконавчої влади.

Висновки. Історіографічний аналіз наукового доробку істориків права дає нам підстави для висновку, що спеціальних комплексних досліджень, безпосередньо присвячених узагальненню досвіду діяльності місцевих органів влади та самоврядування за доби Української революції 1917–1921 рр., вітчизняними правознавцями ще не створено, а, наприклад, в праці з обнадійливою назвою «Місцеве самоврядування: світовий та український досвід», де цей досвід детально викладено на матеріалах семи країн Європи і Америки, але періоду національного революційного державотворення 1917–1921 рр. приділено менше однієї сторінки тексту [35, с. 128].

На відміну від проблеми законодавчого забезпечення діяльності вищих органів влади періоду Української революції 1917–1921 рр., більшість аспектів якої досліджено досить ґрунтовно, починаючи з публікацій представників української діаспори, та створено перші праці узагальнюючого характеру, то стосовно діяльності місцевих органів влади та самоврядування спеціальних досліджень ні правознавцями діаспори, ні сучасними науковцями ще не створено. Окремі аспекти проблеми, наприклад діяльність Департаменту місцевого самоврядування Міністерства внутрішніх справ УНР, дослідження досвіду діяльності земств взагалі залишаються малодослідженими. Науковий доробок правознавців з цієї про-

блеми свідчить про часткове її висвітлення, залишається розпорошеним по різних виданнях як тематично, так і хронологічно, тому ця наукова проблема, безумовно, потребує активізації подальших зусиль правознавців для її ґрунтовного вивчення та узагальнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Чубата М. В. Дослідження істориками права законодавчих основ організації та діяльності центральних і місцевих органів державної влади в ЗУНР. *Часопис Київського університету права*. 2015. Вип. 1. С. 73–78.

2. Чубата М. В. Дослідження правознавцями законодавчих засад організації та діяльності місцевих органів влади за доби Української Центральної Ради. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція».* 2021. Вип. 51. Том 1. С. 9–12.

3. Козаченко А. Проблема реформи місцевого самоврядування за доби Української Народної Республіки. *Право України.* 2017. № 11. С. 109–116.

4. Козаченко А. Система місцевого самоврядування за проектами конституцій Української Народної Республіки 1917, 1918 і 1920 рр.: джерела, основні риси і історичне значення. *Право України.* 2018. № 4. С. 51–63.

5. Мороз О. Держава і місцеве самоврядування в Україні як інститути утвердження влади народу (питання взаємодії). *Право України*. 2021. № 2. С. 42–51.

6. Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. Том І. Доба Центральної Ради. Ужгород, 1932. 437 с.

7. Трофанчук Г. І. Державне будівництво // Історія держави та права України. К.: Юрінком Інтер, 2010. 384 с.

8. Тищик Б., Вівчаренко О., Лешкович Н. Становлення державності в Україні (1917–1922 рр.). Монографія. Львів – Івано-Франківськ, 2000. 272 с.

9. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Монографія. К.: Б.в., 1995. 328 с.

10. Копиленко О. Л., Копиленко М. Л. Держава і право України. 1917–1920. К.: Либідь, 1997. 208 с.

11. Копиленко О. Місцеве самоврядування в УНР: досвід і проблеми. *Місцеве та регіональне самоврядування України.* 1992. Вип. 2. С. 34–40.

12. Історія держави і права України. Курс лекцій / за ред. В. М. Щербатюка : наукове і навчальне видання. К.: «Фенікс», 2018. 496 с.

13. Музиченко П. Історія держави і права України. К.: Знання, 1999. 662 с.

14. Козаченко А. Проблема реформи місцевого самоврядування за доби Української Народної Республіки. *Право України.* 2017. № 11. С. 109–116.

15. Кудлай О. Діяльність народного міністерства внутрішніх справ УНР. *Український історичний журнал.* 2005. № 2. С. 90–104.

16. Верховцева І. Земський проект Центральної Ради: сутність, умови реалізації, результати // *Революції в Україні у XX–XXI ст.: співзвуччя епох*. Одеса, 2005. С. 126–131.

17. Лебедєва І. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): Автореф. дис. …канд. іст. наук. Запоріжжя, 2003. 19 с.

18. Козаченко А. Земське самоврядування за часів Центральної Ради (на матеріалах Полтавського земства). *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* 2007. Вип. 14. С. 77–86.

19. Долинський Д. Борба українського народу за волю і незалежність. Вінніпег: Накладом «Руської книгарні», 1920**.** 246 с.

20. Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917–1921 роках: Спомини і роздуми. Торонто, 1971. 366 с.

21. Дзейко Ж. О. Правовий статус вищих органів державної влади Української Народної Республіки (1917–1920 рр.): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Жанна Олександрівна Дзейко; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 1996. 248 с.

22. Wiszka Em. Systemy polityczne Ukrainy. Torun, 2007. 190 p.

23. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР / Матвій Стахів. Т. 6: Криза на всіх фронтах. Скрентон: Укр. наук. видавн. б-ка, 1965. 247 с.

24. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. / За ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина. Том 2. К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2000. 580 с.

25. Гудима В. В. Формування місцевих органів влади в період Директорії УНР (1919 р.) // Формування та діяльність українських національних урядів періоду Української революції 1917–1921 рр. Кам‘янець-Подільський: Оіюм, 2008. С. 143–163.

26. Редькін В. В. Створення конституційно-правових засад української державності доби Директорії // Парламентаризм в Україні: теорія і практика. К.: Ін-т законодавства ВР України, 2001. С. 320–323.

27. Тищик Б. Й., Вівчаренко О. А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 рр. (До 75-річчя утворення і діяльності). Науково-історичне видання. Коломия: «Світ», 1993. 120 с.

28. Кобилецький М. М. Утворення ЗУНР, її державний механізм та діяльність (1918–1923 рр.): дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Микола Мар'янович Кобилецький; Львівський ун-т ім. І. Я. Франка. Львів, 1998. 206 с.

29. Кобилецький М. М. Утворення та структура державного апарату ЗУНР. Львів: ЛДУ, 1998. 60 с.

30. Лісна І. С. Становлення української державності в Галичині (1918–1923 рр.). Монографія. Тернопіль, 2001. 92 с.

31. Лісна І. С. Становлення національної державності в Галичині (1918–1923 рр.): автореферат дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лісна Іванна Стефанівна; Львівський держ. ун-т ім. І. Я. Франка. Львів, 1998. 15 с.

32. Двірна К., Сторчаус В. Формування місцевого самоврядування як складова парламентаризму доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). *Наукові записки з української історії.* 2011. Вип. 26. С. 148–154.

33. Луцький М. І. Система повноважень повітових комісарів у ЗУНР. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право».* 2015. Вип. 35. Част. ІІ. Том І. С. 50–52.

34. Чорна К. П. Організація урядування у ЗУНР: особливості демократії та диктатури. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2019. № 2. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=1387 (дата звернення: 11.01.2025). DOI: 10.32702/2307-2156-2019.2.21

35. Ткачук А., Агранофф Р., Браун Т. Місцеве самоврядування: світовий та український досвід. К.: Заповіт, 1997. 188 с.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.553
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-4

Барвіненко В. Д.,
доктор юридичних наук

ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: МУНІЦИПАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗРОБОК РАДИ ЄВРОПИ

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND LOCAL SELF-GOVERNMENT: MUNICIPAL RESEARCH IN THE CONTEXT OF THE COUNCIL OF EUROPE'S DEVELOPMENTS

На сучасному етапі в українській літературі питання цифровізації публічного управління у цілому та проблема застосування штучного інтелекту у повсякденній діяльності органів місцевого самоврядування є таким, що привертає увагу дослідників у сферах як технічних, так і гуманітарних наук. У сфері гуманітарних наук досліджень проблеми застосування штучного інтелекту у повсякденній діяльності органів місцевого самоврядування муніципально-правового спрямування майже немає (наявні роботи стосуються здебільшого використання ШІ особами, які знаходяться на службі в органах місцевого самоврядування). А тому наукові розробки у цій сфері представляють собою перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Зараз наявні в Україні дослідження охоплюють деякі з питань, які дискутуються на заходах Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Але багато з них поки що не знайшли свого відображення в муніципально-правових розробках українських вчених. У той же час, досвід країн-членів Ради Європи демонструє, що вони є важливим орієнтиром у розробці правових інструментів, спрямованих на регулювання впровадження ШІ. Публікації Конгресу місцевих і регіональних влад з цього питання демонструють важливість міждисциплінарного підходу, що поєднує технології, права людини та місцеве самоврядування (адже штучний інтелект не лише є технічним інструментом, але й викликає потребу у створенні нових юридичних механізмів, які забезпечать гармонійне впровадження інновацій на місцевому рівні). Резюмовано, що Конгрес місцевих та регіональних влад поки що лише збирає кращі практики з цього питання, – але досі не запропонував своїх документів обов'язкового (або навіть лише рекомендаційного) характеру. Конгрес аналізує можливості застосування ШІ за кожним з напрямів, які визнав пріоритетним на даному етапі – так, штучний інтелект аналізувався у контексті принципів сталого розвитку для досягнення Цілей сталого розвитку (SDGs), у контексті подальшого залучення молоді до участі у місцевому самоврядуванні тощо.

Ключові слова: *муніципальне управління, територіальний колектив, права особистості, права людини, права громадянина, територіальна громада, європейські стандарти, Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи.*

At the present stage in Ukrainian literature, the issue of digitalisation of public administration in general and the problem of applying artificial intelligence in the everyday activities of local self-government bodies is one that attracts the attention of researchers in both the fields of engineering and the humanities. In the humanities, there are almost no studies on the problem of using artificial intelligence in the daily activities of local governments in the area of municipal law (the available works mainly concern the use of AI by persons employed by local governments). Therefore, scientific developments in this area represent prospects for further research in this field.

Currently, the research available in Ukraine covers some of the issues discussed at the events of the Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe. However, many of them have not yet been reflected in the development of municipal law by Ukrainian scholars. At the same time, the experience of the member states of the Council of Europe shows that they are an important reference point in the development of legal instruments aimed at regulating the introduction of AI.

The publications of the Congress of Local and Regional Authorities on this issue demonstrate the importance of an interdisciplinary approach combining technology, human rights and local self-government (since artificial intelligence

© Барвіненко В. Д., 2024

is not only a technical tool, but also requires the creation of new legal mechanisms that will ensure the harmonious implementation of innovations at the local level). In conclusion, the Congress of Local and Regional Authorities is only collecting best practices on this issue, but has not yet proposed any binding (or even only recommendatory) documents. The Congress analyses the possibilities of using AI in each of the areas it has identified as priorities at this stage – for example, artificial intelligence has been analysed in the context of the principles of sustainable development to achieve the Sustainable Development Goals (SDGs), in the context of further involving young people in local government, etc.

Key words: *municipal government, territorial collective, individual rights, human rights, citizens' rights, territorial community, European standards, Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe.*

Постановка проблеми. Тематика впровадження штучного інтелекту (ШІ) у діяльність органів місцевого самоврядування стає дедалі актуальнішою у сучасних умовах цифрової трансформації суспільства. Унікальна роль органів місцевого самоврядування у забезпеченні прав людини і громадянина (особистості), їхніх гарантій і водночас – реалізація цілей сталого розвитку вимагає адаптації їхньої діяльності до викликів і можливостей, які створює ШІ. У країнах-членах Ради Європи спостерігається зростання інтересу до інтеграції ШІ в управлінські процеси на місцевому рівні у цілому та в органах місцевого і регіонального самоврядування зокрема, однак ця сфера все ще залишається недостатньо врегульованою (навіть документами рекомендаційного характеру).

Україна, яка активно реформує свою систему місцевого самоврядування, стикається з низкою проблем у цій галузі. Серед них – відсутність чітких правових стандартів, недостатній рівень цифрової інфраструктури та обмежені ресурси для впровадження інноваційних рішень. Водночас стандарти та рекомендації Ради Європи можуть стати важливим орієнтиром для вирішення цих питань. Стандарти Ради Європи, такі як Європейська хартія місцевого самоврядування, та напрацювання Конгресу місцевих і регіональних влад пропонують цінні підходи для інтеграції ШІ в діяльність органів місцевого самоврядування. Ці стандарти спрямовані на забезпечення прозорості, ефективності та дотримання прав людини у процесах цифровізації управління.

Актуальність теми також визначається необхідністю забезпечення балансу між використанням ШІ для автоматизації процесів і захистом основоположних прав людини. Це особливо важливо в умовах реконструкції територіальних громад після військової агресії та продовження реалізації реформи децентралізаційної реформи.

Таким чином, дослідження можливостей адаптації стандартів Ради Європи до українських реалій та аналіз кращих практик країн-членів у сфері використання ШІ є ключовими для створення сучасної, інноваційної системи місцевого самоврядування в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання того, як ШІ може бути задіяний у повсякденному функціонуванні органів місцевого самоврядування поки що не знайшло свого висвітлення в аналізувались на рівні статей у фахових часописах, але часто автори цих статей не є фахівцями з юридичних наук – слід відмітити роботи С. Квітки, Н. Новіченко, О. Бардах, інших (дивись, наприклад, [1–4]), автор цієї статті також писав про питання в одній зі своїх публікацій [5]. Але, існуючих напрацювань небагато. Таким чином, цей напрям у функціонуванні органів місцевого самоврядування потребує свого подальшого дослідження з метою узагальнення стану розробленості та відповідності його сучасним європейським кращим практикам (які традиційно узагальнюють органи Ради Європи).

Метою статті є аналіз напрямів досліджень українських вчених та порівняння їх з напрацюваннями Ради Європи щодо того, як ШІ може бути використаний у роботі органів місцевого самоврядування.

Основний текст. На сучасному етапі українські публікації про можливості застосування ШІ при здійсненні місцевого самоврядування є доволі «різнобарвними». Поки що ця сфера бурхливо розвивається, і наявні розробки як фахівців з технічних, так і з гуманітарних наук.

Науковці досліджують потенціал використання ШІ для оптимізації адміністративних процесів, підвищення прозорості прийняття рішень та вдосконалення комунікації між громадянами і органами публічної влади у цілому (та органами місцевого самоврядуванню зокрема). Особливу увагу приділяють впро-

вадженню алгоритмів машинного навчання для аналізу «великих даних» (*big data*), прогнозування соціально-економічних показників і моніторингу ефективності функціонування органів публічної влади.

З точки зору технічних можливостей та перспектив привертає увагу стаття О. Карпенка, Н. Васюк та А. Ойсман «Штучний інтелект як цифровий інструмент для проектного підходу в публічному управлінні та місцевому самоврядуванні» (англійською мовою).

Ця стаття є цінною для юристів, які спеціалізуються у сфері муніципального права, оскільки вона пропонує комплексний підхід до інтеграції технологій штучного інтелекту у практику місцевого самоврядування. Використання таких інноваційних рішень, як DSS-системи, блокчейн-управління та цифрові платформи, відкриває нові можливості для забезпечення прозорості, підзвітності та ефективності діяльності органів місцевого самоврядування. Стратегічне планування та аналіз ризиків, що базуються на алгоритмах штучного інтелекту, сприяють зменшенню правових ризиків та конфліктів у процесі прийняття управлінських рішень. Крім того, персоналізована комунікація та автоматизація адміністративних процесів дозволяють підвищити якість надання публічних послуг (що є ключовим елементом реалізації прав громадян на місцевому рівні). У статті також запропоновано алгоритм адаптації штучного інтелекту, що може стати корисним практичним інструментом для розробки муніципальних документів програмного характеру з урахуванням сучасних викликів [6].

У сфері гуманітарних наук слід відмити монографічну роботу фахівця з публічного управління та адміністрування Н. В. Новіченко на тему «Цифрові компетентності публічних службовців» (дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії, яка була успішно захищена у 2023 р.).

Ця дисертація представляє інтерес для фахівців-юристів, які спеціалізуються у сфері муніципального права, оскільки її автор досліджує інноваційний підхід до цифрової трансформації публічного управління, зокрема через розвиток цифрових компетентностей публічних службовців. Таким чином, у роботі акцентується увага на ключових аспектах застосування штучного інтелекту, цифрового врядування та управління даними, що мають пряме відношення до модернізації діяльності органів місцевого самоврядування.

Особливе значення для фахівців з муніципального права України мають висновки щодо бар'єрів та викликів цифрової трансформації, а також рекомендації Н.В. Новіченко з розвитку цифрових компетентностей, викладені в роботі. Вони надають інструментарій для підвищення прозорості, підзвітності та ефективності правового регулювання на місцевому рівні. Крім того, дослідження визначає напрями вдосконалення цифрового планування, адміністрування та впровадження так званих «цифрових робочих місць», що (на думку Н.В. Новіченко, [3, с. 19]) сприятиме підвищенню якості публічних послуг і забезпеченню дотримання прав громадян на рівні взаємодії з органами місцевого самоврядування. Таким чином, аналізована дисертація пропонує теоретичну та практичну базу для фахівців, які прагнуть інтегрувати цифрові інструменти у правову діяльність органів місцевого самоврядування, та є внеском у роботу юристів, спрямовану на те, щоб адаптувати муніципальне право України до умов цифрової епохи.

У процесі адаптації муніципального законодавства України до умов цифрової епохи важливо зважувати не лише на технічні та інші можливості, які надає цифровізація (як у роботах, процитованих вище), але й на європейський досвід у цій сфері.

На сучасному етапі відповідний досвід узагальнюють та розповсюджують як органи Європейського Союзу, так і органи Ради Європи.

У Раді Європи відповідні повноваження покладені на Конгрес місцевих і регіональних влад. Конгрес у своїй діяльності опікується різними аспектами повсякденного функціонування органів місцевого самоврядування (за термінологією Ради Європи – органів місцевого та регіонального самоврядування).

В документах Конгресу перші згадки про штучний інтелект датуються 2019 роком. Хронологічно першим є документ під назвою "Повідомлення Президента Палати місцевих органів влади" (*Communication of the President of the Chamber of Local Authorities*), що пред-

ставляє виступ Ксав'є Кадоре, Президента Палати місцевих органів влади, на 37-й сесії Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи, що відбулася 29–31 жовтня 2019 року в Страсбурзі [7]. У цілому, у своєму виступі Х. Кадоре підсумовує досягнення Палати за рік свого президентства та окреслює пріоритети на майбутнє. Для юристів, які спеціалізуються на муніципальному праві, цей документ є цінним джерелом інформації про сучасні виклики та пріоритети місцевого самоврядування в Європі. Він висвітлює актуальні проблеми, такі як цифрова трансформація, розвиток «розумних міст» та забезпечення належних умов праці для депутатів місцевих рад та осіб, що знаходяться на муніципальній службі (адже ці питання мають безпосередній вплив на правове регулювання та практику місцевого самоврядування).

На думку Х. Кадоре, штучний інтелект стає важливим інструментом у цифровій трансформації місцевого самоврядування. Його використання дозволяє автоматизувати рутинні адміністративні процеси, покращити прогнозування ризиків та оптимізувати розподіл ресурсів. Водночас інтеграція штучного інтелекту ставить перед органами місцевого самоврядування нові етичні та юридичні виклики, такі як забезпечення рівного доступу до цифрових послуг, недопущення дискримінації в алгоритмах та дотримання прав громадян у процесі цифрової взаємодії. Вивчення цих питань є нагальним для юристів, які займаються муніципальним правом, оскільки саме вони можуть формулювати рекомендації щодо впровадження новітніх технологій відповідно до правових стандартів Ради Європи та принципів Європейської хартії місцевого самоврядування [7]. Варто, однак, відмітити, що Конгрес місцевих та регіональних влад поки що лише збирає кращі практики з цього питання, – але досі не запропонував своїх документів обов’язкового (або навіть лише рекомендаційного) характеру.

З аналізованого документу очевидно, що цифрова трансформація місцевого самоврядування в Європі є ключовим напрямом розвитку, що відповідає викликам сучасності (такий висновок можна зробити з огляду на відсоток часу свого виступу, який Х.Кадоре приділив цьому питанню). У своїй промові Президент Палати місцевих органів влади наголошує на важливості впровадження інноваційних підходів, таких як "розумні міста", які спрямовані на оптимізацію управлінських процесів, підвищення ефективності надання послуг та забезпечення сталого розвитку громад. На його думку, ці ініціативи вимагають не лише фінансових інвестицій, а й нормативно-правової підтримки для створення сприятливого середовища для технологічних інновацій. Для правників це означає необхідність адаптації правової бази до нових викликів, пов'язаних із захистом даних, забезпеченням прозорості та відповідальності органів місцевого самоврядування (детальніше дивись, наприклад, [8]).

Зокрема, питання розвитку «розумних міст» та цифрової трансформації є актуальними в контексті впровадження штучного інтелекту в місцеве самоврядування. Юристи можуть використовувати цей документ для аналізу правових аспектів впровадження новітніх технологій у муніципальне управління та розробки рекомендацій щодо вдосконалення нормативно-правової бази в цій сфері (наприклад, [9; 10]). Таким чином, аналізований документ надає глибоке розуміння сучасних тенденцій та викликів у сфері місцевого самоврядування, що є надзвичайно корисним для фахівців у галузі муніципального права.

Найновіші підсумки досліджень органів Ради Європи у цілому та Конгресу місцевих і регіональних влад зокрема з питань можливостей та перспектив застосування штучного інтелекту органами місцевого самоврядування були оприлюднені на круглому столі «Місцеві інновації для посилення місцевої влади» (відбувся у вересні 2024 року у м. Страсбург). Перелік тем та стислий зміст доповідей розміщено у секції «Новини» на офіційному вебсайті Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи (далі – Конгрес), акцентує увагу на важливості використання інноваційних технологій для вирішення викликів сучасного суспільства та підвищення якості життя на місцевому рівні. У ньому представлено підходи до застосування інновацій у сфері місцевого самоврядування, зокрема цифрових технологій, таких як штучний інтелект (ШІ).

По-перше, з точки зору конституційно-правових і муніципально-правових досліджень важливим є те, що цей Круглий стіл почала

заступниця постійного доповідача Конгресу з прав людини (*Deputy Permanent Rapporteur on human rights*). З інституційної точки зору це важливо, адже участь заступниці постійного доповідача Конгресу з прав людини підкреслює, що обговорення питань цифрової трансформації та штучного інтелекту відбувається в контексті прав людини. Це свідчить про офіційне визнання проблематики цифрових технологій на рівні Конгресу (адже конвенцій, хартій та / або рекомендаційних документів з цього питання Конгрес ще не приймав).

У ході Круглого столу учасники обговорили роль інновацій у розвитку територіальних громад. Вони дійшли згоди у тому, що інновації, зокрема цифрові технології, є фундаментом для вирішення соціальних та екологічних викликів (дивись, наприклад, [11–12]). ШІ згадується як один із ключових інструментів, здатних покращити прийняття рішень через аналіз великих обсягів даних, автоматизацію управлінських процесів та адаптацію до потреб членів територіальних громад. У тексті огляду Круглого столу, зокрема, зазначено, що «інновації дозволяють нам працювати ефективніше, зменшувати бюрократію та створювати інклюзивні рішення для всіх верств населення» [13]. Для юристів це означає необхідність створення правових механізмів, які гарантують етичне впровадження цих інструментів у місцевому самоврядуванні.

Важливим для фахівців з муніципального права є й те, що на Круглому столі штучний інтелект аналізувався у контексті принципів сталого розвитку. А саме, увагу учасників привернуло використанні інновацій для досягнення Цілей сталого розвитку (SDGs). Учасники Круглого столу узагальнили, що ШІ може бути використаний для: оптимізації споживання енергії та ресурсів; підтримки «розумного» управління транспортною та інфраструктурною системами; покращення комунікацій між населенням та органами місцевого самоврядування. Було наведено такий приклад: впровадження алгоритмів машинного навчання дозволяє органам місцевого самоврядування розробляти довгострокові стратегії сталого розвитку з урахуванням екологічних, соціальних і економічних чинників.

Також, на Круглому столі були молодіжні представники органів місцевого самоврядування, залучення яких до вирішення питань місцевого значення входить до числа пріоритетів Конгресу у поточному році. Для них питання ШІ були зрозумілими та особливо цікавими. А отже, можна зробити висновок, що подальше залучення молоді до місцевого самоврядування може здійснюватися також за допомогою обговорення питань, пов'язаних з застосуванням ШІ на благо територіальній громаді.

Висновки. Зараз наявні в Україні дослідження охоплюють деякі з питань, які дискутуються на заходах Конгресу місцевих і регіональних влад Ради Європи. Але багато з них поки що не знайшли свого відображення в муніципально-правових розробках українських вчених. У той же час, досвід країн-членів Ради Європи демонструє, що вони є важливим орієнтиром у розробці правових інструментів, спрямованих на регулювання впровадження ШІ. Публікації Конгресу місцевих і регіональних влад з цього питання демонструють важливість міждисциплінарного підходу, що поєднує технології, права людини та місцеве самоврядування (адже штучний інтелект не лише є технічним інструментом, але й викликає потребу у створенні нових юридичних механізмів, які забезпечать гармонійне впровадження інновацій на місцевому рівні).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Квітка С., Новіченко Н., Бардах О. Штучний інтелект у муніципальному управлінні: вектори розвитку. *Аспекти публічного управління*. 2021. № 9. С. 85–94.

2. Amelicheva, L., Martyniuk, O., Pyroha, I., Qaracayev, C., Myroshnychenko, V. Implementation of constitutional human rights and social guarantees of security in the context of digitalization. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (45). P. 265–271.

3. Новіченко Н. В. Цифрові компетентності публічних службовців. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 281 «Публічне управління та адміністрування». – Національний технічний університет «Дніпровська політехніка», Міністерство освіти і науки України, Дніпро, 2023. 232 с.

4. Мішина Н.В. Формування бюджетів муніципальних органів (на матеріалах країн – членів Ради Європи). *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 154–160.

5. Barvinenko, V., Mishyna, N., & Qaracayev, C. (2023). Ukrainian local government and Council of Europe's standards: human rights protection and decentralisation at the times of militarisation. *Baltic Journal of Economic Studies*, *9*(4), 31–36.

6. Karpenko O., Vasiuk N., Osmak A. Artificial Intelligence as A Digital Tool for The Project Approach in Public Administration and Local Governance. *Strategy of Economic Development of Ukraine*. 2024. № 55. С. 89–200.

7. Communication Of the President of The Chamber of Local Authorities Xavier Cadoret. 30 October 2019. Chamber of Local Authorities, CPL37(2019)01. URL: https://rm.coe.int/0900001680989759

8. Новіченко Н. В. Цифрові компетентності депутатів місцевих рад в системі компетентностей людини у XXI ст. Теоретичні та практичні аспекти формування компетентності депутатів місцевих рад України : монографія / С. М. Серьогін, Є. І. Бородін [та ін.] ; за наук. ред. І. В. Шпекторенка. Дніпро : ГРАНІ, 2021. С. 227–231.

9. Мішина Н. В. Органи самоорганізації населення в Україні: типологія та класифікація територіальних мікроколективів. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Том 27. Одеса, 2020. С. 104–109.

10. Новіченко Н. В. Розвиток цифрових компетентностей посадових осіб місцевого самоврядування. «Муніципальна реформа в контексті євроінтеграції України: позиція влади, науковців, профспілок та громадськості». Тези доповідей Четвертої щорічної всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 10 грудня 2020 р.). Київ: АПСВТ, 2020. С. 135–137.

11. Легеза Ю.О. Проблеми нормативно-правового забезпечення відносин у сфері електроенергетики як складової права на безпечне довкілля: досвід ФРН та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 190–192.

12. Легеза Ю.О Свобода та розумність як правові цінності сучасного цифрового європейського суспільства. *Law. State. Technology*. 2024. № 3. С. 9–13.

13. Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe. Innovation to help us live together better. 24 September 2024. URL: https://www.coe.int/de/web/congress/-/innovation-to-help-us-live-together-better

УДК 342.42
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-5

Гедульянов В. Е.,
кандидат юридичних наук

ІМПІЧМЕНТ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ НАСТУПНОГО ЕТАПУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ

IMPEACHMENT OF THE PRESIDENT OF UKRAINE: CURRENT STATUS AND TASKS FOR THE NEXT STAGE OF CONSTITUTIONAL REFORM

У статті аргументовано важливість здійснювати правову регламентацію імпічменту Президента України, враховуючи його подвійну природу як прояву політичної та конституційно-правової відповідальності. Узагальнено, що недоліки надмірної політизації процедури імпічменту включають: а) зниження рівня правової визначеності та відсутність чіткої правової регламентації; б) використання імпічменту як інструменту політичної боротьби, що підвищує ризик політичних криз; в) можливу втрату довіри громадянського суспільства до політичних процесів та інститутів. Продемонстровано, що недоліки неврахування політичної складової імпічменту включають: а) ймовірність переваги форми над змістом; б) надмірну політизацію процесу, що може перетворити політичні рішення на судові справи.

Наголошено на необхідності удосконалення правової регламентації процедури імпічменту: а) перегляд процедури задля надання їй реалістичності; б) закріплення переглянутої процедури шляхом внесення змін до статті 111 Основного закону України 1996 року та інших актів конституційного законодавства; в) неможливість внесення таких змін в умовах режиму воєнного стану; г) недоцільність проектування змін до стабілізації внутрішньополітичної ситуації та відновлення функціонування державних інституцій в умовах мирного часу, оскільки це може відволікати ресурси та увагу від більш нагальних проблем і форма правління може змінитися. Резюмовано, що в Україні удосконалення процедури імпічменту необхідно, але відповідні заходи доцільно розпочинати після стабілізації внутрішньополітичної ситуації та відновлення функціонування державних інституцій, у т.ч. тому, що історія держави і права зарубіжних країн демонструє, що під час поствоєнної відбудови може відбутися зміна форми правління. Сформульовано перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

Ключові слова: *відкликання посадових осіб, орган держави, державний орган, представницька демократія, інститут представницької демократії, народовладдя.*

The article argues the importance of legal regulation of the impeachment of the President of Ukraine, given its dual nature as a manifestation of political and constitutional and legal responsibility. The author summarises that the disadvantages of excessive politicisation of the impeachment procedure include: a) a decrease in the level of legal certainty and lack of clear legal regulation; b) use of impeachment as an instrument of political struggle, which increases the risk of political crises; c) possible loss of civil society's trust in political processes and institutions. It is demonstrated that the disadvantages of not taking into account the political component of impeachment include: a) the possibility of form over substance; b) excessive politicisation of the process, which may turn political decisions into court cases.

The author emphasises the need to improve the legal regulation of the impeachment procedure: a) revision of the procedure to make it realistic; b) consolidation of the revised procedure by amending Article 111 of the 1996 Fundamental Law of Ukraine and other acts of constitutional legislation; c) the inexpediency of designing changes before the stabilisation of the domestic political situation and the restoration of the functioning of state institutions in peacetime, as this may divert resources and attention from more pressing problems and the form of government may change. The author concludes that in Ukraine, it is necessary to improve the impeachment procedure, but it is advisable to start the relevant measures after stabilisation of the domestic political situation and restoration of the functioning of state institutions, including because the history of the state and law of foreign countries demonstrates that during post-war reconstruction, the form of government may change. Prospects for further research in this area are formulated.

Key words: *recall of officials, state body, state official, representative democracy, institution of representative democracy, democracy.*

Постановка проблеми. Інститут імпічменту глави держави за його наявності у чинному законодавстві завжди привертає увагу фахівців з конституційного права, незалежно від того,

© Гедульянов В. Е., 2024

чи застосовувався він коли-небудь на практиці. Це питання є особливо актуальним для науки конституційного права України, адже, з огляду на політичну та правову еволюцію, імпічмент може стати важливим механізмом забезпечення конституційно-правової відповідальності. Дослідження цього інституту є необхідним для розуміння його потенційного впливу на стабільність публічного управління, правопорядок та для подальшої розбудови демократії в країні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У статті використано як праці тих вчених, які досліджували проблематику відкликання виборних осіб у цілому (дивись, наприклад, [1–4]), так і роботи, присвячені безпосередньо імпічменту Президента України – це публікації таких фахівців з конституційного права, як Смольська Я., Шутова О., Скрипник Ю., Цимбалістий Т., Гецко В. та ін.

Слід відмітити, що нової літератури з цього питання небагато, отже, у цьому і полягає актуальність розробки цього напряму на сучасному етапі розвитку української держави та суспільства.

Метою статті є аналіз теоретико-практичних проблем, пов'язаних з застосуванням цінностей та принципів інституту представницької демократії по відношенню до правового регулювання імпічменту Президента України.

Основний текст. Варто зауважити, що вчені в Україні майже не критикують наявність інституту імпічменту Глави держави як такого. Вони підкреслюють його важливість для адекватного відтворення принципу розподілу державної влади на гілки. «Імпічмент – це найбільш типова форма політичної відповідальності президента, після завершення якої президент втрачає своє звання та статус, й може бути притягнутий до юридичної відповідальності у якості приватної особи» [5, с. 35], – така позиція поширена в українській юридичній літературі.

Єдиним виключенням з цього твердження, яке вдалося знайти автору цього дисертаційного дослідження в українській юридичній літературі, є наукова стаття В. Кошель на тему «Правове регулювання процедури імпічменту президента України в контексті конституційної реформи», що надрукована в одному з національних фахових часописів у 2019 році.

В. Кошель справедливо зауважує, що «закріплення процедури імпічменту також має суттєве значення, адже вона закріплює правові межі недоторканності президента» [6, с. 239]. Після цього автор вдається до ємного, але дуже стислого аналізу переваг та недоліків самого імпічменту (а не його процедури, попри наведену вище цитату).

До числа переваг імпічменту у цілому та процесів імпічменту зокрема В. Кошель уважає належним те, що «такі процеси позитивно сприймаються спільнотою та науковцями, так як сприяють роботі механізму стримувань та противаг, попереджують узурпацію влади, процеси прийняття важливих рішень стають більш публічними, і, як наслідок, розвивається громадянське суспільство» [6, с. 239]. Можна погодитись з поглядом В. Кошеля щодо важливості процесів імпічменту в контексті підтримки механізмів стримувань і противаг у владі. Цей процес дійсно може сприяти запобіганню узурпації влади, оскільки встановлює механізми для відповідального керівництва та забезпечує контроль за діяльністю вищих посадових осіб. Що стосується зростання публічності та прозорості в прийнятті важливих рішень, то це дійсно може сприяти покращенню участі громадян у демократичних процесах і сприяти розвитку громадянського суспільства. Таким чином, погоджуючись з В. Кошелем, можна визнати важливість імпічменту як інструменту для зміцнення демократії та правової держави.

До числа недоліків імпічменту у цілому та процесів імпічменту зокрема В. Кошель уважає належним те, що «не виключаються спроби маніпулювання, політичного тиску та розповсюдження неправдивої інформації, що компрометує та знижує довіру населення до глави держави» [6, с. 239]. Можна згодитись з В. Кошелем щодо його погляду на недоліки імпічменту, зокрема щодо можливості маніпулювання, політичного тиску та поширення неправдивої інформації.

Ці аспекти можуть вплинути на об'єктивність і справедливість імпічменту, а також на довіру громадськості до цього інституту. Маніпуляції і політичний тиск можуть спотворити об'єктивну оцінку дій глави держави і змусити суспільство сприймати імпічмент як інструмент політичної боротьби і необ'єктивного

впливу. Тому важливо, щоб матеріальні та процесуальні законодавчі положення щодо імпічменту були закріплені детально та чітко, щоб мінімізувати можливість зловживань та забезпечити його об'єктивність, а також і практичну реалізацію принципу правової визначеності у цій сфері (що привнесе правову стабільність положенням цього інституту конституційного законодавства).

Вчені підкреслюють, що «імпічмент можна розглядати як механізм впливу, чи як один зі способів унеможливлення узурпації влади» [7, с. 2]. Ця процедура дозволяє забезпечити баланс між різними гілками влади, запобігаючи концентрації влади в одних руках. Імпічмент має важливе значення для практичної реалізації принципу розподілу влад, оскільки надає парламенту засіб контролю за діяльністю президента. Цитата підкреслює, що імпічмент виступає запобіжником проти узурпації влади, забезпечуючи дотримання демократичних принципів.

Ю. Скрипник сформулював, щодо імпічменту, що «зазначена процедура, з одного боку, повинна бути ефективною та можливою для застосування за наявності відповідних підстав, а з іншого – не дестабілізувати механізм стримувань і противаг» [8, с. 119]. Це означає, що процедура імпічменту має бути розроблена таким чином, щоб бути реальною та здійсненною, але при цьому не створювати загрози для стабільності у трикутнику «парламент – глава держави – уряд». Ефективний механізм імпічменту повинен дозволяти усунути президента в разі серйозних порушень, але не призводити до частих політичних криз.

На думку українських вчених, «імпічмент становить спеціальну процедуру притягнення до відповідальності вищої посадової особи держави у випадку вчинення державної зради або іншого злочину. При цьому інститут імпічменту необхідно визнати одним із проявів системи стримувань та противаг» [9, с. 329]. Тут привертає увагу, що автори не вказують – проявом якої саме відповідальності є імпічмент (це є важливим і про це йтиметься далі). Е. В. Гансецька підкреслює, що «основними складовими системи стримувань і противаг у республіках змішаного типу (якою є і Україна) є парламентський контроль у формі застосування імпічменту. Варто відзначити, що рівність впливів різних гілок влади вбачається стратегічно важливою ознакою демократичної та правової держави в умовах сьогодення» [10, с. 73]. Отже, імпічмент відіграє ключову роль у принципі стримувань і противаг. Він забезпечує можливість контролю та відповідальності між гілками державної влади.

Успішне застосування імпічменту свідчить про здатність правової системи реагувати на зловживання владою, зберігаючи при цьому стабільність і ефективність державного управління. З іншого боку, складна і неефективна процедура імпічменту може спричинити правову та політичну нестабільність, що негативно вплине на функціонування всієї системи державної влади. Таким чином, імпічмент є важливим елементом демократичної держави, що дозволяє забезпечити практичну реалізацію принципу розподілу влад як самого по собі, так і у сукупності з такою, що його доповнює, системою стримувань і противаг. Ефективна та реальна процедура імпічменту сприяє подальшій розбудові правової держави та захисту демократії від узурпації державної влади.

При цьому варто підкреслити: українські дослідники наголошують на необхідності реформування здебільшого процедури імпічменту, уточнення його підстав тощо, вказуючи на необхідність цього для подальшого вдосконалення та / або забезпечення ефективної роботи механізмів політичної відповідальності. Спрощення процедури імпічменту має на меті зробити її ефективним інструментом політичної відповідальності, який буде використовуватися у випадках серйозних порушень з боку Президента. Це також підвищить довіру громадян до державних інститутів та сприятиме зміцненню демократії в Україні. Щодо цього відомий український дослідник Т. О. Цимбалістий сформулював, що «реформа влади і політичної системи, становлення Україні як демократичної, правової і соціальної держави висуває на порядок денний як одне з основних завдань переосмислення ролі й місця глави держави в системі вищих органів державної влади, пошук найкращої моделі інституту президента з використанням зарубіжного та національного історичного досвіду» [11, с. 51]. Цей вчений зосереджується на проблемі відповідальнос-

ті глави держави загалом, а також імпічменту зокрема. Він висловлює свою думку щодо того, чи є процедура імпічменту в Україні скоріше проявом політичної або конституційно-правової відповідальності.

Т. О. Цимбалістий запропонував уважати, що «дострокове усунення глави держави із займаної посади в порядку імпічменту слід розглядати як форму конституційно-правової відповідальності – специфічний вид юридичної відповідальності, що настає у випадках і порядку, передбачених в конституції держави, підставою настання якої є вчинення конституційного правопорушення (делікту)» [12, с. 23]. Виходячи з цього положення та деяких наведених вище цитат, варто узагальнити – в національній літературі з конституційного права імпічмент розглядається як політична відповідальність або конституційно-правова відповідальність.

В юридичній літературі з конституційного права типовою є позиція, відповідно до якої «політична відповідальність – це відповідальність влади та посадових осіб перед суспільством за невиконання взятих на себе зобов'язань, обіцянок та політичних програм» [13, с. 9]. Варто погодитись з таким підходом.

Якщо імпічмент розглядається виключно як політична відповідальність без значного конституційно-правового «аспекту», це може мати кілька недоліків.

По-перше, це поглиблює тенденцію щодо політизації цього процесу. Імпічмент, як політична відповідальність, може стати об'єктом політичних маніпуляцій і партійних інтересів. В такому випадку ця процедура може бути використана для вирішення політичних конфліктів або для впливу на публічну думку, незалежно від наявності об'єктивних підстав для усунення з посади.

По-друге, це відсутність правової визначеності, та як наслідок – нестабільність конституційно-правової регламентації імпічменту. Адже відсутність чіткої правової основи і процедур може призвести до непередбачуваності і нестабільності взаємовідносин у трикутнику «парламент – глава держави – уряд». Суто «політичний» імпічмент, без конституційно-правової «компоненти» може негативно впливати на ефективність публічного управління у країні.

По-третє, це підвищення ризиків саме політичного характеру. Якщо імпічмент використовується лише як інструмент політичної боротьби, це може збільшити ризик політичних криз і конфліктів у суспільстві, особливо за наявності економічної кризи. В таких умовах стосунки між політичними силами можуть погіршуватись і перешкоджати розвитку конструктивного діалогу та співпраці, спрямованої на подолання кризових явищ в економічному та політичному житті.

Насамкінець, це втрата довіри організованої та неорганізованої громадськості. «Політичний» імпічмент, як спосіб зміни влади, без ґрунтовної та детальної конституційно-правової бази (регулювання) може спричинити втрату довіри до політичних інститутів і процесів. Це може підривати демократичні цінності та знижувати рівень довіри до органів публічної влади.

Виходячи з цього, слід наголосити на необхідності удосконалення правової регламентації процедури імпічменту: а) перегляд процедури задля надання їй реалістичності; б) закріплення переглянутої процедури шляхом внесення змін до статті 111 Основного закону України 1996 року та інших актів конституційного законодавства; в) неможливість внесення таких змін в умовах режиму воєнного стану; г) недоцільність проектування змін до стабілізації внутрішньополітичної ситуації та відновлення функціонування державних інституцій в умовах мирного часу, оскільки це може відволікати ресурси та увагу від більш нагальних проблем і форма правління може змінитися. Резюмовано, що в Україні удосконалення процедури імпічменту необхідно, але відповідні заходи доцільно розпочинати після стабілізації внутрішньополітичної ситуації та відновлення функціонування державних інституцій, у т.ч. тому, що історія держави і права зарубіжних країн демонструє, що під час поствоєнної відбудови може відбутися зміна форми правління.

Висновки. Отже, недоліки надмірної політизації інституту імпічменту у цілому та віднесення його до видів лише політичної відповідальності полягають у можливому зловживанні ним, нестабільності і непередбачуваності процесу імпічменту, а також

в можливості підірвати довіру до державних інститутів зокрема і публічної влади у цілому.

Відповідно, важливо здійснювати правову регламентацію імпічменту враховуючи його подвійну природу, а саме те, що він виступає як прояв і політичної відповідальності, і конституційно-правової відповідальності. У цьому полягають перспективи подальших досліджень у цьому напрямі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Barvinenko, V., Hedulianov, V., & Mishyna, N. (2023). Ukrainian local government, human rights protection and Council of Europe standards: the principle of subsidiarity. *Baltic Journal of Economic Studies,* 9(5), 42–47. https://doi.org/10.30525/2256-0742/2023-9-5-42-47

2. Amelicheva, L., Martyniuk, O., Pyroha, I., Qaracayev, C., Myroshnychenko, V. Implementation of constitutional human rights and social guarantees of security in the context of digitalization. *Amazonia Investiga*. 2021. № 10 (45). P. 265–271.

3. Легеза Ю.О Свобода та розумність як правові цінності сучасного цифрового європейського суспільства. *Law. State. Technology*. 2024. № 3. С. 9–13.

4. Гораджаєв О. Я. Конституційні права і свободи людини і громадянина в країнах Співдружності і міжнародно-правові стандарти: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Одеса,1998. 22 с.

5. Івченко В. О. Проблема правового регулювання імпічменту в Україні. Актуальні проблеми сучасної науки і правоохоронної діяльності : тези доп.учасників XXV наук.-практ. конф. курсантів та студентів, м. Харків, 17 трав.2018 р. / Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 35–36.

6. Кошель В. Правове регулювання процедури імпічменту президента України в контексті конституційної реформи. *Молодий вчений*. 2019. № 6. С. 237–241.

7. Смольська Я., Шутова О. Конституційно-правове регулювання процедури імпічменту в Україні та зарубіжних країнах. *Scientific Collection «InterConf».* 2022. № 123. С. 163–171.

8. Скрипник Ю. Імпічмент: вдосконалення механізму застосування в Україні крізь призму зарубіжного досвіду. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 2. С. 118–122. Легеза Ю.О. Проблеми нормативно-правового забезпечення відносин у сфері електроенергетики як складової права на безпечне довкілля: досвід ФРН та України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 8. С. 190–192.

9. Даніч С.А., Стеблянко А.В. Імпічмент Президенту України в світлі положень конституційного законодавства: міф чи реальність? *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 10. С. 328–331.

10. Гансецька Е. В. Практичні проблеми реалізації процедури імпічменту в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 2. С. 72–74.

11. Цимбалістий Т. О. Інститут імпічменту в системі конституційно-правової відповідальності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. Вип. 2. С. 51–55.

12. Цимбалістий Т. О. Конституційна юстиція в Україні: навч. посіб. К. : Центр навчальної літератури, 2007. 200 с.

13. Гецко В. В. Конституційно-правова відповідальність народних депутатів України та депутатів місцевих рад: проблеми теорії та практики: автореф. дис. … канд.юрид.наук. Ужгород, 2015. 20 с.

14. Mishyna N. European court of human rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* Одеса, 2023. Т. 33. С. 52–57.

УДК 342.56
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-6

Стратонов В. М.,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності
Херсонського державного університету
https://orcid.org/0000-0002-7548-0630

ЕФЕКТИВНА СУДОВА ПРОЦЕДУРА В АСПЕКТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

EFFECTIVE JUDICIAL PROCEDURE IN THE ASPECT OF THE PRINCIPLE OF THE SUPREME LAW

У статті висвітлено широке коло питань щодо ефективності судової процедури в аспекті реалізації принципу верховенства права. Автором обґрунтовано вимоги щодо ефективної організації судового процесу які є невід'ємною складовою ефективності правосуддя та, як наслідок, частиною конституційного принципу верховенства права.

Аргументовано, що належна організація судового процесу в більшій мірі залежить від професійності судді або колегії суддів, які розглядають справу, та безпосередньо слідує із принципу верховенства права. На підставі аналізу положень конституційного законодавства та огляду практики Європейського суду з прав людини автором сформульовано висновок про конституційні та міжнародні засади ефективної організації судової процедури.

Зазначено, що європейські інституції розробили низку рекомендацій, спрямованих на максимальне спрощення судової процедури. Визначено, що одним із нововведень національного процесуального законодавства, спрямованих на прискорення судового розгляду справ, стало запровадження письмового провадження, особливо в судах апеляційної інстанції, а також покладення на суддів підвищеної відповідальності за недопущення зловживання учасниками судового провадження процесуальними правами.

Доведено, що важливим критерієм ефективності судової процедури є оперативність розгляду та вирішення справи, тобто дотримання судом принципу розумних строків та строків визначених процесуальними кодексами.

Обґрунтовано, що в основі дотримання судами вимог щодо своєчасного розгляду та вирішення справ лежить принцип процесуальної економії, який означає максимально можливе спрощення судового процесу за умови, якщо це не спричиняє порушення процесуальних прав учасників справи та не обмежує саму суть доступу до суду, гарантовану ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції.

З'ясовано, що важливим критерієм ефективності судової процедури є також дотримання конституційних та процесуальних принципів ведення судового процесу, зокрема змагальності, диспозитивності, рівності сторін.

Автор звертає увагу на власні праці, в яких основною є думка, щодо відповідальності суддів за порушення конституційних прав людини, допущення помилок як технічного так процесуального характеру, тощо.

Ключові слова: *судовий процес, принципи, своєчасний розгляд, ефективність правосуддя, верховенство права, конституційне право, електронне судочинство.*

The article covers a wide range of issues of the effectiveness of judicial proceedings from the point of view of the implementation of the principle of the rule of law. The author substantiates the requirements for the effective organization of the judicial process, which are an integral part of the effectiveness of justice and, as a consequence, part of the constitutional principle of the rule of law.

It is argued that the proper organization of the judicial process largely depends on the professionalism of the judge or panel of judges considering the case and directly follows from the principle of the rule of law. Based on the analysis of the provisions of constitutional legislation and a review of the practice of the European Court of Human Rights, the author formulates a conclusion on the constitutional and international principles of the effective organization of judicial proceedings.

It is noted that European institutions have developed a number of recommendations aimed at maximally simplifying the judicial procedure. It is determined that one of the innovations of the national procedural legislation aimed at accelerating the judicial consideration of cases was the introduction of written proceedings, especially in appellate courts, as well as imposing increased responsibility on judges for preventing abuse of procedural rights by participants in the trial. It has been proven that an important criterion for the effectiveness of the judicial procedure is the promptness of the

© Стратонов В. М., 2024

consideration and resolution of the case, that is, the court's compliance with the principle of reasonableness of the terms and deadlines determined by procedural codes.

It is substantiated that the basis for the courts' compliance with the requirements for timely consideration and resolution of cases is the principle of procedural economy, which means the maximum possible simplification of the judicial process, provided that this does not entail a violation of the procedural rights of the parties to the case and does not limit the very essence of access to the court guaranteed by Art. 55 of the Constitution of Ukraine and Art. 6 of the Convention.

It has been established that an important criterion for the effectiveness of the judicial procedure is also compliance with the constitutional and procedural principles of the implementation of the judicial process, in particular, adversarial nature, discretion, equality of the parties. The author draws attention to his own works, in which the main idea is the responsibility of judges for violations of constitutional human rights, the admission of errors of both technical and procedural nature, etc.

Key words: *judicial process, principles, timely consideration, efficiency of justice, rule of law, constitutional law, electronic justice.*

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою ефективного правосуддя є належна організація судового процесу, що включає своєчасність (дотримання встановлених або розумних строків розгляду та вирішення справи по суті), справедливість (забезпечення рівності та змагальності учасників судового процесу), недопустимість зловживання процесуальними правами сторонами та іншими учасниками судового процесу, тощо.

Отже, складовою ефективної організації судочинства є належна організація судового процесу, яка в більшій мірі залежить від судді або колегії суддів, які проводять судовий розгляд під час якого безпосередньо дотримуються принципу верховенства права.

Тому, виникає необхідність у проведенні ґрунтованого аналізу критеріїв ефективності судової процедури в аспекті реалізації принципу верховенства права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання ефективної організації судової процедури вивчали такі науковці: Л. В. Данилець, О. Іванченко, О.В. Капліна, М.С. Кельман, Л. М. Москвич Р. І. Панчишин, В.М. Стратонов, І. Ю. Татулич та ін. Разом з тим, у сучасній науці, як конституційне право, адміністративний, кримінальний, цивільний процес, не достатньо наукових робіт присвячених дослідженню ефективній організації судової процедури як складової ефективності правосуддя та вимогою, необхідною для реалізації принципу верховенства права.

Постановка мети та завдань дослідження. Метою статті є визначення критеріїв ефективно організованої судової процедури в аспекті реалізації принципу верховенства права. Для досягнення цієї мети виконані наступні завдання: 1) визначені конституційні та міжнародні основи вимірювання ефективності судової процедури; 2) виокремлені та охарактеризовані критерії ефективної організації судової процедури; 3) визначено правовий зв'язок між принципом процесуальної економії та ефективності організації судової процедури.

Результати дослідження. У Концепції вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів, затвердженої Указом Президента України від 10 травня 2006 р. № 361/2006, йдеться про те, що подальший розвиток правосуддя в Україні має бути спрямований на зміцнення верховенства права через забезпечення справедливого судового процесу. Це означає дотримання принципів законності, рівності сторін перед судом, змагальності, диспозитивності, відкритості та обов'язкового виконання судових рішень, із можливістю відступу від них лише у випадках, передбачених законом. Також важливо уникати надмірних формальностей у судочинстві та спрощувати процедури у нескладних справах, щоб забезпечити оперативний захист прав без шкоди для справедливості розгляду [1].

На думку Л. М. Москвич, критеріями ефективності судової процедури є: 1) справедливість судового розгляду, що передбачає додержання процедурних правил, спрямованих на забезпечення справедливості результату правосуддя; 2) неупередженість судового розгляду, що визначена ст. 6 «Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод», та певним чином перетинається з принципом незалежності суду, зокрема, від сторін у справі; означає: «не фактичну відсутність упередженості з боку суду чи окремих його членів, а так звану

видиму неупередженість, тобто те, чи сприймає сторонній спостерігач судовий розгляд як неупереджений»; 3) своєчасність судового розгляду, тобто дотримання встановлених або, якщо процесуальним законодавством чітко не визначені конкретні гранично допустимі строки розгляду справи судом, то розумних строків; дотримання цього критерію ефективної судової процедури забезпечує оперативність розгляду правового спору, адже несвоєчасність судових дій може мати серйозні наслідки для тих, кого це безпосередньо стосується, призводить до зниження рівня громадської довіри до суду, негативно впливає на імідж судової влади в цілому [2, с. 171, с. 178, с. 184].

Як вважає Я. О. Берназюк, «ефективність організації судового процесу є необхідною умовою дотримання розумних строків розгляду та вирішення спорів та залежить від багатьох чинників, зокрема: дотримання принципу неприпустимості зловживання процесуальними правами та строків (тривалості) розгляду юридичного спору в суді, гарантування конституційних принципів рівності та змагальності учасників справи, а також обов'язковості виконання судового рішення» [3, с. 139].

У свою чергу О. Іванченко, з урахуванням міжнародної практики оцінювання діяльності органів правосуддя, до системи критеріїв оцінювання ефективності судів під час надання судових послуг, тобто ефективності судової процедури, відносить: 1) якість судового рішення; 2) доступність суду; 3) своєчасність розгляду справи юрисдикції тощо [4, с. 224].

Отже, науковцями наводяться різні критерії ефективності судової процедури, проте, не всі спрямовані на оцінювання ефективності саме організації судової процедури, а є більш загальними та такими, що відображають ефективність правосуддя в цілому. Наприклад, до таких критеріїв можна віднести рівень довіри суспільства до судової влади. Крім того, серед виокремлених науковцями критеріїв ефективності зустрічаються такі, що потребують окремого дослідження в якості самостійного елементу ефективності правосуддя, зокрема йдеться про якість судового рішення.

Тому, звужуючи предмет оцінювання саме до меж конкретно організованої судової процедури, до критеріїв ефективності останньої доцільно віднести: 1) оперативність розгляду та вирішення справи, тобто дотримання судом розумних строків або строків, визначених процесуальними кодексами; 2) дотримання конституційних та процесуальних принципів ведення судового процесу, зокрема змагальності, диспозитивності, рівності сторін та ін.

Обов'язок забезпечення цих вимог ефективності судового процесу, як уже згадувалося раніше, покладається на суддю або колегію суддів.

Зокрема, деякі умови для забезпечення оперативного розгляду та вирішення справи визначені такими міжнародними актами: Рекомендації № R(84)5 Комітету Міністрів Ради Європи щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя [5], Рекомендації № R(95)5 Комітету Міністрів державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження у цивільних і господарських справах [6], Рекомендація № R(2004)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини [7] та ін.

Зокрема, у додатку до Рекомендації № R(84)5 визначено, що для вдосконалення функціонування системи правосуддя рекомендується впроваджувати такі принципи:

1) запровадження в складі судового провадження не більше, ніж двох судових засідань; суд має вживати заходів для того, щоб всі дії, необхідні для проведення другого засідання, були підготовлені вчасно, і щоб затримки в принципі не дозволялися, окрім випадків виникнення нових фактів або за інших виняткових і важливих обставин;

2) завданням судді є недопущення зловживання сторонами та іншими учасниками судового процесу процесуальними правами, зокрема суд має бути наділений повноваженням постановляти рішення по справі у спрощеному порядку і, якщо це доречно, накладати на цю сторону, яка допускає зловживання процесуальними правами, штраф або виносити рішення про відшкодування збитків, завданих іншій стороні;

3) покладення на суддю, головним чином, суду першої інстанції повноваження вирішува-

ти, з урахуванням характеру справи, за винятком випадків, питання про здійснення судового провадження письмово або усно, або в обидва ці способи [5, с. 329–330].

Крім того, в аспекті підвищення ефективності судової процедури в Рекомендаціях № R(95)5 викладено такі принципи:

1) слід забезпечити можливість перегляду будь-якого рішення суду першої інстанції судом вищого (апеляційного) рівня;

2) якщо прийнято рішення щодо можливості винятків з цього принципу, всі такі винятки повинні бути закріплені в законі та відповідати загальним принципам правосуддя;

3) для запобігання зловживанням системою оскарження державам рекомендовано розглянути можливість впровадження деяких або всіх з нижченаведених заходів: a) вимагати від осіб, які подають апеляцію, представлення на ранній стадії обґрунтованих підстав їхніх скарг та зазначення очікуваних засобів правового захисту; b) дозволити суду другої інстанції використовувати спрощену процедуру (наприклад, без повідомлення іншої сторони) для відхилення скарг, які здаються йому відкрито необґрунтованими, нерозумними або поданими з наміром завдати шкоди; в таких випадках можна передбачити застосування відповідних санкцій, таких як штрафи [6, с. 333–334].

Таким чином, європейські інституції розробили низку рекомендацій, спрямованих на максимальне спрощення судової процедури, запровадження письмового провадження, особливо в судах апеляційної інстанції, а також покладення на суддів підвищеної відповідальності за недопущення зловживання учасниками справи процесуальними правами.

Загалом, як свідчить аналіз наведених положень міжнародних рекомендацій та національного законодавства, одним із ключових критеріїв ефективності судової процедури є дотримання розумних строків розгляду та вирішення справи.

На це звертають увагу деякі науковці, зазначаючи, що критерієм своєчасності, а через неї й ефективності судочинства є дотримання розумності строків розгляду справи судом, що є одночасно однією із основних засад судочинства. В свою чергу, І. Ю. Татулич з цього приводу зазначає, що ефективність судового процесу та дисципліна його учасників значною мірою залежать від процесуальних інститутів і процедур, які забезпечують досягнення цілей відповідного виду судочинства. Науковець зазначає, що важливим чинником реалізації цієї ефективності є збалансованість і узгодженість послідовних етапів судового процесу. Це сприяє належному функціонуванню правосуддя та забезпечує дотримання його основних принципів [8, с. 273].

Разом з тим, саме проблема своєчасності (дотриманні встановлених процесуальним законодавством строків або розумних строків) розгляду та вирішення судами справ гостро стоїть протягом останніх декількох років в Україні.

Про це, зокрема свідчать чисельні рішення ЄСПЛ у справах проти України, в яких судом було визнано порушення ст. ст. 6 та/або 13 Конвенції у зв'язку з недотриманням національними судами встановлених строків розгляду та вирішення справи у різних видах судочинства.

Наприклад, у рішенні в справі «Безрученкова та інших проти України» (заява № 5068/20 та інші) ЄСПЛ звернув увагу, що розумність тривалості провадження слід оцінювати з урахуванням обставин справи та з посиланням на такі критерії: складність справи, поведінку заявників та відповідних органів [9].

Крім того, в рішенні в справі «Карнаушенко проти України» (заява № 23853/02) ЄСПЛ наголосив, що відсутність будь-якого факту чи аргументу, які могли б виправдати загальну тривалість провадження на національному рівні, та взявши до уваги свою прецедентну практику з цього питання, свідчить про те, що у цій справі тривалість провадження була надмірною і не відповідала вимогам що розумності строку, а тому заявники не отримали ефективного засобу правового захисту [10].

В основі дотримання судами вимог щодо своєчасного розгляду та вирішення справ лежить принцип процесуальної економії, який означає максимально можливе спрощення судового процесу за умови, якщо це не спричиняє порушення процесуальних прав учасників справи та не обмежує саму суть доступу до суду, гарантовану ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції.

На думку О. М. Каплі, принцип процесуальної економії пов'язаний саме зі спрощен-

ням судових процедур у нескладних справах, де при цьому не буде порушуватися вимога щодо об'єктивного, повного та всебічного розгляду справ [11, с. 117]. Разом з тим, реалізація принципу процесуальної можлива й поза межами спрощеного судового провадження, але й в інших судових процедурах, зокрема – загальному судовому провадженні. Однак, для цього суддя – головуючий у справі повинен створити для цього належні умови, включаючи недопущення зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами.

Такої думки дотримується, зокрема А. М. Гриб та О. М. Михайлов. Науковці зауважують, що дія принципу процесуальної економії в судочинстві дозволяє усунути зайві «формальності», що не є суттєво необхідним та які тільки обтяжують процес, можуть бути замінені іншими, більш економними процесуальними засобами, які достатньо гарантують належне відправлення правосуддя [12, с. 100].

Водночас, на існування проблеми надмірної тривалості судових проваджень вказав на одній із конференцій, присвячених підвищенню ефективності організації судочинства в Україні, глава Верховного Суду, зауваживши, що однією з основних причин такої ситуації є неявка учасників процесу в судове засідання та зловживання сторонами своїми процесуальними правами [13]. Не менш важлива роль відводиться слідчому судді який здійснює судовий контроль ще на стадії досудового розслідування. На думку В.М. Стратонова, суттєвою помилкою є те, що повноваження даного суб'єкта кримінального процесу практично розміщені не системно, а, на жаль, функції розкидані по всьому кримінальному процесуальному кодексу [14].

Ми неодноразово звертав увагу на дисциплінарну практику Вищої ради правосуддя [15; 16]. Особливої уваги потребують роботи щодо визначення поняття «доброчесність». Аналізуючи новітні науково-практичні дослідження, ми розглядали трактування оцінного поняття «доброчесність» у практиці відбору та кваліфікаційного оцінювання суддів. В роботі зазначено: «…відсутність законодавчого визначення оцінного терміну «доброчесність» у практиці відбору та кваліфікаційного оцінювання не означає, що воно не відповідає вимогам правової визначеності. Цю концепцію будують як законодавці, так і судові органи, а також судова практика [17, с. 73–74].

Висновки. Отже, критеріями ефективної організації судового процесу є:

1) оперативність розгляду та вирішення справи, тобто дотримання судом розумних строків або строків, визначених процесуальним законодавством;

2) дотримання конституційних та процесуальних принципів ведення судового процесу, зокрема верховенства права, змагальності, диспозитивності, рівності сторін, тощо.

3) відбір суддів за принципами «доброчесності» та судової етики.

В основі дотримання судами вимог щодо своєчасного розгляду та вирішення справ лежить принцип процесуальної економії, який означає максимально можливе спрощення судового процесу за умови, якщо це не спричиняє порушення процесуальних прав учасників справи та не обмежує саму суть доступу до суду, гарантовану ст. 55 Конституції України та ст. 6 Конвенції.

Реалізація принципу процесуальної економії сприяє дотриманню встановлених строків розгляду та вирішення справи судом, для цього головуючий у справі повинен створити належні умови, включаючи недопущення зловживання учасниками справи своїми процесуальними правами. за допомогою запровадження електронного судочинства. Необхідно враховувати та проводити оцінку судової експертизи у контексті реалізації змісту права на справедливий суд з огляду на судову практику ЄСПЛ та українських судів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про Концепцію вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: Указ Президента України від 10.05.2006 № 361/2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361/2006#Text.

2. Москвич Л. М. Ефективність судової системи: концептуальний аналіз : монографія. Харків : Видавництво «ФІНН», 2011. 384 с.

3. Берназюк Я. О. Принцип процесуальної економії як складова ефективності адміністративного судочинства. Експерт. 2021. Вип. 10. С. 133–142.

4. Іванченко О. Система критеріїв оцінювання ефективності діяльності судів під час надання судових послуг. Підприємництво, господарство і право. 2017. Вип. 11. С. 222–225.

5. Рекомендація № R(84)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо принципів цивільного судочинства, спрямованих на вдосконалення функціонування правосуддя (прийнята Комітетом Міністрів 28 лютого 1984 р. на 367-ому засіданні заступників міністрів). URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/R_84_5_1984_02_28.pdf.

6. Рекомендація № R(95)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо запровадження та покращення функціонування систем і процедур оскарження по цивільних і господарських справах (прийнята Комітетом Міністрів 7 лютого 1995 р. на 528-ому засіданні заступників міністрів). URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU95387.

7. Рекомендація № R(2004)5 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо перевірки законопроектів, існуючих законів та адміністративної практики на відповідність стандартам, викладеним в Європейській конвенції з прав людини (прийнята на 114-й сесії Комітету міністрів від 12 травня 2004 р.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_574#Text.

8. Татулич І. Ю. Процесуальні строки як гарантія здійснення ефективного цивільного судочинства. Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (Чернівці, 16 жовтня 2020 року). 356 с.

9. Рішення у справі «Безрученков та інші проти України» (Заява № 5068/20 та 2 інші заяви). Європейський суд з прав людини від 10.06.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_g25#Text.

10. Рішення у справі «Карнаушенко проти України» (Заява № 23853/02). Європейський суд з прав людини від 30.11.2006. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_125#Text.

11. Капля О. М. Принцип процесуальної економії в контексті вдосконалення адміністративного судочинства. Право і суспільство. 2017. № 3. Ч. 2. С. 114–118.

12. Данилець Л. В. Визначення способів зловживання цивільними процесуальними правами та засобів їх протидії у зв'язку з введенням на території країни воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2022. № 6. С. 98–100.

13. Правила організації ефективного судочинства обговорили на нідерландсько-українській конференції. Верховний Суд. 2023. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1492723.

14. Стратонов В.М. Повноваження слідчого судді у кримінальному провадженні. Криміналістика і судова експертиза: міжвідом. наук.-метод. зб. / Київський НДІ судових експертиз; редкол.: Д. В. Журавльов (голов. ред.), О. Г. Рувін (заст. голов. ред.) та ін. Київ : Видавництво Ліра-К, 2021. Вип. 66. С. 264–272. URL: http://digest.kndise.gov.ua/wpcontent/uploads/2021/06/vol66.pdf

15. Стратонов В.М., Рибалко В.О. Дисциплінарна відповідальність суддів за порушення засад рівності та змагальності. Юридична психологія. Науковий журнал. 2023. №1 (32). С. 16–23. URL: https://psychped.naiau.kiev.ua/index.php/psychped/issue/view/82

16. Стратонов В.М., Рибалко В.О. Окремі проблеми дисциплінарної відповідальності суддів за порушення основоположних прав людини. Південноукраїнський правничий часопис. 2023. № 3. С. 173–183. URL: http://sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/3/28.pdf

17. Vasyl Stratonov, Volodymyr Rybalko Interpretation of the Evaluative Concept of "Integrity" as a Part of Judge Selection and Qualification Evaluation Practice. Studia Iuridica Lublinensia. 2024. T.33 № 4. С. 73–85. URL: https://journals.umcs.pl/sil/article/view/18211

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-7

Парфьонов Г. В.,
аспірант кафедри цивільного, нотаріального та виконавчого процесу Національного університету «Одеська юридична академія», приватний виконавець виконавчого округу Одеської області

ДОКУМЕНТУВАННЯ ДЕРЖАВНИМИ ТА ПРИВАТНИМИ ВИКОНАВЦЯМИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ПОЗА ВИКОНАВЧИМ ПРОВАДЖЕННЯМ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

DOCUMENTATION BY PUBLIC AND PRIVATE ENFORCEMENT AGENTS OF LEGAL FACTS OUTSIDE EXECUTIVE PROCEEDINGS: EUROPEAN EXPERIENCE

Дана наукова стаття присвячена здійсненню порівняльного аналізу та визначенню спільних рис процедури документування фактичних обставин судовими виконавцями поза виконавчим провадженням у деяких європейських країнах, таких як Франція, Бельгія, Литва, Польща та Молдова.

Проаналізовано положення чинного законодавства та інші юридичні джерела європейських країн, які запровадили процедуру документування юридичних фактів судовими виконавцями та їх фіксування у певних юридичних документах встановленої форми (протоколах фактичного стану, звітах виконавців про фактичні обставини тощо) з метою їх використання як доказів у суді чи для врегулювання юридичних спорів у позасудовому порядку.

Незважаючи на певну розбіжність термінології, що використовується у різних країнах для позначення діяльності судових виконавців щодо документування фактичних обставин поза виконавчим провадженням, вдалося визначити низку спільних рис такого документування, що характерні практично для всіх досліджених країн.

Встановлено, що виконавці наділені повноваженнями складати протоколи фактичного стану не лише за дорученням суду, а й на замовлення фізичних та юридичних осіб. Протоколи фактичного стану, складені виконавцями, мають високий ступінь достовірності, а отже, підвищену доказову силу. Під час складання протоколу фактичного стану на замовлення фізичної чи юридичної особи виконавець має рівно стільки прав, скільки й сам замовник, а отже, він не вправі без дозволу третіх осіб здійснювати втручання в їх життя та застосовувати до них заходи примусу. Складаючи протокол фактичного стану, виконавець лише фіксує фактичні обставини, як він їх особисто сприймає на конкретний момент часу, не роблячи власних висновків та не надаючи жодних власних оцінок таким обставинам. Протокол фактичного стану супроводжується фотознімками, а у деяких випадках – аудіо- чи відеозаписами, однак обов'язково повинен містити словесний опис фактичних обставин. Хоча протоколи фактичного стану, зазвичай, складаються виконавцями для їх подальшого використання як доказів у суді, відмічається позитивний вплив таких документів на можливість позасудового врегулювання спору.

Ключові слова: *цивільний процес, виконавчий процес, повноваження виконавців, встановлення фактів, примусове виконання рішень, протокол фактичного стану.*

This scientific article is devoted to conducting a comparative analysis and determining the common features of the procedure for documenting the actual circumstances by bailiffs outside of enforcement proceedings in some European countries, such as France, Belgium, Lithuania, Poland and Moldova.

The provisions of the current legislation and other legal sources of European countries, which introduced the procedure of documenting legal facts by bailiffs and recording them in certain legal documents of the established form (protocols of the actual state, bailiff's certified reports, etc.) in order to use them as evidence in court or to settle legal disputes out of court, were analyzed.

Despite a certain discrepancy in the terminology used in different countries to denote the activities of bailiffs regarding the documentation of actual circumstances outside the enforcement proceedings, it was possible to identify a number of common features of such documentation, which are characteristic of almost all the studied countries.

It has been established that executors are empowered to draw up bailiff's certified reports not only on the authority of the court, but also on the order of individuals and legal entities. Bailiff's certified reports, drawn up by the executors,

© Парфьонов Г. В., 2024

have a high degree of reliability, and therefore increased probative value. When drawing up a bailiff's certified report on the order of a natural or legal person, the enforcement agent has exactly as many rights as the customer himself, and therefore he has no right to interfere in their lives and apply coercive measures to them without the permission of third parties. When compiling a bailiff's certified report, the performer only records the actual circumstances, as he personally perceives them at a specific moment in time, without drawing his own conclusions and without giving any personal evaluations of such circumstances. The bailiff's certified report is accompanied by photographs, and in some cases – audio or video recordings, but must necessarily contain a verbal description of the actual circumstances. Although bailiff's certified reports are usually drawn up by enforcement agents for their further use as evidence in court, the positive impact of such documents on the possibility of out-of-court dispute settlement is noted.

Key words: *civil process, executive process, authority of enforcement agents, establishment of facts, enforcement of decisions, bailiff's certified report.*

Постановка проблеми. Для вітчизняного законодавства та юридичної практики вже звичним є стан речей, коли до послуг державних або приватних виконавців звертаються виключно після того, як було отримано рішення суду або іншого органу чи посадової особи, що підлягає примусовому виконанню. Даний підхід знайшов своє відображення у ст. 3 Закону України «Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів» згідно положень якої «завданням органів державної виконавчої служби та приватних виконавців є своєчасне, повне і неупереджене виконання рішень, примусове виконання яких передбачено законом» [1]. Тобто наразі діяльність українських державних та приватних виконавців обмежена виконавчим провадженням, та за його межі не виходить. Але така ситуація існує не в усіх країнах. В деяких країнах Європи існує усталена практика документування виконавцями різного роду юридичних фактів поза виконавчим провадженням, що є доволі ефективним засобом реалізації та захисту фізичними та юридичними особами своїх прав та охоронюваних законом інтересів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика правового статусу державних та приватних виконавців, їх повноважень та напрямів діяльності розглядалася у працях таких науковців та юристів-практиків як: А.М. Авторгов, В.В. Баранкова, Ю.В. Білоусов, С.В. Васильєв, О.Б. Верба-Сидор, Н.Ю. Голубєва, М.С. Долинська, В.В. Комаров, Л.С. Малярчук, І.С. Мельник, В.М. Притуляк, О.С. Снідевич, В.І. Тертишніков, С.Я. Фурса, Ю.С. Шемшученко, В.М. Шерстюк, М.Й. Штефан, С.В. Щербак та ін. Однак питання запозичення закордонного досвіду документування державними та приватними виконавцями юридичних фактів поза виконавчим провадженням, як правило, залишаються поза увагою вітчизняних дослідників.

Метою даної статті є здійснення порівняльного аналізу та визначення спільних рис процедури документування фактичних обставин судовими виконавцями поза виконавчим провадженням у деяких європейських країнах.

Виклад основного матеріалу. У контексті запозичення закордонного досвіду щодо наділення державних та приватних виконавців повноваженнями здійснювати складення протоколів фактичного стану варто звернути увагу на відповідне законодавство та виконавчу практику Франції. У Франції судові виконавці (huissier de justice), які з 1 липня 2022 року отримали назву «уповноважені юстиції» (commissaire de justice), є міністерськими державними службовцями, професіоналами, яким держава Ордонансом № 45-2592 від 2 листопада 1945 року (Ordonnance n° 45-2592 du 2 novembre 1945 relative au statut des huissiers) делегувала державні повноваження, а отже, вони у своїй діяльності мають проявляти незалежність та неупередженість. Так відповідно до ст. 1 вищезазначеного Ордонансу № 45-2592 від 2 листопада 1945 року уповноважені юстиції можуть за дорученням суду або на прохання окремих осіб робити звіти про фактичні обставини (proces-verbal de constat d'commissaire de justice), виключаючи будь-яку власну оцінку щодо фактичних чи правових наслідків таких обставин. За винятком кримінальних справ, де вони мають цінність лише як звичайне джерело інформації, ці звіти мають автентичний характер, доки не буде доведено протилежне [2].

Виходячи зі змісту наведеного законодавчого положення, звіти уповноважених юстиції поділяють на судові, тобто ті, що були зроблені за дорученням суду, та позасудові, які зро-

блені на замовлення фізичних чи юридичних осіб [3].

Зазвичай, звіти уповноважених юстиції, які виконуються за дорученням суду, складаються на підставі судових ухвал, що постановляються на підставі ст. 145 ЦПК Франції [4], яка передбачає процедуру, схожу на процедуру забезпечення судових доказів за ЦПК України.

Уповноважених юстиції інколи називають «очима судді», адже вони за дорученням суду можуть виїхати на місце та зафіксувати обставини так, як вони мають місце у конкретних умовах місця і часу. При цьому, незважаючи на так званий статус «очей судді», вони при складанні звіту користуються всіма своїми чуттями (зором, слухом, запахом, дотиком та навіть смаком).

Якщо звіт складається на замовлення фізичної або юридичної особи, такі особи повинні мати повну дієздатність (від імені юридичної особи може діяти її уповноважений орган чи посадова особа) та необхідний обсяг повноважень для замовлення відповідного звіту. Наприклад, якщо власник житлового приміщення бажає, щоб уповноважений юстиції склав звіт всередині житла, в якому проживає орендар, це можливо лише з дозволу орендаря [3].

Для фіксації даних уповноважений юстиції може використовувати фото- чи відеокамеру, диктофон, дрон. Також при складанні звіту про фактичні обставини він вправі скористатися вимірювальними приладами, такими як рулетка, термометр, шумомір та ін. Він може замовити лабораторний аналіз, встановити манометри для вимірювання розвитку тріщини тощо. Усі ці дії та використовувані інструменти мають бути точно описані у звіті. При цьому навіть у разі подальшого припинення існування певної обставини, звіт уповноваженого юстиції дає змогу довести її існування у конкретний момент часу.

Важливо, що уповноважений юстиції має бути максимально нейтральним та об'єктивним, складаючи звіт про фактичні обставини. Він не вправі надавати будь-яких оцінок зафіксованим обставинам. Наприклад, під час фіксування шумового забруднення він не може охарактеризувати зафіксований шум як незручність або вказати, що спостережувані шуми є достатніми, щоб заважати людині під час сну [3].

Уповноважений юстиції може діяти в будь-який час вдома у особи, яка замовила його послуги, у приміщеннях компанії, яка цього вимагає, у громадському чи іншому місці, відкритому для публіки. Наприклад, щоб встановити докази нічного шумового забруднення, він може прийти вночі до людини додому.

Водночас, щоб втрутитися у справи сторонньої особи, наприклад, сусіда чи орендаря, уповноваженому юстиції необхідний їх чіткий дозвіл або наказ судді, який санкціонує такі дії. У цьому випадку звіт можна зробити лише в установлений законом час: з понеділка по п'ятницю, окрім святкових днів, з 6:00 до 21:00.

Звіт про фактичні обставини подається в паперовій або електронній формі та зберігається протягом 25 років. Після цієї дати він передається до відомчого архіву, де з ним може ознайомитись будь-яка зацікавлена особа [5].

Дуже подібною до французької є процедура складання судовими виконавцями звітів про фактичні обставини у Бельгії. Судовий виконавці у цій країні є одночасно державними службовцями та представниками незалежної професії. Це захищена професія. В Бельгії фіксована кількість судових виконавців [6].

Повноваження судових виконавців складати звіти про фактичні обставини передбачено п. 2° § 1 статті 519 Судового кодексу Бельгії (article 519, § 1er, 2° Code Judiciaire), згідно положень якого судові виконавці вправі складати за дорученням суду або на прохання окремих осіб звіти про фактичні обставини, виключаючи будь-яке оціночне судження про причини та фактичні чи правові наслідки, які можуть з цього виникнути, а також звіти, необхідні для реалізації поставлених перед ними завдань; ці звіти містять достовірну інформацію щодо матеріальних фактів і даних, які судовий виконавець може спостерігати за допомогою чуттєвого сприйняття [7].

Правила складання звітів про фактичні обставини бельгійськими судовими виконавцями аналогічні до тих, що діють у Франції. Як і у Франції звіти судових виконавців у Бельгії мають юридичну силу автентичних актів та можуть піддаватися сумніву лише в рамках процедури реєстрації підробки.

У Литовській Республіці практика складання судовими виконавцями (antstoliai) про-

токолів фактичного стану (faktinių aplinkybių konstatavimo protokole) з'явилась уз 2003 році та є доволі поширеною в цій країні. Правовим підґрунтям для цього слугують норми Закону Литовської Республіки «Про судових виконавців» (Lietuvos Respublikos Antstolių Įstatymas) та ст. 635 Цивільного процесуального кодексу Литовської Республіки (Lietuvos Respublikos Civilinio Proceso Kodeksas).

Так, у ч. 1 ст. 2 Закону Литовської Республіки «Про судових виконавців» серед функцій судових виконавців вказане встановлення фактичних обставин (faktinių aplinkybių konstatavimo).

Одним з повноважень судових виконавців, закріплених у ст. 21 Закону Литовської Республіки «Про судових виконавців», є повноваження здійснювати встановлення фактичних обставин як за ухвалою суду (ч. 1 ст. 21), так і без судової ухвали в порядку надання послуг (п. 2 ч. 2 ст. 21).

Відповідно до ст. 23 цього ж закону встановлення фактичних обставин – це детальний опис обставин, предметів чи майна, їх стану в протоколі фактичного стану. Фактичні обставини можуть бути додатково зафіксовані засобами відео- чи аудіозапису. Такі аудіо- чи відеозаписи фактичних обставин є невід'ємною частиною протоколу фактичного стану.

Судовий виконавець з'ясовує фактичні обставини з дотриманням принципів об'єктивності, неупередженості та точності.

Офіційним письмовим доказом є протокол фактичного стану, складений судовим виконавцем у встановленому законом порядку.

При з'ясуванні фактичних обставин на звернення фізичних або юридичних осіб складається протокол фактичного стану у двох примірниках. Один з них видається особі, за заявою якої відбувалося документування фактичних обставин, а другий зберігається в офісі судового виконавця (виконавців). Протокол фактичного стану в електронній формі, за винятком відео- чи аудіозапису, передається до бази даних інформаційної системи державних виконавців у порядку, встановленому положеннями інформаційної системи державного виконавця, не пізніше дня, наступного за його складанням.

За ухвалою суду фактичні обставини встановлюються в порядку, встановленому Цивільним процесуальним кодексом Литовської Республіки [8].

Згідно положень ч. 1 ст. 635 Цивільного процесуального кодексу Литовської Республіки встановлення фактичних обставин – детальний опис фактичних обставин, об'єктивно видимих та визначених судовим виконавцем у протоколі фактичного стану. Встановлені фактичні обставини можуть бути додатково зафіксовані за допомогою відео- чи аудіозапису. Такі аудіо- чи відеозаписи є невід'ємною частиною протоколу.

Відповідно до ч. 4 ст. 635 Цивільного процесуального кодексу Литовської Республіки протокол фактичного стану, складений судовим виконавцем, є офіційним письмовим доказом і має високий ступінь доказової сили [9].

У литовських юридичних джерелах протоколи фактичного стану, складені судовими виконавцями, інколи називають «юридичними фотографіями» [10], адже вони фіксують певні юридично значимі обставини у тому вигляді, як вони існують на конкретний момент часу. І така фіксація має юридичну силу офіційного доказу для суду та інших державних органів.

Протокол фактичного стану передається Замовнику та реєструється в базі даних Міністерства юстиції Литовської Республіки. Як і французькі та бельгійські виконавці, судові виконавці Литовської Республіки під час складання протоколу фактичного стану мають такий самий обсяг прав, що й замовник, а отже, не вправі здійснювати проникнення на чужу територію чи іншим чином втручатися в життя третіх осіб. Такі порушення під час складання протоколу фактичного стану спричиняють його недійсність.

Викладаючи фактичні обставини в протоколі, судовий виконавець лише констатує, описує обставини, які він особисто спостерігає, однак не робить з них висновків та оціночних суджень. Він також повинен уникати двозначних або непрямих описів у тексті протоколу [10].

Серед країн, найближчих до нас територіально та культурно, які запровадили до свого законодавства та виконавчої практики документування виконавцями юридичних фактів поза виконавчим провадженням, на увагу заслуговує досвід Республіки Польща.

Відповідно до п. 2 ч. 4 ст. 3 Закону Республіки Польща «Про судових виконавців» (Ustawa z dnia 22 marca 2018 r. o komornikach sądowych) судові виконавці (komornicy sądowy) наділені повноваженнями складати протоколи фактичного стану (protokół stanu faktycznego).

Протокол фактичного стану, про який ідеться у вищезазначеній нормі закону, є документуванням фактичних спостережень судового виконавця, отриманих в результаті особистого огляду. Предметом протоколу не можуть бути спостереження, зроблені на основі реєстрів та інших відкритих джерел інформації, доступних судовому виконавцю, а також припущення щодо конкретних явищ, обставин і причинно-наслідкових зв'язків. Під час особистого огляду судовий виконавець не має права застосовувати жодних примусових заходів або вдаватися до подолання опору осіб, які беруть участь в огляді (ст. 4 Закону Республіки Польща «Про судових виконавців») [11].

Протоколи фактичного стану можуть складатися польськими судовими виконавцями за дорученням прокурора чи суду в процесі розгляду справи, або на замовлення фізичних чи юридичних осіб. Вони є офіційними документами в розумінні § 1 ст. 244 Цивільного процесуального кодексу Республіки Польща та є доказами описаних у них обставин.

Протоколи фактичного стану, складені судовими виконавцями, мають відповідати вимогам ст. 809 Цивільного процесуального кодексу Республіки Польща, згідно положень якої вони повинні містити:

1) позначення місця і часу проведення огляду;

2) імена та прізвища сторін та інших осіб, які беруть участь у проведенні огляду;

3) опис фактів, які виконавець спостерігає під час огляду;

4) звернення та заяви присутніх під час проведення огляду осіб;

5) зазначення про оголошення протоколу;

6) підписи присутніх осіб або зазначення причини відсутності підпису;

7) підпис судового виконавця [12].

Цікаво, що законодавством Республіки Польща встановлено фіксований розмір оплати за складання судовими виконавцями протоколів фактичного стану, що становить 400 злотих (ст. 42 Закону Республіки Польща «Про виконавчі витрати» – Ustawa z dnia 28 lutego 2018 r. o kosztach komorniczych) [13].

Не менш цікавим є й досвід Республіки Молдова, у якій також існує практика складання судовими виконавцями (executorului judecătoresc) так званих констатаційних актів (actului de constatare).

Правовою основою здійснення молдовськими судовими виконавцями документування фактичних обставин поза виконавчим провадженням є положення ст. 25 Виконавчого кодексу Республіки Молдова (Codul De Executare al Republicii Moldova), згідно положень якого за заявою заінтересованої особи судовий виконавець може задокументувати будь-які факти та фактичні обставини, у тому числі з метою виконання ухвали щодо забезпечення доказів. Документування фактів здійснюється шляхом складання акту, що має доказову силу. Факти, встановлені за допомогою складеного судовим виконавцем акту, можуть бути використані як докази в судовому процесі і не вимагають додаткового підтвердження, будучи дійсними, допоки не доведено протилежного. При складанні констатаційного акту судовий виконавець відображає у ньому лише об’єктивно існуючі обставини та факти, без формулювання ним власних висновків та оцінок. При документуванні фактів та фактичних обставин судовий виконавець має право використовувати технічні засоби. Збір за документування фактів та фактичних обставин оплачується стороною, яка замовила їх документування. В процесі документування фактів або фактичних обставин судовий виконавець не вживає заходів примусового виконання. Констатаційному акту надається унікальний номер у порядку, встановленому Радою Національної спілки судових виконавців Республіки Молдова [14].

Висновки. Дослідивши законодавство та інші юридичні джерела європейських країн, у яких було запроваджено практику документування судовими виконавцями фактичних обставин поза виконавчим провадженням, незважаючи на певну розбіжність термінології, вдалося визначити низку спільних рис такого документування, що характерні практично для всіх досліджених країн:

Виконавці наділені повноваженнями складати протоколи фактичного стану не лише за дорученням суду, а й на замовлення фізичних та юридичних осіб.

Протоколи фактичного стану, складені виконавцями, мають високий ступінь достовірності, а отже, підвищену доказову силу.

Під час складання протоколу фактичного стану на замовлення фізичної чи юридичної особи виконавець має рівно стільки прав, скільки й сам замовник, а отже, він не вправі без дозволу третіх осіб здійснювати втручання в їх життя та застосовувати до них заходи примусу.

Складаючи протокол фактичного стану, виконавець лише фіксує фактичні обставини, як він їх особисто сприймає на конкретний момент часу, не роблячи власних висновків та не надаючи жодних власних оцінок таким обставинам.

Протокол фактичного стану супроводжується фотознімками, а у деяких випадках – аудіо- чи відеозаписами, однак обов'язково повинен містити словесний опис фактичних обставин.

Хоча протоколи фактичного стану, зазвичай, складаються виконавцями для їх подальшого використання як доказів у суді, відмічається позитивний вплив таких документів на можливість позасудового врегулювання спору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про органи та осіб, які здійснюють примусове виконання судових рішень і рішень інших органів: Закон України від 02.06.2016 № 1403-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 29. Ст. 535.

2. Ordonnance n° 45-2592 du 2 novembre 1945 relative au statut des huissiers. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006069177.

3. Constat d'huissier. URL: https://www.cb-huissiers.com/constat-huissier.

4. Code de procédure civile. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/article_lc/LEGIARTI000006410268.

5. Comment se déroule un constat de commissaire de justice? URL: https://commissaire-justice.fr/constat-commissaire-de-justice/comment-se-deroule-un-constat.

6. De stagiaire à huissier de justice. URL: https://www.huissiersdejustice.be/lhuissier-de-justice/de-stagiaire-huissier-de-justice.

7. Code Judiciaire Belge. URL: https://www.droitbelge.be/codes.asp#jud.

8. Lietuvos Respublikos Antstolių Įstatymas. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.167057?jfwid.

9. Lietuvos Respublikos Civilinio Proceso Kodeksas. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.162435/asr.

10. Faktinių aplinkybių konstatavimas. URL: https://www.vykdytojas.lt/lt/paslaugos/product/3/paslauga.

11. Ustawa z dnia 22 marca 2018 r. o komornikach sądowych. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000771.

12. Ustawa z dnia 17 listopada 1964 r. Kodeks postępowania cywilnego. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=wdu19640430296.

13. Ustawa z dnia 28 lutego 2018 r. o kosztach komorniczych. URL: https://isap.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU20180000770.

14. Codul De Executare al Republicii Moldova. URL: https://www.legis.md/cautare/getResults?doc_id=122067&lang=ro.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347.736
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-8

Бутирська І. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри процесуального права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ

PECULIARITIES OF PROCEEDINGS IN INSOLVENCY CASES OF CERTAIN CATEGORIES OF PERSONS

Стаття присвячена дослідженню особливостей провадження у справах про неплатоспроможність окремих категорій осіб. Авторкою наголошено, що Кодекс України з процедур банкрутства передбачає особливості розгляду справ про неплатоспроможність тільки для двох категорій боржників-фізичних осіб – боржників, зайнятих у сільському господарстві фізичних осіб – підприємців, проте практика застосування інституту неплатоспроможності показує, що існує специфіка розгляду справ про неплатоспроможність також інших категорій боржників.

Метою статті є з'ясування особливостей провадження у справах про неплатоспроможність окремих категорій осіб та вироблення пропозицій щодо удосконалення законодавства України про банкрутство у цій частині.

Проаналізовано судову практику застосування процедур банкрутства до таких категорій боржників-фізичних осіб, як: внутрішньо переміщені особи, особи, які проживають за кордоном та військовослужбовці. За результатами проведеного дослідження авторкою обґрунтовано, що неврахування у Кодексі України з процедур банкрутства особливостей правового статусу окремих категорій боржників-фізичних осіб негативно відбивається на ефективності застосування процедур банкрутства до таких осіб. У зв'язку з цим, пропонується внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства в частині особливостей застосування процедур банкрутства до окремих категорій фізичних осіб, а саме: внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та осіб, які перебувають за кордоном. Щодо внутрішньо переміщених осіб пропонується передбачити пільгові умови для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Враховуючи необхідність особистої участі боржника на певних етапах справи про неплатоспроможність, пропонується передбачити на період воєнного стану право суду зупиняти провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи у випадках перебування боржника у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції.

Ключові слова: *боржник, банкрутство, неплатоспроможність, фізична особа, внутрішньо переміщені особи, військовослужбовці, господарський процес.*

The article is devoted to the study of the peculiarities of proceedings in cases of insolvency of certain categories of persons. The author emphasizes that the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures provides for the peculiarities of consideration of insolvency cases only for two categories of debtors-individuals – debtors engaged in agriculture and individual entrepreneurs, however, the practice of applying the institution of insolvency shows that there are specifics of consideration of insolvency cases of other categories of debtors as well.

The purpose of the article is to clarify the peculiarities of proceedings in cases of insolvency of certain categories of persons and to develop proposals for improving the legislation of Ukraine on bankruptcy in this part.

The judicial practice of applying bankruptcy procedures to such categories of debtors-individuals as: internally displaced persons, persons living abroad and military personnel is analyzed. Based on the results of the study, the author substantiates that the failure to take into account in the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures the peculiarities of the legal status of certain categories of debtors-individuals negatively affects the effectiveness of the application of bankruptcy procedures to such persons. In this regard, it is proposed to amend the Code of Ukraine on Bankruptcy Procedures in terms of the peculiarities of the application of bankruptcy procedures to certain categories of individuals, namely: internally displaced persons, military personnel and persons abroad. With regard to internally displaced persons, it is proposed to provide for preferential conditions for the opening of insolvency proceedings. Taking into account the need

© Бутирська І. А., 2024

for the debtor's personal participation at certain stages of the insolvency case, it is proposed to provide for the period of martial law the right of the court to suspend proceedings in the insolvency case of an individual in cases where the debtor is a member of the Armed Forces of Ukraine or other military formations established in accordance with the law, which are transferred to martial law or are involved in conducting an anti-terrorist operation.

Key words: *debtor, bankruptcy, insolvency, individual, internally displaced persons, military personnel, economic process.*

Постановка проблеми. Останніми роками ми бачимо постійне збільшення кількості справ про неплатоспроможність фізичних осіб, що свідчить про зростання популярності інституту неплатоспроможності фізичних осіб і стабільне збільшення кількості осіб, які опиняються не в змозі розрахуватися зі своїми кредиторами. Кодекс України з процедур банкрутства (далі – КУзПБ) не містить багато особливостей щодо застосування процедур банкрутства до різних категорій фізичних осіб. Так, розділ VI книги 4 КУзПБ містить лише дві статті, які регулюють особливості розгляду справ про неплатоспроможність боржників, зайнятих у сільському господарстві (ст. 136) та особливості розгляду справ про неплатоспроможність фізичних осіб – підприємців (ст. 137). Проте практика застосування інституту неплатоспроможності показує, що існує специфіка розгляду справ про неплатоспроможність також інших категорій боржників, що обумовлює необхідність дослідження таких особливостей.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання банкрутства та неплатоспроможності часто привертають увагу науковців та практиків, які у своїх наукових дослідженнях розкривають різні аспекти цього явища. Зокрема, слід відзначити у цій сфері праці О. Беляневич, О. Бірюкова, Л. Грабован, М. Гурина, В. Джуня, В. Дутки, Ю. Кабенок, Л. Ніколенко, Б. Полякова, Р. Полякова, П. Пригузи, В. Радзивілюк, Т. Чубар та інших.

Метою статті є з'ясування особливостей провадження у справах про неплатоспроможність окремих категорій осіб та вироблення пропозицій щодо удосконалення законодавства України про банкрутство у цій частині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перша категорія боржників, щодо яких на сьогоднішній день можна говорити про особливості розгляду справ про їх неплатоспроможність, – це внутрішньо переміщені особи (ВПО). Станом на 22 жовтня 2024 року кількість переселенців в Україні становила понад 4,6 млн осіб [1]. Н. Шелевер та В. Пішта слушно зазначають, що у зв'язку із воєнним станом та складним економічним становищем ВПО необхідним завданням для України є підтримка даної категорії осіб [2, с. 74]. Держава вживає всіх можливих заходів для надання матеріальної підтримки внутрішньо переміщеним особам, що проявляється у наданні грошової допомоги, доступного житла, допомоги по працевлаштуванню. Проте доводиться констатувати, що субвенції з Державного бюджету України не покривають всіх необхідних витрат для забезпечення економічного благополуччя внутрішньо переміщених осіб, тому такі особи часто опиняються на межі банкрутства.

Що стосується реалізації права ВПО на судовий захист, то змінюючи місце свого проживання, ВПО тим самим змінюють і підсудність справ за їх участю, у тому числі справ про неплатоспроможність. Зокрема, якщо особа має довідку про взяття її на облік як ВПО на відповідній території, то вона уже звертається із заявою про відкриття провадження у справі про її неплатоспроможність до господарського суду не за місцем реєстрації свого місця проживання, а за місцем реєстрації як ВПО.

Хоча з даного приводу в кінці 2022 року виникала неоднозначна практика. Так, деякі суди обґрунтовували, що довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи не належить до переліку документів, на підставі яких вноситься інформація про зареєстроване місце перебування особи (наприклад, ухвала Дніпровського районного суду міста Києва від 07 листопада 2022 року у справі № 755/10921/22) [3]. Проте Шостий апеляційний адміністративний суд у кінці 2022 року визнав помилковим висновки суду першої інстанції про те, що довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи не є належним доказом, вказавши, що довідка про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи засвідчує місце проживання внутрішньо переміщеної особи на певний період [4].

Станом на 2024 рік позиція господарських судів у цьому питанні уже така, що справи про неплатоспроможність фізичних осіб, які у встановленому законодавством порядку зареєстровані як внутрішньо переміщені особи, мають розглядатися господарськими судами за правилами виключної підсудності саме за адресою фактичного місця проживання внутрішньо переміщеної особи, що зазначена у довідці про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи. Наприклад, в ухвалі Господарського суду Луганської області від 14 серпня 2024 року у справі № 913/362/24 суд вказав: «Ураховуючи наведене, суд приходить до висновку, що справи про неплатоспроможність фізичних осіб, які у встановленому законодавством порядку зареєстровані як внутрішньо переміщені особи на період наявності підстав, зазначених у статті 1 Закону України «Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб», мають розглядатися господарськими судами за правилами виключної підсудності за адресою фактичного місця проживання внутрішньо переміщеної особи, що зазначена у довідці про взяття на облік внутрішньо переміщеної особи» [5].

Також на практиці виникають також ситуації, коли ВПО намагаються обґрунтувати вибір суду для подання своєї заяви про неплатоспроможність договором оренди квартири. Але у таких ситуаціях суди також надають перевагу довідці ВПО, яка на сьогоднішній день уже є повноцінним документом для підтвердження місця знаходження боржника у розумінні КУзПБ.

Крім того, у ВПО на практиці часто виникають проблеми зі збором документів, які необхідно подати в якості додатків до заяви про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Найчастіше ті боржники, які покинули місце свого постійного проживання, або місце роботи яких залишилось на непідконтрольній території, часто посилаються у своїх заявах на втрату трудової книжки, що не завжди розцінюється господарськими судами на користь заявників. Також у таких заявників може не бути у наявності договорів, на підставі яких виникла заборгованість; копій документів, що підтверджують право власності боржника на майно. Тому щодо внутрішньо переміщених осіб пропонується передбачити пільгові умови для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність. Зокрема, такі пільгові умови для зазначених категорій осіб можуть полягати у відсутності формалізму при відкритті провадження у справі про неплатоспроможність. Так, таку особу має бути звільнено від подання доказів, які в неї відсутні у результаті бойових дій. При цьому достатнім має бути лише зазначення у заяві про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність про те, що необхідні документи відсутні внаслідок бойових дій.

Крім внутрішньо переміщених осіб, досить велика кількість громадян України вимушені були виїхати за кордон. Що стосується банкрутства таких боржників, які виїхали за кордон, то тут можна виділити такі особливості та проблеми:

– якщо такі боржники до виїзду за кордон встигли зареєструватись як ВПО, то справи про їх неплатоспроможність розглядаються господарським судом за місцем реєстрації ВПО;

– вбачається неможливим провести інвентаризацію майна таких осіб, оскільки боржник повинен бути присутнім при проведенні інвентаризації (ст. 130 КУзПБ, ч. 2: не пізніше 30 днів з дня введення процедури погашення боргів боржника керуючий реалізацією майна *спільно з боржником* (виділено нами) проводить інвентаризацію майна боржника та визначає його вартість);

– неможливість фізичної присутності у судовому засіданні.

Щодо необхідності безпосередньої участі фізичних осіб у судових засіданнях у справах про неплатоспроможність, зокрема у підготовчому засіданні, то деякі суди проводять підготовчі засідання взагалі без представників сторін. А на думку інших судів, особиста участь заявника є обов'язковою. Так, Північний апеляційний господарський суд у постанові від 14 лютого 2023 року у справі № 911/1181/22 вказав, що оскільки у процедурі неплатоспроможності правосуб`єктність боржника стає обмеженою, суд зобов`язаний встановити особу боржника, щодо якого в подальшому будуть накладені певні передбачені КУзПБ обмеження. Тобто, на переконання колегії суддів, особиста явка боржника у судове засідання для з`ясування його особи та наміру, що останній

дійсно бажає застосування до нього передбачених законодавством обмежень у процедурі неплатоспроможності, є обов`язковою. Задля уникнення зловживання іншими особами (наприклад колекторними організаціями) виникнення у боржника обмеження правосуб`єктності, суд має впевнитися, що саме ця особа бажає прийняти участь у справі про неплатоспроможність [6].

Також проблемою є те, що інформацію про доходи боржника за кордоном господарський суд отримує в основному від самого боржника, і тут є високий ризик того, що боржник приховає певну інформацію щодо своїх дійсних доходів. Так, наприклад в ухвалі Господарського суду Хмельницької області від 09 вересня 2024 року у справі № 924/819/24 суд вказав, що в заяві про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність заявник зазначає, що перебуваючи в Республіці Польщі, останній отримує щомісячний дохід у вигляді заробітної плати в сумі 2500 злотих, що станом на 29 серпня 2024 року складає 26855,75 грн. відповідно до офіційного курсу гривні. При цьому, боржник надає власну розписку від 29 серпня 2024 року, яка не є належним, достатнім та достовірним доказом отримання доходу за кордоном. А тому, в порядку ст. 74 Господарського процесуального кодексу України (далі – ГПК України) та ст. 117 КУзПБ, суд витребував у заявника належні докази отримання доходів боржником та їх розміру під час фактичного проживання в Республіці Польщі [7].

Крім того, якщо громадяни України тривалий час проживають за кордоном, то залежно від законодавства країни проживання, у деяких з цих держав українські громадяни можуть скористатися процедурами банкрутства, або навіть стати суб'єктами банкрутства з ініціативи своїх кредиторів (адже не у всіх країнах справа порушується виключно за заявою боржника).

Так, цікавою у цьому аспекті є позиція Р. Полякова, який вказує, що на сьогодні виявляється цілком можливим відкриття провадження у справі про банкрутство громадянина України у третій країні (як приклад, науковець наводить законодавство Англії, де це цілком реально, суди охоче відкривають провадження щодо наших громадян) (використовуючи положення ч. 1 ст. 103 КУзПБ), а після відкриття провадження – звернення призначеного керуючого цією процедурою банкрутства до судових установ України з метою надання необхідної судової допомоги із подальшою реалізацією майна такого боржника. Інакше кажучи, продовжує Р. Поляков, за допомогою використання юрисдикції третьої держави видається за можливе обійти встановлену ч. 1 ст. 115 КУзПБ заборону на відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи її кредиторами та провести повноцінну процедуру банкрутства нашого громадянина [8, с. 88].

Ще одна категорія боржників, на яких хотілося б детально зупинитися, – це військовослужбовці.

В умовах війни військовослужбовці (у тому числі мобілізовані) перебувають під особливим захистом держави, що проявляється, у тому числі у неможливості стягнення боргу з таких осіб у судовому порядку (провадження у таких справах має зупинятись). Разом з тим, якщо такі особи виявили бажання скористатись процедурами банкрутства, то це не є перешкодою для відкриття провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи (адже це відбувається за заявою самої особи).

КУзПБ передбачає лише одну підставу для зупинення провадження у справі про банкрутство – як вид судової допомоги при транскордонному банкрутстві. Так, п. 1 ч. 1 ст. 106 КУзПБ передбачає, що після визнання іноземної процедури банкрутства, крім випадків, передбачених цим Кодексом, для захисту активів боржника або інтересів кредиторів господарський суд на підставі заяви керуючого іноземною процедурою банкрутства може надати таку судову допомогу:

зупинення провадження у справі про банкрутство або інші процесуальні дії щодо активів, прав, зобов'язань або відповідальності боржника, за умови що вжито всіх необхідних заходів щодо гарантії задоволення інтересів кредиторів в Україні.

В усіх інших випадках, що б не сталося у процедурі банкрутства, зупиняти справу не можна. Разом з тим, якщо звернутися до положень України, який є загальним актом по відношенню до КУзПБ, то п. 3 ч. 1 ст. 227 передбачає, що суд зобов'язаний зупинити провадження

у справі у випадку перебування сторони або третьої особи, яка заявляє самостійні вимоги щодо предмета спору, у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції. Тому, чисто теоретично, у випадку перебування боржника у справі про неплатоспроможність у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції, господарські суди могли би зупиняти провадження у справі про неплатоспроможність на підставі п. 3 ч. 1 ст. 227 ГПК України. Тим паче, що ч. 17 ст. 39 КУзПБ визначає, що провадження у справі про банкрутство *юридичної особи* (виділено нами) не підлягає зупиненню. Чисто теоретично, щодо фізичних осіб прямої заборони КУзПБ не містить.

Враховуючи необхідність особистої участі боржника на певних етапах справи про неплатоспроможність, вбачається за необхідне передбачити на період воєнного стану право суду зупиняти провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи у випадках перебування боржника у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції. Адже проходження боржником військової служби може суттєво ускладнити процедуру неплатоспроможності, наприклад, проведення тієї ж інвентаризації, яка повинна відбуватися за особистої участі боржника. Тому у випадку введення процедури погашення боргів щодо боржника-військовослужбовця вбачається за доцільне також зупиняти провадження у справі про неплатоспроможність такого боржника до моменту звільнення з військової служби, оскільки деякі етапи справи про неплатоспроможність вимагають особистої участі фізичної особи-боржника.

Висновки. Таким чином, неврахування у КУзПБ особливостей правового статусу окремих категорій боржників-фізичних осіб негативно відбивається на ефективності застосування процедур банкрутства до таких осіб. У зв'язку з цим, необхідним видається внесення змін до КУзПБ в частині особливостей застосування процедур банкрутства до окремих категорій фізичних осіб, зокрема: внутрішньо переміщених осіб, військовослужбовців та осіб, які перебувають за кордоном. Щодо внутрішньо переміщених осіб, зокрема, такі пільгові умови можуть полягати у відсутності формалізму при відкритті провадження у справі про неплатоспроможність. Так, таку особу пропонується звільняти від подання доказів, які в неї відсутні у результаті бойових дій. При цьому достатнім має бути лише зазначення у заяві про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність про те, що необхідні документи відсутні внаслідок бойових дій. Щодо військовослужбовців пропонується передбачити на період воєнного стану право суду зупиняти провадження у справі про неплатоспроможність фізичної особи у випадках перебування боржника у складі Збройних Сил України або інших утворених відповідно до закону військових формувань, що переведені на воєнний стан або залучені до проведення антитерористичної операції. Даними положеннями пропонується доповнити Прикінцеві та перехідні положення КУзПБ.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Мінсоцполітики оприлюднило статистику про кількість ВПО в Україні за областями. *Антикризовий медіа-центр.* 23 жовтня 2024 року. URL: https://acmc.ua/minsoczpolityky-oprylyudnylo-statystyku-pro-kilkist-vpo-v-ukrayini-za-oblastyamy/ (дата звернення: 12.12.2024).

2. Шелевер Н. В., Пішта В. І. Захист соціальних прав внутрішньо переміщених осіб під час війни в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 7. С. 72–74. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-7/15

3. Ухвала Дніпровського районного суду міста Києва від 07 листопада 2022 року у справі № 755/10921/22. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107247695 (дата звернення: 12.12.2024).

4. Постанова Шостого апеляційного адміністративного суду від 09 листопада 2022 року у справі № 320/9940/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107245231 (дата звернення: 12.12.2024).

5. Ухвала Господарського суду Луганської області від 14 серпня 2024 року у справі № 913/362/24. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/120994036 (дата звернення: 12.12.2024).

6. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 14 лютого 2023 року у справі № 911/1181/22. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109098024 (дата звернення: 12.12.2024).

7. Ухвала Господарського суду Хмельницької області від 09 вересня 2024 року у справі № 924/819/24. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/121464428 (дата звернення: 12.12.2024).

8. Поляков Р. Процедура транскордонного банкрутства в Україні. *Право України.* 2022. № 12. С. 76–97. DOI: 10.33498/louu-2022-12-076

ТРУДОВЕ ПРАВО

УДК 349.2:004.056.53 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-9

Колб С. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
Волинського інституту імені В'ячеслава Липинського
Міжрегіональної академії управління персоналом

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ПРАЦІВНИКІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ

LEGAL REGULATION OF PERSONAL DATA PROTECTION OF EMPLOYEES: INTERNATIONAL STANDARDS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT IN UKRAINE

У статті досліджено актуальні проблеми правового регулювання захисту персональних даних працівників в умовах цифровізації трудових процесів, розвитку автоматизованих систем управління персоналом (ATS) і впровадження новітніх технологій. Аналізується сучасний стан національного законодавства України щодо відповідності міжнародним і європейським стандартам, зокрема Загальному регламенту із захисту даних (GDPR) та Конвенції Ради Європи 108+. Виявлено ключові проблеми: відсутність спеціалізованих норм для регулювання обробки персональних даних у трудових відносинах, недосконаліть механізмів контролю за дотриманням законодавства роботодавцями, недостатню деталізацію правового режиму чутливих і біометричних даних.

Особливу увагу приділено питанням правового регулювання використання цифрових засобів моніторингу працівників. Акцентовано на необхідності встановлення чітких меж і правил щодо моніторингу працівників на робочому місці з дотриманням принципів прозорості, мінімізації втручання у приватне життя і захисту конфіденційності. Обґрунтовано важливість посилення гарантій щодо обробки біометричних даних як чутливої категорії інформації, зокрема шляхом впровадження посилених стандартів захисту та отримання добровільної, інформованої згоди працівників.

У статті висвітлено необхідність удосконалення Кодексу законів про працю України шляхом закріплення обов'язків роботодавців щодо забезпечення конфіденційності персональних даних працівників. Зазначено необхідність упровадження принципів «захисту даних за призначенням» і «захисту даних за замовчуванням», закріплення права працівників на доступ, виправлення, видалення даних, зокрема реалізацію «права бути забутим». Підкреслено, що імплементація міжнародних стандартів, таких як GDPR, сприятиме гармонізації національного законодавства з європейськими підходами, підвищенню рівня правової обізнаності громадян, забезпеченню ефективного захисту права на приватність, інтеграції до Єдиного цифрового ринку ЄС. Наголошено, що формування прозорих і безпечних механізмів обробки персональних даних дозволить досягти балансу між правами працівників на приватність і законними інтересами роботодавців щодо організації трудового процесу в умовах глобальної цифрової трансформації.

Ключові слова: *трудове право, конфіденційність, цифрові технології, право на приватність, європейські стандарти, біометричні дані, роботодавець.*

The article explores pressing issues related to the legal regulation of personal data protection for employees in the context of labor process digitalization, the development of automated personnel management systems (ATS), and the implementation of new technologies. It analyzes the current state of Ukraine's national legislation regarding compliance with international and European standards, particularly the General Data Protection Regulation (GDPR) and the Council of Europe's Convention 108+. Key issues identified include the absence of specialized norms regulating the processing of personal data in labor relations, insufficient mechanisms for monitoring employers' compliance with legal requirements, and a lack of detailed provisions regarding the legal regime for sensitive and biometric data.

Particular attention is paid to the legal regulation of digital monitoring tools used for employee surveillance. The necessity of establishing clear boundaries and rules for monitoring employees in the workplace is emphasized, with

© Колб С. О., 2024

adherence to the principles of transparency, minimal interference with privacy, and confidentiality protection. The article underscores the importance of enhancing safeguards for processing biometric data as a sensitive category of information, specifically through the implementation of strengthened security standards and the requirement for obtaining voluntary and informed consent from employees.

The study highlights the need to improve Ukraine's Labor Code by enshrining employers' obligations to ensure the confidentiality of employees' personal data. It stresses the necessity of introducing principles such as «data protection by design» and «data protection by default,» as well as enshrining employees' rights to access, correct, and delete their data, including exercising the «right to be forgotten.» The article argues that the implementation of international standards, such as GDPR, will promote the harmonization of national legislation with European approaches, enhance citizens' legal awareness, ensure effective privacy protection, and facilitate Ukraine's integration into the EU's Digital Single Market. Furthermore, the formation of transparent and secure mechanisms for data processing is seen as a way to balance employees' privacy rights and employers' legitimate interests in organizing the labor process amidst global digital transformation.

Key words: *labor law, confidentiality, digital technologies, privacy rights, European standards, biometric data, employer.*

Постановка проблеми. Сучасний розвиток цифрових технологій та новітніх форм зайнятості створює нові виклики у сфері захисту персональних даних працівників. Інформація про працівників, яка збирається та обробляється роботодавцями, набуває стратегічного значення як для забезпечення прав працівників, так і для організації ефективного управління трудовими ресурсами. Проте, в умовах зростаючої залежності від автоматизованих систем та розширення інструментів моніторингу виникає небезпека порушення прав на приватність та конфіденційність. Особливо важливим є завдання створення правових механізмів, які б забезпечували справедливий баланс між правами працівників на захист їхньої приватності та інтересами роботодавців у здійсненні контролю за робочим процесом. Актуальність цієї проблеми визначається не лише науковим інтересом до захисту фундаментальних прав людини, але й необхідністю адаптації національного законодавства до міжнародних та європейських стандартів. Удосконалення нормативного регулювання обробки персональних даних є важливим завданням для України як країни, що інтегрується до європейського правового простору. Недоліки чинного законодавства, відсутність спеціалізованих норм у сфері трудових відносин та недостатній рівень правозастосування створюють значні ризики як для працівників, так і для роботодавців, ускладнюючи виконання міжнародних зобов'язань України та обмежуючи її конкурентоспроможність у глобальній економіці.

Вирішення зазначеної проблеми має ключове значення для створення ефективного механізму захисту персональних даних, формування прозорого та безпечного цифрового середовища, а також для підвищення рівня правової обізнаності громадян. Науковий аналіз і розробка рекомендацій для вдосконалення національного законодавства в контексті міжнародного досвіду є важливими кроками для досягнення цих цілей.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сфері захисту персональних даних працівників відзначається активний науковий інтерес до проблематики, пов'язаної із правовим регулюванням цього питання. Зокрема, Г. Спіцина та С. Гуцу у своїй роботі аналізують особливості колізії між правом працівника на приватність та правом роботодавця здійснювати контроль за трудовою діяльністю, наголошуючи на необхідності встановлення чітких меж між цими правами (2023). Ф. Хендрікс досліджує загальні принципи захисту персональних даних працівників у міжнародному контексті, приділяючи особливу увагу ролі міжнародних трудових стандартів у формуванні правового регулювання цієї сфери (2022). О. Середа акцентує на прогалинах у національному законодавстві України, особливо у контексті гармонізації з європейськими стандартами, та пропонує шляхи вдосконалення правового механізму захисту персональних даних працівників (2023).

Інший важливий аспект – нормативне регулювання в умовах цифрової трансформації – розкрито в дисертаційному дослідженні А. Михайлика, де автор аналізує виклики, пов'язані із впровадженням новітніх технологій у сферу трудових відносин (2023). Дослі-

дження Цвірюка Д. В. та Сопілка І. М. акцентують увагу на проблемах і недоліках у чинному законодавстві України, серед яких недосконалість понятійного апарату, недостатня деталізація правового режиму персональних даних та слабкий контроль за виконанням законодавчих норм (2013). Окремо слід відзначити роботи, які висвітлюють міжнародний досвід. Так, І. Яворська та М. Микієвич у своїх дослідженнях аналізують специфіку регулювання захисту персональних даних у праві Європейського Союзу, зокрема у контексті впровадження GDPR (2019).

Метою статті є аналіз сучасного стану правового регулювання захисту персональних даних працівників в Україні, вивчення міжнародних і європейських стандартів у цій сфері, визначення їхнього впливу на національне законодавство та обґрунтування шляхів його вдосконалення з метою забезпечення ефективного захисту прав працівників в умовах цифровізації та інтеграції до європейського правового простору.

Виклад основного матеріалу. Право на приватність, закріплене у міжнародних і європейських стандартах, визнано одним із фундаментальних прав людини, що регулюється такими документами, як Загальна декларація прав людини та Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. У сфері трудових відносин це право набуває специфічного змісту, зумовленого взаємодією працівника і роботодавця. Відносини підпорядкування, які лежать в основі трудових відносин, передбачають право роботодавця керувати робочим процесом, здійснювати моніторинг виконання обов'язків працівника, його поведінки та місцезнаходження, а також застосовувати дисциплінарні заходи за необхідності. Як зазначають Г. Спіцина та С. Гуцу, у таких умовах виникає колізія між правом працівника на приватність, що включає право «бути залишеним наодинці», та правом роботодавця здійснювати контроль за діяльністю працівника у робочий час [12, с. 257].

Питання конфіденційності стають особливо актуальними в умовах дистанційної та гнучкої зайнятості, де відсутність територіальної прив'язки зумовлює зростання контролю роботодавців за допомогою цифрових технологій. У зв'язку з цим виникає необхідність встановлення чітких правових меж для обробки персональних даних працівників на основі принципів мінімізації, обмеження цілей використання та забезпечення прозорості процедур збору й обробки інформації. Право працівників на конфіденційність і захист даних повинно бути закріплене законодавчо шляхом створення універсальних стандартів, що гарантують однаковий рівень захисту для всіх працівників. Френк Хендрікс зазначає, що право на приватність і захист даних є фундаментальним правом людини, захищеним міжнародними інструментами та конституціями багатьох країн. Він підкреслює, що втручання в приватне життя повинно бути оцінене крізь призму правозахисних механізмів. У трудових відносинах права на конфіденційність і захист персональних даних є невід'ємно пов'язаними, що вимагає інтеграції принципів захисту прав людини у сферу праці [15].

У сучасних умовах, коли питання конфіденційності набувають все більшої ваги, особливо важливо звертати увагу на міжнародний досвід і стандарти у цій сфері. Глобалізація трудових відносин і активне впровадження цифрових технологій роблять міжнародні й європейські підходи до захисту персональних даних невід'ємною складовою формування правової бази. Україна, як частина світового співтовариства, інтегрує ці стандарти у національне законодавство, тим самим сприяючи зміцненню прав працівників на захист персональних даних. Серед основних міжнародних документів, що формують правові засади у сфері захисту персональних даних, варто виділити Рекомендації Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 р. щодо регулювання комп'ютеризованих файлів персональних даних. У цьому документі закріплено мінімальні гарантії захисту даних, які зберігаються в інформаційних системах урядових та міжнародних організацій. У подальшому, 18 грудня 2013 р., Генеральна Асамблея ООН прийняла Резолюцію № 68/167 про право на конфіденційність у цифрову епоху, в якій акцентується на тому, що розвиток технологій створює можливості для спостереження, перехоплення та збору даних, що потенційно можуть порушувати права людини, зокрема право на приватність

[8]. 18 грудня 2014 р. була ухвалена Резолюція № 69/166, присвячена праву на приватне життя в епоху цифрових технологій. На її основі Радою з прав людини була прийнята Резолюція 28/16, що деталізує захист права на приватність у цифрову епоху [9].

На європейському рівні правове регулювання захисту персональних даних здійснюється як у рамках Європейського Союзу, так і Ради Європи. Особливе значення має ст. 8 Європейської конвенції з прав людини, яка закріплює право кожного на повагу до приватного та сімейного життя. Визначальним документом Ради Європи у цій сфері стала Резолюція 1165 від 1998 р., яка розширила тлумачення права на приватність, включивши до нього «право жити своїм особистим життям з мінімальним втручанням» та право особи контролювати інформацію про себе.

З боку Європейського Союзу також було розроблено низку нормативних актів, спрямованих на захист персональних даних у сфері праці. Важливою є Європейська директива із захисту даних 1995 р., яка заклала основу для подальших законодавчих ініціатив. На її основі Європейська «Робоча група із захисту даних» ухвалила низку рекомендацій, що стосуються обробки персональних даних у контексті трудових відносин. Серед них Висновок 8/2001 від 13 вересня 2001 р., що став базовим документом для регулювання збору та обробки персональних даних працівників. Крім того, у 2002 р. було прийнято Робочий документ ЄС щодо комунікації на робочому місці, а в 2017 р. – Висновок 2/2017, який оновив підходи до обробки даних працівників з урахуванням сучасних технологічних викликів. Впровадження Загального регламенту захисту даних (GDPR) у 2018 р. суттєво трансформувало систему регулювання обробки персональних даних. Хоча «Робочу групу із захисту даних» замінила Європейська рада із захисту даних, її попередні рекомендації залишаються актуальними для правозастосування. 25 травня 2018 р. набув чинності Загальний регламент із захисту персональних даних (General Data Protection Regulation, GDPR), прийнятий Європейським Союзом 26 квітня 2016 р. [14]. Цей регламент встановив високі стандарти захисту персональних даних у державах-членах ЄС та створив механізм для поширення його вимог на суб'єкти господарювання, які здійснюють діяльність поза межами ЄС, але обробляють дані громадян ЄС [12, с. 257–258].

Щодо України, то в нашій державі основним нормативно-правовим актом, що регулює захист персональних даних в Україні, є Закон України від 01.06.2010 р. № 2297-VI «Про захист персональних даних» у редакції від 18.01.2025 [1]. Його положення доповнено трьома підзаконними актами, затвердженими наказом Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 8 січня 2014 р. № 1/02-14 [7]. До них належать: Типовий порядок обробки персональних даних; Порядок здійснення контролю Уповноваженим за додержанням законодавства у сфері захисту персональних даних; Порядок повідомлення Уповноваженого про обробку персональних даних, яка становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних.

Попри деталізацію у вказаних нормативно-правових актах, їхні положення залишаються загальними й не враховують специфіку регулювання трудових відносин [10, с. 209]. У трудовому законодавстві України на сьогодні відсутні спеціалізовані норми, які регулювали б права, обов'язки та відповідальність роботодавців у контексті захисту персональних даних працівників. Хоча роботодавці володіють правом збору, обробки та використання персональних даних працівників у межах трудових відносин, вони зобов'язані забезпечити конфіденційність таких даних і їхній належний захист. Відтак, гарантії захисту персональних даних набувають стратегічного характеру, формуючи основу для побудови ефективного механізму правового регулювання у цій сфері.

У сучасному законодавстві України виділено кілька основних аспектів гарантій захисту персональних даних. До них належать: заборона на обробку окремих категорій персональних даних або запровадження спеціальних умов для їх обробки; забезпечення права працівників на доступ до інформації про себе; функціонування спеціального органу, який здійснює контроль за дотриманням вимог законодавства у сфері захисту персональних даних; встановлення юридичної відповідальності за порушення відповідних норм [2].

Гарантії захисту персональних даних працівників – це нормативно визначена система заходів, спрямованих на забезпечення конфіденційності інформації про працівника на всіх етапах її обробки та запобігання несанкціонованому доступу третіх осіб. Вони поділяються на загальні, що поширюються на всіх фізичних осіб, і спеціальні, які враховують особливості правового статусу працівника [4]. До загальних гарантій належать законодавчо встановлені вимоги до обробки персональних даних, зокрема визначені у статтях 6, 7 та 11 ЗУ «Про захист персональних даних» [1]. Обробка персональних даних має відповідати чітко визначеній меті, наприклад, перевірці кваліфікації, нарахуванню заробітної плати чи сплаті податків, а також бути прозорою та законною. Працівники мають право на безперешкодний доступ до своїх персональних даних, а будь-які обмеження такого доступу визнаються незаконними. До спеціальних гарантій належать заборона обробки певних категорій інформації, таких як дані про расове походження, політичні чи релігійні переконання, стан здоров'я, біометричні та генетичні дані, крім випадків, передбачених законом. Під час збирання додаткової інформації роботодавець зобов'язаний отримати письмову згоду працівника. Крім того, роботодавець несе обов'язок забезпечити належний захист персональних даних та заборонити доступ сторонніх осіб до цієї інформації без законних підстав.

Сучасне законодавство України передбачає нові підходи до регулювання згоди працівників на обробку їхніх персональних даних. Як зазначає А. Михайлик, відповідно до ст. 11 Закону України «Про захист персональних даних», письмова згода працівника не потрібна у випадках, коли обробка персональних даних здійснюється з метою виконання роботодавцем своїх зобов'язань, передбачених законодавством (п. 5 ст. 11) [1]. Це дає можливість роботодавцям реалізовувати трудові відносини відповідно до Кодексу законів про працю України за умови дотримання вимог щодо захисту персональної інформації [3, с. 75].

Водночас необхідно розмежовувати поняття згоди працівника на обробку персональних даних та зобов'язання про нерозголошення конфіденційної інформації. Зобов'язання про нерозголошення обов'язкове для підписання працівниками, які мають доступ до персональних даних інших осіб, і є ключовим аспектом дотримання законодавства, оскільки його виконання перевіряється компетентними органами.

Окремого регулювання потребує використання персональних даних працівників у публічних джерелах, таких як корпоративні вебсайти або соціальні мережі. Закон дозволяє таку обробку без письмової згоди лише за умови, що це пов'язано з реалізацією трудових відносин. Якщо персональні дані використовуються для інших цілей, наприклад, у маркетингових кампаніях, роботодавець зобов'язаний отримати письмову згоду працівника. Як приклад, використання фотографій, професійних профілів, інформації про освіту та досвід роботи у рекламній кампанії маркетингової компанії вимагає письмового дозволу кожного працівника, оскільки це виходить за межі трудових відносин [4, с. 135].

Згода суб'єкта персональних даних є добровільним волевиявленням фізичної особи щодо надання дозволу на обробку її персональних даних, висловленим у письмовій формі або в інший спосіб, що дозволяє зробити висновок про її надання. Заборонено обробляти конфіденційну інформацію без згоди особи, за винятком випадків, коли це визначено законом, і виключно в інтересах національної безпеки, економічного добробуту чи захисту прав людини. Роботодавець повинен надати працівнику можливість обмежити право на обробку персональних даних у межах наданої згоди. Працівник має право відкликати згоду у будь-який момент без пояснення причин, після чого роботодавець зобов'язаний припинити обробку даних. Ця вимога поширюється на випадки, коли згода є єдиною підставою для обробки.

Документи, які підтверджують надання згоди, мають зберігатися протягом усього періоду обробки персональних даних. Законодавство не визначає конкретного структурного підрозділу, де слід зберігати такі документи, залишаючи це питання на розсуд роботодавця. Згода на обробку персональних даних повинна зберігатися до моменту припинення обробки відповідних даних, наприклад, до видалення інформації про працівника з вебсайту або соціальних мереж. Якщо згода надана на визначений строк,

персональні дані можуть використовуватися лише в межах цього строку. У разі зміни мети обробки персональних даних, яка є несумісною з попередньою, роботодавець зобов'язаний отримати нову згоду працівника. Така згода повинна відповідати новій меті, якщо інше не передбачено законодавством. Сучасний розвиток цифрових та телекомунікаційних технологій породжує нові виклики у сфері захисту персональних даних, зокрема в контексті обробки біометричних даних. Одним із таких викликів є питання запровадження допуску працівників на територію підприємств, установ чи організацій через використання відбитків пальців.

Відповідно до чинного законодавства, обробка біометричних даних, зокрема відбитків пальців, не заборонена, однак потребує дотримання вимог щодо захисту персональних даних. Біометричні дані належать до особливо чутливих категорій персональних даних, обробка яких становить підвищений ризик для прав і свобод суб'єкта даних. ЗУ «Про захист персональних даних» дозволяє обробку таких даних лише за наявності однозначної згоди суб'єкта персональних даних (ч. 2 ст. 7) [1].

Роботодавець зобов'язаний отримати від кожного працівника свідому згоду на обробку біометричних даних. Ця згода має бути добровільною, а працівник повинен бути належним чином поінформований про мету обробки, відповідальну особу, заходи захисту, а також можливі ризики. Якщо хоча б один працівник відмовиться надати згоду, запровадження системи допуску через обробку відбитків пальців стає неможливим. Крім того, відмова працівника надати згоду не може бути підставою для його звільнення за ініціативою роботодавця.

У разі отримання згоди від усіх працівників роботодавець повинен виконати низку юридичних та організаційних вимог:

– призначити відповідального за організацію роботи із захисту персональних даних відповідно до наказу (ч. 2 ст. 24);

– внести зміни до локального Положення про обробку і захист персональних даних працівників;

– повідомити Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку чутливих персональних даних, що становить особливий ризик для прав і свобод суб'єктів персональних даних.

Повідомлення до Секретаріату необхідно направити упродовж 30 робочих днів із дня початку обробки таких даних (ст. 9). У документі слід детально зазначити мету обробки біометричних даних, організаційні та технічні заходи для забезпечення їхнього захисту. Недотримання цих вимог може призвести до адміністративної відповідальності за ст. 188-39 та ст. 188-40 КУпАП.

Порушення вимог законодавства у сфері захисту персональних даних передбачає адміністративну та кримінальну відповідальність. Законодавство України регламентує порядок обробки, зберігання, використання та передачі персональних даних, встановлюючи санкції за його порушення.

Адміністративна відповідальність визначена статтею 188-39 Кодексу України про адміністративні правопорушення. За несвоєчасне повідомлення Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про обробку персональних даних, які становлять особливий ризик для прав і свобод осіб, передбачено штрафи: для громадян – від 100 до 200 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (*далі* – нмдг), для посадових осіб та суб'єктів підприємницької діяльності – від 200 до 400 нмдг [4]. Таке повідомлення має бути надіслане протягом 30 робочих днів з моменту початку обробки даних, відповідно до статті 9 Закону України «Про захист персональних даних» [1].

Невиконання законних вимог Уповноваженого щодо усунення порушень також тягне за собою штрафи: для громадян – від 200 до 300 нмдг, для посадових осіб та підприємців – від 300 до 1000 нмдг. Повторні порушення протягом р. передбачають підвищення штрафів: для громадян – до 500 нмдг, для посадових осіб і підприємців – до 2000 нмдг.

Незаконна обробка даних, що призвела до порушення прав суб'єктів або незаконного доступу, карається штрафом: для громадян – від 100 до 500 нмдг, для посадових осіб і підприємців – від 300 до 1000 нмдг. Повторні порушення передбачають санкції до 2000 нмдг.

Кримінальна відповідальність за незаконне збирання, використання, зберігання чи поширення конфіденційної інформації встановлена статтею 182 Кримінального кодексу України. Такі дії караються штрафом від 500 до

1000 нмдг, виправними роботами до 2 років, арештом до 6 місяців або обмеженням волі до 3 років. Якщо порушення вчинене повторно або завдало істотної шкоди, передбачено арешт від 3 до 6 місяців, обмеження волі до 5 років або позбавлення волі на той самий строк [4, с. 139–144].

На сучасному етапі розвитку інформаційних технологій постає нагальна потреба у вдосконаленні правового механізму захисту персональних даних працівників, зумовлена широким впровадженням цифрових технологій, автоматизованих систем управління персоналом та новітніх форм зайнятості. Науковці виділяють ключові прогалини у законодавстві, що регулює захист персональних даних працівників. Зокрема, І. М. Сопілко акцентує увагу на відсутності чіткого законодавчого визначення категорій персональних даних працівника, що спричиняє численні зловживання у цій сфері [11]. Д. В. Цвірюк додає, що недоліками є неврегульованість складу інформації, яка входить до поняття «персональні дані», відсутність єдиного нормативного визначення цього терміну та ігнорування сучасних економічних реалій, таких як облік фінансового стану працівників, їхніх банківських рахунків і прав власності [13].

Серед чинників, що сприяють порушенням у цій сфері, А. Михайлик виділяє надмірне навантаження на Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що ускладнює охоплення перевірками всіх володільців персональних даних. У багатьох регіонах відсутні представники Уповноваженого, що перешкоджає оперативному реагуванню на звернення громадян. Низька правова обізнаність працівників також зумовлює їхню пасивність у захисті своїх прав. Додатковими проблемами є низька активність самого Уповноваженого у здійсненні перевірок, безвідповідальність роботодавців як володільців персональних даних та недостатня судова практика у цій сфері. Особливо гостро це проявляється у випадках, коли суб'єктами персональних даних є працівники приватного сектору [3; 4].

Для вдосконалення законодавства необхідно оновити понятійний апарат Закону України «Про захист персональних даних», чітко розмежувати процеси обігу та обробки даних, класифікувати персональні дані за категоріями та встановити для кожної з них окремий правовий режим. Необхідно прийняти закон, який враховуватиме специфіку автоматизованої обробки даних, цифрових технологій і професійного використання персональних даних.

Запровадження механізмів балансу між правом на свободу інформації та правом на захист персональних даних є важливим аспектом удосконалення. Доцільним є чітке закріплення прав суб'єктів персональних даних, таких як право на виправлення і видалення даних, зокрема «право бути забутим». У контексті локального регулювання рекомендується прийняття внутрішніх положень, що регламентують порядок обробки персональних даних на підприємствах з урахуванням специфіки їхньої діяльності. Ці положення мають відповідати законодавству та не погіршувати правове становище працівників.

Автоматизовані системи управління персоналом (ATS), які використовуються у кадрових процесах, значно оптимізують роботу, але створюють додаткові ризики для захисту даних. Їх впровадження вимагає забезпечення високих стандартів кібербезпеки, а роботодавці зобов'язані дотримуватись законодавчих вимог щодо збору, обробки і зберігання даних.

Також актуальним є регулювання використання засобів контролю за працівниками, таких як поліграфи чи системи спостереження. Їх застосування має бути чітко обмеженим, здійснюватися виключно за наявності правових підстав і попереднього повідомлення працівників.

Варто зазначити, що в цьому напрямі вже здійснюються практичні кроки. Україна, підписавши Угоду про асоціацію з Європейським Союзом, взяла на себе зобов'язання забезпечити належний рівень захисту персональних даних, що стало підґрунтям для розроблення та затвердження Плану заходів із вдосконалення національного законодавства у відповідності до стандартів GDPR [5]. У рамках цього процесу 25 жовтня 2022 р. було внесено законопроєкт № 8153 «Про захист персональних даних», а 20 листопада 2024 р. Верховна Рада України ухвалила постанову про прийняття законопроєкту за основу для подальшого доопрацювання [6].

Законопроєкт має на меті адаптацію національного законодавства до сучасних міжнародних стандартів, зокрема GDPR і Конвенції Ради Європи 108+, що забезпечить гармонізацію нормативного регулювання, підвищення рівня захисту персональних даних, а також створення дієвих механізмів боротьби з кіберзлочинністю. Як зазначено у пояснювальній записці до законопроєкту, чинний Закон України «Про захист персональних даних» 2011 р. не відповідає сучасним викликам цифрової економіки, зокрема через широке використання великих даних та автоматизованих технологій, що створює бар'єри для міжнародного співробітництва та негативно впливає на діяльність українських компаній, орієнтованих на європейський ринок.

Основними цілями законопроєкту є приведення термінології та принципів обробки даних у відповідність до міжнародного права, регулювання нових аспектів обробки даних, включаючи відеоспостереження, використання біометричних даних і прямих маркетингових комунікацій, а також розширення прав суб'єктів персональних даних. Законопроєкт передбачає запровадження прав на забуття, портативність даних, обмеження обробки та захист від автоматизованого прийняття рішень, встановлення зобов'язань контролерів і операторів даних, а також введення інституту відповідальної особи із захисту персональних даних у державних органах.

Окрему увагу приділено обробці даних у трудових відносинах, правоохоронних цілях, електронних комунікаціях і під час передачі даних іноземним державам. Законопроєкт запроваджує принципи «захисту даних за призначенням» і «захисту даних за замовчуванням», що спрямовані на забезпечення конфіденційності на всіх етапах обробки інформації.

Очікується, що ухвалення цього законопроєкту сприятиме виконанню міжнародних зобов'язань України, забезпечить інтеграцію до Єдиного цифрового ринку ЄС, полегшить обмін інформацією з європейськими партнерами, зміцнить правову базу для боротьби з кіберзлочинністю та підвищить конкурентоспроможність українських підприємств на європейському ринку.

Висновки. Правове регулювання захисту персональних даних працівників є однією з ключових проблем сучасного трудового права, особливо в умовах цифровізації трудових процесів. Основними викликами залишаються недостатня адаптація національного законодавства до міжнародних стандартів, відсутність чіткого правового режиму обробки персональних даних у трудових відносинах та прогалини у регулюванні автоматизованої обробки даних. Запровадження правових норм, які враховують особливості обробки персональних даних працівників, зокрема біометричних і чутливих даних, а також вдосконалення механізмів контролю за дотриманням законодавства є необхідним для забезпечення ефективного захисту права на приватність. Імплементація міжнародних стандартів, таких як GDPR, та встановлення чітких зобов'язань для роботодавців, включаючи обов'язок інформувати працівників про використання їхніх даних, сприятимуть посиленню гарантій конфіденційності.

Окрему увагу слід приділити врегулюванню використання цифрових технологій у кадрових процесах, автоматизованих систем управління персоналом (ATS) і засобів моніторингу працівників. Необхідно встановити баланс між інтересами роботодавців щодо контролю за працівниками та правом останніх на захист персональної інформації, закріпивши норми щодо прозорості процедур спостереження. Впровадження спеціальних норм у Кодекс законів про працю України, створення механізмів відповідальності за порушення у сфері обробки даних та посилення міжнародного співробітництва у цьому питанні сприятимуть розвитку правового регулювання. Формування належної законодавчої бази забезпечить ефективний захист фундаментального права на приватність працівників, підвищить інвестиційну привабливість України та сприятиме інтеграції до європейського правового простору.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Закон України «Про захист персональних даних». Відомості Верховної Ради України. 2010. № 34. Ст. 481. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text

2. Легка О. В. Актуальні питання захисту персональних даних: вітчизняний та міжнародний досвід. Правова позиція. 2021. № 2(31). С. 74–79.

3. Михайлик А. С. До питання нормативно-правового регулювання захисту персональних даних працівників в Україні. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2022. Вип. 72 (2). С. 82–87.

4. Михайлик А. С. Захист персональних даних працівників в умовах цифрової трансформації: дис. ... докт. філософії в галузі знань 08 «Право» : спец.: 081 – Право / наук. керівник О. М. Ярошенко. Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого. Харків, 2023. 203 с.

5. План заходів з виконання Угоди про асоціацію між Україною та ЄС: затв. постановою Кабінету Міністрів України від 25.10.2017 р. № 1106. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1106-2017-п#Text

6. Постанова Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Закону України про захист персональних даних». URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4065-20#Text

7. Про затвердження документів у сфері захисту персональних даних: наказ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини від 08.01.2014 № 1/02-14. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1_02715-14#Text

8. Резолюція Ради Європи 1165 Право на приватність. URL: https://cedem.org.ua/library/rezolyutsiya-1165-1998-pravo-na-pryvatnist/

9. Резолюція, ухвалена Радою з прав людини 28/16. Право на приватність в епоху цифрових технологій. URL: http://repository.un.org/bitstream/handle/11176/311688/A_HRC_RES_28_16-EN.pdf?sequence=3&isAllowed=y

10. Середа О. Г. Актуальні питання правового механізму захисту персональних даних працівника в умовах європейської інтеграції. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 1. С. 207–211.

11. Сопілко І. М. Механизм захисту персональних даних: проблеми та перспективи. Юридичний вісник. 2013. № 2(27). С. 66–70.

12. Спіцина Г., Гуцу С. Ф. Щодо питання правового захисту персональних даних працівників. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Вип. 76, ч. 1. С. 255–260. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.40

13. Цвірюк Д. В. Аналіз недоліків законодавства України у сфері захисту персональних даних. Право і безпека. 2013. № 4(51). С. 58–64.

14. Яворська І., Микієвич М. Захист персональних даних у праві Європейського Союзу. Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. 2019. Вип. 46. С. 234–240.

15. Hendrickx, F. Protection of workers' personal data: General principles, ILO Working Paper 62. Geneva: ILO, 2022. URL: https://www.ilo.org/legacy/english/intserv/working-pape

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-10

Малєнко О. В.,
асистент кафедри приватного права
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

«ЗАКОННИЙ ІНТЕРЕС» ТА «СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО»: СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ

"LEGITIMATE INTEREST" AND "SUBJECTIVE RIGHT": CORRELATION OF CATEGORIES

Стаття присвячена дослідженню категорій «законний інтерес» та «суб'єктивне право» у розрізі їх співвідношення між собою. Авторкою звернено увагу на те, що як у міжнародних правових актах, так й в українських нормативно-правових актах дані дві категорії зазначаються поряд, проте легальне визначення вказаних понять відсутнє.

Метою статті є дослідження понять «законний інтерес» та «суб'єктивне право», з'ясування особливостей їх співвідношення та ступеня забезпечення охороною та захистом держави.

Розглянуто наукові погляди на проблему взаємозв'язку суб'єктивного права із законним інтересом, зокрема, згадано концепції щодо ототожнення суб'єктивного права із законним інтересом, щодо включення інтересу до змісту суб'єктивного права, щодо визначення суб'єктивного права як засобу реалізації законного інтересу. Проведено порівняння змісту суб'єктивного права із змістом інтересу, наголошено на розмежуванні цих двох понять. Аргументовано, що суб'єктивне право не включає у себе інтерес та не є тотожнім законному інтересу. Авторкою обґрунтовано, що суб'єктивне право та законний інтерес є різними правовими дозволами, де суб'єктивне право покладає на іншого суб'єкта обв'язок діяти певним чином, натомість, законний інтерес не передбачає виконання іншими суб'єктами юридично необхідних дій. Аргументовано, що зміст законного інтересу складають дві «можливості»: можливість користуватись певним соціальним благом та можливість звертатись за захистом до відповідних органів у деяких випадках. Підкреслено, що, на відміну від чіткого визначення у законодавстві носія суб'єктивного права, його контрагента, міри та виду дозволеної поведінки, законні інтереси виводяться із суті та змісту закону. Наведено приклади із судової практики щодо надання суб'єктам права на судовий захист законного інтересу. З огляду на те, що не усі соціальні, культурні, економічні потреби можуть бути чітко закріплені через конкретні правомочності, які складають зміст суб'єктивного права, авторкою наголошено, що саме за допомогою конструкції «законний інтерес» до сфери правового регулювання можна включити відносини, які потребують правового регулювання.

Ключові слова: *інтерес, право, правомочність, дозвіл, юридичний обов'язок, міра можливої поведінки, соціальне благо, захист, трудове право.*

The article is devoted to the study of the categories of «legitimate interest» and «subjective right» in the context of their correlation with each other. The author draws attention to the fact that both international legal acts and Ukrainian legal acts mention these two categories side by side, but there is no legal definition of these concepts.

The purpose of the article is to study the concepts of «legitimate interest» and «subjective right», to clarify the peculiarities of their correlation and the degree of protection and defense by the state.

The author examines the scientific views on the issue of the relationship between subjective law and legitimate interest, in particular, the concepts of identifying subjective law with legitimate interest, including interest in the content of subjective law, and defining subjective law as a means of realizing legitimate interest are mentioned. The author compares the content of a subjective right and the content of an interest, and emphasizes the distinction between these two concepts. The author argues that subjective right does not include interest and is not identical to a legitimate interest. The author proves that subjective right and legitimate interest are different legal permissions, where subjective right imposes an obligation on another subject to act in a certain way, while legitimate interest does not require other subjects to perform legally necessary actions. It is argued that the content of a legitimate interest consists of two «opportunities»: the opportunity to enjoy a certain social benefit and the opportunity to seek protection from the relevant authorities in some cases. It is emphasized that, unlike a clear definition in legislation of the holder of a subjective right, its counterparty, and the extent and type of permitted behavior, legitimate interests are derived from the essence and content of the law. The author provides examples from case law on granting subjects the right to judicial protection of a legitimate interest. Given that not all social, cultural, and economic needs can be clearly enshrined through the specific powers which make

© Малєнко О. В., 2024

up the content of subjective law, the author emphasizes that it is precisely through the construction of «legitimate interest» that the relations requiring legal regulation can be included in the scope of legal regulation.

Key words: *interest, right, legal capacity, authorization, legal duty, measure of possible behavior, social good, protection, labor law.*

Постановка проблеми. Інтерес завжди був та є спонукальним каталізатором діяльності людини. Саме інтерес є фактором, який спрямовує людину на певну поведінку. В свою чергу, право має організувати та впорядкувати відносини між людьми таким чином, щоб забезпечити задоволення їхніх інтересів. У даному дослідженні мова йде не про всі інтереси, які задовольняють потреби окремих осіб чи суспільних груп, а про законні інтереси, тобто інтереси, які визнані законодавцем та не суперечать загальним засадам права. Врахування інтересів окремих суб'єктів і суспільних груп в процесі правотворчості, їхнє визнання та захист законодавцем сприяє покращенню правового регулювання суспільних відносин. Інтерес є атрибутивною властивістю суб'єкта права, відповідно, питання про співвідношення категорій «законний інтерес» і «суб'єктивне право» є актуальним й на сьогодні. Більше того, практичне значення вирішення даної проблеми сприятиме підвищенню ефективності правового регулювання суспільних відносин у різних сферах життя, в тому числі й у сфері праці.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні у юридичній науці немає єдиного та загальноприйнятого визначення поняття «інтерес», його змісту та співвідношення із суб'єктивним правом. Разом із тим, проблематика інтересу у праві знайшла своє висвітлення у наукових працях Ромовської З.В., Чепис О.І., Венедиктової І., Гетьманцевої Н.Д., Ходак С.М. та інших.

Метою статті є дослідження понять «законний інтерес» та «суб'єктивне право», з'ясування особливостей їх співвідношення та ступеня забезпечення охороною та захистом держави.

Виклад основного матеріалу. Категорії «суб'єктивні права» та «законні інтереси» використовуються як у міжнародних правових актах, так і національному праві: від Конституції України, законів України до локальних актів. До прикладу, частиною першою статті 5 Закону України «Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності», визначено, що організації роботодавців, їх об'єднання створюються і діють з метою представництва та захисту прав та законних інтересів роботодавців у економічній, соціальній, трудовій та інших сферах, у тому числі в їх відносинах з іншими сторонами соціального діалогу [1]. Відповідне положення значиться і в законодавстві про профспілки. Разом з тим, а ні законодавець, а ні юридична наука не дають однозначної відповіді на питання: що таке законний інтерес та як законний інтерес співвідноситься із суб'єктивним правом.

У юридичній літературі склалися різні погляди на проблему співвідношення суб'єктивного права із законним інтересом. Одні вчені ототожнюють суб'єктивне право із законним інтересом. Інша група вчених розглядає інтерес як складову частину суб'єктивного права. Також в юридичній літературі зустрічається концепція, згідно якої законний інтерес можна реалізувати за допомогою суб'єктивного права.

Ототожнюючи суб'єктивно право та інтерес науковці визначають законний інтерес як можливість суб'єкта користуватися соціальним благом, що включає правомочності: діяти певним чином, вимагати певної поведінки від зобов'язаних суб'єктів, звертатися за захистом до відповідних державних органів. Так, на думку З.М. Ромовської, охоронюваний законом інтерес створює його носію можливість діяти певним чином, претендувати на певну поведінку іншої особи, а у випадку незадоволення цього інтересу звертатися за його захистом [2, с. 77]. У такому випадку, якщо носію законного інтересу надано можливість діяти певним чином, вимагати певної поведінки від зобов'язаних осіб та звертатись за захистом свого інтересу, то по суті законний інтерес зводиться до правомочностей, які мають юридичну силу самого суб'єктивного права, й відповідно, такий інтерес набуває статусу суб'єктивного права.

Деякі вчені вказують на те, що суб'єктивне право і законний інтерес є різними формами правового опосередкування інтересів, де суб'єктивне право знаходиться на більш високому рівні такого опосередкування, аніж

законний інтерес, адже суб'єктивне право має юридично більш насичений зміст. В свою чергу, законний інтерес називають «усіченим правом» або «усіченою правовою можливістю» [3, с. 290].

Існує також позиція, згідно якої інтерес є елементом суб'єктивного права. Прихильники такої точки зору посилаються на те, що у випадку виникнення у особи інтересу, який не визнається законом та не охороняється ним, така особа не зможе задовольнити його, тому що в неї відсутнє відповідне юридичне право [3, с. 290]. На думку О.С. Іоффе, «виключення інтересу зі змісту суб'єктивного права призвело б до того, що останнє виявилося б беззмістовним…» [4, с. 203]. Висловлювалися й думки про те, що інтерес є «змістовою частиною права», а також, що право виникає тільки за наявності нагідного інтересу, який, в свою чергу, стає нерозривним з таким правом [5, с. 78].

Німецький юрист Р. Ієринг сформулював розуміння суб'єктивного права як юридично захищеного інтересу [4, с. 203]. Вчений вважав, що суб'єктивне право з формальної точки зору є волею, а з субстанційної, тобто з позиції змісту, – є нічим іншим, як інтересом, який через суб'єктивне право отримує гарантоване задоволення. На його думку в понятті суб'єктивного права варто розрізняти дві складові: субстанціональну та формальну. Субстанціональна складова визначає практичну мету суб'єктивного права, зокрема, користь, вигоду, прибуток, а формальна – співвідноситься з цією метою як засіб, тобто можливість правового захисту чи позову [5, с. 77]. Таким чином, з формальної сторони суб'єктивне право надає засоби для досягнення практичної субстанційної мети, звідки слідує, що суб'єктивне право забезпечує практичну можливість задоволення інтересів та потреб індивіда, забезпечує їм правовий захист.

Існує також теорія, згідно якої суб'єктивне право є засобом захисту законного інтересу. Прихильники даної концепції вказують на те, що «суб'єктивне право надається для захисту інтересу», а також, що «суб'єктивне право створюється з метою захисту того інтересу, який з'явився в суспільному житті й був визнаний законодавцем» [3, с. 291].

З огляду на наведені наукові позиції, цілком поділяємо думку, що категорії «законний інтерес» та «суб'єктивне право» не є тотожними. В даному випадку, слушною є думка про те, що неможливо ототожнювати засоби реалізації (суб'єктивне право) і саме явище, що потребує інструменту його реалізації, тобто інтерес [3, с. 290]. Окрім того, якщо говорити про надання носію законного інтересу можливостей: а) діяти певним чином, б) вимагати визначеної поведінки від зобов'язаних осіб, в) звертатися за правовим захистом інтересу, то фактично, законний інтерес включає правомочності, які мають таку ж юридичну силу, що дорівнює самому суб'єктивному праву. А звідси, неможливим стає відокремити категорію «законний інтерес» від категорії «суб'єктивне право», адже при наведеній інтерпретації вони змішуються. Таким чином, у випадку ототожнення понять «суб'єктивні права» та «законні інтереси», одночасне вживання цих двох понять в нормативних актах поряд одне з одним шляхом поєднання союзом «і», є таким, що порушує закони логіки.

Прослідкувати різницю між суб'єктивними правами та законними інтересами можна на прикладі регулювання трудових правовідносин щодо робочого часу. Так, частино 1 статті 56 КЗпП України передбачено, що за угодою між працівником і роботодавцем може встановлюватись як при прийнятті на роботу, так і згодом неповний робочий день або неповний робочий тиждень. На просьбу вагітної жінки, жінки, яка має дитину віком до чотирнадцяти років або дитину з інвалідністю, в тому числі таку, що знаходиться під її опікуванням, або здійснює догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку, роботодавець зобов'язаний встановлювати їй неповний робочий день або неповний робочий тиждень [6]. Як бачимо, в даному випадку у безпосередньо визначених законом категорій осіб є суб'єктивне право, в свою чергу, у інших працівників, які не перелічені у ч. 1 ст. 56 КЗпП України, виникає лише законний інтерес, тобто прагнення у встановленні роботодавцем неповного робочого дня або неповного робочого тижня. На нетотожність вказаних категорій вказує також І.В. Венедиктова, на думку якої, інтерес не можна ототожнювати із суб'єктивним правом. Вчена аргументує свою позицію тим, що з однієї сторони, інтерес може

бути своєрідною передумовою виникнення права і метою його реалізації, тобто, виступати як до правова та після правова категорія; а з іншої сторони, інтерес як необхідність задовольнити потреби соціального характеру є первинним по відношенню до суб'єктивного права, а останнє – похідним від нього [7, с. 113].

Щодо ролі інтересу як елемента суб'єктивного права, то, на нашу думку, суб'єктивне право не включає у себе інтерес. Так, у загальноправовому розумінні суб'єктивне право – це міра можливої поведінки особи [8, с. 238]. Традиційно у структурі суб'єктивного права виокремлюють такі можливості: 1) можливість певної поведінки у межах свободи, визначеної нормою права; 2) можливість користуватися благом задля реалізації суб'єктивних інтересів, що закріплені правом; 3) можливість суб'єкта вимагати від інших суб'єктів виконання обов'язку; 4) можливість звернення за захистом свого порушеного права до суду [9, с. 89]. При цьому, в юридичній літературі вказують, що зміст суб'єктивного права завжди визначається законом, який або чітко встановлює для управомоченої особи певну поведінку, або «санкціонує» її [10, с. 55].

Таким чином, суб'єктивне право, як результат узгодження інтересів окремого індивіда та суспільства у цілому, є мірою поведінки, яка є можливою для кожного конкретного індивіда з врахуванням інтересів та прав інших осіб, санкціонованою об'єктивним правом та забезпечена захистом держави. З огляду на вказане, суб'єктивне право є таким дозволом, який забезпечено конкретною юридично-необхідною поведінкою інших осіб та захистом держави.

Однак, не усі соціальні, культурні, економічні потреби можуть бути чітко закріплені через конкретні правомочності, які складають зміст суб'єктивного права, у силу чого виникає необхідність використовувати категорію «законні інтереси», яка дозволяє охопити різні потреби, які виникають в результаті постійної динамічної зміни суспільних відносин та, водночас, дозволяє забезпечити дієвість права в сучасних умовах.

В юридичній літературі законний інтерес визначають як «можливість» суб'єкта користуватися певним благом, проте без чіткого визначення виду та міри дозволеної поведінки та без можливості вимагати виконання певних дій іншими особами. Законному інтересу не кореспондує чіткий обов'язок контрагента, в свою чергу, суб'єктивне право не може існувати без кореспондуючого обов'язку іншого суб'єкта [5, с. 87].

Аналізуючи діалектику категорій «суб'єктивне право» та «охоронюваного законом інтерес» дослідники вказують, що ці категорії є двома юридичними дозволами, які визнаються державою. При цьому, охоронюваний законом інтерес є таким правовим дозволом, ступінь гарантованості якого є нижчим аніж у суб'єктивних прав. Особливість реалізації охоронюваних законом інтересів у правовідношенні проявляється у тому, що диспозиціям норм права, які допускають можливість їх реалізації, «мають характер простого правового дозволу», який не забезпечений кореспондуючим обов'язком іншого суб'єкта. Зміст охоронюваного законом інтересу, на відміну від змісту суб'єктивного права, складається з двох елементів, а саме, з можливості, яка виявляється як простий юридичний дозвіл здійснювати юридично значимі дії, та з можливості звертатися за захистом до суду [11, с. 116].

З огляду на вказане, суб'єктивне право та законний інтерес є різними дозволами на вчинення певних дій. «Дозволити одному – не означає зобов'язати іншого. Дозволена дія може стати правом тільки тоді, коли буде заборонено вчинення всього, що заважає дозволеним діям, тому що тільки за цієї умови буде встановлено відповідний обов'язок» [5, с. 87]. Відтак, якщо суб'єкт має лише фактичну можливість користуватись певним соціальним благом, яка, в свою чергу, не забезпечена кореспондуючим обов'язком іншого суб'єкта, то має місце простий дозвіл, який не є правомочністю.

Таким чином, вважаємо, що законний інтерес є простим юридичним дозволом, який випливає із правової норми або із загальних положень законодавства, надає суб'єкту свободу користуватись тим чи іншим соціальним благом, й, при цьому, не вимагає конкретного юридичного обов'язку іншої особи.

Разом із тим, важливим є питання про те, чи забезпечений законний інтерес охороною та захистом держави. Незважаючи на дискусій-

ність питання про сутність законного інтересу з певною впевненістю можна говорити про те, що на сьогодні загальновизнаним є положення про надання суб'єктам права на судовий захист законного інтересу. Саме у такому напрямку розвивається вітчизняне законодавство та судова практика. Так, відповідно до рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 у справі № 1-10/2004, законний інтерес (охоронюваний законом інтерес) є самостійним об'єктом судового захисту та інших засобів правової охорони. Захисту, на думку Конституційного суду України, підлягає лише законний інтерес. Законність інтересу, в свою чергу, визначається правилом – «дозволено все, що не забороняється законом», тобто у випадках, коли інтерес не підлягає охороні ані законом, ані правом, законодавець завжди прямо про це зазначає. Чинний Цивільний кодекс України, приміром, передбачає різні обмежувачі захисту інтересу як самостійного об'єкта, зокрема, невідповідність інтересу загальним засадам цивільного законодавства (ст. 15 ЦКУ), порушення при реалізації інтересу прав інших осіб (ст. 16 ЦКУ) [12].

Аналогічно зі змісту адміністративно-процесуальних норм досить чітко вбачається, що судовому захисту в адміністративному судочинстві підлягає законний інтерес. Наприклад, Верховний суд у своїй постанові від 13 квітня 2022 року у справі № 620/3527/20 вказав на те, що з огляду на вимоги статей 2, 5 КАС України, об'єктом судового захисту в адміністративному судочинстві є не будь-який законний інтерес, а порушений суб'єктом владних повноважень. Для визначення інтересу як об'єкту судового захисту в порядку адміністративного судочинства, окрім загальних ознак інтересу, він повинен містити спеціальні, визначені КАС України. Якщо перша група ознак необхідна для віднесення тієї чи іншої категорії до інтересу, то друга – дозволяє кваліфікувати такий інтерес як об'єкт судового захисту в адміністративному судочинстві [13].

Таким чином, законний інтерес визнається самостійним об'єктом судового захисту. Тобто, законний інтерес є простим правовим (легітимний) дозволом, який визнається, охороняється та захищається державою.

Висновки. З огляду на численні наукові підходи щодо співвідношення категорій «законний інтерес» і «суб'єктивне право» та висновки, викладені в рішеннях суду, можна резюмувати наступне:

Суб'єктивне право та законний інтерес – є окремими категоріями, зокрема, є різними правовими дозволами. Суб'єктивне право є таким дозволом, який покладає на іншого суб'єкта чи суб'єктів юридичний обов'язок діяти певним чином, натомість, законний інтерес не передбачає виконання іншими суб'єктами юридично необхідних дій, а відображає законне (легітимне) прагнення свого носія до того блага, що не заборонене законом.

І суб'єктивне право і законний інтерес являють собою можливість, яка дозволяє суб'єкту користуватися тим чи іншим соціальним благом, з відмінністю у тому, що законний інтерес не передбачає встановлення чітких меж дозволеної поведінки для суб'єкта, що є сутнісною властивість суб'єктивного права. У законодавстві чітко визначено носія суб'єктивного права, його контрагента, міру та вид дозволеної поведінки. В свою чергу, законні інтереси виводяться із суті та змісту закону, адже межі фактичної можливості користуватись певними соціальними благами чітко не сформульовані в конкретних правових нормах, а випливають із сукупності правових норм та правових принципів.

Зміст законного інтересу складають дві «можливості», зокрема, можливість користуватись певним соціальним благом та можливість, в деяких випадках, звертатись за захистом до відповідних органів. Водночас, до змісту законного інтересу не входять такі можливості, як поводити себе певним чином та вимагати від інших осіб відповідної поведінки, котрі є визначальними для суб'єктивного права.

Категорія «законний інтерес» є еластичною правовою конструкцією, яка дозволяє охопити різні потреби, які виникають в результаті постійної динамічної зміни суспільних відносин та, водночас, дозволяє забезпечити дієвість права в сучасних умовах. Оскільки не усі соціальні, культурні, економічні потреби можуть бути чітко закріплені через конкретні правомочності, які складають зміст суб'єктивного права, то у такому випадку за допомогою конструкції «законний інтерес» до сфери правового регулювання можна включити відносини, які потребують правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про організації роботодавців, їх об'єднання, права і гарантії їх діяльності: Закон України від 22.06.2012 року. № 5026-VI: станом на 31.03.2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5026-17#Text (дата звернення: 11.12.2024).

2. Ромовська З.В. Судовий захист охоронюваного законом інтересу. *Вісник Львівського університету*. 1983. Вип. 22. С. 72–81.

3. Чепис О.І. Співвідношення категорій «суб'єктивне паво» – «законний інтерес» та їх місце у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Випуск 12*. 2009. С. 288–292.

4. Чепис О.І. Інтерес як правова категорія: сутність та роль у правовому регулюванні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. Випуск 8*. 2007. С. 202–205.

5. Ходак С.М. Категорія інтересу в сімейному праві України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Івано-Франківськ, 2020. 184 с.

6. Кодекс законів про працю України: Закон України від 10 грудня 1971 року № 322-VIII: станом на 27.09.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text (дата звернення: 11.12.2024).

7. Венедиктова І. Співвідношення суб'єктивного права і законного інтересу в цивільному праві. *Право і Безпека*. 2005. № 3. С. 110–113.

8. Петришин О.В., Погребняк С.П., Смородинський В.С. *Теорія держави і права: підручник / за ред. О.В. Петришина. Харків: Право*. 2015. 368 с.

9. Теорія держави і права. *Академічний курс: підручник / за ред. О.В. Зайчука, Н.М. Оніщенко. Київ: Юрінком Інтер*. 2008. 688 с.

10. Р.А. Калюжний, Л.О. Шапенко. Концептуальний зміст суб'єктивного права в умовах правової інтеграції. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2019. № 4. С. 54–61.

11. Чепис О.І. Поняття та структура охоронюваного законом інтересу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2012. Випуск 18. С. 114–116. (стаття, фахове видання)

12. Рішення Конституційного Суду України від 01.12.2004 у справі № 1-10/2004. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text (дата звернення: 11.12.2024).

13. Постанова Верховного суду від 13 квітня 2022 року у справі № 620/3527/20. URL: http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=103946223&red=100003c49089c2e0d3768d69b9a17671107f0f&d=5 (дата звернення: 11.12.2024).

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-11

Павловський А. М.,
кандидат технічних наук,
доцент кафедри філософії
Національного технічного університету України
«Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»

ПРОБЛЕМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ

PROBLEM TRANSFORMATIONS OF LABOR LEGISLATION DURING MARTIAL LAW

З початку повномасштабної російської військової агресії та запровадження воєнного стану, Верховною Радою України прийнято декілька законів, що призвели до суттєвої трансформації трудового законодавства України. Це насамперед Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану», Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» та Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність».

Метою наукової роботи є дослідження проблемних трансформацій трудового законодавства України, прийнятих під час воєнного стану, їх впливу на трудові права найманих працівників і на роль профспілок, відповідності цих змін європейському законодавству, євроінтеграційним зобов'язанням та міжнародним трудовим стандартам.

Дослідження проблематики здійснювалось шляхом застосування методів нормативно-порівняльного аналізу, системно-структурного дослідження та узагальнення.

В результаті дослідження визначено, що трансформації трудового законодавства прийняті з початку війни суттєво звузили обсяг трудових прав і соціального захисту працівників, не відповідають та суперечать праву Європейського Союзу, конвенціям і рекомендаціям Міжнародної організації праці. В подальшому така не відповідність може стати перешкодою до членства України в ЄС.

Слід зазначити, що об'єктивно війна обумовлює обмеження прав працівників та профспілок.

Проте, після завершення воєнного стану Україна на шляху до членства в ЄС, постане перед необхідністю відновлення трудових прав працівників і профспілок та посилення соціального діалогу. Що найбільш оптимально зробити шляхом розробки та ухвалення нового Трудового Кодексу України, який має відповідати міжнародним стандартам праці, встановленим Міжнародною організацією праці та європейським законодавством. При підготовці Трудового Кодексу обов'язковим є залучення всіх сторін соціального діалогу.

Ключові слова: *трудові права, роботодавці, працівники, профспілки, строкові договори, умови праці, Європейський Союз, Міжнародна організація праці.*

Since the beginning of full -scale military aggression of Russia and the introduction of martial law, the Verkhovna Rada of Ukraine has adopted several laws that have led to a significant transformation of the labor legislation of Ukraine. This is primarily the Law of Ukraine "On Organization of Labor Relations in Martial Status", the Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts of Ukraine on Optimization of Labor Relations" and The Law of Ukraine "On Amendments to Certain Legislative Acts on Simplification of Regulation of Labor Relations in the Field of Small and Medium Business and Reduction of Administrative Load on Entrepreneurship".

The purpose of scientific work is to investigate the problematic transformations of the labor legislation of Ukraine adopted during martial law, their influence on the labor rights of employees and the role of trade unions, the compliance of these changes in the European legislation, European integration obligations and international labor standards.

The study was carried out by applying methods of normative-comparative analysis, system-structural research and generalization.

As a result of the study, it has been stated that the transformations of labor legislation adopted since the beginning of the war significantly narrowed the scope of labor rights and social protection of employees, do not correspond and contradict the law of the European Union, conventions and recommendations of the International Labor Organization. In the future, such a non -compliance may be an obstacle to Ukraine's membership in the EU.

It should be noted that objectively the war determines the restriction of the rights of workers and trade unions.

© Павловський А. М., 2024

However, after the end of the martial law, Ukraine on the way to EU membership will be facing the need to restore the labor rights of workers and trade unions and strengthen social dialogue. What is best done through the development and adoption of a new Labor Code of Ukraine, which must meet international labor standards established by the International Labor Organization and European legislation. In preparation of the Labor Code, it is mandatory to involve all parties of social dialogue.

Key words: *labor rights, employers, employees, trade unions, term contracts, working conditions, European Union, International Labor Organization.*

Постановка проблеми. З початку запровадження воєнного стану Верховной радою України прийнято законодавчі зміни, що призвели до суттєвої трансформації трудового законодавства України. Зокрема Закони України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин» [2] та «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність» [3], призвели до значних змін у взаємовідносинах між державою, роботодавцями та працівниками.

Разом з тим процес реформування трудового законодавства навіть в умовах воєнного стану має враховувати міжнародні зобов'язання України, що випливають із факту членства у Міжнародній організації праці (МОП) та прагнень до членства в Європейському Союзі (ЄС), тому актуальним є дослідження цього аспекту трансформації трудового законодавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика, деякі особливості та аспекти трудових відносин в умовах воєнного стану досліджувалися в роботах українських науковців. Зокрема, Машковим К.Є., Горностай О.Б., Товтом Т.О. досліджувалися аспекти впорядкування трудових відносин в умовах поширення дистанційних форм організації роботи, а також обов'язки роботодавців при мобілізації працівників [4, с. 127]. Хатнюк Н. С., Побіянською Н. Б., Обловацькою Н.О. проаналізовано правові засади, що регулюють виникнення, зміну та припинення трудових правовідносин в умовах воєнного стану [5, с. 9]. Паньковою О.В., Красуліною Я.Г. відзначено, що обмеження базових соціально-економічних прав людини, є обґрунтованим в умовах воєнного стану. Водночас в демократичній державі масштаби й тривалість обмеження прав повинні відповідати принципу пропорційності [6, с. 129]. Наньєвою М.І. вказано, що роботодавці можуть зловживати правом без попередження змінювати істотні умови праці [7, с. 236]. Міщук І.В, Киричук Б.С. досліджено механізми забезпечення права на працю в умовах дії правового режиму воєнного стану [8, с. 411].

Метою цієї роботи є дослідження проблемних трансформацій трудового законодавства України прийнятих під час воєнного стану, їх впливу на трудові права найманих працівників і на роль профспілок, відповідності цих трансформацій європейському законодавству та міжнародним трудовим стандартам.

Дослідження проблематики здійснювалось шляхом застосування методів нормативно-порівняльного аналізу, системно-структурного дослідження та узагальнення.

Виклад основного матеріалу. Розглянемо проблемні трансформації трудового законодавства.

Закон «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» [1] дозволив роботодавцям встановлювати випробувальний термін для всіх працівників, у тому числі для неповнолітніх, осіб з інвалідністю, вагітних жінок, одиноких матерів із дітьми до 14 років або дитиною з інвалідністю, внутрішньо переміщених та інших осіб, яких раніше це не стосувалося. Роботодавці також можуть без попередження і згоди працівників перевести їх на іншу роботу та в іншу місцевість для відвернення чи ліквідації наслідків бойових дій.

Роботодавці отримали право збільшувати тривалість робочого часу – до 60 годин на тиждень. При цьому скасовується: заборона на роботи у вихідні дні, скорочений робочий день напередодні святкових, неробочих і вихідних днів, перенесення вихідного дня, якщо святковий або неробочий день збігається з вихідним днем, обмеження для надурочних робіт.

Роботодавцям дозволяється звільнити працівника під час тимчасової непрацездатності

чи відпустки. Роботодавець може звільнити працівника у зв'язку з неможливістю забезпечення його роботою. Допускається тимчасове призупинення дії трудового договору.

Закон дозволяє відмовити у відпустці працівникам. Роботодавці отримали також право відправляти своїх співробітників на час воєнного стану у відпустку без збереження заробітної плати (за власний рахунок) та без обмеження строку.

Якщо працівник написав заяву про відпустку без збереження заробітної плати на цілий місяць або більше (на час періоду військового стану), такому працівнику не нараховується заробітна плата, а значить відсутня і база для нарахування та сплати єдиного соціального внеску (страхового внеску) і як результат, страховий стаж за відповідні неоплачувані місяці не зараховується і можна залишитися без пенсії. Якщо працівник захворів під час відпустки без збереження заробітної плати, то допомога з тимчасової непрацездатності такому працівникові також не надається.

З чинних законодавчих норм видно, що працівник під час тривалої відпустки без збереження заробітної плати (більше місяця) менш соціально захищений і втрачає страховий стаж, і на це слід звернути увагу працівнику, коли пропонують написати заяву на відпустку «за власний рахунок».

Законом щодо оптимізації трудових відносин [2] запроваджено додаткові спрощені підстави для звільнення працівників з ініціативи роботодавців, а за мобілізованим працівником не зберігається середній заробіток.

При цьому попереджати працівника про звільнення можна не за два місця як було раніше, а всього за десять днів.

Крім того, змінили терміни оскарження дій роботодавців. Раніше позови були безстроковими, тепер їхню подачу обмежили трьома місяцями з моменту фіксування порушень умов праці.

Важливе нововведення – по мобілізованим працівникам. До прийняття закону за ними закріплювалося робоче місце та середня зарплата. Тепер, роботодавців звільнили від виплат мобілізованим працівникам. Такі ж зміни стосуються і працівників, які потрапили в полон, безвісно відсутні або лікуються після отриманих поранень. Слід зазначити, що страховий стаж за цей період не зараховується, оскільки нема сплати ЄСВ.

Закон передбачає також оформлення всіх документів про трудові відносини в електронній формі, у тому числі повідомлень про звільнення співробітника. При цьому роботодавець повинен повідомити, який саме канал зв'язку, месенджер вважатиметься офіційним.

Таким чином, закон [2] «оптимізує» і спрощує життя роботодавців за рахунок обмеження трудових прав і соціального захисту працівників.

Законом щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва [3] фактично скасована обов'язковість норм трудового права для тих, хто працює на приватних підприємствах з менше ніж 250 працюючими. Закон дозволяє розірвання трудового договору за власним бажанням роботодавця та односторонню зміну роботодавцем істотних умов праці – обидва ці положення порушують конвенції МОП та директиви ЄС.

Зокрема, цим законом передбачено:

– знищення профспілкового імунітету – для звільнення та надурочних робіт не потрібна згода профспілки;

– спрощення звільнень – для звільнення найманих працівників не буде потрібно жодних причин;

– нестабільна зайнятість – немає обмежень на застосування строкових договорів;

– безвідповідальність роботодавця за безпеку праці – трудовими договорами можуть встановлюватись виключання із стандартів безпеки праці.

Ці норми спрямовані на ерозію трудових прав майже 70% працівників. Безправність найманих працівників не принесе розквіту малому і середньому бізнесу, якому значно більше потрібно послаблення податкового тягаря.

Крім, того внесені розглянутими законами проблемні зміни трудового законодавства фактично нівелюють роль профспілкових організацій на підприємстві.

Дослідимо зазначені трансформації трудового законодавства України на відповідність праву ЄС та Конвенціям і Рекомендаціям МОП.

Надання роботодавцю необмеженого права звільняти працівників за його бажанням, не відповідає основним стандартам правового регулювання порядку припинення трудових відносин, що передбачені Конвенцією МОП № 158 [9], Рекомендацією МОП № 166 [10], а також Хартії основних прав Європейського Союзу [11] та Європейською соціальною хартією (переглянутою) [12].

Так, у статті 24 Європейської соціальної хартії (переглянутої) зазначено, що з метою забезпечення ефективного здійснення права працівників на захист у випадках звільнення Сторони зобов'язуються визнати право всіх працівників не бути звільненими без поважних причин для такого звільнення, пов'язаних з їхньою працездатністю чи поведінкою, або поточними потребами підприємства, установи чи служби.

Відповідно до статті 4 Конвенції МОП № 158 трудові відносини з працівниками не припиняються, якщо тільки немає законних підстав для такого припинення, пов'язаного із здібностями чи поведінкою працівника або викликаного виробничою потребою підприємства, установи чи служби. Також у статті 7 Конвенції МОП № 158 зазначено, що трудові відносини з працівником не припиняються з причин, пов'язаних з його поведінкою або роботою, доти, доки йому не нададуть можливість захищатись у зв'язку з висунутими проти нього звинуваченнями, крім випадків, коли від роботодавця не можна обґрунтовано чекати надання працівникові такої можливості.

Згідно зі статтею 1 Конвенції МОП № 135 [13], представники працівників на підприємстві користуються ефективним захистом від будь-якої дії, яка може завдати їм шкоди, включаючи звільнення, що ґрунтується на їхньому статусі чи на їхній діяльності як представників працівників, чи на їхньому членстві у профспілці або на їхній участі в профспілковій діяльності, в тій мірі, в якій вони діють відповідно до чинного законодавства чи колективних договорів або інших спільно погоджених умов.

Процедури, що застосовуються до й під час припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця знаходять свою деталізацію у Рекомендації МОП № 166.

Так, відповідно до параграфа 7 Рекомендації МОП № 166 трудові відносини з працівником не повинні припинятись у зв'язку з провиною, яка відповідно до національних законодавства або практики була б підставою для припинення трудових відносин лише за одно- чи багаторазового повторення, якщо тільки роботодавець не зробив працівникові відповідного письмового попередження.

У *параграфі 8 Рекомендації МОП № 166* зазначається, що трудові відносини з працівником не повинні припинятись у зв'язку з незадовільним виконанням ним професійних обов'язків, якщо тільки роботодавець відповідним чином не вказав йому на це й письмово не попередив його і якщо тільки працівник надалі незадовільно виконує свої обов'язки після закінчення розумного строку, встановленого для виправлення становища.

У зв'язку з цим слід зазначити, що у статті 30 Хартії основних прав Європейського Союзу також вказано, що кожен працівник має право на захист у разі безпідставного звільнення відповідно до законодавства Союзу, а також національного законодавства та практики.

Таким чином зазначеними трансформаціями трудового законодавства фактично дозволяється безпідставне звільнення працівника роботодавцем без обґрунтованості припинення трудових відносин, що суперечить міжнародно-правовим зобов'язанням України.

Надане право роботодавцям щодо відмови, перенесення щорічної відпустки без згоди працівника, не узгоджується з положеннями Конвенції МОП № 132 [14], яким передбачено необхідність отримання згоди працівника.

Відповідно до статті 7 Конвенції МОП № 132 кожна особа, яка користується відпусткою, передбаченою в цій Конвенції, отримує за повний період цієї відпустки принаймні свою нормальну чи середню заробітну плату, нараховану відповідно до методу, що визначається компетентним органом влади або іншим відповідним органом у кожній країні. Суми, що належать до виплати згідно з параграфом 1 цієї статті, виплачуються зацікавленій особі до відпустки, якщо інше не передбачено в угоді, що стосується цієї особи і роботодавця.

Щодо нестабільної зайнятості та застосування строкових договорів без обмежень, то Директивою Директивою Європейського Парламенту і Ради 2019/1152 від 20 червня

2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі [15] передбачено, що якщо роботодавці мають можливість запропонувати трудові договори на умовах повного робочого часу або безстрокові трудові договори працівникам, які працюють за нетиповими формами зайнятості, слід заохочувати перехід до більш надійних форм зайнятості. Працівники повинні мати можливість вимагати переведення на іншу, більш передбачувану та надійну форму зайнятості, якщо це можливо, і отримати обґрунтовану письмову відповідь роботодавця, яка повинна враховувати потреби роботодавця і працівника. У статті 12 Директиви 2019/1152 зазначено, що держави-члени забезпечують, щоб працівник, який відпрацював на одного й того самого роботодавця мінімум шість місяців і пройшов строк випробування (якщо такий передбачено), може зажадати переведення на іншу форму зайнятості з більш передбачуваними та надійними умовами праці, якщо це можливо, і отримати обґрунтовану письмову відповідь.

Крім того, у частині третій статті 2 Конвенції МОП № 158 наголошується на необхідності встановлення відповідних гарантій проти застосування договорів про найняття на визначений термін, мета яких – ухилитися від надання захисту, передбаченого цією Конвенцією. Для цього у параграфі 3 Рекомендації МОП № 166 пропонується, наприклад, передбачити один чи більше з таких заходів: a) обмежити застосування договорів про найняття на певний термін випадками, коли, враховуючи рід майбутньої роботи або умови її виконання чи інтереси працівника, ці трудові відносини не можуть встановлюватися на невизначений термін; b) вважати договори про найняття на певний термін, за винятком випадків, зазначених у підпункті a), договорами про найняття на невизначений термін; c) вважати договори про найняття на певний термін, які подовжувалися один чи кілька разів, за винятком випадків, зазначених у підпункті a), договорами про найняття на невизначений термін.

У рамковій угоді про роботу на визначений строк, введеній в дію Директивою Ради 1999/70/ЄС [16], зазначається, що трудові договори на невизначений строк є основною формою трудових відносин та сприяють якості життя зацікавлених працівників та покращують роботу. У пункті 5 згаданої угоди також йдеться про заходи для запобігання зловживанням, що є результатом використання послідовних трудових договорів на визначений термін.

Законом щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва [3] фактично встановлено особливий режим регулювання трудових відносин між працівником та роботодавцем, який є суб'єктом малого або середнього підприємництва відповідно до закону з кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб, а також між роботодавцем та працівником, розмір заробітної плати якого становить на місяць понад вісім розмірів мінімальних заробітних плат. Розподіл однакових за своїм правовим статусом працівників на різні категорії з різним набором трудових прав суперечить принципу рівності та недискримінації:

– працівники таких роботодавців зазнаватимуть менш сприятливого ставлення у порівнянні з працівниками інших видів роботодавців, без будь-яких об'єктивних підстав, які могли б виправдати таку різницю в ставленні;

– роботодавці інших видів стикатимуться з недобросовістною конкуренцією з боку роботодавців, які є суб'єктами малого або середнього підприємництва відповідно до закону з кількістю працівників за звітний період (календарний рік) не більше 250 осіб, які використовуватимуть найману працю без дотримання всіх вимог Кодексу законів про працю України.

У зв'язку з цим слід звернути увагу, що у Рекомендації МОП № 189 [17] Генеральна конференція Міжнародної організації праці, беручи до уваги, що малі й середні підприємства є вирішальним чинником в економічному зростанні й розвитку і несуть все більшу відповідальність за створення більшості робочих місць в усьому світі, зазначає, що члени Організації повинні запроваджувати політику, що створює умови, які забезпечують застосування трудового законодавства на недискримінаційній основі з метою підвищення якості зайнятості на малих та середніх підприємствах.

В той же час досліджені зміни трудового законодавства під час війни, не зобов'язують роботодавців надавати працівникам актуальну

інформацію про професійні ризики для їхньої безпеки і здоров'я та про відповідні запобіжні й захисні заходи, а також про заходи, що повинні вживатися щодо першої допомоги, боротьби з пожежами та евакуації працівників, включаючи дані працівників, призначених для виконання цих заходів, як це передбачено у статтях 8 і 10 Директиви Ради 89/391/ЄЕС про встановлення заходів із заохочення поліпшення охорони здоров'я та безпеки праці працівників [18].

Керівництво Європейського Союзу регулярно висловлює занепокоєння щодо радикальних трудових реформ та закликає уряд України привести реформи у відповідність до міжнародних трудових стандартів і принципів соціального діалогу. Не дивно, що по рівню відповідності країн-кандидатів вимогам ЄС, по соціальній політиці і зайнятості Україна отримала найменшу оцінку Європейської Комісії [19].

Висновки. Досліджені проблемні трансформації трудового законодавства суттєво обмежують права працівників та профспілок, не відповідають як нормам ратифікованих Україною конвенцій Міжнародної організації праці, так і нормам європейського законодавства. В подальшому така не відповідність може стати перешкодою до членства України в ЄС.

Об'єктивно війна обумовлює обмеження прав працівників та профспілок.

Проте, після завершення війни Україна постане перед необхідністю відновлення трудових прав працівників і профспілок та посилення соціального діалогу. Що найбільш оптимально зробити шляхом розробки та ухвалення нового Трудового Кодексу України, який буде відповідати міжнародним стандартам праці, встановленим Міжнародною організацією праці та європейським законодавством. При підготовці цього Кодексу обов'язковим є залучення всіх сторін соціального діалогу.

Предметом подальшого дослідження має стати проект нового Трудового Кодексу на відповідність праву ЄС та конвенціям і рекомендаціям МОП.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 р. № 2136-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/sho w/2136-20 (дата звернення: 23.01.2025).

2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо оптимізації трудових відносин : Закон України від 01.07.2022 р. № 2352-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2352-20 (дата звернення: 23.01.2025).

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо спрощення регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва та зменшення адміністративного навантаження на підприємницьку діяльність : Закон України від 19.07.2022 р. № 2434-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/ 2434-20 (дата звернення: 23.01.2025).

4. Машков К.Є., Горностай О.Б., Товт Т.О. Особливості трудових відносин в умовах воєнного стану: нормативно-правове регулювання. //Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2022. № 1. С. 125–131.

5. Хатнюк Н., Побіянська Н., Обловацька Н. Проблеми трансформації трудового законодавства відповідно до умов воєнного стану в Україні. *ScienceRise: Юридичні науки* , (4(22), 4–10. URL: https://doi.org/10.15587/2523-4153.2022.270675

6. Панькова О.В., Красуліна Я.Г. Основні зміни в трудовому законодавстві України в умовах мілітарного впливу: контекст захищеності прав працюючих. Розвиток України в умовах мілітарного впливу: соціально-правові, економічні та екологічні аспекти. 2023. Том 1. С. 128–135.

7. Наньєва М.І. Актуальні зміни трудового законодавства під час воєнного стану. Юридичний науковий електронний журнал. 2023. № 6. С. 235–238.

8. Актуальні зміни трудового законодавства України в умовах правого режиму воєнного стану. Аналітично-порівняльне правознавство, електронне наукове видання. 2024. С. 411–415. URL: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.06.67

9. Конвенція МОП № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця, 1982. Ратифікована Постановою Верховної Ради України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної Організації Праці № 158 про припинення трудових відносин з ініціативи підприємця» від 04.02.1994 № 3933-XII.

10. Рекомендація МОП № 166 щодо припинення трудових відносин з ініціативи роботодавця, 1982.

11. Хартієя основних прав Європейського Союзу Official Journal C 202, 07.06.2016, p. 391–407.

12. Закон України «Про ратифікацію Європейської соціальної хартії (переглянутої)» від 14.09.2006 № 137-V.

13. Конвенція МОП № 135 про захист прав представників працівників на підприємстві та можливості, що їм надаються, 1971. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції про представників працівників № 135» від 15.05.2003 № 798-IV.

14. Конвенція МОП № 132 про оплачувані відпустки (переглянута), 1970. Ратифікована Законом України «Про ратифікацію Конвенції Міжнародної організації праці № 132 (переглянутої) 1970 року про оплачувані відпустки» від 29.05.2001 № 2481-III.

15. Директива Європейського Парламенту і Ради 2019/1152 від 20 червня 2019 року про прозорі та передбачувані умови праці в Європейському Союзі.Official Journal L 186, 11.07.2019, p. 105–121.

16. Директива Ради 1999/70/ЄС від 28 червня 1999 року про рамкову угоду про роботу на визначений строк, укладеної ETUC, UNICE та CEEP. Official Journal L 175, 10.07.1999, p. 43–48.

17. Рекомендація МОП № 189 щодо загальних умов стимулювання створення робочих місць на малих та середніх підприємствах, 1998.

18. Директива Ради 89/391/ЄЕС від 12 червня 1989 року про встановлення заходів із заохочення поліпшення охорони здоров'я та безпеки праці працівників Official Journal L 183, 29.06.1989, p. 1–8.

19. Analytical Report following the Communication from the Commission to the European Parliament, the European Council and the Council Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. URL: https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/system/files/2023-02/SWD_2023_30_Ukraine.pdf (last accessed: 23.01.2025).

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-12

Скоробагатько А. В.,
доктор юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальноправових дисциплін
Національного університету «Одеська морська академія»

ДОТРИМАННЯ БЕЗПЕЧНИХ УМОВ ПРАЦІ МОРЯКІВ ЯК СКЛАДОВА МОРСЬКОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

ENSURING SAFE WORKING CONDITIONS FOR SEAFARERS AS A PART OF THE STATE'S MARITIME SECURITY

У статті проведено аналіз правового регулювання захисту трудових та соціальних прав моряків як складової морської безпеки. Зазначено, що за роки свого розвитку Україна, як морська держава, суттєво погіршила позиції на морі, а серед українських моряків поширена практика працевлаштування на суднах іноземних країн.

Наголошено на раціональності застосування універсальних норм у сфері захисту прав моряків, оскільки за своєю природою, умови роботи моряків мають суттєву специфіку. Для досягнення соціальної справедливості та встановлення єдиних стандартів, організація праці на морі потребує міжнародно-правового регулювання та об'єднання спільних зусиль урядів, підприємців і представників профспілок. Доведено доцільність такого підходу, оскільки виконання трудової функції українськими моряками в основному здійснюється за межами нашої держави.

З'ясовано, що імплементація Конвенції МОП про працю в морському судноплавстві 2006 р. потребує значних змін у системі національного законодавства, зокрема закріплення додаткових гарантій трудових та соціальних прав для українських моряків, здійснення органами державної влади повноважень з контролю за реалізацією цих положень. Нератифікованість цього акту обмежує захист прав моряків, оскільки вони не мають змоги, у повній мірі, використовувати міжнародні нормативні акти. Вказано на важливість забезпечення належного дотримання міжнародних вимог щодо своєчасної заміни членів екіпажу. Відзначено, що однією із дієвих інстанцій, до якої моряки можуть звертатися за захистом своїх прав є Європейський суд з прав людини.

Аргументовано, що людський фактор є чільною складовою морської безпеки, а дотримання безпечних умов на морі напряму впливає на збереження людських життів та охорону навколишнього середовища. Визначено, що морська безпека тісно пов'язана з добробутом самих моряків, особливо це стосується правового захисту трудових та соціальних прав, оскільки моряки можуть ефективно виконувати свою роботу лише у разі забезпечення гідних умов праці та життя.

Ключові слова: *трудові та соціальні права, моряки, людський фактор, морська безпека України.*

The article analyses the legal regulation of protection of labour and social rights of seafarers as a component of maritime security. It is noted that over the years of its development, Ukraine, as a maritime country, has significantly worsened its position at sea, and the practice of employment on foreign vessels is widespread among Ukrainian seafarers.

The author underlines the rationality of applying universal norms in the field of seafarers' rights protection, since by their nature, seafarers' working conditions have significant specifics. In order to achieve social justice and establish uniform standards, the organisation of maritime labour requires international legal regulation and joint efforts of governments, businesses and trade union representatives. The author proves that such an approach is appropriate, since Ukrainian seafarers mostly perform their labour function outside the country.

The article shows that implementation of the Maritime Labour Convention, 2006 requires significant changes in the system of national legislation, in particular, the establishment of additional guarantees of labour and social rights for Ukrainian seafarers, and the exercise by public authorities of the powers to control the implementation of these provisions. The lack of ratification of this act limits the protection of seafarers' rights, as they are unable to fully use international regulations. The author points out the importance of ensuring proper compliance with international requirements for the timely replacement of crew members. It is noted that one of the effective authorities to which seafarers can apply for protection of their rights is the European Court of Human Rights.

It is proved that the human factor is a major component of maritime safety, and compliance with safe conditions at sea directly affects the protection of human lives and the environment. It is determined that maritime safety is closely related to the well-being of seafarers, especially with regard to the legal protection of labour and social rights, since seafarers can only perform their work effectively if they have decent working and living conditions.

Key words: *labour and social rights, seafarers, human factor, maritime security of Ukraine.*

© Скоробагатько А. В., 2024

Актуальність проблеми. Проблема морської безпеки перебуває в центрі уваги багатьох країн та міжнародних організацій, адже в сучасному світі навіть ті держави, які не мають прямого виходу до моря, користуються морськими шляхами та ресурсами задля забезпечення свого економічного розвитку. До того ж, дотримання безпечних умов на морі напряму впливає на збереження людських життів та охорону навколишнього середовища.

Морегосподарський комплекс України був і є стратегічно важливою галуззю економіки, яка включає порти, морську інфраструктуру, судноплавство та логістику. Але, на жаль, за роки свого розвитку Україна, як морська держава, суттєво знизила позиції на морі, насамперед через втрату більшості суден торгівельного та риболовного флоту, через значне скорочення суднобудування, уповільнення соціально-економічного розвитку приморських регіонів. Велику шкоду спричинила війна, оскільки призвела до значної руйнації об'єктів військово-морських сил країни, унеможливила або значно ускладнила роботу портів, усього морегосподарського комплексу держави. Сьогодні розвиток морських перевезень українськими суднами не відповідає загальносвітовим тенденціям (таких суден фактично немає), крім того, відсутні економічні стимули для реєстрації суден під прапором України. Більшість українських моряків вимушені працевлаштовуватися за межами своєї держави.

В таких умовах надзвичайно актуальним є дослідження захисту та дотримання соціально-трудових прав моряків, зокрема в площині морської безпеки держави, та визначення ефективних механізмів їх правового регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми правового регулювання праці моряків, захист їх трудових та соціальних прав є певною мірою поширеною темою наукових пошуків. Розгляд наукових доробок періоду становлення української держави показує, що окремі аспекти цього питання висвітлювали у своїх працях такі дослідники, як: О.О. Балобанов, С.В. Ківалов, С.М. Волошина, А.В. Іванова, І.О. Шашкова-Журавель, О.О. Бєлогубова, О.П. Єлеазаров, Д.А. Тішко, Н.Г. Орлова, Л.А. Ольховик та ін. Проте, не дивлячись на немалу кількість наукових праць, на широкий спектр досліджень, питання захисту соціально-трудових прав моряків, як змістовного сегменту морської безпеки, глибоко не розглядалися тому є актуальними і потребують додаткового опрацьовування.

Мета статті. Метою даної статті є дослідження: дотримання безпечних умов праці на морі у площині морської безпеки держави; ролі Міжнародної організації праці, Міжнародної морської організації та профспілки моряків як активних суб'єктів міжнародної правотворчості щодо забезпечення трудових та соціальних прав моряків; впливу людського фактору на морську безпеку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Висвітлюючи питання захисту соціально-трудових прав працівників морської сфери, організації безпечних умов праці на морі, варто наголосити на тому, що професія моряка є ризикованою, оскільки немає гарантій щодо можливих нещасних випадків під час рейсу, немає гарантій охорони від піратів, чи гарантій належного захисту прав, порушених судновласниками. Також необхідно розуміти, що морська безпека дуже тісно пов'язана з таким важливим фактором як безпека та добробут самих моряків – це стосується і правового захисту трудових та соціальних прав екіпажу судна, оскільки моряки можуть ефективно виконувати свою трудову функцію лише у разі забезпечення на судні гідних умов праці та побуту.

Також цілком вірним вважаємо твердження О.А. Гусар, що основним чинником, який впливає на морську безпеку, є людський фактор, адже згідно з висновками розслідувань, більшість аварій та катастроф на морі трапляються внаслідок помилок екіпажу судна [2, с. 197]. Дослідниця наголошує на тому, що саме недостатня кваліфікація командного складу та відсутність злагодженої правової системи регулювання діяльності на морському транспорті є основною проблемою у підтриманні безпечних умов на морі. Такої точки зору дотримуються й О.М. Мельник, О.А. Волошин, Ю.В. Бичковський, Г.С. Щенявський. На їх думку, на морському транспорті повинна бути врахована роль людини у процесі управління а саме людський фактор, який істотно впливає на безпеку та ефективність транспортного процесу [3, с. 120].

До того ж маємо враховувати, що кожне судно є джерелом підвищеної небезпеки, і тому порушення будь-якого процесу його використання, будь яка технічна несправність чи помилки членів екіпажу можуть призвести до трагічних наслідків. Як зазначає Г.С. Щенявський, специфіка роботи на судні має ряд факторів, що негативно впливають на безпеку та здоров'я екіпажу: шум, вібрація, шкідливі речовини, широкочастотні електромагнітні випромінювання, хитавиця, гідродинамічні удари [12, с. 106]. Вірним вважаємо й твердження, що сучасні технічні досягнення у мореплавстві часто вступають у протиріччя з безпекою, і навіть, якщо техніка може стати важливим інструментом в боротьбі за усунення небезпеки при морських перевезеннях, вона не завжди відкриває прямий шлях до забезпечення безпеки [3, с. 11]. Саме тому слід враховувати позитивні напрацювання світового досвіду відносно того, що в «критичних» професіях (до таких беззаперечно відноситься професія моряка) здатні працювати далеко не всі особи, які отримали відповідну кваліфікацію й освіту. Тому було б доречним проблему «людського фактору» вирішувати з допомогою професійного психофізіологічного відбору, як це прийнято у багатьох країнах.

Оскільки саме моряки є ключовою ланкою у функціонуванні судноплавства, то все вищезазначене стосується не тільки безпеки самого екіпажу, але й безпеки мореплавства взагалі. Тому необхідно розглядати захист трудових та соціальних прав моряків не лише як моральний чи юридичний обов'язок роботодавця, але й як важливий і стратегічний елемент забезпечення морської безпеки.

Сьогодні українські моряки працюють, як в іноземних компаніях (залежно від обставин, їх соціально-трудові права регулюються міжнародними нормами, законодавством держави прапора, держави порту заходу судна, держави реєстрації компанії-судновласника або роботодавця тощо), так і на підприємствах морегосподарського комплексу України (питання забезпечення соціально-трудових прав останніх врегульовано національним законодавством). Оскільки серед українських моряків нині поширена тенденція працевлаштування на суднах іноземних судновласників, тому доречно зосередитися на окремих аспектах регулювання соціально-трудових правовідносин цієї категорії працівників у міжнародних актах.

Важливу роль у регулюванні захисту трудових прав будь-яких категорій працівників, в тому числі й моряків, відіграють правові акти Міжнародної організації праці (МОП). Необхідно наголосити на тому, що наша країна ратифікувала частину конвенцій МОП, які стосуються захисту трудових та соціальних прав моряків. Наприклад, Конвенція про інспекцію умов праці та побуту моряків № 178, Конвенція про найм та працевлаштування моряків № 179, Конвенція про робочий час моряків та склад суднового екіпажу № 180, Конвенція про посвідчення особи моряків № 175 тощо. Дані нормативно-правові акти були створені ще в минулому столітті, а наразі замінені Конвенцією про працю в морському судноплавстві 2006 року, яка охоплює більшість норм існуючих міжнародних конвенцій та рекомендацій про працю в морському судноплавстві.

Разом з тим, Україна, не ратифікувала і не застосовує положень низки конвенцій щодо захисту прав моряків, які були розроблені МОП. Так, наприклад, нашою державою не були ратифіковані Конвенція про пенсії морякам № 71, Конвенція про оплачувані відпустки морякам № 91, Конвенція про запобігання виробничим нещасним випадкам серед моряків № 134, Конвенція про соціальне забезпечення моряків № 165 [6, с. 36].

Сьогодні основоположним міжнародним нормативно-правовим актом у галузі захисту трудових та соціальних прав моряків є Конвенція МОП про працю в морському судноплавстві 2006 року. Зокрема, цим документом закріплено такі фундаментальні права моряків: право на безпечне і захищене робоче місце, яке відповідає стандартам безпеки; право на справедливі умови праці; право на гідні умови праці та життя на борту судна; право на охорону здоров'я, медичну допомогу, соціальне забезпечення та інші форми соціального захисту [1]. Окрім цього, Конвенція встановлює мінімальні вимоги до моряків, що працюють на судні, а також регламентує норми щодо тривалості робочого часу і часу відпочинку, умов проживання, місць дозвілля, харчування, медичного обслуговування, попередження нещасних випадків,

щорічної оплачуваної відпустки, репатріації після завершення контракту. Важливими нормами Конвенції про працю в морському судноплавстві є положення, що дозволяють забезпечити захист моряків із дотриманням базових трудових норм і стандартів [7, с. 565]. Як відзначає І.О. Шашкова-Журавель, даною Конвенцією передбачено ряд інших вагомих положень: заборона залучення до роботи на судні осіб молодше 16 років; заборона використання праці осіб молодше 18 років у нічний час; неприпустимість перевищення максимальної тривалості робочого часу – не більше 14 годин протягом 24-годинного часового періоду, та не більше 72 годин протягом 7-денного періоду; необхідність реалізації прав моряків на справедливий трудовий договір; повна та регулярна оплата праці [8, с. 92–93].

На жаль, в Україні наразі досить проблематично стоїть питання ратифікації даної Конвенції. На нашу думку, основною причиною невизнання Конвенції нашою державою є те, що її імплементація потребує глобальних змін у системі національного законодавства, насамперед, закріплення ряду гарантій трудових та соціальних прав моряків, взяття органами державної влади на себе повноважень з контролю за реалізацією даних прав. У зв'язку з тим, що Україна не ратифікувала цю Конвенцію й інші базові міжнародні документи, що стосуються трудових та соціальних прав моряків, відносини у цій сфері регламентуються національним законодавством. Окрім Кодексу законів про працю України, загальні положення регулювання даного питання прописані і в Кодексі торговельного мореплавства України. Зокрема, у ст. 54 зазначено, що, умови працевлаштування, права та обов'язки екіпажу судна, оплата праці та умови роботи на судні, а також підстави і порядок звільнення моряків підпадають під дію Кодексу, трудових договорів, галузевих угод, службових статутів на суднах [9].

Взагалі ж, за своєю природою, умови роботи моряків є настільки характерними, що потребують міжнародно-правового регулювання, об'єднання спільних зусиль урядів, підприємців та представників профспілок для досягнення соціальної справедливості та встановлення єдиних стандартів у сфері трудових відносин. Такий підхід є вірним, оскільки трудова діяльність на морі має суттєву специфіку, а виконання трудової функції моряками в основному здійснюється за межами їхньої держави, що й визначає доцільність застосування міжнародних правових норм. Нератифікованість Конвенції про працю в морському судноплавстві обмежує застосування українськими моряками дієвих правових інструментів захисту трудових та соціальних прав, оскільки вони не мають змоги у повному обсязі використовувати норми міжнародних нормативно-правових актів.

Така ситуація спричиняє негативні наслідки, призводить до постійних порушень трудових та соціальних прав моряків, що підтверджує судова практика. Найбільш поширеними є позови про скасування незаконного звільнення та поновлення на роботі, неналежний рівень пенсійного забезпечення, затримка заробітної оплати, невідповідні умови праці. Так, характерними є рішення Миколаївського окружного адміністративного суду у справі № 400/3820/19 щодо скасування відмови Пенсійного фонду у призначенні пенсії моряку за вислугу років; рішення Ізмаїльського міськрайонного суду Одеської області у справі № 946/1903/20 щодо позову родичів моряків, які загинули внаслідок отруєння хімічними речовинами на судні; Постанова Верховного Суду у справі № 501/1350/17 щодо стягнення заборгованості зі сплати заробітної плати.

Як вже зазначалося, Міжнародна організація праці є одним з активних суб'єктів міжнародної правотворчості щодо забезпечення трудових та соціальних прав моряків. Окрім того, МОП має свої філії у кожній державі-учасниці, реалізує різноманітні проєкти щодо вдосконалення трудових відносин, запроваджує програми розвитку, а також може отримувати звіти від інших організацій щодо необхідності врегулювання окремих питань та надає свою правову допомогу.

Також важливу роль у захисті прав моряків, насамперед трудових та соціальних, відіграють Міжнародна морська організація та профспілки – ці організації виступають активними суб'єктами у відстоюванні порушених прав моряків. Саме Профсоюз робітників морського транспорту України відіграє провідну роль у захисті соціально-трудових прав моряків, про що свідчить позитивна діяльність даної органі-

зації. Зокрема, після початку повномасштабного російського вторгнення, саме ПРМТУ стала ініціатором проведення засідання у березні 2022 року з представниками ІМО та Морською адміністрацією України. Під час даної зустрічі було обговорено низку важливих питань щодо забезпечення трудових та соціальних прав моряків, як-от нові способи оновлення кваліфікаційних даних, рекомендації щодо продовження строку трудових договорів з моряками, які перебувають на суднах, можливість репатріації за рахунок судновласника [10, с. 277–278]. У 2023 році ПРМТУ відреагував на запит моряків судна ZUZANNA щодо неналежних умов праці. Таким чином, профспілка змогла вплинути на судновласника та домогтися створення комфортних умов перебування на судні: були проведені реконструкції житлових кают, покращено систему водопостачання, перевірено систему харчування та медичні аптечки, проінспектовано стан аварійно-рятувального обладнання [11].

Похвальним рішенням ПРМТУ стала допомога екіпажу палестинського судна MIRA під керівництвом українського капітана. Внаслідок аварії біля порту Рені, судно було вимушене стати на якір, внаслідок чого екіпаж став заручником корабля та ще й не отримував зарплату. Завдяки діяльності профспілки спочатку на судно поставлялися запаси їжі і води, а потім було евакуйовано екіпаж. Так як судновласник став банкротом, він не зміг повернути заборгованість із заробітної плати, саме тому ПРМТУ став ініціатором звернення за допомогою до інспектора страхового клубу з метою отримання моряками зарплати хоча б за 4 місяці [12].

Також ПРМТУ не залишився байдужим щодо інциденту з кораблем VYSSOS, що підірвався на міні в гирлі Бистре у грудні 2023 року. Профсоюз сприяв репатріації членів екіпажу до країн громадянства, а також разом зі страховим клубом домоглися того, щоб всі моряки змогли отримати заробітну плату [15].

Наведені приклади підтверджують, що така діяльність ПРМТУ щодо захисту прав моряків сприяє забезпеченню безпеки на морі.

Дієвою інстанцією, до якої можуть звертатися моряки за захистом порушених трудових прав є Європейський суд з прав людини. Як зазначає Л.В. Вакарюк, хоч звернень до даної організації щодо порушення трудових прав не так і багато, проте вирішення всіх спорів є ефективним та справедливим. Огляд бази даних ЄСПЛ свідчить про те, що Суд, розглядаючи справи, спирається на норми Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, зокрема на ст. 8 про повагу до приватного і сімейного життя, ст. 9 про свободу віросповідання, ст. 10 про свободу думки, совісті і релігії, ст. 11 про свободу зібрань та об'єднань, часто в поєднанні зі ст. 14 про заборону дискримінації. Також дослідниця вказує на те, що більшість позовів, поданих проти України стосується саме примусової та неоплачуваної праці, що найчастіше притаманне морській сфері [13, с. 317].

Ще доцільно, в рамках цієї публікації, акцентувати увагу на такі проблемні питання, що впливають на безпеку мореплавства та безпеку праці моряків. Насамперед це своєчасна ротація моряків, які перебувають на суднах. Проаналізувавши сучасне законодавство, О.Я Галаган відзначає відсутність у міжнародних правових актах гарантій на своєчасну ротацію моряків. Також не існує жодного нормативно-правового акту, який би містив у собі вимоги щодо здійснення судновласником у примусовому порядку ротації працівників [16, с. 182]. В умовах воєнного стану виникла й інша проблема – оновлення моряками своїх кваліфікаційних документів та неможливість укладання нових контрактів чи продовження термінів дії укладених трудових контрактів, Саме тому для держави в пріоритеті є здійснення таких заходів, які б надали можливість морякам продовжувати роботу на суднах, а також які б максимально спростили всі візові обмеження для початку роботи на суднах. Це ті важливі питання, які потребують належного правового врегулювання і які сприятимуть забезпеченню права моряків на працю та впливатимуть на безпеку мореплавства.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Дотримання безпечних умов праці на морі, захист трудових та соціальних прав моряків є важливою складовою морської безпеки. Виключно шляхом створення гідних умов праці, відпочинку, захисту прав моряків, підвищення рівня кваліфікації членів екіпажу можна забезпечити ефективне та безпечне

функціонування морського транспорту, мінімізувати можливі негативні фактори. У свою чергу, неналежні умови праці, нестабільність заробітної плати, неоплачувана праця, неякісність медичних послуг, відсутність соціальних гарантій створюють проблеми не лише для самого екіпажу судна, але й для безпеки судноплавства загалом.

У сучасних умовах розроблення норм морської безпеки має базуватися на принципах їхньої відповідності актуальним морським ризикам, гармонізації з сучасними досягненнями технічного прогресу у морській сфері та дотриманні вимог щодо забезпечення безпеки мореплавання. Для осіб, які прагнуть успішно працювати в морській галузі, доцільно впровадити систему професійно-психофізіологічного відбору, результатом якої стане висновок спеціалізованої комісії про здатність кандидата виконувати свої професійні обов'язки.

Для ефективного регулювання безпеки мореплавання, Україні необхідно імплементувати основні міжнародні нормативно-правові акти щодо захисту трудових та соціальних прав моряків, найважливіший з яких – Конвенція про працю в морському судноплавстві. Цей документ став важливим кроком у боротьбі з дискримінацією, експлуатацією, нерівністю серед моряків. Ратифікація Україною Конвенції про працю в морському судноплавстві сприятиме впровадженню і забезпеченню дотримання механізмів захисту трудових прав українських моряків, забезпечення гідних умов праці та відповідності національного законодавства чинним міжнародним стандартам.

Проблема міжнародно-правового регулювання роботи екіпажів потребує свого практичного вирішення шляхом створення науково обґрунтованого керівництва діями всіх зацікавлених осіб у цій сфері. Забезпечення єдиних міжнародних стандартів сприятиме захисту соціальних і трудових прав моряків та безпеки мореплавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конвенція МОП про працю в морському судноплавстві 2006 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_519#Text.

2. Гусар О.А. Міжнародно-правове регулювання морської безпеки. *Наукові записки. Серія: Право*. Випуск 13. 2022 р. С. 195–199.

3. О.М. Мельник, О.А. Волошин, Ю.В. Бичковський, Г.С. Щенявський. Судно в процесі експлуатації як елемент ергатичної транспортної системи С. 119–121. URL: https://elar.khmnu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d4265590-3645-4595-abbe-cd2eebc9bafd/content.

4. Балобанов О.О., Федчун Н.О. Безпека на морі: виклики сучасності. *Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики: Матеріали XV Міжнародної науково-практичної конференції НУ «ОМА».* Одеса: НУ «ОМА», 2021. С. 9–11.

5. Щенявський Г.С. Дослідження сукупності факторів впливу на організацію праці в судноплавстві та безпеку екіпажу судна. *Science for modern man. Part 1.* 2023 р. С. 90–118.

6. Гольбін М.І. Міжнародно-правові зобов'язання України стосовно захисту трудових і соціальних прав моряків. *Альманах міжнародного права.* Випуск 15. 2017 р. С. 30–40.

7. Данилова І.О. Проблеми захисту прав моряків в умовах збройного конфлікту в Україні: українські моряки – ключові працівники (key workers). *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство». Розділ XI «Міжнародне право».* Випуск 1. 2023 р. С. 563–657.

8. Шашкова-Журавель І.О. Міжнародно-правові засади захисту прав моряків. *Наукові праці МАУП*. Випуск 49 (2). 2016 р. С. 91–96.

9. Кодекс торговельного мореплавства України: Закон України від 23.05.2995 № 176/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text.

10. Глуган В.С. Окремі нормативно-правові акти в системі стандартів праці моряків: Конвенція МОП та Циркулярний лист (Рекомендації) для моряків під час воєнного стану. *Національне та міжнародне право: історія, сучасність, перспективи розвитку: збірник тез доповідей І–ї Міжнародної науково-практичної конференції (м. Вінниця, 09–10 червня 2022 року).* Вінниця, 2022 р. С. 275–278.

11. Чергова перемога Профспілки – власник ZUZANNA відреагував на запит ПРМТУ. URL: https://mtwtu.org.ua/news/cergova-peremoga-profspilki-vlasnik-zuzanna-vidreaguvav-na-zapit-prmtu.

12. Довга дорога додому: як ITF та ПРМТУ допомогли екіпажу судна MIRA. URL: https://mtwtu.org.ua/news/dovga-doroga-dodomu-ak-itf-ta-prmtu-dopomogli-ekipazu-sudna-mira.

13. Вакарюк Л.В. Правові позиції ЄСПЛ щодо розуміння заборони примусової праці як стандарти захисту трудових прав людини. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 4. 2023 р. С. 316–320.

14. Підпала І.В. Правове регулювання праці моряків за українським і міжнародним законодавствам: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. 2021 р. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/0d79da79-5fea-4405-b2eb-0bf500ed7212/content.

15. Повернення додому: Історія успішної репатріації екіпажу судна VYSSOS. URL: https://mtwtu.org.ua/news/povernenna-dodomu-istoria-uspisnoi-repatriacii-ekipazu-sudna-vyssos.

16. Галаган О.Я. Правові питання регламентації роботи міжнародних морських екіпажів в карантинних умовах пов'язаних із пандемією корона вірусу (COVID-19). *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції.* № 2. 2020. С. 182–185

УДК 349.3
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-13

Яворська Н. О.,
докторка філософії з галузі «Право»
https://orcid.org/0000-0002-1721-0886

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВПЛИВ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ

SOCIO-LEGAL IMPACT OF REGULATING THE IMPLEMENTATION OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE

Стаття присвячена з'ясуванню актуального соціально-правового впливу регулювання реалізації соціальної функції держави. Зазначається, що правове регулювання реалізації соціальної функції держави є узгодженою із принципами права та позицією громадянського суспільства діяльністю уповноважених суб'єктів нормотворчості, що спрямовується на розробку та ухвалення обов'язкових для виконання юридичних норм, забезпечених можливістю державного примусу. Обґрунтовується, що правове регулювання реалізації соціальної функції держави характеризується соціально-правовим впливом. Насамперед вказується, що поточний стан та намічені державою перспективи розвитку правового регулювання реалізації соціальної функції держави є індикатором цивілізованості та рівня розвитку держави. Критичний аналіз цієї характеристики дає змогу з'ясувати те, чи можна конкретну державу віднести до правових, демократичних і соціальних держав, або ж до держав, котрі намагаються стати соціальними, чи є несоціальними державами. По-друге, правове регулювання реалізації соціальної функції держави у своєму динамічному вияві сприяє стабілізації суспільних відносин та уможливлює належний рівень соціального життя людини. Вказане пояснюється тим, що належне нормативно-правове забезпечення реалізації цієї функції держави, зокрема: знижує конфліктність в суспільстві; сприяє тому, щоби кожен, хто цього бажає, мав реальну змогу брати участь в суспільному житті, відносно вільно реалізуючись в суспільстві; обумовлює зниження негативного ефекту на людину соціальних ризиків буття людини, а також негативного впливу на людину соціального життя. По-третє, правове регулювання соціальна функція держави сприяє формуванню соціально орієнтованої ринкової економіки, що є фундаментом для формування «держави загального добробуту». У висновках до статті узагальнюються результати дослідження, зокрема, вказується на те, що вирішення проблем правового регулювання реалізації соціальної функції держави та сприяння подальшому розвитку відповідних норм законодавства є пріоритетним завданням України, виконуючи яке вона зможе: по-перше, й надалі розвиватись в якості соціальної, правової та демократичної держави, формуючи державу загального добробуту; по-друге, збільшити рівень національної безпеки, приймаючи до уваги суттєве місце соціальної безпеки в системі національної безпеки; по-третє, реалізувати свої євроінтеграційні прагнення.

Ключові слова: *демократична держава, правова держава, правове регулювання, правотворчість, соціальна безпека, соціальна держава, соціальна функція, соціальне право, функції держави.*

This paper examines the actual socio-legal impact of regulating the state's social function. It is noted that such legal regulation – consistent with the principles of law and the position of civil society – takes shape through the activities of authorized rulemaking entities, who develop and adopt mandatory norms backed by the possibility of state coercion. It is argued that the legal regulation of the implementation of the social function of the state is marked by its socio-legal influence. First, the current status and the officially outlined prospects for developing legal regulation of the social function serve as indicators of a state's level of civilization and advancement. A critical analysis of this status helps determine whether a particular state can be classified as legal, democratic, and social, or whether it is attempting to achieve a social orientation, or remains nonsocial. Second, the dynamic nature of this legal regulation contributes to stabilizing social relations and facilitates an appropriate standard of social life for individuals. Specifically, proper regulatory support for implementing the social function of the state helps reduce social conflict; ensures that all who wish to participate in public life can do so with relative freedom; and mitigates both the social risks inherent in human existence and the adverse effects of social life on individuals. Third, legal regulation of the state's social function promotes the development of a socially oriented market economy, which underpins the creation of a "common welfare state." In conclusion, the study's findings emphasize that resolving issues related to the legal regulation of the state's social function, alongside advancing relevant legislation, should be a priority for Ukraine. By doing so, Ukraine can (1) continue to develop as a social, legal, and democratic state, ultimately strengthening overall social welfare; (2) enhance its national security, given the

© Яворська Н. О., 2024

importance of social security within the broader national security system; and (3) fulfill its aspirations for European integration.

Key words: *democratic state, functions of the state, law-making, legal regulation, rule of law, social function, social law, social security, social state.*

Постановка питання. Прогресивні концептуально-ідеологічні засади правового регулювання соціальної функції сучасної держави, що прагне до статусу соціальної держави прогресивного типу, визначаються через встановлення ряду «стандартів». Означені «стандарти» задають чіткі орієнтири, що забезпечують ефективне виконання державою його соціальних зобов'язань. Так, перший стандарт стверджує, що кожен громадянин (за можливості й будь-яка людина загалом), що проживає на території держави, повинен володіти та вільно користуватися правом на гідне життя, відповідну його людській природі. Вказане передбачає наявність адекватного рівня соціальної безпеки, що забезпечує задоволення базових потреб і захист від соціальних ризиків. Другий стандарт підкреслює, що соціальна безпека є динамічною категорією, що вимагає постійного переосмислення і вдосконалення. Третій стандарт закріплює принцип неприпустимості зниження рівня соціальної безпеки, а тому держава зобов'язана прагнути до його поступового підвищення, до тих пір поки не буде досягнутий загальний добробут суспільства в конкретному історичному періоді буття держави та суспільства. Досягнення такого рівня добробуту залежить від ефективності реалізації соціальної функції держави, що в контексті ч. 2 ст. 19 Конституції має узгоджуватись з нормами чинного законодавства, яке в такому сенсі характеризується значним соціально-правовим впливом. З огляду на вказане можемо констатувати потребу в уточненні такого впливу регулювання реалізації соціальної функції держави.

Аналіз наукової літератури та невирішені раніше питання. Нормативно-правове регулювання реалізації соціальної функції держави, а відтак і соціально-правовий вплив такого регулювання ще не було предметом комплексного наукового дослідження. Поряд із тим, слід констатувати, що оцінка впливу правового регулювання відносин і діяльності держави у соціальній сфері вже у тій чи іншій мірі відображається в наукових працях багатьох українських учених, серед яких В. В. Вашкович, В. В. Гладкий, О. Ф. Данич, Н. М. Дєєва, А. Б. Дмитрик, О. М. Ілюшик, М. І. Іншин, Л. Ю. Малюга, Д. І. Сіроха, Д. М. Сковронський та ін. Наукові дослідження і розвідки цих та ін. учених і дослідників вказують на можливість уточнення актуального змісту соціально-правового впливу правового регулювання реалізації соціальної функції сучасної держави.

Отже, **метою статті** є з'ясування актуального соціально-правового впливу регулювання реалізації соціальної функції держави. Для досягнення цієї мети слід виконати наступні завдання: 1) сформулювати визначення поняття «правове регулювання реалізації соціальної функції держави»; 2) окреслити ключові особливості правового регулювання реалізації соціальної функції держави, що виражають його соціально-правове значення; 3) узагальнити результати дослідження.

Виклад основного матеріалу. Насамперед слід зауважити, що правове регулювання реалізації соціальної функції держави є узгодженою із принципами права та позицією громадянського суспільства діяльністю уповноважених суб'єктів нормотворчості, що спрямовується на розробку та ухвалення обов'язкових для виконання юридичних норм (стандартів), забезпечених можливістю державного примусу. Зазначені норми регулюють діяльність суб'єктів, відповідальних за реалізацію соціальної функції держави, у межах виконання її соціальних завдань.

Враховуючи сформульоване визначення правового регулювання, а також юридичну сутність соціальної, правової та демократичної держави, особливості реалізації соціальної функції держави доходимо думки, що соціально-правове значення правового регулювання реалізації соціальної функції держави виявляється у наступному:

1. Поточний стан та намічені державою перспективи розвитку правового регулювання реалізації соціальної функції держави є індикатором цивілізованості та рівня розвитку держави (характеристика, з огляду на яку державу

можна віднести до правових, демократичних та соціальних держав, а також до держав, що намагаються стати соціальними, чи до несоціальних держав). Видатний німецький науковець А. Енштейн зазначав, що «більшість великих держав зобов'язані своєю появою завоюванню. Народи-завойовники робили себе юридично та економічно правлячим класом завойованої країни. Вони привласнювали собі монопольне право на володіння землею та вибирали жерців тільки зі своїх лав. Ці жерці, в руках яких був контроль над освітою, зробили класовий поділ суспільства постійним і створили систему цінностей, якою люди стали керуватися в своїй суспільній поведінці здебільшого несвідомо» [1]. Після того, як виникли у різних європейських державах робітничі рухи почали здійснювати соціальний тиск на законодавців і урядовців, що супроводжувався формуванням правого гуманістичного світогляду, соціальні преференції почали отримувати також і ті люди, що не відносились до правлячих класів, проте, могли своєю працею, вміннями отримувати ресурси, використання яких забезпечувало їх соціальну безпеку. Наслідком цього стало те, що держава, заінтересована у власному економічному зростанні (збільшенні економічної міцності в умовах постійних міждержавних конфліктів), почала підтримувати працюючих громадян, забезпечуючи, охороняючи та захищаючи їх трудові права (в подальшому – й інші соціальні права працюючих). Подальше формування міжнародного соціального права та становлення сучасного правого гуманістичного світогляду призвело до того, що держава почала поступово переосмислювати свою роль у різних сферах буття людини і громадянина, а також суспільства загалом. Саме тому, бажаючи знизити напруження та соціальні ризики в суспільстві, які могли би зашкодити безпеці держави, окремі держави вирішили приоритезувати роль соціальної функції, стаючи основним гарантом соціальної безпеки усіх громадян, хто потребує захисту соціальних прав і інтересів в соціальній сфері. Вказані обставини стали передумовами того, щоби у світі почали з'являтись соціальні держави різних типів, серед яких соціал-демократичні наразі вважаються найбільш прогресивними.

На сьогоднішній день ученими зазначається, що «соціальна функція держави безпосередньо взаємопов'язана з соціальним призначенням сучасної держави, яке полягає у її різноманітній, широкій діяльності, що спрямована на вирішення не вузькокласових завдань, а завдань, що випливають із необхідності безконфліктного існування всього суспільства на засадах законності та правопорядку» [2, с. 154]. У цьому контексті «соціальну функцію сучасної держави слід визнати досягненням людської цивілізації, що має бути властивою кожній державі, має постійно поглиблюватися та удосконалюватися» [2, с. 155]. Саме тому вітчизняна учена В. В. Вашкович цілком справедливо зазначає, що «для громадянина соціальна функція держави виступає в якості соціальних стандартів життя або соціальних норм і нормативів» [3, с. 7]. При цьому відповідна функція, а також її реалізація, будучи юридичним конструктом, розробленим правниками, існує не лише в теоретичній площині. Означена функція, як демонструє практика, є об'єктом реальної дійсності, вияв якої врегульовується законодавством. Таким чином, соціально-правове значення соціальної функції держави та її реалізації, як індикатора цивілізованості держави, безпосереднім чином об'єктивується у нормах чинного законодавства, яке в результаті цього набуває відповідного, похідного соціально-правового значення.

В окресленому контексті правове регулювання реалізації соціальної функції держави є цивілізаційним індикатором держави, аналізуючи фактичні характеристики якого людина і громадянин, суспільство, а також бізнес-середовище, міжнародні організації, інші держави можуть сформувати загальну думку про:

1) те, на якому саме рівні етико-правового, соціально-економічного та політичного розвитку перебуває конкретна держава. З огляду на сутність соціальної держави (як наслідок високого рівня розвитку соціального законодавства та належної реалізації державою соціальної функції), можемо дійти висновку, що в межах такої характеристики держави також з'являється змога з'ясувати і те, чи є відповідна держава правовою та демократичною у сучасному розумінні таких характеристик держави;

2) фактичний потенціал цієї держави (щонайменше, мається на увазі соціальний, економічний, культурний, політичний та військовий потенціал). Вказане обумовлено тим, що норми чинного соціального законодавства визначають міру можливостей людини в повній мірі реалізувати свої здібності до праці у рамках самостійної чи несамостійної зайнятості, уникаючи негативного впливу соціальних ризиків, пов'язаних із його діяльністю, а відтак формують потенціал людського ресурсу в державі, що є основним потенціалом самої держави;

3) якість життя людини в цій державі, а також про можливості цієї людини:

а) уникнути перманентної бідності, маючи вільний доступ до освіти, охорони здоров'я, а також до справедливого суду та до публічного адміністрування;

б) реалізувати власні соціально-корисні життєві прагнення;

в) бути вільною від будь-якого неправомірного тиску, який може здійснювати держава, суспільство, інша людина;

4) інвестиційні можливості представників бізнес-середовища в цій державі.

2. Правове регулювання реалізації соціальної функції держави у своєму динамічному вияві сприяє стабілізації суспільних відносин та уможливлює належний рівень соціального життя людини. Як відомо, сьогочасний період розвитку людства «характеризується тим, що його метою є всебічний розвиток людини, забезпечення умов її життя, прав і свобод. Дійсність пройнята ідеями гуманізму, пріоритету загальнолюдських цінностей, що знайшло своє відображення у сучасних найбільш розвинутих демократичних країнах. Держава повністю не зливається із суспільством, вона є організацією, яка певним чином відокремлена, інституалізована у вигляді механізму держави (державної системи), має власні закономірності становлення, функціонування та розвитку» [4, с. 8]. У цьому контексті соціальна функція за сучасних умов, як зауважують учені А. Б. Дмитрик і О. М. Ілюшик, постає в якості однієї з основних функцій держави, «набуваючи основного значення для стабілізації суспільних відносин» [5, с. 9]. На їх думку, соціальна функція, займаючи пріоритетне місце у функціональній системі держави, «згладжує протиріччя в суспільстві, зачіпає інтереси кожного» [5, с. 9]. Вказане є цілком закономірним, адже «зміст соціальної функції держави повинен пронизувати всі інші її функції, у тому числі економічну, політичну, екологічну, культурну тощо» [2, с. 155]. Саме тому, слід погодитись із тим, що «соціальна держава народжується правовою та демократичною державою, котра здійснює соціальну функцію, соціальний ефект від чого обумовлює, щонайменше, належний рівень соціальної безпеки людини і громадянина в цій державі» [6, с. 37].

Відповідний рівень соціальної безпеки, як мета функціонування соціальної держави та пріоритет реалізації державою (що є соціальною чи перебуває на шляху трансформації у соціальну державу) соціальної функції:

1) знижує конфліктність в суспільстві, сприяючи тому, щоби усі учасники суспільних відносин, які є рівними перед законом, могли набувати права, брати на себе обов'язки, відповідати за виконання цих обов'язків та реалізацію набутих прав;

2) сприяє тому, щоби кожен, хто цього бажає, мав реальну змогу брати участь в суспільному житті, відносно вільно (не шкодячи іншим суб'єктам права) реалізуючись в суспільстві;

3) обумовлює зниження негативного ефекту на людину соціальних ризиків буття людини, а також негативного впливу на людину соціального життя, адже «у демократичному суспільстві людина відчуває піклування й турботу в соціальній сфері впродовж усього життя» [7, с. 337]. Вказане означає, що людина живе, будучи впевненою у тому, що вона завжди може бути захищеною в своїх соціальних правах й у відповідних законних інтересах державою та суспільством.

3. Правове регулювання соціальної функції держави сприяє формуванню соціально орієнтованої ринкової економіки, що є фундаментом для формування «держави загального добробуту». Вітчизняна учена-економіст Н. М. Дєєва констатує, що в Україні досить часто «на практиці розвиток економіки розглядається як мета, а зміна умов життя людей не вбачається навіть засобом її досягнення» [8, с. 45]. Поряд із тим, «соціальна функція держави найтісніше пов'язана з економічною функцією»

[2, с. 153], що є цілком закономірним, адже належним чином забезпечувати, захищати та охороняти соціальну безпеку громадянина та людини держава може лише тоді, коли вона матиме на це відповідний економічний ресурс, що буде накопичуватись та перерозподілитись в контексті людиноцентристської парадигми розвитку держави. У зв'язку із цим, Б.О. Маціївський цілком справедливо зауважує, що «у демократичних державах світу підґрунтям добробуту людини, забезпечення її прав і свобод є соціально спрямована ринкова економіка» [10, с. 519], що «забезпечує баланс потреб та інтересів суб'єктів економічної діяльності та усіх верств суспільства» [9, с. 237]. Саме тому, надзвичайна соціально-правова важливість правового регулювання реалізації соціальної функції держави виявляється в тому, що в законодавстві суб'єктами нормотворчої діяльності формується та конкретизується модель перерозподілу накопиченого економічного ресурсу з метою забезпечення достатнього рівня соціальної безпеки громадянина і людини.

Висновки. Приймаючи до уваги викладене, можемо дійти висновку, що правове регулювання реалізації соціальної функції держави являє собою систематизовану, методологічно вивірену діяльність компетентних суб'єктів, що володіють правотворчими повноваженнями, а відтак на сьогоднішній день є площиною, в якій держава може бути окреслена в якості соціальної держави, а також трансформуватись до рівня соціальної держави соціал-демократичного типу, а саме, як соціальної держави прогресивного типу. Важливість правового регулювання реалізації соціальної функції держави обумовлена тим фактом, що воно має надзвичайно важливе соціально-правове значення, будучи індикатором цивілізованості держави, а також формуючи належне правове та фактичне підґрунтя для забезпечення належного рівня соціальної безпеки людини: 1) сприяючи стабілізації суспільних відносин (також, знижуючи соціальне напруження тощо); 2) впливаючи на економічні орієнтири діяльності держави (обумовлює формування соціально орієнтованої економіки, яка властива сучасним прогресивним соціальним державам). Таким чином, вирішення проблем правового регулювання реалізації соціальної функції держави та сприяння подальшому розвитку відповідних норм законодавства є пріоритетним завданням України, виконуючи яке вона зможе: 1) далі розвиватись в якості соціальної, правової і демократичної держави, орієнтуючись на прогресивну модель держави загального добробуту; 2) збільшити рівень національної безпеки, приймаючи до уваги суттєве місце соціальної безпеки в системі національної безпеки; 3) реалізувати свої євроінтеграційні прагнення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Einstein A. Why Socialism? *Monthly Review*. 2009. Vol. 61 (1). URL: https://monthlyreview.org/2009/05/01/why-socialism/ (дата звернення: 19.11.2021).

2. Данич О. Ф. Соціальна функція держави в контексті забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. *Альманах права*.

3. Вашкович В. В. Адміністративно-правове забезпечення волонтерства як складова соціальної функції держави : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07.

4. Вашкович В. В. Соціальна функція держави як одна із функцій правової держави. *Верховенство права та правова держава* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ужгород, 21-22 жовт. 2016 р.).

5. Дмитрик А. Б., Ілюшик О. М. Соціальна функція і системі функцій держави. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія : Юридичні науки*. 2020.

6. Гладкий В. В. Основні ознаки європейських цінностей. *Ціннісно-орієнтований підхід в освіті і виклики євроінтеграції.*

7. Сковронський Д. М. Теоретичне підґрунтя концепту «соціальна держава». *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія : Юридичні науки*. 2016.

8. Дєєва Н. М. Особливості реалізації соціальної функції держави. *Економічний вісник*. 2016.

9. Крушельницький М. В. Теоретичні засади регулювання соціально-економічної відповідальності в аграрній сфері. *Вісник Хмельницького національного університету. Серія: Економічні науки*. 2018. № 3, Т. 2. С. 237–243.

10. Маціївський Б.О. Конституційно-правові гарантії економічних прав людини і громадянина в Україні. *Актуальні питання розвитку суб'єктів господарювання в умовах економічної нестабільності*: матеріали наук.-практ. конф. (м. Київ, 6 грудня 2013 р.). Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2013. С. 518–521.

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-14

Бондар Д. В.,
кандидат наук з державного управління, ректор
Львівського державного університету безпеки життєдіяльності
https://orcid.org/0009-0004-9571-7828

БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

SAFETY OF LIFE IN THE INFORMATION SOCIETY: CURRENT ISSUES AND LEGAL MEASURES FOR THEIR SOLUTION

Наукова публікація присвячена дослідженню актуальних питань безпеки життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства та пошуку адміністративно-правових засобів їх вирішення.

Зазначається, що забезпечення безпеки життєдіяльності в сучасному світі є одним із найбільш актуальних питань, які потребують вирішення. Технологічний прогрес, розвиток інформаційних технологій призвели до формування кардинально нової системи суспільних відносин, проте, окрім позитивних аспектів, цифровізація зумовила появу значної кількості негативних факторів, які впливають на людину та суспільство в цілому.

Досліджено як позитивні, так і негативні наслідки розвитку інформаційних технологій, а також обґрунтовано необхідність адміністративно-правового регулювання тих із них, які безпосередньо зачіпають права і свободи людини та можуть негативно впливати на безпеку життєдіяльності людини та суспільства в цілому.

Запропоновано детально регламентувати використання технології штучного інтелекту з метою недопущення його неконтрольованого використання юридичними та фізичними особами у найбільш чутливих сферах суспільних відносин, зокрема, в медицині, військовій сфері, у сфері охорони правопорядку.

Також запропоновано регламентувати на рівні спільного наказу МВС України та Державної служби України з надзвичайних ситуацій розробку та порядок використання спеціального мобільного застосунку з перспективною назвою «Надзвичайна ситуація», за допомогою якого буде створено базу добровольців, готових негайно, враховуючи геолокацію проживання або місцезнаходження, з'явитися на місце локалізації наслідків надзвичайної ситуації та прийняти участь в їх ліквідації.

Ключові слова: *безпека життєдіяльності, інформаційне суспільство, цифровізація, інформаційні технології, надзвичайна ситуація, цивільний захист, мобільний застосунок, бази даних, правове регулювання, адміністрування.*

The scientific publication is devoted to the study of current issues of life safety in the information society and the search for administrative and legal means of their resolution.

It is noted that ensuring life safety in the modern world is one of the most urgent issues that need to be resolved. Technological progress, the development of information technologies have led to the formation of a fundamentally new system of social relations, however, in addition to positive aspects, digitalization has led to the emergence of a significant number of negative factors that affect humans and society as a whole.

Both positive and negative consequences of the development of information technologies have been studied, and the need for administrative and legal regulation of those of them that directly affect human rights and freedoms and can negatively affect the safety of human life and society as a whole has been substantiated.

It is proposed to regulate in detail the use of artificial intelligence technology in order to prevent its uncontrolled use by legal entities and individuals in the most sensitive areas of public relations, in particular, in medicine, the military, and in the field of law enforcement.

It is also proposed to regulate, at the level of a joint order of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and the State Emergency Service of Ukraine, the development and procedure for using a special mobile application with the promising name «Emergency», with the help of which a base of volunteers will be created, ready to immediately, taking into

© Бондар Д. В., 2024

account the geolocation of residence or location, appear at the place of localization of the consequences of an emergency situation and take part in their elimination.

Key words: *life safety, information society, digitalization, information technologies, emergency, civil protection, mobile application, databases, legal regulation, administration.*

Актуальність теми. Безпека життєдіяльності є і наукою і прикладною навчальною дисципліною, адже від дотримання елементарних правил безпеки життєдіяльності часто залежить і здоров'я і життя людини. З появою та розвитком такого феномену як інформаційне суспільство забезпечення безпеки життєдіяльності стало ще більш актуальним питанням, адже до класичних загроз природного, соціального та техногенного характеру добавились загрози у цифровому світі, пов'язані з новітніми інформаційними технологіями. Хакерські атаки, кіберзлочинність, спам, комп'ютерні віруси, несанкціоноване втручання в роботу автоматизованих систем та комп'ютерних мереж, незаконне використання персональних даних, порушення прав інтелектуальної власності на цифрові товари та послуги – це неповний перелік нових інформаційних загроз для кожної людини та суспільства в цілому.

Поява нових загроз безпеці життєдіяльності зумовила необхідність правового врегулювання нових суспільних відносин. Наприклад, у Кримінальному кодексі з'явився новий Розділ XVI «Кримінальні правопорушення у сфері використання електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), систем та комп'ютерних мереж і мереж електрозв'язку».

Проте, значна кількість актуальних питань забезпечення безпеки життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства потребує реагування з боку органів публічної адміністрації та належного адміністративно-правового врегулювання.

Вищезазначеним обумовлюється як теоретична, так і практична значимість підготовки даної публікації.

Питанням адміністративно-правового та організаційного забезпечення безпеки життєдіяльності приділяють значну увагу науковці у сферах як технічних та природничих наук, так і у сфері юриспруденції. З останніх праць, присвячених питанням забезпечення безпеки життєдіяльності слід виділити роботи таких відомих науковців як Ф. Апшай, Т. Гринюк, К. Марченко, О. Оришака, О. Остапенко, О. Халак, О. Хитра, О. Чекригін та інші дослідники.

Правове регулювання використання інформаційних технологій (цифровізації) у різних сферах суспільного життя досліджують такі відомі науковці, як М. Бабик, В. Бевзенко, Д. Біленька, О. Берназюк, М. Віхляєв, О. Гунбіна, К. Дубова, С. Єсімов, Т. Ковальова, Т. Коломоєць, О. Комаров, А. Комзюк, А. Краковська, І. Лопушинський, К. Оксютенко, А. Омельченко, М. Серебро, Р. Стефанчук, І. Тищенкова та інші.

Проте, актуальні питання безпеки життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства та адміністративно-правові засоби їх вирішення ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження актуальних питань безпеки життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства та пошук адміністративно-правових засобів їх вирішення.

Методологія даної публікації традиційно об'єднує три групи методів наукового пошуку. Першу групу складають філософські методи дослідження, а саме, метод діалектики, його закони (єдності та боротьби протилежностей, переходу кількісних змін у якісні) та прийоми («заперечення заперечення»), а також метод метафізики. Серед загальнонаукових методів дослідження (друга група методів) більшою мірою застосовуються прийоми логіки (аналіз, синтез, дедукція, індукція, порівняння), системний та структурно-функціональний методи. Третю групу складають спеціально-юридичні методи дослідження, серед яких більшою мірою застосовуються формально-юридичний метод та метод юридичного моделювання.

Крім того, враховуючи тему дослідження, в процесі наукового пошуку використовуються актуальні наукові підходи: синергетичний, цивілізаційний, антропологічний та телеологічний.

Результати дослідження. Забезпечення безпеки життєдіяльності в сучасному світі

є одним із найбільш актуальних питань цивілізації. Технологічний прогрес, розвиток інформаційних технологій призвели до формування кардинально нової системи суспільних відносин, в якій цифрові товари та послуги вийшли фактично на один рівень з енергоресурсами та цінними металами, а подекуди і перевершили їх за собівартістю. Крім того, цифровізація відбулась і в гуманітарній сфері, змінивши підходи до освіти та наукової діяльності, а також у сфері медицини та в інших сферах суспільного життя.

У сфері публічного управління впровадження інформаційних технологій дозволило значно оптимізувати, удосконалити процеси адміністрування суспільних відносин, надання адміністративних послуг, в значні мірі перейти на електронний документообіг, що в свою чергу дозволило суттєво економити фінансові та матеріально-технічні ресурси.

Враховуючи вищезазначене, сучасне суспільство по праву називають інформаційним, адже інформація стала по суті основою економіки, універсальним засобом виробництва, а інформаційні технології дозволили вийти на новий рівень розвитку цивілізації.

В.П. Степаненко в електронній Енциклопедії сучасної України надає наступне визначення інформаційного суспільства: це соціологічна концепція постіндустріального суспільства; нова історична фаза розвитку суспільства, в якому виробництво, використання та споживання інформації стає визначальним способом діяльності в усіх сферах суспільного буття (економіці, політиці та культурі). Особливістю цього типу суспільства є вирішальна роль інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), виробництво інформації та знання [1].

Отже, саме інформаційні технології є ключовою категорією інформаційного суспільства, а рівень їх розвитку визначає ступінь зрілості, сформованості та конкурентоздатності сучасного суспільства.

В. Бебик зазначає, що під інформаційним суспільством потрібно розуміти сучасне суспільство з високим рівнем розвитку інформаційної культури (створення, переробки та використання інформації), яке характеризується: здатністю якісно продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію; наявністю розвиненої інформаційної інфраструктури суспільства; високим рівнем доступності для всіх членів суспільства необхідної інформації; великою часткою працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки. Крім того, на його думку, інформаційне суспільство характеризується визнанням інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів, а інформаційний сектор економіки (виробництво, зберігання, обробка, передача і споживання інформації) є одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який створює інформаційно-комунікаційну базу для формування глобального інформаційного суспільства та розвитку науково-технічного, соціально-економічного й освітньо-культурного прогресу [2, с. 41].

Таким чином, науковці в основному відзначають позитивні тенденції формування та розвитку інформаційного суспільства.

Проте, окрім позитивних аспектів, цифровізація суспільних відносин зумовила появу значної кількості негативних факторів, які впливають на людину та суспільство в цілому.

По-перше, це спрощення доступу до персональних даних фізичних осіб в інформаційному суспільстві, адже люди самі викладають данні про себе в Інтернет, зокрема, соціальні мережі, пересилають скановані копії документів тощо. Такий спрощений доступ створює умови для зростання кількості випадків використання персональних даних з протиправною метою (шахрайства, вимагання тощо).

По-друге, це нові загрози інформаційній безпеці у сфері публічного управління, що включають хакерські атаки на органи публічної адміністрації, тобто несанкціонований доступ до публічних інформаційних ресурсів, державних реєстрів з метою викрадення, спотворення або знищення відповідної інформації.

По-третє, це підвищення ризику катастроф техногенного характеру через можливі перебої в роботі автоматизованих систем, зумовлені несанкціонованим доступом до них або помилками в роботі програмного забезпечення.

По-четверте, це використання інформаційних технологій у військових цілях, зокрема для ведення інформаційної війни, або для удосконалення зразків сучасної летальної зброї (наприклад, виробництва роботизованих сис-

тем, безпілотних літальних апаратів зі штучним інтелектом).

По-п'яте, це загрози, які несе із собою неконтрольований розвиток технології штучного інтелекту, адже штучний інтелект діє за заданими алгоритмами і у випадку виникнення надзвичайної ситуації може заблокувати можливість виправити ситуацію з боку людини. Як приклад, це безпілотні автомобілі, які у випадку аварійної ситуації можуть не врахувати всі негативні фактори (які здатна виявити та врахувати людина), що призведе до загибелі або травмування пасажирів чи пішоходів. Використання технології штучного інтелекту у військових розробках може потенційно призвести до втрати контролю над автоматизованою військовою технікою, яка буде продовжувати знищувати запрограмовані об'єкти навіть після припинення бойових дій людьми.

По-шосте, це поширення негативного, протиправного цифрового контенту – культу насильства та жорстокості, дитячої порнографії, пропаганди тероризму та екстремізму тощо.

По-сьоме, це використання інформаційних технологій для вчинення «класичних» злочинів: вимагання, шахрайства, хуліганства, погрози вбивством, психологічного залякування та цькування (булінгу), незаконного переслідування особи (включаючи сексуальні домагання), несанкціонованого стеження за особою, включаючи відеоспостереження, прослуховування її розмов та перегляд листування тощо.

Наведений перелік негативних факторів, які є наслідком цифровізації (розвитку інформаційного суспільства) та суттєво впливають на людину та суспільство в цілому, звичайно не є вичерпним, адже майже кожного року з'являються нові інформаційні технології, які потребують належного правового регулювання, якщо вони зачіпають права чи інтереси людини або можуть негативно вплинути на безпеку життєдіяльності людини чи суспільства в цілому.

Водночас інформаційні технології дозволяють значно удосконалити систему забезпечення безпеки життєдіяльності.

Так, до інформаційних технологій, які дозволяють оптимізувати механізми забезпечення безпеки життєдіяльності, слід віднести:

– автоматизовані системи: гасіння пожеж; зупинки виробництва; відключення електропостачання у випадку загрози настання надзвичайної ситуації або її безпосереднього початку; блокування транспортних шляхів, на яких склалася аварійно небезпечна ситуація або відбулась техногенна аварія; попередження про землетруси, цунамі тощо;

– мобільні застосунки, які дозволяють оперативно сповістити населення про загрозу чи початок надзвичайної ситуації, а також швидко мобілізувати людські та матеріально-технічні ресурси для ліквідації надзвичайної ситуації та її наслідків;

– технологію «розумний дім», яка дозволяє людині дистанційно керувати електроприладами в будинку, отримувати в режимі онлайн результати відеоспостереження за станом домашнього господарства та оперативно реагувати на можливі загрози безпеці життєдіяльності;

– системи автоматизованого відеоспостереження за станом технологічних, виробничих потужностей підприємств, станом критичної інфраструктури, станом дорожнього руху тощо;

– автоматизовані датчики контролю рівня води, коливань ґрунту, хімічного складу речовин, викидів, біологічного та радіаційного контролю;

– технологію штучного інтелекту, яка акумулюючи інформацію з різних джерел здатна прогнозувати вірогідність настання надзвичайної ситуації природного чи техногенного характеру, а також оперативно реагувати на початок надзвичайної ситуації, автоматично застосовуючи засоби цивільного захисту (включаючи зупинку виробництва, електро- та водопостачання, активацію систем пожежогасіння та евакуації людей тощо).

З метою удосконалення механізмів забезпечення безпеки життєдіяльності вказані інформаційні технології поєднуються та комбінуються. Наприклад, автоматичні камери відеоспостереження на промислових об'єктах з'єднуються з комп'ютерною системою з елементами штучного інтелекту, а також з автоматизованими системами гасіння пожеж. У випадку потрапляння в «поле зору» об'єктива відеокамери зображення полум'я

чи диму, комп'ютерна програма автоматично видає команду на активацію системи гасіння пожежі. Таким чином, на відміну від датчиків диму, які часто не спрацьовують через несправність, наведена комбінована система гасіння пожеж є більш надійною та ефективною, адже рідина для гасіння пожежі спрямовується чітко на місце її виявлення. Отже, ліцензування такої комбінованої системи та надання рекомендацій з боку органів публічної адміністрації щодо доцільності використання саме такого засобу забезпечення безпеки життєдіяльності дозволить поширити відповідний позитивний досвід та підвищити рівень пожежної безпеки в цілому.

Таким чином, в умовах активного розвитку інформаційного суспільства адміністративно-правового регулювання потребує як використання інформаційних технологій у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності, так і самі інформаційні технології, які становлять потенційну загрозу життю чи здоров'ю людини (можуть порушити нормальні умови життя і діяльності людей), нормальному функціонуванню та розвитку суспільства тощо.

Так, правового врегулювання на даний час потребує технологія штучного інтелекту, яка є однією з найперспективніших інформаційних технологій, яка здатна замінити людину у багатьох сферах виробництва та надання послуг, включаючи сферу забезпечення безпеки життєдіяльності.

Проте, неконтрольоване використання технології штучного інтелекту може завдати суттєвої шкоди правам та законним інтересам фізичних та юридичних осіб, зокрема, шляхом несанкціонованого використання персональних даних, процедур ідентифікації особи за зовнішніми ознаками, що в свою чергу може призвести до фактичного несанкціонованого зовнішнього спостереження за особою, порушення права на особисте (інтимне) життя тощо. Також небезпечним є неконтрольоване використання технології штучного інтелекту у медицині, що може завдати шкоди правам та свободам, а також здоров'ю пацієнтів. Так, у разі надання медичних рекомендацій чи проведення оперативного втручання за допомогою штучного інтелекту може бути допущена технічна помилка, яку слід буде кваліфікувати як лікарську помилку за фактичної відсутності особи, яка відповідальна за відповідні рекомендації чи операції.

Окремої уваги заслуговує використання технології штучного інтелекту у військовій сфері, коли озброєний технічний засіб під керівництвом штучного інтелекту може вийти з-під контролю та завдати суттєвої шкоди цивільному населенню, об'єктам цивільної інфраструктури.

Враховуючи вищезазначене, розробником та користувачем технології штучного інтелекту у чутливих сферах суспільних відносин, а саме, у сфері правоохоронної діяльності, в медицині, у військовій сфері може бути лише держава в особі уповноважених органів публічної адміністрації, державних установ та підприємств. Причому використання технології штучного інтелекту у вказаних сферах суспільних відносин повинно мати ґрунтовну правову основу.

До суспільних відносин, в яких використання технології штучного інтелекту потребує детального правового регулювання, слід віднести і сферу забезпечення безпеки життєдіяльності населення. До прикладу, у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху над роботою штучного інтелекту обов'язково має здійснювати контроль людина з відповідним рівнем фахової підготовки, адже у випадку аварійних ситуацій або аварій, які загрожують життю та здоров'ю інших учасників дорожнього руху, саме людина повинна приймати остаточне рішення. Штучний інтелект може не врахувати багатьох факторів, що призведе до негативних наслідків.

Таким чином, використання штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху повинно здійснюватися під контролем служб безпеки дорожнього руху міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, їх об'єднань, установ і організацій [3], а також Державної служби України з безпеки на транспорті [4].

Так само вирішальний контроль штучного інтелекту з боку людини є необхідним у сфері забезпечення безпеки праці, особливо на об'єктах критичної інфраструктури, АЕС тощо. В даному випадку контролюючими органами публічної адміністрації є Державна служба України з питань праці [5], Державна

служба України з надзвичайних ситуацій у відповідності з її повноваженнями [6] та Державна інспекція ядерного регулювання України відповідно.

Сучасний стан правового регулювання використання технології штучного інтелекту є задовільним. Так, О. Куракін та О. Скрябін справедливо зазначають, що правове регулювання використання штучного інтелекту в Україні знаходиться на стадії розробки: зроблені перші кроки нормативно-правового регулювання використання штучного інтелекту – схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту [7], презентована Дорожня карта регулювання штучного інтелекту, розроблена «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022-2030», прийнятий Закон «Про авторське право та суміжні права». Зважаючи на стрімкий розвиток технологій штучного інтелекту, на думку О. Куракіна та О. Скрябіна, доцільним є комплексний підхід, що буде враховувати всі аспекти використання технологій штучного інтелекту. На їх думку, важливо прийняти Закон про штучний інтелект, який буде встановлювати норми щодо визначення правосуб'єктності систем штучного інтелекту, етичні аспекти використання технологій штучного інтелекту, охоплювати різні сфери використання штучного інтелекту, визначати права та обов'язки при використанні таких технологій та відповідальність за порушення цих норм [8, с. 40].

Таким чином, існує об'єктивна потреба правового врегулювання використання технології штучного інтелекту на рівні закону у всіх сферах суспільних відносин, коли використання вказаної інформаційної технології зачіпає права і свободи людини або впливає на стан забезпечення безпеки життєдіяльності людини та суспільства в цілому. У сфері забезпечення безпеки життєдіяльності правові засади використання технології штучного інтелекту в перспективі необхідно деталізувати на рівні спільного наказу МВС України та Міністерства цифрової трансформації України.

Крім того, адміністративно-правового регулювання потребує використання мобільних застосунків у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності. Сучасне інформаційне суспільство характеризується тим, що активними користувачами мобільних застосунків є фактично всі учасники суспільних відносин, адже смартфон має всі опції персонального комп'ютера, тому мобільні застосунки поширюються дуже швидко та є зручними в користуванні для всіх вікових категорій та соціальних груп.

У сфері забезпечення безпеки життєдіяльності та цивільного захисту наразі є популярним мобільний застосунок «Повітряна тривога», який сповіщає користувачів про загрозу ракетних обстрілів та бомбових ударів, атаки безпілотних літальних апаратів тощо.

Проте, адміністративно-правового врегулювання потребує поведінка фізичних осіб після оголошення повітряної тривоги. Наразі така поведінка регулюється на рівні внутрішніх адміністративних наказів керівників підприємств, установ та організацій. Відповідальність за невиконання вказаних наказів відсутня, тому вони носять формальний, рекомендаційний характер. Більш доцільним вбачається нормативне регулювання обов'язкової поведінки керівників підприємств, установ та організацій незалежно від форми власності, а також поведінки фізичних осіб в публічних місцях під час оголошення та дії сигналу повітряної тривоги. Врегулювати вказані суспільні відносини необхідно на рівні закону або постанови Кабінету Міністрів України. Крім того, доцільно встановити адміністративну відповідальність за недотримання вимог щодо обов'язкової поведінки під час оголошення та дії сигналу повітряної тривоги, для чого необхідно внести відповідні зміни в Кодекс України про адміністративні правопорушення.

Враховуючи те, що в умовах режиму воєнного стану активну роль в ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій відіграють добровольці, доцільно нормативно регламентувати розробку та впровадження в практичну діяльність (поширення) перспективного мобільного застосунку з орієнтовною назвою «Надзвичайна ситуація». Вказаний мобільний застосунок буде включати базу даних добровольців, тобто фізичних осіб, які нададуть добровільну згоду та підтвердять готовність до участі в ліквідації надзвичайних ситуацій та їх наслідків з урахуванням місця їх проживання або місцезнаходження (геолокаційних даних). За допомогою такого мобільного застосунку зареєстровані

добровольці будуть терміново повідомлятись про надзвичайні ситуації, які виникли неподалік від їх місцезнаходження, та можливість долучитись до ліквідації наслідків конкретної надзвичайної ситуації, викликаної чинниками природного, техногенного, соціального чи воєнного характеру. Крім того, за допомогою вказаного мобільного застосунку спеціалісти Державної служби України з надзвичайних ситуацій зможуть координувати діяльність добровольців на місці події, надавати поради та вказівки до приїзду основних підрозділів рятувальників.

Розробку програмного забезпечення (програмної оболонки) та правової основи функціонування перспективного мобільного застосунку «Надзвичайна ситуація» необхідно здійснювати у взаємодії з Міністерством цифрової трансформації України, до завдань якого віднесено координацію діяльності інших органів публічної адміністрації у сфері цифровізації [9].

Адміністрування вказаного мобільного застосунку слід покласти на Державну службу України з надзвичайних ситуацій, що буде включати визначення потреби в певній кількості добровольців, забезпечення їх необхідним обладнанням та фінансове заохочення за участь в ліквідації наслідків конкретної надзвичайної ситуації.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань безпеки життєдіяльності в умовах інформаційного суспільства дозволяє сформулювати висновок про те, що існує об'єктивна необхідність адміністративно-правового регулювання тих інформаційних технологій, які безпосередньо зачіпають права і свободи людини та можуть негативно впливати на безпеку життєдіяльності людини та суспільства в цілому.

Зокрема, об'єктивною є потреба детальної регламентації використання технології штучного інтелекту з метою недопущення його неконтрольованого використання юридичними та фізичними особами у найбільш чутливих сферах суспільних відносин, зокрема, в медицині, військовій сфері, у сфері охорони правопорядку.

Комплексну правову регламентацію використання технології штучного інтелекту необхідно здійснити на рівні окремого закону «Про штучний інтелект», а деталізацію особливостей використання технології штучного інтелекту у сфері забезпечення безпеки життєдіяльності – на рівні відомчого наказу.

Також доцільно регламентувати на рівні спільного наказу Міністерства цифрової трансформації України та МВС України (яке суб'єктом нормотворчості для Державної служби України з надзвичайних ситуацій) розробку, впровадження (поширення) та порядок використання спеціального мобільного застосунку з перспективною назвою «Надзвичайна ситуація», за допомогою якого буде створено базу добровольців, готових негайно, враховуючи геолокацію проживання або місцезнаходження, з'явитися за викликом (повідомленням у мобільному застосунку) на місце локалізації наслідків надзвичайної ситуації та прийняти участь в їх ліквідації.

Перспективність подальшого дослідження даної тематики обумовлена необхідністю аналізу досвіду зарубіжних країн у сферах забезпечення безпеки життєдіяльності, використання інноваційних інформаційних технологій та адміністративно-правового регулювання вказаних суспільних відносин, а також визначення необхідності та доцільності імплементації позитивного зарубіжного досвіду в національне законодавство та юридичну практику.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Степаненко В.П. Інформаційне суспільство. Енциклопедія Сучасної України / редкол.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. К.: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. URL: https://esu.com.ua/article-12462 (дата звернення: 08.11.2024).

2. Бебик В.М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації. *Інформація і право.* 2011. № 1(1). С. 41–49. URL: https://ippi.org.ua/bebik-vm-globalne-informatsiine-suspilstvo-ponyattya-struktura-komunikatsii (дата звернення: 08.11.2024).

3. Про затвердження Положення про службу безпеки дорожнього руху міністерств, інших центральних органів державної виконавчої влади, підприємств, їх об'єднань, установ і організацій: постанова Кабінету Міністрів

України від 5 квітня 1994 р. № 227. Дата оновлення: 21.09.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/227-94-%D0%BF#Text (дата звернення: 08.11.2024).

4. Про затвердження Положення про Державну службу України з безпеки на транспорті: постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 103. Дата оновлення: 12.09.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/103-2015-п#Text (дата звернення: 08.11.2024).

5. Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці: постанова Кабінету Міністрів України від 11 лютого 2015 р. № 96. Дата оновлення: 05.01.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-п#Text (дата звернення: 08.11.2024).

6. Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій, затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2015 р. № 1052. Дата оновлення: 17.08.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1052-2015-п#Text (дата звернення: 07.11.2024).

7. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 02.09.2024).

8. Куракін О.М., Скрябін О.М. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право».* 2023. Вип. 36. С. 36–42.

9. Питання Міністерства цифрової трансформації: постанова Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-п#Text (дата звернення: 07.11.2024).

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-15

Галунько В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
голова ГО «Академія адміністративно-правових наук»,
професор кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
https://orcid.org/0000-0003-1619-5028

Лазарев А. А.,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри адміністративного права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
https://orcid.org/0009-0006-2200-0425

Глобенко І. О.,
доктор філософії в галузі знань «Право», доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
https://orcid.org/0000-0002-3058-521X

Галунько В. В.,
доктор філософії в галузі знань «Право», доцент кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
https://orcid.org/0000-0002-8133-6766

ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: КОНЦЕПТ ВУЗЬКОГО РОЗУМІННЯ

THE SUBJECT OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE: THE CONCEPT OF A NARROW UNDERSTANDING

У статті розкрито наукову проблему визначення предмета адміністративного права у вузькому та широкому розумінні. Доведено, що у вузькому значенні предмет адміністративного права охоплює суспільні відносини, які виникають між адміністративними органами та приватними особами. У широкому значенні він доповнюється трьома додатковими складовими: наданням адміністративних послуг, здійсненням розпорядчої діяльності та забезпеченням виконавчої діяльності адміністративними органами. Ці компоненти формують гармонійну систему, що дозволяє адміністративному праву ефективно регулювати численні аспекти суспільного життя. Підкреслено, що сучасна наука адміністративного права часто зосереджується на розширеному лінійному описі предмета галузі, що нерідко призводить до механічного узагальнення та безперервного розширення кількості складових. Такий підхід, хоча і дозволяє глибше аналізувати явище, не завжди є ефективним, адже веде до розмиття концептуальних меж галузі. Саме тому наголошено на необхідності вдосконалення підходів до систематизації предмета адміністративного права через його структуризацію відповідно до логічно вивірених видів, підвидів, ріновидів тощо. Зазначено, що кожне ключове поняття у наведеному категорійному описі містить у собі певний змістовний блок із чітким подальшим поділом. Для ілюстрації цього наведено приклад категорії «адміністративний орган», яка, відповідно до Закону України «Про адміністративну процедуру», охоплює такі підвиди: органи виконавчої влади, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, а також інші суб'єкти, уповноважені на здійснення функцій публічної адміністрації. Уточнено, що органи виконавчої влади мають власний подальший поділ за ієрархічну статусом: Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади; центральні органи виконавчої влади та місцеві органи виконавчої влади. Окремим підвидом категорії «адміністративний орган» визначено внутрішньоорганізаційну діяльність адміністративних органів, яка є основою ефективного функціонування всієї адміністративної системи. Вона включає адмністрування кадровими ресурсами, організацію взаємодії між підрозділами, розподіл компетенцій та координацію діяльності.

Ключові слова: *академічний підхід, адміністративна послуга, адміністративна процедура, адміністративне право, адміністративно-правові відносини, адміністративний орган, виконавча діяльність, вузьке і широке розуміння, галузь адміністративного права, доктрина, категорія, наука адміністративного права, органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, посадова особа, розпорядча діяльність.*

© Галунько В. В., Лазарев А. А., Глобенко І. О., Галунько В. В., 2024

The article explores the scientific problem of defining the subject of administrative law in both narrow and broad senses. It is proven that, in a narrow sense, the subject of administrative law encompasses social relations that arise between administrative bodies and private individuals. In a broader sense, it is supplemented by three additional components: the provision of administrative services, the exercise of regulatory activities, and the implementation of executive activities by administrative bodies. These components form a harmonious system that allows administrative law to effectively regulate various aspects of social life. It is emphasized that modern administrative law science often focuses on an expanded linear description of the subject of the field, which often leads to mechanical generalization and the continuous expansion of its components. While this approach enables a deeper analysis of the phenomenon, it is not always effective, as it results in the blurring of conceptual boundaries within the field. Therefore, the necessity of improving approaches to systematizing the subject of administrative law is highlighted, particularly by structuring it according to logically refined types, subtypes, and varieties. It is noted that each key concept in the provided categorical description contains a meaningful block with a clear subsequent division. To illustrate this, the example of the category "administrative body" is presented, which, according to the Law of Ukraine "On Administrative Procedure," includes the following subtypes: executive authorities, authorities of the Autonomous Republic of Crimea, local self-government bodies, their officials, as well as other entities authorized to perform public administration functions. It is clarified that executive authorities have their own internal hierarchical division: the Cabinet of Ministers of Ukraine as the highest executive body; central executive bodies; and local executive bodies. An additional subtype of the category "administrative body" is identified as the internal organizational activity of administrative bodies, which serves as the foundation for the efficient functioning of the entire administrative system. This includes personnel administration, the organization of interactions between departments, the distribution of competencies, and the coordination of activities.

Key words: *academic approach, administrative body, administrative law, administrative legal relations, administrative procedure, administrative service, category, doctrine, executive activity, functions of administrative law, governance structure in administrative law, local self-government bodies, normative regulation in administrative law, officials, organisation of administrative bodies, public administration, public service, regulatory activity, structuralisation of administrative law, systematisation of administrative relations.*

Вступ. У вітчизняній науковій традиції системи права прийнято виділяти предмет правового регулювання галузі. Наприклад, О. Скрипнюк у своїй статті звертаючись до теоретичних проблем коституційного права, аналізував її предмет з різних аспектів п'ятнадцять разів [1]. Хоча в європейській правовій думці такий підхід є рідкісним, розумні традиції української правничої науки, які не суперечать європейським цінностям, необхідно зберігати.

Треба зазначити, що західні вчені, замість позитивного визначення предмета адміністративного права, описують його межі негативно. Наприклад, німецькі вчені вважають, що позитивні підходи до визначення зазвичай охоплюють лише окремі характеристики адміністративної діяльності або є настільки абстрактними, що на практиці не дають задовільних результатів. З цієї причини ними межі адміністративного права здебільшого визначається негативно – як державна діяльність, яка не є ані законотворчістю, ані правосуддям (так званий метод субтракції) [2] .

Відповідно, в умовах євроатлантичної інтеграції українського народу та держави з величною назвою Україна, у період відбиття повномасштабного російського терористичного вторгнення, доцільно повернутися до наукового аналізу цієї проблематики в черговий раз.

Межі й пріоритети складових предмета адміністративного права України мають не лише академічне, а й практичне значення. Наприклад, що є важливішим для суспільства, які пріоритети визначають для себе адміністративні органи: нагальні потреби військовослужбовців Збройних Сил України, інших сил безпеки й оборони [3], забезпечення прав громадян [4] чи відомчі інтереси [5]? При цьому в наведених прикладах адміністративні органи діяли у формальних межах норм законодавства.

Адже саме доктрина предмета адміністративного права об'єктивізує засади, на яких формується законодавство, що закріплює інструменти публічного адміністрування виконання яких покладається на адміністративні органи.

Отже, проблема предмета адміністративного права в умовах відбиття повномасштабного російського терористичного вторгнення та євроатлантичних прагнень українського народу знову є актуальною.

Огляд останній досліджень. До проблеми предмета адміністративного права зверталися практично всі вчені у галузі адміністративного права України, а також значна кількість

науковців з іноземних держав. Проте найбільш актуальними серед них є наукові праці Л. Авраменко, Ю. Битяка, С. Діденка, А. Єлістратова, Є. Курінного, Р. Мельника, О. Петришина, С. Стеценка, О. Скрипнюка, М. Цвіка, Г. Вюстенбекера, К. Зоммера та ін.

Однак динамічні зміни суспільних відносин вимагають нових теоретичних узагальнень, що повною мірою стосується сучасного розуміння предмета адміністративного права України.

Виклад основних положень. В вітчизняній теорії права розкрито, що предмет галузі права це коло однорідних суспільних відносин, які регулюються нормами відповідної галузі. Він визначає сферу правового впливу. Основними характеристики предмета галузі права є об'єкт регулювання, специфіка правового впливу та структурна особливість, коли галузь права поєднує логічно взаємопов'язані правові інститути, що регулюють відповідний вид суспільних відносин [6, с. 244–253].

На доктринальному рівні О. Петришин доводить, що при уточненні предмета правознавства слід передусім спиратися на істотне оновлення методологічного арсеналу наукових досліджень. Підсумком розширення предмета правознавства має стати розрив замкнутого кола формальних юридичних понять та конструкцій, коли юриспруденція розуміється як така, що розвивається «із самої себе», а теорія права – виключно за рахунок узагальнення висновків галузевих правничих дисциплін. Проте набуття таким способом системної якості аж ніяк не може бути зведене до суми її елементів і пояснення сутності та змісту права лише зсередини правової матерії. При цьому висновки галузей правознавства стають предметом для узагальнення галузі права загалом. Сутність та існування права складаються з певних напрямів: філософсько-правових, політико-правових, етико-правових, логіко-правових, позитивно-правових. Проте це не повинно призводити до руйнування цілісності (інтегративності) сприйняття права як системного явища [7].

У юридичній літературі існують певні тенденції щодо розкриття предмета адміністративного права. Звертаючись до витоків історико-правової ретроспективи, слід підкреслити, що А. Єлістратов у своїх лекціях з адміністративного права в 1911 році зазначав, що предметом адміністративного права є відносини між правлячою владою та обивателями. Водночас сам устрій і організація державної влади виходять за межі науки адміністративного права [8]. В епоху практичної окупації території України російськими більшовиками Ю. Козлов вважав, що предметом адміністративного права є суспільні відносини управлінського характеру, які виникали між органами державного управління, що здійснювали безпосереднє керівництво господарським і культурно-політичним будівництвом та іншими особами [9].

Видатний український мислитель адміністративного права Ю. Битяк доводив, що предмет адміністративного права охоплює широкий комплекс суспільних відносин, які виникають у зв'язку з реалізацією функцій державного управління, а також у процесі здійснення широкої та різноманітної виконавчої та розпорядчої діяльності [10, с. 19]

Присвятивши предмету адміністративного права окрему студію Є. Куриний розкрив, що предмет адміністративного права як сукупність груп однорідних суспільних відносин регулятивного та охоронного, матеріального та процесуального характеру, в яких реалізуються права свободи і обов'язки учасників владно-управлінської діяльності [9, с. 31].

Великий вітчизняний мислитель адміністративного права В. Колпаков у своїй статті за 2018 рік визначає предмет адміністративного права як систему адміністративно-правових відносин, що мають публічно-правовий характер і пов'язані з регулюванням діяльності органів виконавчої влади, адміністративних органів та інших суб'єктів, які здійснюють адміністративне управління. Мислитель підкреслює, що в адміністративному праві ключовою є не лише функція державного управління, а й забезпечення та захист прав людини, тому воно повинно розглядатися в контексті правової держави, а не лише як механізм управління. Сучасне адміністративне право спрямоване на забезпечення прав і свобод громадян через юридичні механізми, а його правове регулювання здійснюється з урахуванням принципів верховенства права та правової визначеності. Ця галузь охоплює певну сукупність суспільних відносин, які утворюють єдину систему,

а інтегративний характер цих відносин є її ключовою ознакою [11].

С. Стеценко визначає предмет адміністративного права як систему відносин, що виникають у процесі здійснення публічного управління та виконання адміністративних функцій держави. Він наголошує, що історично адміністративне право ототожнювалося з державним управлінням, однак у сучасних умовах воно зазнало суттєвих змін, зокрема у зв'язку з демократичними трансформаціями та розширенням сфери публічного адміністрування. На думку вченого, публічно-сервісну діяльність включає надання адміністративних послуг фізичним та юридичним особам (реєстрація, ліцензування, надання дозволів). Він підкреслює, що адміністративні послуги є невід'ємною частиною сучасного розуміння адміністративного права. Складовою предмета адміністративного права є зовнішньоорганізаційна управлінська діяльність, що охоплює реалізацію повноважень органів виконавчої влади та місцевого самоврядування у сфері економічної, соціально-культурної та адміністративно-політичної діяльності. Ці відносини характеризуються принципом «влада-підпорядкування», що зумовлює їхню асиметричність. Важливою складовою предмета адміністративного права, за С. Стеценком, є реалізація делегованих повноважень, коли органи місцевого самоврядування або громадські організації виконують певні управлінські функції на основі закону чи рішення уповноваженого органу. Щодо адміністративної відповідальності, вчений зазначає, що заходи адміністративного примусу залишаються важливим елементом правової системи, а пропозиції щодо виведення адміністративної деліктології з предмета адміністративного права є передчасними [12].

Р. Мельник доводить, що предмет адміністративного права – це сукупність правовідносин, що формують публічно-правове регулювання у сфері адміністративного управління. Предмет адміністративного права утворюється не лише з відповідних суспільних відносин, а й включає більш широкий спектр взаємодій між державою та приватними особами. Р. Мельник обґрунтовує необхідність суттєвого розширення предмета адміністративного права та виокремлює його основні складові відносин: що виникають під час безпосередньої реалізації влади Українським народом, які охоплюють публічне управління та контроль громадян за діяльністю влади; між приватною особою та суб'єктом публічного адміністрування та між суб'єктами публічної влади, що не перебувають у відносинах підпорядкування, що включають координацію між різними гілками та рівнями влади; у межах внутрішньоорганізаційної діяльності органів публічної влади та функціонування адміністративних органів, їхньої взаємодію; між суб'єктом публічного адміністрування та «особливо підпорядкованими особами»; відносини, пов'язані з управлінням об'єктами публічної власності (публічним майном), з матеріальною відповідальністю суб'єкта публічного адміністрування. А також регулювання фактичних дій та юридичного статусу суб'єктів адміністративно-правових відносин [13].

Нами в 2010 р. було розкрито, що зміст предмета галузі адміністративного права України включає широке коло суспільних відносин між адміністративним органом та об'єктами публічного управління. Основною метою діяльності адміністративних органів є забезпечення прав і свобод людини, нормального функціонування громадянського суспільства та держави. Провідною рисою предмета адміністративного права є його публічна природа, адміністративно-правові відносини є переважно публічно-управлінськими (владно-розпорядчими), до предмета адміністративного права також належать проблеми щодо надання адміністративним органом адміністративних сервісних послуг, а однією зі складових його предмета є внутрішня діяльність адміністративних органів, але тільки та її частина, що здійснюється у правовій формі. Невід'ємною складовою предмета адміністративного права є відповідальність адміністративного органу за неправомірні дії або бездіяльність. Важливою рисою предмета галузі адміністративного права є можливість застосування адміністративним органом заходів державного примусу та адміністративної відповідальності. Не доцільно включати до предмета адміністративного права положення, які вже стали предметом регулювання інших галузей права [14].

Після майже півтора десятиліття з моменту оприлюднення цього матеріалу ми в цілому підтверджуємо його об'єктивність. Зрозуміло, що сучасні відносини вносять у нього певні несуттєві відмінності:

По-перше, основною законодавчою категорією для позначення владного суб'єкта в адміністративному праві став «адміністративний орган».

По-друге, серед об'єктів публічного управління слід виділяти саме приватних осіб, забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів яких є первинною місією адміністративних органів.

По-третє, у контексті другого пункту була здійснена трансформація нашої думки про те, що внутрішня діяльність адміністративних органів є не самостійною складовою предмета адміністративного права, а має розглядатися в контексті створення (утвердження) адміністративних органів, які мають якнайповніше забезпечувати права, свободи та законні інтереси приватних осіб. Іншими словами, цей напрям адміністративної діяльності є похідним, забезпечувальним.

По-четверте, заходи адміністративного примусу, будучи надзвичайно важливими для безпеки громадян, мають бути виважено врегульовані нормами адміністративного права, проте і вони не є самостійною складовою предмета адміністративного права. Вони є підвидом виконавчої діяльності адміністративних та правоохоронних органів.

Прослідковуючи генезис категорійного визначення предмета адміністративного права, ми маємо відзначити, що його зміст з точки зору довжини словесного опису за останнє більше ніж століття (з 1911 по 2018 року) постійно зростав. Так, А. Єлістратов визначав предмет адміністративного права в 1911 році – 10 словами; Ю. Козлов (1967) – 25; Є. Курінний (2004) – 27; Ю. Битяк (2001) – 29; В. Колпаков (2018) – 108; В. Галунько (2010) – 134; Р. Мельник (2018) – 144; С. Стеценко (2018) – 166.

Заздалегідь приносимо вибачення перед вельмишановними вченими, якщо кількість слів у визначенні змісту поняття предмета адміністративного права ми підрахували не зовсім точно. За достовірність порядку цифр ми відповідаємо. Однак абсолютної точності нам, як гуманітаріям, добитися, напевно, не вдалося.

Зрозуміло, що за ці роки змінилося декілька епох. Виконавчі функції публічної влади постійно розвивалися і змінювалися, і майже завжди шляхом їх ускладнення. Це об'єктивно розширювало суспільні відносини, які врегульовувалися нормами адміністративного права. Відповідно, ми не критикуємо жодного з вище зазначених та інших вчених. Більш того, ми самі пройшли період захоплення гігантоманією в категорійних описах адміністративного права.

Ми просто підкреслюємо факт, що вчені у галузі адміністративного права, замість того, щоб поділяти надзвичайно складний та широкий за змістом предмет адміністративного права на блоки з відповідними внутрішніми багаторівневими та множинними складовими на види, підвиди та різновиди, захопилися всебічним лінійним описом. Можна сказати механічним узагальненням із постійним збільшенням кількості нових складових предмету адміністративно-правових відносин. На наш погляд, такий підхід веде до глухого кута.

Висновки. Виходячи з таких наукових позицій, ми дійшли висновку, що необхідно переходити до вузького опису предмета адміністративного права України. У сучасній інтерпретації це визначається так: у вузькому розумінні предмет адміністративного права – це суспільні відносини, які виникають між адміністративними органами та приватними особами. У широкому, доповнюємо, що він за змістом поділяються на надання адміністративних послуг, здійснення розпорядчої діяльності та забезпечення виконавчої діяльності адміністративними органами. Хоча досягти Єлістратовської стислості не вдалося, проте вузьке розуміння категорію сформульовано у 14 словах, а широкому – у 31.

При цьому кожне слово як у вузькому, так і в широкому розумінні містить у собі певний категорійний блок (вид) із поділами на підвиди, різновиди і так дальше. Наприклад, категорія «адміністративний орган» згідно із Законом України «Про адміністративну процедуру» включає такі підвиди: орган виконавчої влади, орган влади Автономної Республіки Крим, орган місцевого самоврядування, їх посадові

особи, а також інші суб'єкти, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації. У свою чергу, органи виконавчої влади поділяються на різновиди: Кабінет Міністрів України як вищий орган виконавчої влади, центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади. Окремим підвидом категорії «адміністративний орган» є їх внутрішньоорганізаційна діяльність. Зокрома, система повноважень та ієрархічного підпорядкування щодо виконання функцій виконавчої влади.

Отже, у вузькому розумінні предмет адміністративного права – це суспільні відносини, які виникають між адміністративними органами та приватними особами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Скрипнюк О. Конституційне право і теорія конституційного права України: теоретико-методологічні проблеми. Вісник Національної академії правових наук України № 2 (73). 2013. С. 108–114.

2. Wüstenbecker H., Sommer C. Verwaltungsrecht AT 1. 18. Auflage. Münster: Alpmann und Schmidt Juristische Lehrgänge Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, 2019. 228 S.

3. Київ передав військовим тисячу FPV-дронів. Суспільне Київ. 2024. URL: https://suspilne.media/kyiv/784705-kiiv-peredav-vijskovim-tisacu-fpv-droniv/

4. Чмирівська сільська військова адміністрація надала матеріальну допомогу Захисникам та Захисницям Чмирівської сільської територіальної громади. Суспільне Київ. 2024. URL: https://chmyrivska-gromada.gov.ua/news/1731671199/

5. Мер Тернополя впродовж війни виписував собі максимальні премії: їх розмір міг досягати 250% від зарплати. Суспільне Київ. 2023. URL: https://www.volynnews.com/news/all/mer-ternopolia-vprodovzh-viyny-vypysuvav-sobi-maksymalni-premiyi-yikh-rozmir-mih-dosiahaty-250-vid-posadovoho-okladu/

6. Цвік М., Петришин О., Авраменко Л. та ін. Загальна теорія держави і права: підручник За ред. М. Цвіка, О. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

7. Петришин О. Право як соціальне явище: особливості юридичного підходу. Проблеми філософії права. 2006-2007. Том IV-V. С. 73–83.

8. Єлістратов А. Адміністративне право: Лекції / Ред. та упоряд. В. Галунько, С. Діденко на основі видання . Херсон: ХЮІ ХНУВС, 2007. 268 с.

9. Курінний Є. Предмет адміністративного права України: тенденції трансформації в умовах реформування: навчальний посібник. Дніпропетровськ: Поліграфіст, 2002, 92 с.

10. Битяк Ю., Богуцький В., Гаращук В. та ін. Адміністративне право України: підручник; за ред. Ю. Битяка. Харків: Право, 2001. 528 с.

11. Колпаков В. Предмет адміністративного права: поняття, структура і система адміністративно-правових відносин. Питання адміністративного права. Кн. 2 / [відп. за вип. Н. Б. Писаренко]. Харків: Оберіг, 2018. С. 8–24.

12. Стеценко С. Сучасний погляд на предмет адміністративного права. Питання адміністративного права. Кн. 2 / [відп. за вип. Н. Б. Писаренко]. Харкв: Оберіг» 2018. С. 25–32.

13. Мельник Р. Предмет адміністративного права. Право України. 2018. № 3. С. 159–182.

14. Галунько В. В. Предмет сучасного адміністративного права України. Форум права. 2010. № 2. С. 83–88.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-16

Дмитренко Е. С.,
докторка юридичних наук, професорка,
професорка кафедри публічного та міжнародного права
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
https://orcid.org/0000-0002-1469-052X

Ільченко М. Г.,
аспірант
Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана
https://orcid.org/0009-0009-9457-3902

МІСЦЕ ПУБЛІЧНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРИМУСУ У МЕХАНІЗМІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ

THE ROLE OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL AND COERCION IN THE MECHANISM OF FINANCIAL AND LEGAL SECURITY OF CRYPTOCURRENCY CIRCULATION IN UKRAINE

Стаття присвячена аналізу місця публічного фінансового контролю та заходів примусу у механізмі фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні. Зазначено, що у контексті стрімкого розвитку цифрових активів важливим стає забезпечення ефективної регуляторної взаємодії та правової визначеності у цій сфері, що сприятиме фінансовій стабільності та захисту інвесторів. Аналізується вплив діяльності Національного банку України та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку на регулювання обігу криптовалют.

Визначено роль заходів примусу у контексті регулювання криптовалют в Україні. З'ясовано, що ці складові механізму фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют дозволяють контролюючим органам ефективно реагувати на порушення у цій сфері. А це забезпечує дотримання законодавства, прозорість діяльності на ринку криптовалют та захист прав інвесторів.

Проаналізовано зарубіжний досвід контролю обігу криптовалют, зокрема Бельгії, Естонії, Канади, Японії. Розглядаються потенційні ризики, пов'язані з обігом криптовалют (заміщення національної валюти та створення паралельних грошових систем) та важливість їх мінімізації через регуляторні заходи. Висвітлюються ініціативи у сфері підвищення прозорості ринку криптовалют, що включають детальне ліцензування та правове регулювання діяльності, пов'язаної з їх обігом.

Окреслено роль контрольних процедур у захисті прав інвесторів та забезпеченні стабільності ринку криптовалют, а також необхідність адаптації українського законодавства до міжнародних стандартів з огляду на глобальний розвиток цифрових фінансів. Акцентовано увагу на комплексному підході до регулювання сфери обігу криптовалют, що має включати досконале законодавство, а також ефективну взаємодію регуляторних органів для реагування на сучасні виклики у сфері обігу криптовалют.

Ключові слова: *криптовалюта, обіг криптовалют, публічний фінансовий контроль, публічний фінансовий примус, механізм фінансово-правового забезпечення, фінансове законодавство, фінансова безпека, міжнародні стандарти.*

The article is devoted to the analysis of the place of public financial control and enforcement measures in the mechanism of financial and legal support of cryptocurrency turnover in Ukraine. In the context of the rapid development of digital assets, ensuring effective regulatory interaction and legal certainty is becoming important, which contributes to financial stability and investor protection. The impact of the activities of the National Bank of Ukraine and the National Securities and Stock Market Commission on the formation of a reliable framework for the regulation of virtual assets is analyzed.

The role of enforcement measures in the context of cryptocurrency regulation in Ukraine is also considered. Enforcement measures, such as fines, sanctions and restrictions, allow regulatory authorities to effectively respond to violations in the sphere of virtual asset circulation. This ensures compliance with legislative requirements, transparency of market activities and protection of investor rights.

© Дмитренко Е. С., Ільченко М. Г., 2024

Foreign experience in regulating cryptocurrencies is taken into account, especially in countries with effective anti-money laundering policies and financial monitoring, such as Estonia and Canada. The article examines the potential risks associated with cryptocurrencies, including the replacement of national currencies and the creation of parallel monetary systems, and the importance of minimizing them through regulatory measures. It highlights initiatives to increase the transparency of the cryptocurrency market, including detailed licensing and regulation of activities related to their turnover.

The role of strict control procedures in protecting investor rights and ensuring financial market stability is outlined, as well as the need to adapt Ukrainian legislation to international requirements in view of the global development of digital finance. The article emphasizes the imperative of a comprehensive approach to regulating this new industry, which includes not only establishing a legislative framework, but also effective interaction of regulatory authorities to respond to modern challenges in the field of cryptocurrencies.

Key words: *cryptocurrency, public control, financial regulation, legal support, economic security, information protection, international standards.*

Постановка проблеми. На сьогодні в Україні публічний фінансовий контроль і застосування примусових заходів є важливими складовими механізму фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют. З огляду на стрімкий розвиток цифрових активів і окремо криптовалют виникає потреба в чіткому визначенні ролі держави у регулюванні цієї сфери. Відсутність ефективного правового регулювання, зокрема механізму публічного фінансового контролю, може привести до зловживань на ринку обігу криптовалют. А тому важливо у законодавстві передбачити досконалий механізм застосування ефективних методів публічного фінансового контролю та примусу для підтримки фінансової стабільності на ринку обігу криптовалют та захисту прав інвесторів.

Стан опрацювання. Вітчизняна юридична наука активно досліджує теоретичні та практичні аспекти правового регулювання криптовалют, зосереджуючись на їхній правовій природі. Значний внесок у дослідження обігу криптовалют в Україні здійснили О. Омельчук, О. Подцерковний, В. Скрипник, Є. Смичок, Р. Стефанчук, Є. Харитонов та інші.

Метою статті є аналіз ролі публічного фінансового контролю та примусу у механізмі фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні, а також визначення шляхів підвищення їх ефективності у забезпеченні законності та стабільності цієї сфери.

Виклад основного матеріалу. Фінансовий контроль має особливе значення в контексті сучасних викликів, пов'язаних із обігом криптовалют. Розвиток цієї сфери та законодавче визначення правової природи й механізму обігу віртуальних активів актуалізують питання ефективного механізму здійснення публічного фінансового контролю.

У Законі України «Про запобігання та протидію легалізації доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення» від 06.12.2019 р. № 361-IX (далі – Закон № 361-IX) [1] визначено категорію «віртуальний актив», який може використовуватись у платіжних та інвестиційних цілях. Це вимагає ретельного контролю за обігом таких активів, щоб запобігти їх використанню з протиправною метою.

Сучасний механізм публічного фінансового контролю, на нашу думку, повинен враховувати різноманіття віртуальних активів і реагувати на особливості їх використання в економічних та фінансових процесах. Особлива роль належить валютному контролю як виду публічного фінансового контролю. Такий контроль є системою заходів, спрямованих на регулювання державою валютних відносин, зокрема у сфері віртуальних активів. Валютний контроль здійснює Національний банк України (далі – НБУ) та інші контролюючі органи, які мають чітко визначені функції з нагляду та контролю за діяльністю на ринку обігу криптовалют, що є важливим для забезпечення стабільності і законності фінансових операцій. Так, згідно із Законом України «Про віртуальні активи» від 17.02.2022 р. № 2074-IX (далі – Закон № 2074-IX) державне регулювання ринку віртуальних активів здійснюється за допомогою координованих зусиль Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (далі – НКЦПФР) та НБУ[2].

Серед завдань НКЦПФР – формувати та забезпечувати реалізацію державної політи-

ки у сфері віртуальних активів, координувати свої дії з іншими державними органами, забезпечувати захист прав учасників ринку, а також інформувати громадськість про результати своєї діяльності. Згідно з частиною 4 статті 16 Закону № 2074-IX до повноважень Комісії належить нагляд та контроль за діяльністю постачальників послуг, пов'язаних з оборотом віртуальних активів, що включає здійснення перевірок та вимог до прозорості їхньої діяльності [2].

Важливою частиною діяльності НКЦПФР є здійснення заходів щодо мінімізації ризиків, пов'язаних з обігом віртуальних активів. Серед потенційних ризиків можна назвати заміщення національної валюти та створення паралельних грошових систем, які можуть функціонувати поза контролем держави. Окремі ризики пов'язані з використанням криптовалют в обхід чинного державного регулювання, що може призвести до перетікання банківських депозитів у криптовалюти та витіснення традиційних банківських операцій. Такі дії створюють загрозу фінансовій стабільності та безпеці банківської системи України. Саме тому НКЦПФР має активно вживати заходи для протидії цим ризикам, регулярно оновлюючи нормативну базу та розширюючи рамки співпраці з іншими регуляторними органами для ефективного контролю та нагляду за криптоопераціями.

Щодо НБУ, то він має повноваження проводити планові та позапланові інспекційні перевірки постачальників послуг (банків, філій іноземних банків або небанківських фінансових установ), пов'язаних з обігом віртуальних активів. Ці перевірки здійснюються з метою забезпечення дотримання вимог законодавства в сфері обігу віртуальних активів і стандартів прозорості. Процес інспекції для банківських інституцій визначений відповідно до Закону України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 р. № 2121-III [3].

У випадку виявлення порушень з боку постачальників послуг (банків чи філій іноземних банків) НБУ застосовує заходи впливу, які можуть включати штрафи або інші фінансові санкції, відповідно до встановленого законодавством порядку. Такий підхід дозволяє забезпечити не тільки дотримання правил, але й захист інтересів споживачів та загальної стабільності фінансової системи України. Для небанківських фінансових установ здійснення перевірок регулюються Законом України «Про фінансові послуги та фінансові компанії» від 14.12.2021 р. № 1953-IX що забезпечує єдиний підхід у моніторингу і контролі за діяльністю учасників ринку віртуальних активів.

Отже, із урахуванням зазначеного НКЦПФР та НБУ на ринку обігу криптовалют мають повноваження здійснювати контрольну діяльність. Це було підтверджено і в судових рішеннях. Так, Печерський районний суд м. Києва у своєму рішенні від 10.06.2021 р. по справі № 757/36263/20-ц [4] підтвердив законність обігу криптовалют, вказавши на законність укладення договорів з криптовалютами, заснованих на принципах свободи договору, що вказує на наявність правового поля для такої діяльності в Україні.

Однак важливо, щоб правове регулювання обігу віртуальних активів і окремо криптовалют своєчасно адаптовувалося до швидко змінюваних умов ринку та технологій, в тому числі й у контексті фінансового контролю. Саме тому регуляторні органи мають виконувати не тільки роль наглядачів, але й активних учасників ринку, забезпечуючи законність та фінансову дисципліну у використанні віртуальних активів. Відповідно, фінансовий контроль має включати перевірку і регулювання діяльності щодо віртуальних активів з метою мінімізації ризиків, пов'язаних із їх використанням, і таким чином сприяти стабільності фінансової системи України.

Якщо мову вести про заходи публічного фінансового примусу, які застосовуються до постачальників послуг з обігу криптовалют, то вони насамперед спрямовані на підтримку законності, прозорості та безпеки фінансових операцій. Так НКЦПФР, як основний регулятор у цій сфері, має повноваження накладати штрафи на порушників у розмірі від двох тисяч до семи тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за діяльність без відповідного дозволу (п.п. 1 п. 1 ст. 23 Закону № 2074-IX [2].

Вважаємо, що застосування фінансових санкцій до постачальників послуг, які здійснюють діяльність не за призначенням або подають неправдиву інформацію, є ключовим інструментом для забезпечення дотримання правил. Ці заходи безумовно допомагають

запобігати фінансовим зловживанням і забезпечують довіру до ринку криптовалют (п.п. 3 п. 1 ст. 23 Закону № 2074-IX)[2]. Аналіз норм щодо зазначених санкцій свідчить про їх роль не як каральних заходів, а як засобів забезпечення порядку та прозорості на ринку криптовалют. Зокрема штрафи за провадження діяльності без дозволу (від двох тисяч до семи тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян) є стримуючим фактором для тих, хто намагається порушити законодавство. Такий підхід спрямований на створення стабільного та безпечного ринку, де кожен учасник бере участь на чесних та прозорих засадах.

Окремим видом контрольної діяльності НКЦПФР та НБУ відповідно до законодавства України є контроль за правильністю подання постачальниками послуг інформації. Штрафи за неправдиві дані в документах, необхідних для отримання ліцензії, підкреслюють значення достовірності такої інформації в забезпеченні надійності фінансових операцій у цій сфері. Недотримання цих вимог може призвести до серйозних наслідків, таких як фінансові втрати для інвесторів та зниження довіри до ринку криптовалют.

Зауважимо, що з метою фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні доцільно у Законах № 361-IX та № 2074-IX детально регламентувати процедуру розгляду порушень і застосування юридичної (зокрема фінансової) відповідальності, що забезпечить справедливість та однакове ставлення до всіх учасників ринку. Створення такої системи примусу має стати невід'ємною частиною правового поля України, що прагне забезпечити легітимність і контроль у сфері нових технологій.

Ще одним аспектом, який потребує удосконалення фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні, є чисельність нормативно-правових актів, якими встановлено відповідальність у сфері надання фінансових послуг. А це створює потенційні ризики для суб'єктів ринку через можливість накладення кількох санкцій за одне порушення. У цьому контексті розумна уніфікація механізму юридичної відповідальності, яка б забезпечила єдині стандарти для всіх учасників ринку, є важливим кроком на шляху до забезпечення ефективної та справедливої регуляторної практики у цій сфері.

Отже, із урахуванням зазначеного, удосконалення законодавства щодо публічного фінансового контролю та примусу є ключовим для забезпечення законності, стабільності та безпеки у сфері обігу криптовалют в Україні. Також досконалий механізм контролю та примусу сприятиме забезпеченню необхідного рівня довіри та прозорості серед учасників ринку криптовалют.

Вивчення зарубіжного досвіду контролю за обігом криптовалюти засвідчив різні підходи до цього питання, яке залежить від визначення їх правової природи. Новиченко М.Ю., Омельчук О.С. зазначають, що у правовому регулюванні криптовалют у різних країнах є декілька підходів: від визнання їх як законного платіжного засобу до повної заборони їх обігу. Наприклад, Японія визначає криптовалюти як законну власність, що може використовуватися для покупки товарів та послуг, тоді як Китай накладає строгі обмеження, забороняючи їх обіг і визначаючи як незаконну діяльність [5]. Ці діаметрально протилежні підходи вказують на глобальну невизначеність у трактуванні правового статусу криптовалют, що негативно впливає на механізм контролю та примусу у цій сфері.

Важливим аспектом є відмінності у термінології. Криптовалют у деяких юрисдикціях класифікуються як «цифрові валюти», в інших – як «віртуальні активи» або «електронні гроші». Така певна юридична невизначеність вимагає гармонізації правових норм окремої держави, в тому числі й України, із міжнародними стандартами у цій сфері.

Вивчення зарубіжного досвіду контролю за обігом криптовалюти засвідчив, що він включає моніторинг та відстеження транзакцій з метою запобігання незаконній діяльності у цій сфері. Наприклад, в Японії введені регуляції, що вимагають від криптовалютних бірж дотримання строгих стандартів у звітності та фінансовому моніторингу з метою протидії відмиванню грошей.

Європейські країни також вносять зміни до законодавства з урахуванням директив ЄС щодо контролю за обігом криптовалюти з метою запобігання відмиванню грошей. Наприклад

Естонія прийняла прогресивний підхід до регулювання криптовалют, інтегруючи їх у існуюче законодавство проти відмивання грошей, що включає обов'язкове ліцензування та регуляцію обмінних операцій. Відповідно до законодавства з 27.11.2017 р. Естонія запровадила вимоги до всіх учасників ринку віртуальних активів щодо необхідності отримання ліцензій у двох основних напрямках: обмін віртуальних валют на фіатні гроші або інші віртуальні валюти; надання послуг із зберігання та передачі віртуальних валют [6]. Основним органом, що здійснює фінансовий контроль у сфері криптовалют в Естонії, є Служба Фінансової Розвідки (Financial Intelligence Unit, FIU). FIU несе відповідальність за нагляд за дотриманням вимог анти-відмивання коштів і фінансування тероризму серед компаній, що працюють із криптовалютами. Процес отримання ліцензії на ведення криптовалютної діяльності в Естонії вимагає подання ряду документів, включаючи адресу діяльності, інформацію про відповідальних осіб, а також деталі контактних осіб, які відповідають за надання послуг в Естонії та інших місцях, де ці послуги надаються [6].

Заслуговує уваги і досвід Бельгії та Канади. Так у Бельгії Управління фінансових послуг та ринків (FSMA) і Національний банк Бельгії (NBB) є основними регуляторами, що забезпечують нагляд за фінансовим ринком у Бельгії, включаючи обіг криптовалют. FSMA спеціалізується на захисті прав споживачів і забезпеченні прозорості на фінансових ринках, в той час як NBB фокусується на загальній стабільності фінансової системи країни. Ці два регулятори співпрацюють для забезпечення належного контролю і нагляду за криптовалютами для підтримання їх безпечного використання. Окрім того, регулювання у сфері криптовалют у Бельгії доповнюється спільними зусиллями Європейського Союзу, що сприяє уніфікації підходів до регуляції цифрових активів серед держав-членів, забезпечує комплексний нагляд і контроль. Зазначене підкреслює важливість спільної роботи регуляторів для адаптації до швидко змінюваних умов на фінансових ринках, однак яка враховує як національні так і міжнародні аспекти використання криптовалют.

Натомість правове регулювання криптовалюти в Канаді значно відрізняється від інших країн через активне впровадження відповідних регуляторних заходів. І хоча Канада не визнає криптовалюти законним платіжним засобом, але водночас всі криптовалютні інвестиційні компанії розглядаються як підприємства, що надають грошові послуги і які підлягають обов'язковій реєстрації у Канадському центрі фінансових транзакцій та аналізу звітності. Цей орган забезпечує регулювання, контроль, та нагляд за діяльністю криптовалютних компаній, зосереджуючи увагу на прозорості, протидії відмиванню грошей та фінансуванню тероризму.

Щодо публічного фінансового контролю у Канаді, то роль її уряду полягає не лише у моніторингу та визначенні стандартів діяльності, а й у забезпеченні дотримання цих стандартів через систему адміністративних та правових заходів. Зокрема, законодавство Канади вимагає від криптовалютних фірм дотримання високих стандартів фінансової безпеки, звітності та ліцензування, що сприяє підвищенню довіри споживачів та захисту інвесторів від потенційних фінансових ризиків. Безумовно, такий підхід до регулювання криптовалют демонструє баланс між підтримкою інновацій та забезпеченням необхідної правової та фінансової стабільності. Він відображає зобов'язання Канади до створення справедливої, безпечної та регульованої фінансової системи, що визначає її місце як одного з лідерів у глобальному регулюванні криптовалютних операцій [7].

Досвід зарубіжних країн вказує на необхідність збалансованого підходу до регулювання криптовалют, що включає заходи забезпечення прозорості, захисту прав споживачів та стабільності фінансової системи, а також адаптацію законодавства до нових технологічних реалій. Подальший розвиток цієї сфери вимагає подальшого удосконалення правового регулювання, що зможе, на нашу думку, забезпечити стабільність і безпеку як на національному, так і на міжнародному рівнях у цій сфері.

Висновки. Таким чином, активний розвиток цифрових технологій, поширення криптовалют та сучасні виклики, пов'язані із їх обігом, актуалізують роль публічного фінансового контролю та примусу у регулюванні цієї сфери.

Формуючи сучасний механізм фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні, варто враховувати різноманіття віртуальних активів і відповідно визначити види та методи фінансового контролю у цій сфері. Особлива роль у здійсненні нагляду та контролю за діяльністю на ринку обігу криптовалют належить НБУ, НКЦПФР, іншим контролюючим органам, важливою частиною діяльності яких є здійснення заходів щодо мінімізації ризиків, пов'язаних із їх обігом. З метою протидії цим ризикам та ефективного контролю і нагляду за криптоопераціями доцільно привести законодавство України до міжнародних стандартів та використати зарубіжний досвід, зокрема розширити форми співпраці контролюючих органів. Також у механізмі фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні доцільно удосконалити процедуру розгляду порушень і застосування юридичної (зокрема фінансової) відповідальності, що забезпечить справедливість та однакове ставлення до всіх учасників ринку фінансових послуг.

Визначаючи напрями реформування в аналізованій сфері, доцільно враховувати позитивний зарубіжний досвід, який вказує на необхідність збалансованого підходу до регулювання обігу криптовалют, адаптації законодавства до нових викликів.

Отже, удосконалення механізму фінансово-правового забезпечення обігу криптовалют в Україні є невід'ємною частиною загального процесу реформування фінансової системи. Зважаючи на зазначені проблеми, важливо продовжувати дослідження у цій сфері, зосереджуючись на визначенні шляхів їх вирішення з метою забезпечення стабільності і безпеки фінансової системи України як на національному, так і на міжнародному рівнях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення: Закон України від 06.12.2019 р. № 361-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/361-20#Text (дата звернення 27.12.2024).

2. Про віртуальні активи: Закон України від 17.02.2022 р. № 2074-IX. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#top (дата звернення 27.12.2024).

3. Про банки і банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text (дата звернення 27.12.2024).

4. Рішення Печерського районного суду м. Києва від 10.06.2021 р. по справі № 757/36263/20-ц. URL: http://reyestr.court.gov.ua (дата звернення 27.12.2024).

5. Омельчук О.С., Новиченко М.Ю. Зарубіжний досвід правового регулювання відносин у сфері обігу криптовалют. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 9. URL : http://lsej.org.ua/9_2022/159.pdf (дата звернення 27.12.2024).

6. Cryptocurrency Regulation in Estonia 2025 / Regulated United Europe. URL: https://rue.ee/crypto-regulations/estonia/ (дата звернення 27.12.2024).

7. Regulation of Cryptocurrencyin Selected Jurisdictions. June 2018 / Global Legal Research Directorate. URL: https://tile.loc.gov/storageservices/service/ll/llglrd/2018298388/2018298388.pdf (дата звернення 27.12.2024).

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-17

Макаров М. О.,
суддя Дніпровського апеляційного суду

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОБМЕЖЕНЬ В ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF ANTI-CORRUPTION RESTRICTIONS IN THE ACTIVITIES OF A JUDGE

У статті визначено адміністративно-правові засади встановлення та регулювання антикорупційних обмежень в діяльності судді.

Визначено систему антикорупційних обмежень в діяльності судді, до яких слід віднести: обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища; обмеження щодо одержання подарунків; запобігання одержанню неправомірної вигоди або подарунка та поводження з ними; обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності; обмеження спільної роботи близьких осіб; обмеження щодо допущення конфлікту інтересів.

Виокремлено алгоритми діяльності судді щодо виключення або принаймні мінімізації настання негативних правових наслідків у формі відповідальності за порушення антикорупційних обмежень.

Зроблено висновок, що попри чіткість визначення антикорупційних обмежень в діяльності судді, як і будь-якого представника публічної влади, в Законі України «Про запобігання корупції» необхідно також дотримуватись методичних рекомендації Національного агентства з питань запобігання корупції як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику.

Встановлено, що методичні рекомендації Національного агентства з питань запобігання корупції не є нормативними актами а відповідно є нормами тлумачення законодавства, виданих уповноваженим органом влади і відповідно не можуть носити обов'язкових характер.

Узагальнено, що у випадку складення протоколу про вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією уповноваженими органами відносно судді, відповідно до законодавства рішення про притягнення його до відповідальності має вирішувати: до адміністративної відповідальності за статтею 172-7 КпАП України – суддя у якого відсутній конфлікт інтересів з суддею відносно якого розглядається справа; до дисциплінарної відповідальності – відповідна Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя, яка діє на підставі закону Про Вищу раду правосуддя, які мають керуватись виключно нормами закону або рішеннями вищих судових інстанцій, як нормами доктринального (обов'язкового) тлумачення законодавства.

Ключові слова: *корупція, суди, запобігання корупції в судах, антикорупційні обмеження, корупційне правопорушення.*

The article defines the administrative and legal principles of establishing and regulating anti-corruption restrictions in the activities of a judge.

The system of anti-corruption restrictions in the activities of a judge is defined, which include: restrictions on the use of official powers or one's position; restrictions on receiving gifts; prevention of receiving an illegal benefit or gift and handling them; restrictions on combining work and combining with other types of activity; restrictions on joint work of close people; restrictions on allowing a conflict of interest.

The algorithms of the judge's activities are identified to exclude or at least minimize the occurrence of negative legal consequences in the form of liability for violation of anti-corruption restrictions.

It was concluded that despite the clear definition of anti-corruption restrictions in the activities of a judge, as well as any representative of public authority, in the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption", it is also necessary to adhere to the methodological recommendations of the National Agency for the Prevention of Corruption as a central body of executive power with a special status, which ensures the formation and implementation of state anti-corruption policy.

It was established that the methodological recommendations of the National Agency for the Prevention of Corruption are not regulatory acts and, accordingly, are norms of interpretation of legislation issued by an authorized body of power and, accordingly, cannot be mandatory.

It is summarized that in the case of drawing up a report on the commission of an offense related to corruption by authorized bodies against a judge, in accordance with the legislation, the decision to hold him accountable should be

© Макаров М. О., 2024

decided by: for administrative liability under Article 172-7 of the Code of Administrative Offenses of Ukraine – a judge who does not have a conflict of interest with the judge against whom the case is being considered; for disciplinary liability – the relevant Disciplinary Chamber of the High Council of Justice, which operates on the basis of the Law On the High Council of Justice, which should be guided exclusively by the norms of the law or decisions of higher judicial instances, as norms of doctrinal (mandatory) interpretation of the legislation.

Key words: *corruption, courts, prevention of corruption in courts, anti-corruption restrictions, corruption offense.*

Актуальність статті. Корупція – це негативне соціальне явище, вона є однією із найнебезпечніших загроз правам людини, перешкоджає економічному розвитку держави, має негативні фінансові наслідки як для держави, так і для громадян. В той же час корупція є складним та багатогранним явищем, яке за правовими нормами будь-якої держави кваліфікується і як злочин та кримінальне правопорушення, так і адміністративний або дисциплінарний проступок так і порушення морально-етичних норм в діяльності будь-якого публічного службовця, і судді при цьому не є виключенням. Судді попри високий рівень правової підготовки і обізнаності теж піддаються корупційними ризикам в свій діяльності, які іноді є наскільки зовні невидимими, що не викликають занепокоєння, однак присутні і мають бути усунені з метою ефективного здійснення правосуддя на основі закону.

Вітчизняне антикорупційне законодавство встановлює ряд запобіжників вчинення корупції взагалі та системі судочинства України, зокрема до яких слід віднести: підготовка та впровадження антикорупційних програм; діяльність уповноваженого з питань корупції щодо роз'яснення сутності та видів корупційних ризиків в діяльності суддів; роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції (далі – НАЗК) порядку заповнення декларації, врахування конфлікту інтересів, застосування обмежень щодо діяльності суду, В той же час сучасне антикорупційне законодавство України не в повній мірі регулює систему корупційних ризиків в діяльності публічної служби в цілому та судовій системі, зокрема, в ньому в першу чергу звернуто увагу на вжиття системних заходів недопущення (мінімізації) корупційних ризиків в окремо взятому органі публічної влади, в той же час не визначено тлумачення корупційних ризиків, які зустрічаються в повсякденній роботі судді. Тай сама робота судді потребує зосередження на розгляді судових справ, концентрації уваги на судовому процесі, і іноді самі судді як фахові юристи найвищої кваліфікації необачно здійснюють дії або бездіючи допускають порушення корупційних обмежень, що в цілому негативно впливає на кар'єру судді та довіру до судової системи.

У зв'язку з цим нагальним дослідницьким завданням, що й зумовлює актуальність цієї статті, є визначення антикорупційних обмежень в діяльності судді, їх узагальнення та систематизації як подальшого інструментарію для суддей, використання якого знизить загальний рівень корупції в судовій системі України.

Стан дослідження проблематики статті. Проблема запобігання корупційним та пов'язаним з корупцією правопорушенням не є новою в юридичній науці, науковий доробок її дослідження складають праці таких вчених, як: В.Б. Авер'янов, С.М. Алфьоров, О.М. Бандурка, О.А. Банчук, Ю.П. Битяк, К.Л. Бугайчук, В.М. Гаращук, О.О. Дудоров, В.А. Завгородній, Т.Є. Кагановська, В.М. Мартиненко, М.І. Мельник, О.П. Мусієнко, О.В. Ткаченко, В.М. Трепак, Р.М. Тучак, М.І. Хавронюк, С.О. Шатрава та інші. Проте проблематика корупційних ризиків в діяльності судової системи і безпосередньо суддів не була предметом окремого монографічного чи іншого системного дослідження, що й зумовлює необхідність її здійснення в межах даної наукової статті.

Таким чином **метою наукової статті** є з'ясування тих корупційних обмежень, які слід дотримуватись суддям щоб не стати суб'єктом вчинення корупційного правопорушення. На виконання поставленого завдання в межах статті будуть вирішені наступні *задачі*: визначити корупційні обмеження в діяльності судді; з'ясувати способи діяльності (бездіяльності) судді що призводять до настання порушення корупційних обмежень та виокремити шляхи їх усунення (мінімізації).

Виклад основного змісту. На законодавчому рівні перелік антикорупційних обмежень визначений в Розділі IV «Запобігання коруп-

ційним та пов'язаним з корупцією правопорушення» Закону України «Про запобігання корупції» (далі – Закон), до них слід віднести: обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища; обмеження щодо одержання подарунків; запобігання одержанню неправомірної вигоди або подарунка та поводження з ними; обмеження щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності; обмеження спільної роботи близьких осіб. До антикорупційних обмежень в діяльності судді також слід віднести обмеження щодо допущення конфлікту інтересів, які урегульовано Розділом V Закону «Запобігання та врегулювання конфлікту інтересів» [1].

Слід відміти, що за останні 10 років в Україні було створено достатньо прогресивне законодавство щодо запобігання корупції до якого слід віднести: Закон України «Про запобігання корупції», Закон України від 20.06.2022 року, № 2322-IX «Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки» [2], яким затверджено Антикорупційну стратегію на 2021–2025 роки; Постанови Кабінету міністрів України, наприклад, «Про затвердження Порядку проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком, і внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України» постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 171[3]; та низка Роз'яснень НАЗК, наприклад, «Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю» від 13.02.2020 № 1, Національне агентство з питань запобігання корупції [4], а також методичних рекомендацій щодо тлумачення антикорупційних обмежень та ризиків, наприклад, Методології управління корупційними ризиками, затвердженої наказом Національного агентства з питань запобігання корупції (*далі – НАЗК*) від 28 грудня 2021 року № 830/21 [5], відповідно до якої під корупційним ризиком слід розуміти імовірність вчинення корупційного або пов'язаного з корупцією правопорушення, що негативно вплине на діяльність судді та судової системи взагалі. Також слід відзначити, що вже в умовах воєнного стану в яких перебуває Україна протягом майже трьох років прийнято низку роз'яснень НАЗК щодо розуміння поняття та змісту корупційних ризиків в цілому та в діяльності судді, в умовах воєнного стану, зокрема: Роз'яснення від 07.03.2022 № 4 «Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю в умовах воєнного стану (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента, проведення перевірок)» [6]; Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції щодо застосування положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно дотримання обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності в умовах воєнного стану від 05.12.2022 № 14 [7].

В цілому слід відміти, що постійне оновлення антикорупційного законодавства а також діяльність антикорупційних органів в Україні мають свої позитивні результати, адже Україна за Індексом сприйняття корупції Transparency International порівняно з 2022 роком з 116 місця серед 180 країн світу у 2024 році посіла 105 місце [8]. В той же час залишається ще багато внутрішніх проблем в реалізації а більше дотримані антикорупційного законодавства в системі органів публічної влади в цілому і судовій системі зокрема.

Нижче на виконання задач дослідження в межах цієї статті доцільно розглянути антикорупційні обмеження в діяльності судді та виявити проблемні питання, які знижують рівень їх реалізації.

Першим законодавчо визначеним обмеженням в діяльності судді є обмеження щодо використання службових повноважень чи свого становища, визначене статтею 22 Закону. Аналіз цієї норми вказує на те, що суддям забороняється використовувати свої службові повноваження або своє становище та пов'язані з цим можливості з метою одержання неправомірної вигоди для себе чи інших осіб, у тому числі використовувати будь-яке державне чи комунальне майно або кошти в приватних інтересах. Не вдаючи до юридичного аналізу даної норми-заборони (обмеження), попри все тут слід враховувати декілька факторів:

1) використання своїх службових повноважень (визначених Законом «Про судоустрій та статус судді» [9]) або свого становища як судді (не безпосередні повноваження, а дотичні можливості, наприклад, доступ до відповідних облікових баз даних або реєстру судових рішень); 2) отримання (реальне або потенційне) неправомірної вигоди, під якою слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які обіцяють, пропонують, надають або одержують без законних на те підстав (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону); 3) використання будь-якого державного чи комунального майна або коштів (які безпосередньо знаходяться у використанні судді, наприклад оргтехніки та службового житла, або до яких тимчасово має доступ суддя, наприклад, матеріали судових справ, в приватних інтересах (тобто поза межами їх законного використання в публічних інтересах)) [1]. Саме поняття «одержання неправомірної вигоди» слід розглядати в більш широкому розумінні і його аналіз потребує більш детального аналізу в межах окремого дослідження. тут слід погодитись з думкою окремих дослідників, які зазначають, що «сутність нормативно визначених обмежень щодо використання службових повноважень чи свого службового становища, а також одержання подарунків проявляється у їх дуалістичній природі, яка з однієї сторони, полягає у забезпеченні доброчесності публічної служби, а з іншої – їх дотримання досягається завдяки встановленню диференційованих видів юридичної відповідальності за порушення таких обмежень (кримінальної, адміністративної, дисциплінарної та/або цивільно-правової)» [10, с. 226].

Наступним антикорупційним обмеженням в діяльності суддів є обмеження щодо одержання подарунків. Тут слід виокремлювати законне та незаконне одержання суддею подарунків. До законних подарунків та способів їх отримання слід віднести: 1) прийняття подарунків, які відповідають загальновизнаним уявленням про гостинність, а саме якщо вартість таких подарунків не перевищує два прожиткових мінімуму для працездатних осіб, встановлений на день прийняття подарунка, одноразово, а сукупна вартість таких подарунків, отриманих від однієї особи (групи осіб) протягом року, не перевищує чотирьох прожиткових мінімумів, встановлених для працездатної особи на 1 січня того року, в якому прийнято подарунки (слід враховувати прожитковий мінімум для працездатних осіб у відповідності до Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік складає на сьогодні 3025 грн [11]; 2) будь-які дарунки, що даруються близькими особами або одержуються як загальнодоступні знижки на товари, послуги, загальнодоступні виграші, призи, премії, бонуси. Відповідно, незаконні подарунки це ті, що перевищують два прожиткові мінімуми для працездатних осіб, встановлений на день прийняття подарунка, одноразово, а сукупна вартість таких подарунків, отриманих від однієї особи (групи осіб) протягом року, перевищує чотири прожиткових мінімумів, встановлених для працездатної особи на 1 січня того року, в якому прийнято подарунки; а під незаконним способом їх отримання слід вважати безпосередньо або через інших осіб вимагання, прохання або одержання таких подарунків для себе чи близьких їм осіб від юридичних або фізичних осіб у зв'язку із здійсненням такими особами діяльності, пов'язаної із виконанням функцій держави або місцевого самоврядування або якщо особа, яка дарує, перебуває в підпорядкуванні такої особи. Інші способи отримання подарунків суддями є цілком законними (зокрема, отримання подарунків від друзів, які не перебувають у будь-яких зв'язках з суддею пов'язаних з його професійною діяльністю, мається на увазі реальне а не потенційно можливе перебування у таких відносинах (прикладом може слугувати цілком законний подарунок судді подарунка на день народження від друга, який є теж суддею, однак за виключенням їх взаємного підпорядкування, зокрема суддя-голова суду).

Суддя у разі надходження пропозиції щодо неправомірної вигоди або подарунка, незважаючи на приватні інтереси, зобов'язані невідкладно вжити таких заходів: відмовитися від пропозиції; за можливості ідентифікувати особу, яка зробила пропозицію; залучити свідків, якщо це можливо, у тому числі з числа співробітників суду; письмово повідомити про пропозицію безпосереднього керівника (за

наявності) або спеціально уповноваженого або члена робочої групи щодо оцінювання корупційних ризиків, яка функціонує в суді. Також статтею 24 Закону визначено досить чіткий алгоритм дій при виявлені у своєму службовому приміщені майна, що може бути неправомірною вигодою, або подарунку; в цьому разі він зобов'язаний невідкладно, але не пізніше одного робочого дня, письмово повідомити про цей факт свого безпосереднього керівника; про виявлення майна, що може бути неправомірною вигодою, або подарунка складається акт, який підписується особою, яка виявила неправомірну вигоду або подарунок, та її безпосереднім керівником (слід зауважити, що дана вимога поширюється на випадки виявлення такого майна і службовому кабінеті судді) [1].

Наступним корупційним ризиком в діяльності судді є сумісництво та суміщення з іншими видами діяльності. Норма стаття 25 Закону вказує на те, що обмеженням (забороною) для судді є зайняття іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової і творчої діяльності, медичної практики, інструкторської та суддівської практики із спорту) [1]. Наразі судді забороняється безпосередньо займатися підприємницькою діяльністю, тобто відповідно до ст. 42 Господарського кодексу України – самостійною, ініціативною, систематичною, на власний ризик господарською діяльністю, що здійснюється суб'єктами господарювання (підприємцями) з метою досягнення економічних і соціальних результатів та одержання прибутку [12]. Виключенням є викладацька, наукова і творча діяльність, медична практика, інструкторська та суддівська практика із спорту, які можуть здійснюватись з певними обмеженнями: поза службовий (робочий) час; з належним юридичним оформленням, як правило за контрактом з обов'язковою сплатою податків з прибутку та декларуванням таких прибутків.

Наступним обмеженням судді щодо сумісництва є заборона входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку (крім випадків, коли особи здійснюють функції з управління акціями (частками, паями), що належать державі чи територіальній громаді, та представляють інтереси держави чи територіальної громади в раді (спостережній раді), ревізійній комісії господарської організації), якщо інше не передбачено Конституцією або законами України, зокрема це стосується норми статті 54 Закону України «Про судоустрій та статус судді», в якій зазначено, що суддя не може під час проходження служби займатися іншою оплачуваною діяльністю, крім науково-педагогічної, наукової або творчої [9]. Для визначення наявності чи відсутності корупційних ризиків суддям слід враховувати наступне: 1) категоричною забороною входити до складу правління, інших виконавчих чи контрольних органів, наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку, а сам факт такого входження, навіть без активної поведінки особи (як у випадку заборони займатися іншою оплачуваною діяльністю), є порушенням вимог Закону [13]; в той же час суддя може бути засновником, членом правління та заступником голови неприбуткової громадської організації, якщо не буде отримувати відповідний прибуток за результатами діяльності цієї організації [14]. 2) не є антикорупційним обмеженням, а відповідно порушенням закону право бути пасивним акціонером акціонерного товариства, тобто не здійснення безпосередньої підприємницької діяльності, в той же час отримання прибутків від акцій, але з урахуванням однієї умови, що наявність такої кількості акцій не дає право приймати управлінські рішення, які впливають на діяльність підприємства; також це стосується відкриття депозитних рахунків, які передбачають отримання прибутку у формі дивідендів суддею за умови декларування суми дивідендів (акціонерних кошті), а також прибутків отриманих від їх розміщення.

Наступний антикорупційним обмеженням в діяльності судді є спільна робота близьких осіб, на яку встановлено обмеження статтею 27 Закону. Так, судді (голова суду, керівник апарату суду) не можуть мати у прямому підпорядкуванні близьких їм осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким їм особам, перелік яких визначений ст. 1 Закону [1]. Слід враховувати, що закон дає досить широке поняття «пряме підпорядкування», під яким слід розуміти відносини прямої

організаційної або правової залежності підлеглої особи від її керівника, в тому числі через вирішення (участь у вирішенні) питань прийняття на роботу, звільнення з роботи, застосування заохочень, дисциплінарних стягнень, надання вказівок, доручень тощо, контролю за їх виконанням. Однак це питання пов'язане безпосередньо з наявністю чи відсутністю конфлікту інтересів про який звернемо увагу нижче. Для наглядного розуміння прямого підпорядкування у суддівській практиці наведем такі приклади: очевидним є те, що донька не може перебувати на посаді помічника судді, а бо секретаря судового засідання у випадку суддівства її батько; з іншої сторони чи може син працювати на посаді керівника апарату суду в судді в якому його батько є суддею? І відповідь на це питання ствердне – так, але має бути усунутий конфлікт інтересів – батько має бути виключений з комісії, яка приймає кадрові рішення щодо його сина.

Очевидним шляхом усунення будь-якого корупційного ризику є повідомлення особою, яка претендує на зайняття посади у відповідному судді, на посаду в якому вона претендує, про працюючих у цьому органі близьких їй осіб. У разі, якщо такий корупційний ризик вже наявний він має бути усунений з ініціативи суб'єктів конфлікту інтересів протягом п'ятнадцяти днів, або за рішенням керівника в місячний строк з моменту виникнення обставин дані особи (особа) підлягають переведенню в установленому порядку на іншу посаду, що виключає пряме підпорядкування. У разі неможливості такого переведення особа, яка перебуває у підпорядкуванні, підлягає звільненню із займаної посади.

Найбільш складною категорією антикорупційних обмежень в діяльності судді є наявність реального або потенційного інтересів, як категорій аналізу яких необхідно приділити окреме дослідження. Нижче, виходячи з законодавчого визначення потенційного конфлікту інтерсів, як наявність у особи приватного інтересу у сфері, в якій вона виконує свої службові чи представницькі повноваження, що може вплинути на об'єктивність чи неупередженість прийняття нею рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень, або реального конфлікту інтересів, як суперечності між приватним інтересом особи та її службовими чи представницькими повноваженнями, що впливає на об'єктивність або неупередженість прийняття рішень, або на вчинення чи невчинення дій під час виконання зазначених повноважень, наведемо окремі приклади конфлікту інтересів, які можуть виникати в діяльності судді: суддя не може розглядати справу про кримінальне провадження, досудове розслідування за яким здійснював будь-який з його родичів; суддя не може розглядати справу про адміністративне правопорушення за матеріалами патрульного інспектора, який в минулому складав протокол про адміністративне правопорушення чи виносив постанову в справі про адміністративне порушення відносно цього судді; суддя не може розглядати справу про кримінальне провадження, експертом по який було залучення його близького родича чи свояка; та ін.

Окремі положення щодо наявності або відсутності конфлікту інтересів в діяльності судді дає Рада суддів України (далі – РСУ), наприклад в Рішенні РСУ № 75 від 04 листопада 2016 року «Про роз'яснення щодо наявності конфлікту інтересів» визначено, що «не виникає конфлікту інтересів, якщо близькі особи суддів займають посади секретаря судового засідання, помічника судді – за умови, що вони працюють у інших суддів судової установи, з якими не пов'язані родинними зв'язками, і жодним чином їх обов'язки з такими суддями не перетинаються. У випадку, якщо в у одному суді працюють суддя (голова суду або виконуючий обов'язки голови суду, заступник голови суду або виконуючий обов'язки заступника голови суду) та його близька особа на посаді, яка не знаходиться у організаційному підпорядкуванні судді (голови суду або виконуючого обов'язки голови суду, заступника голови суду або виконуючого обов'язки заступника голови суду), та службові обов'язки яких не перетинаються (помічник іншого судді, консультант будь-якого підрозділу, спеціаліст тощо) конфлікт інтересів відсутній за умови якщо суддя (голова суду або виконуючий обов'язки голови суду, заступник голови суду або виконуючий обов'язки заступника голови суду) фактично не бере участі у вирішені питань, які стосуються працівника апарату, у тому числі шляхом

голосування на зборах суддів за питання, яке стосується такого працівника, або якщо фактично такий працівник апарату суду не виконує обов'язки за дорученням цього судді (голови суду або виконуючого обов'язки голови суду, заступника голови суду або виконуючого обов'язки заступника голови суду)» [15].

Для недопущення виникнення реального, потенційного конфлікту інтересів суддя зобов'язаний повідомити про наявність конфлікту інтересів голову суду, не вчиняти дій та не приймати рішень в умовах реального конфлікту інтересів, самостійно вжити заходів щодо врегулювання реального чи потенційного конфлікту інтересів. Голова суду протягом двох робочих днів після отримання повідомлення про наявність у підлеглого йому судді реального чи потенційного конфлікту інтересів приймає рішення щодо врегулювання конфлікту інтересів, шляхом: усунення особи від виконання завдання, вчинення дій, прийняття рішення чи участі в його прийнятті в умовах реального чи потенційного конфлікту інтересів; застосування зовнішнього контролю за виконанням особою відповідного завдання, вчиненням нею певних дій чи прийняття рішень; обмеження доступу особи до певної інформації; перегляду обсягу службових повноважень особи; переведення особи на іншу посаду; звільнення особи [13].

Висновок. В підсумку слід зазначити, що попри чіткість визначення антикорупційних обмежень в діяльності судді, як і будь-якого представника публічної влади, в Законі України «Про запобігання корупції» необхідно також дотримуватись методичних рекомендації НАЗК як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізує державну антикорупційну політику, зокрема Методичних рекомендацій від 12.01.2024 р. 2-2 «Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання обмежень щодо запобігання корупції» [16]. В той же час слід констатувати, що методичні рекомендації НАЗК не є нормативними актами а відповідно є нормами тлумачення законодавства, виданих уповноваженим органом влади і відповідно не можуть носити обов'язкових характер. Таким чином у випадку складення протоколу про вчинення правопорушення, пов'язаного з корупцією уповноваженими органами відносно судді, відповідно до законодавства рішення про притягнення його до відповідальності має вирішувати: до адміністративної відповідальності за статтею 172-7 КпАП України – суддя у якого відсутній конфлікт інтересів з суддею відносно якого розглядається справа; до дисциплінарної відповідальності – відповідна Дисциплінарна палата Вищої ради правосуддя, яка діє на підставі закону Про Вищу раду правосуддя керуючись нормами закону або рішеннями вищих судових інстанцій, які нормами доктринального (обов'язкового) тлумачення законодавства [17].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про запобігання корупції: Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1700-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 49. Ст. 2056.

2. Про засади державної антикорупційної політики на 2021-2025 роки: Закон України від 20.06.2022 року, № 2322-IX. *URL:* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2322-20#Text.

3. Про затвердження Порядку проведення спеціальної перевірки стосовно осіб, які претендують на зайняття посад, які передбачають зайняття відповідального або особливо відповідального становища, та посад з підвищеним корупційним ризиком, і внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 2015 р. № 171. *URL:* https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/171-2015-%D0%BF#Text.

4. Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю»: Роз'яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 13.02.2020 № 1. URL: https://dorndi.org.ua/files/upload/%D1%80%D0%BE% 201.pdf.

5. Про затвердження Методології управління корупційними ризиками: наказ Національного агентства з питань запобігання корупції від 28 грудня 2021 року № 830/21. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0219-22#n9.

6. Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно заходів фінансового контролю в умовах воєнного стану (подання декларації, повідомлення про суттєві зміни в майновому стані, повідомлення про відкриття валютного рахунка в установі банку-нерезидента, проведення перевірок)»:

Роз’яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 07.03.2022 № 4. URL: https://nidi.org.ua/upload/file/rozyasnennya_nazk_4_v_d_07.03.2022.pdf.

7. Щодо застосування положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно дотримання обмежень щодо сумісництва та суміщення з іншими видами діяльності в умовах воєнного стану: Роз’яснення Національного агентства з питань запобігання корупції від 05.12.2022 № 14. URL: https://nidi.org.ua/upload/file/rozyasnennya_nazk_14_v_d_05.12.2022.pdf.

8. Місце України в Індексі сприйняття корупції (Corruption Perceptions Index – CPI) за 2024 рік: Transparency International Ukraine. URL: https://cpi.ti-ukraine.org.

9. Про судоустрій і статус суддів: Закон України 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2016. № 31. Ст. 545.

10. Шовкун Ю.І. Характеристика обмежень щодо використання службових повноважень чи становища для отримання неправомірної вигоди та подарунків. *Київський часопис права.* 2024. № 2. С. 222–228.

11. Про Державний бюджет України на 2025 рік: Закон України від 19 листопада 2024 року № 4059-IX. URL: https:zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20#Text.

12. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 18, № 19–20, № 21–22. Ст. 144.

13. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо запобігання та врегулювання конфлікту інтересів: Рішення НАЗК від 29.09.2017 № 839. URL: https:mfa.gov.ua/mediafiles/files/misc/2017-10-30/2017-10-30_2.pdf.

14. Щодо можливості державного службовця бути засновником, членом правління та заступником голови неприбуткової громадської організації: Роз’яснення Національного агентства України з питань державної служби від 15.08.2014 року. URL: https:zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0003859-14.

15. Про роз'яснення щодо наявності конфлікту інтересів: Рішенні Ради суддів України від 04 листопада 2016 року № 75. URL: https://court.gov.ua/konflikt_interesiv/RSU_8.

16. Щодо застосування окремих положень Закону України «Про запобігання корупції» стосовно запобігання та врегулювання конфлікту інтересів, дотримання обмежень щодо запобігання корупції: Методичні рекомендації Національного агентства з питань запобігання корупції від 12.01.2024 р. № 2. URL: https://nazk.gov.ua/uk/nazk-onovylo-metodychni-rekomendatsii-schodo-zapobigannya-ta-vregulyuvannya-konfliktu-interesiv.

17. Про Вищу раду правосуддя: Закон України від 21 грудня 2016 року № 1798-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2017. № 7–8. Ст. 50.

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-18

Максіменцев М. Г.,
доктор юридичних наук,
професор кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету

ПРОЦЕДУРНІ І АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХОДІВ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ І ВІДНОВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ У СТАНІ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ, ВБАЧАЮЧИ ІНТЕГРАЦІЮ В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРАКТИК ЄС ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКРУТСТВА

PROCEDURAL AND ADMINISTRATIVE-LEGAL ASPECTS OF MEASURES FOR RESTRUCTURING AND RECOVERY OF INSOLVENT ENTERPRISES CONSIDERING INTEGRATION OF EU PRACTICES ON BANKRUPTCY REGULATION INTO UKRAINIAN LEGISLATION

У статті проаналізовано питання щодо процедури відновлення платоспроможності на межі банкрутства, участі судів у реструктуризації, санації, з урахуванням досвіду реформування законодавства, регламентів і Директив ЄС, їх значення в законодавчому і адміністративно-правовому забезпеченні процедур банкрутства, відновлення платоспроможності і санації підприємств в Україні, впровадженні превентивної реструктуризації з врахуванням реалій воєнного стану. Заходи, спрямовані на підвищення ефективності та конвергенцію адміністративно-правового регулювання та процедур в Україні щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення боргу до стандартів Європейського Союзу, особливо враховуючи внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність), яка регулює процедури банкрутства та успішно застосована в Німеччині та кількох європейських країнах. У цій директиві містяться основні принципи превентивної реструктуризації та система заходів, спрямованих на підвищення ефективності цієї процедури, погашення боргів і запобігання банкрутству. Це повинно привертати неабияку увагу і українських фахівців у силу обмеженого певним галузевими юрисдикціями взаємного з ЄС визнання та реалізації судовими органами рішень і постанов судів України та ЄС. Бо назріває перспектива активізації транскордонного співробітництва у процедурах банкрутства, санації неплатоспроможних підприємств, пошуку та повернення, репатріації врятованих капіталів. Обґрунтовано, що Директиви і норми ЄС про превентивну реструктуризацію, банкрутство і відновлення платоспроможності і національні стратегії реструктуризації вже пропонують ефективні рішення, які Україна може і повинна використовувати для запобігання призупиненню і скороченню ділової активності, збереження платоспроможності підприємств в кризових умовах воєнного стану в Україні.

Ключові слова: *банкрутство, боржник, превентивна реструктуризація, арбітражний керуючий, неплатоспроможність, санація, адміністративно-правова процедура, ЄС.*

The article is aimed at analyzing the issues of the procedure for restoring solvency on the verge of bankruptcy, the participation of courts in restructuring, rehabilitation, taking into account the experience of reforming legislation, regulations and EU Directives, their importance in legislative and administrative support of bankruptcy procedures, restoration of solvency and rehabilitation of enterprises in Ukraine, implementation of preventive restructuring taking into account the realities of martial law. Measures aimed at improving the efficiency and convergence of administrative and legal regulation and debt repayment procedures in Ukraine to the standards of the European Union, especially taking into account the amendments to Directive (EU) 2017/1132 (Restructuring and Insolvency Directive) (EU, 2019), which regulates bankruptcy procedures and has been successfully applied in Germany and many other European countries. This directive contains the basic principles of preventive restructuring and a system of measures aimed at increasing the efficiency of this procedure, repaying debts and preventing bankruptcy. This should attract considerable attention of Ukrainian specialists due to the mutual recognition and implementation by judicial authorities of decisions and rulings of the courts of Ukraine and the EU, which is limited to certain sectoral jurisdictions. Because there is a prospect of intensifying cross-border cooperation in bankruptcy proceedings, rehabilitation of insolvent enterprises, search and return, and

© Максіменцев М. Г., 2024

repatriation of rescued capital. It is substantiated that the EU Directives and Regulations on Preventive Restructuring, Bankruptcy and Restoration of Solvency and National Restructuring Strategies already offer effective solutions that Ukraine can and should use to prevent the suspension and reduction of business activity, to preserve the solvency of enterprises in the crisis conditions of martial law in Ukraine.

Key words: *bankruptcy, debtor, preventive restructuring, insolvency manager, insolvency, rehabilitation, administrative and legal procedure, EU.*

Постановка проблеми. В останні десять років Україна постійно рухається у напрямку євроінтеграції. Для вирішення цього важливого питання існують кілька правил, наприклад Директива (ЄС) 2019/1023 Європейського Парламенту та Ради від 20 червня 2019 року щодо рамок превентивної реструктуризації та погашення боргу. Заходи, спрямовані на підвищення ефективності та конвергенцію адміністративно-правового регулювання та процедур в Україні щодо реструктуризації, неплатоспроможності та погашення боргу до стандартів Європейського Союзу, особливо враховуючи внесення змін до Директиви (ЄС) 2017/1132 (Директива про реструктуризацію та неплатоспроможність). У цій директиві містяться основні принципи превентивної реструктуризації та система заходів, спрямованих на підвищення ефективності цієї процедури, погашення боргів і запобігання банкрутству. Також у Німеччині, згідно з Директивою ЄС 2019/1023, юридичні особи можуть оголосити себе банкрутами протягом 21 дня, якщо існує хоча б одна з ймовірних причин банкрутства та неплатоспроможності, і немає можливостей запобігти цьому. Передбачається створити окремі судові органи для вирішення проблем банкрутства та неплатоспроможності підприємств. Це повинно привертати неабияку увагу і українських фахівців у силу обмеженого певним галузевими юрисдикціями взаємного з ЄС визнання та реалізації судовими органами рішень і постанов судів України та ЄС. Бо назріває перспектива активізації транскордонного співробітництва у процедурах банкрутства, санації неплатоспроможних підприємств, пошуку та повернення, репатріації врятованих капіталів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У правовому полі ЄС нові тенденції гармонізації законодавства та адміністративно-правових процедур регулювання процедури банкрутства і відновлення платоспроможності, створення єдиного спільного економічного простору знаходяться у фокусі постійної уваги таких науковців та експертів, як E. Glaeser, J. Payne, E.Tuelutte, D. Valiante, які знаходять відгук у вітчизняних роботах О.В. Демченка, О.В. Федорука, І.Г. Алєксєєнка, Ю.П. Битяка, І.В. Патерило та інших. Аналіз наявних досліджень дозволяє зробити висновок, що подальші законодавчі зміни щодо банкрутства повинні зосереджуватися на «реабілітації» неплатоспроможного підприємства до його зупинки або перетворення в безнадійного банкрута шляхом відновлення платоспроможності у порядку санації. Ці зміни також повинні враховувати поточну ситуацію – більшість підприємств працюють під час воєнного стану та ракетних обстрілів, що підвищує ризик банкрутства та нездатності відповідати за грошовими зобов'язаннями. Важливо зробити акцент на оздоровлення підприємств та фінансовій освіті з метою запобігання випадкам банкрутства, що може включати обов'язкові консультації, курси з фінансового менеджменту або інші освітні програми, спрямовані на підвищення фінансової грамотності. Можливе залучення до процесу «санації» боржника посередника або медіатора, який проведе переговори з кредиторами щодо реструктуризації боргу, графіків погашення, надасть фінансові консультації.

Метою статті є розглянути адміністративно-правові і практичні особливості й аспекти адміністрування і реструктуризація боргу при неплатоспроможності з урахуванням інтеграції в законодавство України практик ЄС щодо регулювання процедури банкрутства.

Виклад основного матеріалу. Гармонізація законодавства про банкрутство/неплатоспроможність є важливою частиною становлення та інтеграції внутрішнього ринку ЄС. Найбільш повно ця законодавча ініціатива на початках знайшла відображення і імплементацію в реаліях процедур відновлення платоспроможності в Німеччині [1] і вже після цього поступово впроваджується і інших країнах спільного європейського простору ЄС і,

звісно, є у фокусі асоційований членів ЄС, як то України. Так, 19 вересня 2024 року Верховна Рада України схвалила євроінтеграційний законопроєкт про внесення змін до Кодексу України з процедур банкрутства та інших законодавчих актів України з метою впровадження Директиви Європейського парламенту та Ради ЄС 2019/1023 та запровадження процедур превентивної реструктуризації (реєстр. No. 10143) [2]. Це значна реформа в сфері банкрутства.

Внутрішній ринок може ефективно функціонувати лише за умови не спотвореної конкуренції і якщо вільному руху виробничих факторів не перешкоджають існуючі розбіжності між національними правовими режимами. Отже, гармонізація створює узгоджену систему для всіх акторів і забезпечує їм рівні умови гри.

Після багатьох років пропозицій та дискусій використовуючи Кодекс США про банкрутство як орієнтир, новий європейський нормативний документ, який, крім іншого, встановлює адміністративно-правові процедури превентивної реструктуризації – DIRECTIVE (EU) 2019/1023 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks (PRD) [3], прийнятий 20 червня 2019 року, став значною подією в законодавстві ЄС про неплатоспроможність разом із Європейським регламентом про неплатоспроможність, який зазнав переробки [4], та Директиви 2017 року (Directive (EU) 2017/1132 (Directive on restructuring and insolvency) [5], яку вона доповнила. Згідно з PRD, Європейський регламент про неплатоспроможність не вирішував відмінностей між національними законами щодо банкрутства. Таким чином, Директива доповнює Регламент і виходить за межі питань судового співробітництва, встановлюючи внутрішні змістовні стандарти для процедур превентивної реструктуризації, а також для процедур, що призводять до погашення боргу для підприємців. PRD забезпечує, що платоспроможні підприємства та підприємці, які перебувають у фінансових труднощах, мають доступ до ефективних національних рамок превентивної реструктуризації, які дозволяють їм продовжувати діяльність; сумлінні неплатоспроможні або надмірно обтяжені боргами підприємці можуть отримати вигоду від повного погашення боргу через розумний період часу, тим самим надаючи їм другий шанс; ефективність процедур щодо реструктуризації враховує підвищення верхнього порогу неплатоспроможності та погашення заборгованості, зокрема з метою скорочення їх тривалості.

Директива передбачає, що реструктуризація повинна дозволяти боржникам, які зазнають фінансових труднощів, продовжувати свій бізнес, повністю або частково, шляхом зміни складу, умов або структури їхніх активів і зобов'язань, або будь-якої іншої частини структури капіталу. У свою чергу, це забезпечить більшу узгодженість процедур реструктуризації та неплатоспроможності, що принесе користь, зокрема, малих та середніх підприємств (МСП), оскільки вони більш схильні до ліквідації через відсутність необхідних ресурсів порівняно з великими підприємствами. За словами Джерарда МакКормака, Директива наголошує на ролі інструментів раннього попередження, які мають на меті сприяти розвитку нової культури превентивної реструктуризації, коли життєздатні підприємства, які перебувають у фінансових труднощах, можуть отримати доступ до процедур ранньої реструктуризації, а механізм запроваджується для підвищення можливості успішної реструктуризації [6].

Структура PRD поділяється на три основні елементи: (1) превентивна структура реструктуризації; (2) положення про другий шанс/ новий старт; та (3) більш загальні положення, спрямовані на підвищення ефективності процедур реструктуризації, неплатоспроможності та другого шансу. Події в реформуванні процедур відновлення платоспроможності і реструктуризації в правовому полі ЄС безумовно перекликається із завданнями і процедурами, закладеними в реформи законодавства і адміністративно-правових процедур відновлення платоспроможності і виведення із ризикованого стану банкрутства, що загрожує наразі багатьом підприємствам в Україні за наслідками загроз бізнесу під час воєнного стану . Це логічна складова правової імплементації європейської і євроатлантичної інтеграції України, реформ у цьому галузевому правовому полі України.

Законодавство про неплатоспроможність в Україні можна поділити на дві галузеві виміри: (а) законодавство, що регулює проваджен-

ня у справах про неплатоспроможність банків. Про це йдеться у Законі «Про систему гарантування вкладів фізичних осіб» від 23 лютого 2012 року [7] та Закону «Про банки та банківську діяльність» від 7 грудня 2000 року [8]; (б) законодавство, що регулює провадження у справі про неплатоспроможність боржників, які не є банками. В основу другого виміру покладено два законодавчих блоки, це Кодекс України з процедури банкрутства від 18 жовтня 2018 року, є основним законом щодо провадження у справах про банкрутство/неплатоспроможність в Україні щодо боржників, які не є банківськими установами [9]. Новий кодекс з цих питань почав діяти з 21 жовтня 2019 року. І, звісно, треба згадати Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року із значними змінами у 2001 році [10], який регулює різні судові процедури в рамках провадження у справах про неплатоспроможність і застосовується, якщо Кодекс про неплатоспроможність не містить конкретних положень з того чи іншого питання.

Наразі, Законодавство про неплатоспроможність в Україні надає боржнику право звернутися до суду із заявою про неплатоспроможність за певних підстав. У ньому також викладено низку обставин, за яких боржник зобов'язаний звернутися до суду із заявою про відкриття провадження у справі про неплатоспроможність проти себе.

Боржник повинен ініціювати процедуру неплатоспроможності протягом одного місяця, якщо виконання боржником своїх зобов'язань перед одним або кількома кредиторами призведе до неможливості задоволення вимог інших своїх кредиторів. Директор боржника нестиме солідарну відповідальність за незадоволення вимог кредиторів у разі непорушення боржником процедури неплатоспроможності протягом встановленого законом місячного строку.

Будь-який кредитор, включаючи уповноважені державні органи (наприклад, державні податкові органи), має право ініціювати процедуру неплатоспроможності. Кілька кредиторів мають право приєднатися до вимог та ініціювати провадження у справі про неплатоспроможність спільно. Управління майном – це перша стадія провадження у справі про неплатоспроможність, яка слугує запобіганню ненależному розпорядженню активами боржника та встановленню контролю за ними до того, як кредитори вирішать (з подальшим затвердженням судом) долю боржника (наприклад, реабілітувати/реструктуризувати чи ліквідувати боржника).

Розпорядник майна (арбітражний керуючий) є ліцензованим незалежним підприємцем, який здійснює управління майном на підставі рішення суду. Суд затверджує кандидатуру розпорядника майна, обраного випадковим чином за електронною базою даних арбітражних керуючих.

Адміністративно-господарська роль розпорядника майна полягає в збереженні активів боржника від нецільового використання та розпорядження, виявленні кредиторів боржника та скликанні перших зборів кредиторів. Мораторій та обмеження на виплати врегульовано таким чином, що порушення українським судом провадження у справі про неплатоспроможність, як правило, спричиняє мораторій на задоволення вимог певних кредиторів.

За період дії мораторію:

– Боржник буде позбавлений можливості задовольнити вимоги та вступити в домовленості, спрямовані на забезпечення вимог, строк погашення яких настав до дати порушення провадження у справі про неплатоспроможність;

– Примусове стягнення на майно боржника зупиняється незалежно від того, чи було виконано зобов'язання;

– Не може застосовуватися відсотки за прострочення або будь-які інші штрафні санкції чи санкції за порушення грошових зобов'язань.

Мораторій триватиме до завершення провадження у справі про неплатоспроможність, крім мораторію на задоволення вимог під заставу майна боржника, який автоматично припиняється після спливу 170 календарних днів з початку здійснення процедури управління майном, крім випадків, коли боржник визнаний неплатоспроможним або протягом цього часу суд не відкриє провадження у справі про санацію.

Формально мораторій не поширюється на платежі, які настають після порушення провадження у справі про неплатоспроможність. Після порушення провадження у справі про неплатоспроможність боржнику може бути

дозволено за умови проходження різних процедур узгодження здійснювати договірні платежі, якщо договір не буде укладено до порушення провадження у справі про неплатоспроможність. Однак на практиці, якщо боржник відмовляється від здійснення договірних платежів після відкриття провадження у справі про неплатоспроможність, примусове виконання (за винятком потенційного примусового виконання забезпечення) щодо боржника неможливе, оскільки, як зазначалося вище, примусове виконання буде призупинено на час дії мораторію.

Мораторій не поширюється на:

1) платежі, які настають після порушення провадження у справі про банкрутство;

2) виплати кредиторам, затверджені відповідно до плану санації;

3) платежі, здійснені в рамках будь-якої ліквідаційної процедури щодо боржника;

4) виплати заробітної плати, аліментів, авторської винагороди та відшкодування шкоди, присудженої за позовами про загибель або тілесні ушкодження; та

5) залік кредиторами.

Передбачається й обмеження на транзакції, адже при управлінні майном, як правило, уповноважений не замінює генерального директора або інше керівництво боржника. Однак, якщо генеральний директор порушує закон, суд може за заявою кредиторів усунути генерального директора з посади та тимчасово призначити керівником з управління майном на посаду генерального директора. На етапі управління майном керівнику боржника не дозволяється укладати такі договори та вчиняти такі дії: (1) будь-яке відчуження або створення забезпечувального інтересу до нерухомого майна; (2) надання або взяття позик (кредитів), (3) видача поручительства, гарантії, виконання договорів про відступлення права вимоги, укладення довірчих угод; (4) будь-яка реорганізація або ліквідація боржника, (5) будь-яке створення або участь у будь-яких господарських товариствах, (6) виплата дивідендів та (7) випуск цінних паперів; (8) укладення суттєвих (істотних) договорів (тобто таких, за якими договірна сума перевищує один відсоток від загальної вартості активів боржника), також відчуження матеріальних цінностей потребують згоди комітету кредиторів.

Звісно, що в ідеалі такий нормативно зумовлений правовий механізм і засади адміністративно-правової процедури регулювання діяльності неплатоспроможного підприємства націлені, у першу чергу, на досягнення ефективності реабілітаційної процедури відновлення платоспроможності і нормальної господарської діяльності ввіреного підприємства. Після закінчення процедури управління майном комітет кредиторів має право звернутися до суду із заявою про відкриття провадження у справі про санацію. Остання являє собою систему заходів, спрямованих на відновлення платоспроможності боржника, керівництва санацією. Після винесення рішення судом керівник санації починає санацію боржника. Кредитори не можуть брати безпосередню участь в управлінні боржником, оскільки відповідальність за це несе виключно керівник санації. Однак комітет кредиторів повинен затвердити будь-які значні договори, які керівник санації має намір укласти, якщо план санації не скасовує цю вимогу щодо затвердження згідно із законом. Керівник санації повинен розробити план санації, отримати згоду на нього від кредиторів і подати його на затвердження до суду. Керівник санації замінює керівника боржника і несе відповідальність за виконання плану санації.

До повноважень керуючого санацією також належить проведення інвентаризації майна боржника, стягнення дебіторської заборгованості, розірвання договорів в односторонньому порядку та оскарження попередніх угод, укладених боржником через низку причин, зокрема, якщо виконання такого договору спричинило б шкоду боржнику; контракт є довгостроковим контрактом (тобто перевищує один рік) або структурований таким чином, що боржник отримує вигоду у довгостроковій перспективі та якщо виконання договору унеможливить відновлення платоспроможності боржника.

У судовій практиці і законодавстві не зрозуміло, чи всі ці умови або будь-яка з них повинні бути виконані для того, щоб керівник реабілітації міг відмовитися від виконання договору. У 2009 році Верховний Суд України, в одному із ранніх рішень, роз'яснив, що за чинним на той час законодавством про неплатоспромож-

ність достатньо однієї умови для відмови, проте сукупність судових справ, які не є послідовними в цьому питанні, не дає однозначної відповіді, як ці положення мають застосовуватися [11]. Разом із цим, українське законодавство про неплатоспроможність загалом спонукає комітет кредиторів розробити план дій щодо відновлення платоспроможності боржника заохочуючи санацію. Основними варіантами «плану санації» є такі: (1) реструктуризація боржника; (2) зміна засад підприємницької діяльності боржника; (3) припинення збиткового виробництва; (4) тимчасове призупинення платежів або відстрочка платежів, а також прощення боргу, щодо якого має бути укладена мирова угода; (5) стягнення дебіторської заборгованості; (6) реструктуризація активів боржника; (7) продаж активів боржника (але не критично важливих доходоутворюючих); (8) відступлення боргових зобов'язань інвесторам; (9) вивільнення працівників боржника, які не будуть залучені до реалізації плану санації; (10) виконання обов'язків боржника третіми особами; (11) обмін вимог кредиторів на активи боржника або власний капітал боржника; (12) отримання позик і кредитів, придбання товарів на умовах кредиту.

Висновки. Важливість процедури відновлення платоспроможності на межі банкрутства, участі судів у реструктуризації, санації, описаної в цій статті, може здатися незначною порівняно з величезними грошовими вливаннями та допомогою, необхідною для відновлення економіки України, хоча операційно і у віддаленій перспективі це не так. Реструктуризація бізнесу, санація, з іншого боку, може бути засобом захисту внутрішніх капіталовкладень шляхом порятунку стійкого бізнесу, не вимагаючи великих грошей. Реструктуризація може пом'якшити соціальний тиск, скорочення виробництва та безробіття, як зазначалося раніше в цій статті. Незважаючи на те, що це лише невелика частина більшої системи, необхідної для відновлення національної економіки, його важливість не слід недооцінювати. У країні вже є основа для переходу бізнесу під загрозою банкрутства, ліквідації чи втрати платоспроможності. Це означає, що їй не потрібно робити законодавчі зміни з чистого листа чи шукати унікальні механізми, які полегшать цей перехід. PRD у законодавстві ЄС і стратегії національної реструктуризації вже пропонують можливі рішення, які Україна може і повинна використовувати, а Верховна Рада втілює за допомогою законодавців у нещодавніх новаційних процесах інтеграцію у правове полу України напрацьованого європейцями механізму превентивної реструктуризації і заходів відновлення платоспроможності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Oleksandr D. Sviatotskyi, Rodion B. Poliakov, The order of property realisation in bankruptcy (insolvency) procedure under the law of Ukraine and Germany, Journal of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, 28, 4, (210–222), (2021). https://visnyk.kh.ua/en/journals/visnik-naprnu-4-2021-r/poryadok-realizatsiyi-mayna-v-protseduri-bankrutstva-neplatospromozhnosti-vidpovidno-do-zakonodavstva-ukrayini-ta-nimechchini

2. Верховною Радою України прийнято Закон, який запроваджує процедуру превентивної реструктуризації. Пресслужба Апарату Верховної Ради України. 20 вересня 2024. https://www.rada.gov.ua/news/news_kom/253801.html

3. DIRECTIVE (EU) 2019/1023 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 20 June 2019 on preventive restructuring frameworks. https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2019/1023/#:~:text=Directive%20(EU)%202019%2F1023,and%20amending%20Directive%20(EU)%202017

4. Regulation (EU) 2015/848 of the European Parliament and of the Council of 20 May 2015 on insolvency proceedings (recast). https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32015R0848

5. Eric Russo. The EU Directive on Restructuring and Insolvency and the Strengthening of the Creditor's Role in the Course of Restructuring Procedures (accessed on January 1, 2025). https://www.quinnemanuel.com/media/qo4naun3/the-eu-directive-on-restructuring-and-insolvency-and-the-strengthening-of-the-creditor-s-role-in-the-course-of-restructuring-procedures.pdf

6. McCormack, G. (2021). The European Restructuring Directive and stays on creditor enforcement actions. International Insolvency Review, 30(S1), S67–S88. https://doi.org/10.1002/iir.1423. https://international.vlex.com/vid/the-european-restructuring-directive-1049454200

7. Про систему гарантування вкладів фізичних осіб, Закон України від 23 лютого 2012 року № 4452-VI. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4452-17#Text

8. Про банки і банківську діяльність, Закон України 7 грудня 2000 року № 2121-III. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#Text

9. Кодекс України з процедур банкрутство, Закон України від 18 жовтня 2018 року № 2597-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2597-19#Text

10. Господарський процесуальний кодекс України, Закон України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text

11. Застосування норм Кодексу України з процедур банкрутства. Збірка наукових статей / За загальною редакцією д.ю.н., судді Верховного Суду С. В. Жукова. К.: Алерта, 2019. 216 с. https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Jukov_Zbirka_Bankrut_v2_191007_out.pdf

УДК 342.91
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-19

Мандриченко Ж. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національного університету «Одеська юридична академія»

ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

STUDIES OF THE VALUES OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW

У статті сформульовано, що в умовах воєнного стану адміністративне право України набуває особливого значення як інструмент забезпечення публічного управління, громадської безпеки та реалізації прав і свобод особистості. Проте воєнні виклики змінюють баланс між основоположними цінностями адміністративного права, такими як свобода, законність, ефективність, верховенство права, і такими категоріями, як державна безпека та громадський порядок (громадська безпека також).

Зазначено, що зокрема, наразі є потреба оцінити, чи зберігається баланс між державними інтересами та правами і свободами особистості, а також наскільки ефективними є адміністративно-правові механізми контролю за публічною владою. Окрім того, вивчення цієї теми дозволить визначити, як адаптація адміністративного законодавства до воєнних реалій впливає на систему права України у цілому та які довгострокові наслідки матиме цей процес для післявоєнного відновлення (відбудови) країни. Важливість такого аналізу також обумовлена євроінтеграційними прагненнями України, оскільки відповідність демократичним стандартам публічного управління є одною з умов членства в ЄС.

Продемонстровано, що дослідження цінностей адміністративного права України в умовах режиму воєнного стану є надзвичайно важливим для розуміння того, як цінності, що лежать в основі цієї галузі права, адаптуються в екстремальних умовах. Констатовано, що єдиний дослідник, який займався аналізом цінностей адміністративного права у 2024 році та оприлюднював свої розробки (Соломаха А.Г.), не згадує в своїх публікаціях про особливості впливу режиму воєнного стану на формування та реалізацію цих цінностей. Це є суттєвою прогалиною в наукових дослідженнях, оскільки режим воєнного стану потягнув за собою перегляд багатьох адміністративно-правових практик, які можуть бути змінені або адаптовані для забезпечення національної безпеки. Крім того, на період дії режиму воєнного стану було призупинено адміністративну реформу (у деяких сферах – таких, як децентралізація публічної влади – повністю, у деяких сферах – поки що частково). Таким чином, подальше дослідження цього питання є надзвичайно актуальним і необхідним для розвитку адміністративного права в умовах дії режиму воєнного стану.

Ключові слова: *публічна влада, державна влада, місцеве самоврядування, адміністративно-правова аксіологія, аксіологія права, цінності та принципи системи права.*

The article formulates that under martial law, administrative law of Ukraine acquires special significance as a tool for ensuring public administration, public security and the exercise of individual rights and freedoms. However, military challenges change the balance between the fundamental values of administrative law, such as freedom, legality, efficiency, and the rule of law, and such categories as state security and public order (public safety as well).

It is noted that, in particular, there is currently a need to assess whether the balance between the state interests and individual rights and freedoms is maintained, as well as how effective the administrative and legal mechanisms of control over public authorities are. In addition, the study of this topic will help to determine how the adaptation of administrative legislation to military realities affects the legal system of Ukraine as a whole and what long-term consequences this process will have for the post-war recovery (reconstruction) of the country. The importance of such an analysis is also stipulated by Ukraine's European integration aspirations, since compliance with democratic standards of public administration is one of the conditions for EU membership.

The author demonstrates that the study of the values of administrative law of Ukraine under martial law is extremely important for understanding how the values underlying this branch of law are adapted in extreme conditions. It is stated that the only researcher who analysed the values of administrative law in 2024 and published his developments (A.G. Solomakha) does not mention in his publications the peculiarities of the impact of martial law on the formation and implementation of these values. This is a significant gap in scientific research, since the martial law regime entailed a

© Мандриченко Ж. В., 2024

review of many administrative and legal practices that can be changed or adapted to ensure national security. In addition, administrative reform has been suspended for the period of martial law (in some areas, such as decentralisation of public power, completely, and in some areas, partially). Thus, further study of this issue is extremely relevant and necessary for the development of administrative law under martial law.

Key words: *public power, state power, local self-government, administrative and legal axiology, axiology of law, values and principles of the system of law.*

Постановка проблеми. В умовах воєнного стану адміністративне право України набуває особливого значення як інструмент забезпечення публічного управління, громадської безпеки та реалізації прав і свобод особистості. Проте воєнні виклики змінюють баланс між основоположними цінностями адміністративного права, такими як свобода, законність, ефективність, верховенство права, і такими категоріями, як державна безпека та громадський порядок (громадська безпека також). З одного боку, існує необхідність у швидкому прийнятті управлінських рішень, що може зменшувати рівень процедурних гарантій, з іншого – система права має зберігати демократичні стандарти навіть у кризових умовах. Відтак, постає питання: яким чином трансформуються цінності адміністративного права під впливом воєнного стану, і які межі допустимих обмежень прав і свобод особистості задля інтересів національної безпеки?

Аналіз цінностей адміністративного права в умовах війни є критично важливим для розуміння того, наскільки правомірно та виправдано змінюється публічне управління. Зокрема, необхідно оцінити, чи зберігається баланс між державними інтересами та правами і свободами особистості, а також наскільки ефективними є адміністративно-правові механізми контролю за публічною владою. Окрім того, вивчення цієї теми дозволить визначити, як адаптація адміністративного законодавства до воєнних реалій впливає на систему права України у цілому та які довгострокові наслідки матиме цей процес для післявоєнного відновлення (відбудови) країни. Важливість такого аналізу також обумовлена євроінтеграційними прагненнями України, оскільки відповідність демократичним стандартам публічного управління є одною з умов членства в ЄС.

Таким чином, актуальність огляду досліджень цінностей адміністративного права в умовах воєнного стану зумовлена як практичними викликами, що постають перед державою, так і необхідністю теоретичного осмислення змін у правовій системі. Це дасть змогу напрацювати науково обґрунтовані рекомендації щодо гармонізації адміністративного права України з міжнародними стандартами, забезпечення верховенства права навіть у кризові періоди та створення ефективної моделі державного управління в умовах надзвичайних ситуацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що таких досліджень поки що небагато. Крім публікацій на цю тему авторки цієї статті, наявно багато розробок фахівців-конституціоналістів (дивись, наприклад, [1–4]). Адміністративно-правові дослідження у цій сфері поки що залишаються малочисленими, найчастіше автори згадують про галузеві цінності в конкретних контекстах (дивись, наприклад, [5–6]). Доволі системно у подібній тематиці у 2023–2024 роках публікується А. Г. Соломаха. Він узагальнив свої напрацювання щодо цінностей науки адміністративного права у дисертації, яку успішно захистив у 2024 році; відповідні публікації і будуть проаналізовані у нашому дослідженні.

Метою цієї статті є аналіз стану дослідженості цінностей адміністративного права України в умовах режиму воєнного стану.

Основний текст. У 2024 році в одному з наукових фахових видань А.Г. Соломаха розмістив статтю на тему «Наука адміністративного права: цінності та боротьба ідей». Ця стаття зосереджується на питаннях розвитку адміністративного права України, що має важливе значення для огляду наукових досліджень у сфері цінностей адміністративного права в умовах воєнного стану. Аналіз матеріалу дозволяє оцінити, наскільки автори враховують актуальні виклики та тенденції, пов'язані з адаптацією адміністративно-правових інститутів до сучасних умов.

Однією з основних переваг статті є її орієнтація на проблематику реформування адміністративного права України. Вона розглядає

загальні принципи та норми, що регулюють діяльність органів публічного управління (що є важливим у контексті реалій режиму воєнного стану, але автор статті на цьому не наголошує). Також заслуговує на увагу акцент на питаннях правозастосування, що допомагає оцінити, як зміни у законодавстві впливають на практичну діяльність органів публічної влади.

Крім того, стаття містить посилання на міжнародні стандарти, що є цінним для дослідження трансформації адміністративно-правових цінностей у світлі євроінтеграційних процесів. Важливим є й те, що автор піднімає питання захисту прав особистості в умовах надзвичайних ситуацій, що безпосередньо стосується проблематики свободи, законності та державної безпеки (але знов-таки, автор аналізує надзвичайні ситуації у цілому, не виокремлюючи з-поміж них режим воєнного стану).

Таким чином, попри зазначені переваги, стаття не містить достатнього акценту на зміну адміністративно-правових цінностей саме в умовах воєнного стану в Україні. А.Г. Соломаха в основному зосереджується на загальних питаннях реформування адміністративного законодавства на підставі галузевих доктринальних розробок, не аналізуючи, як саме війна змінила баланс між такими цінностями, як свобода, національна безпека, ін.

Цей факт особливо привертає увагу на фоні того, що на другій сторінці своєї праці автор робить таке зауваження: «перш ніж спробувати відповісти на … питання, що стосуються зв'язку науки адміністративного права і цінностей, а також «переоцінки цінностей», яка відбувається в останні тридцять років як по відношенню до науки, так і в самій науці, треба, на нашу думку, коротко сформулювати загальні теоретичні положення, що визначають форми взаємодії науки адміністративного права, цінностей та ідеологій» [7, с. 174]. Отже, режим воєнного стану, за авторською логікою, не мав би бути оминутим дослідницькою увагою.

Як наслідок, у статті бракує емпіричних даних або конкретних прикладів змін у правозастосовній галузевій практиці в умовах війни. Це обмежує можливості оцінити реальний вплив воєнного стану на адміністративне право та створює прогалину у практичному аналізі. Більш глибоке розкриття питання правових обмежень та гарантій громадянських прав і свобод особистості в умовах режиму воєнного стану могло б зробити дослідження більш актуальним і прикладним.

Попри певні обмеження, стаття є корисною з точки зору нашого дослідження, оскільки містить загальні положення щодо розвитку адміністративного права як галузі та науки, які можна застосувати для аналізу трансформації його цінностей у воєнний період. Особливо цінним є розгляд принципів правозастосування, що дозволяє зрозуміти загальні тенденції змін у цій сфері. Таким чином, ця публікація має потенціал для використання в оглядовому дослідженні, але потребує доповнення аналізом того, як саме режим воєнного стану вплинув на фундаментальні цінності адміністративного права України.

Переходячи до аналізу монографічної праці А.Г. Соломахи – дисертації на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук зі спеціальності 12.00.07 на тему «Етапи становлення та сучасні тенденції розвитку науки адміністративного права», слід почати з того, що вона була успішно захищена у м. Запоріжжя у 2024 році. Попри те, що предметом дослідження автора є наука (а не галузь) адміністративного права України, його розробки стануть у нагоді дослідникам цінностей адміністративного права як галузі національної системи права.

Привертає увагу те, що А.Г. Соломаха приділив чільну увагу цінностям адміністративного права як науки. Зокрема, у його дисертації немає розділу чи підрозділу, який би містив у назві поняття «цінності» (дивись зміст на с.с. 25–27 дисертації). Але, у тексті роботи він зазначає, що «наука адміністративного права … з одного боку повинна забезпечити законодавство і практику його застосування у імперативний, публічно-владний спосіб, і з іншого – бути провідником принципів людиноцентризму, соціальної і публічно-сервісної держави. Це ставить на порядок денний визначення пріоритетів та цінностей в адміністративно-правовій науці» [8, с. 91]. Відповідно до цього, автор приділяє чільну увагу цінностям адміністративного права України як науки.

Варто адресувати дисертації А.Г. Соломахи таке ж зауваження, як і проаналізованій вище

статті його авторства щодо того, що, попри захист роботи у 2024 році, у ній не згадується режим воєнного стану як у цілому, так і зокрема у ціннісному контексті. Тим не менш, низка висновків та узагальнень з цього питання може бути підґрунтям для наукових дискусій.

Відповідно до автореферату аналізованої дисертації, «у підрозділі 1.6 «Інституційна характеристика науки адміністративного права України» здобувач розкрив зміст структурних елементів науки адміністративного права – аксіологію, догму і практичну адміністративістику» [9, с. 9]. Цей підрозділ є важливим для дослідників цінностей галузі адміністративного права України, оскільки він дозволяє глибше зрозуміти основні компоненти науки адміністративного права, зокрема аксіологічні аспекти, які визначають етичні та моральні орієнтири в правозастосуванні. Розкриття догми та практичної адміністративістики допомагає дослідникам формулювати наукові підходи до розвитку галузі, а також враховувати практичні виклики та цінності, які стоять перед адміністративним правом в Україні.

У висновках до дисертаційного дослідження автором резюмовано, що «аксіологія – це частина науки адміністративного права, яка досліджує: а) різного роду цінності, що впливають на формування державної політики та адміністративно-правове регулювання; б) цілепокладання як процес формування цілей та їх реалізації у сфері адміністративно-правового регулювання, адміністративних правовідносин тощо» [9, с. 22]. Це узагальнення викликає кілька міркувань.

Заслуговує на підтримку те, що автор чітко визначає аксіологію як важливу частину науки адміністративного права, що безпосередньо пов'язана з дослідженням цінностей. Це дозволяє структурувати наукове дослідження і зосередитися на ключових аспектах, які впливають на формування державної політики та адміністративно-правового регулювання.

Крім того, розгляд аксіології як процесу цілепокладання в адміністративно-правовій сфері дає можливість вивчити, як органи публічної влади формують свої цілі, та як ці цілі реалізуються через адміністративні правовідносини, що є важливим аспектом для розуміння адміністративної діяльності.

Але водночас, цитований фрагмент викликає також і зауваження.

Насамперед, автором не розкрито детально, які саме «різного роду цінності» маються на увазі. Це питання потребує уточнення: чи йдеться про етичні, правові, економічні чи політичні цінності, і як вони взаємодіють в межах адміністративного права. Особливо з урахуванням того, що у дисертації автор часто веде мову про «цінності суспільства» та / або про «суспільні цінності» – а потім одразу екстраполює відповідні міркування на цінності науки адміністративного права (тут більш логічним було б не оминати увагою таку ланку, як «цінності права»).

Крім того, використаний автором термін «цілепокладання» потребує детальнішого пояснення: яким чином цей процес взаємодіє з іншими елементами адміністративно-правового регулювання і що саме розуміється під «реалізацією цілей» у конкретному контексті? Це залишається не дуже зрозумілим після ознайомлення не лише з висновками до дисертаційного дослідження, але й з текстом самої дисертації. Автор залишив це питання поза своєї уваги.

Резюмуючи, слід зазначити, що це авторське узагальнення важливе для дослідників цінностей галузі адміністративного права України, оскільки воно дозволяє краще зрозуміти, як цінності впливають на політику та правові практики в публічному управлінні. Поглиблене розуміння процесу цілепокладання в адміністративно-правовому контексті допомагає аналізувати, як цілі держави формуються та реалізуються через адміністративно-правові механізми.

Висновки. Дослідження цінностей адміністративного права України в умовах режиму воєнного стану є надзвичайно важливим для розуміння того, як цінності, що лежать в основі цієї галузі права, адаптуються в екстремальних умовах. Проте, важливо зазначити, що єдиний дослідник, який займався аналізом цінностей адміністративного права у 2024 році та оприлюднював свої розробки (Соломаха А.Г.), не згадує в своїх публікаціях про особливості впливу режиму воєнного стану на формування та реалізацію цих цінностей. Це є суттєвою прогалиною в наукових дослідженнях, оскільки режим воєнного стану потягнув за собою

перегляд багатьох адміністративно-правових практик, які можуть бути змінені або адаптовані для забезпечення національної безпеки. Крім того, на період дії режиму воєнного стану було призупинено адміністративну реформу (у деяких сферах – таких, як децентралізація публічної влади – повністю, у деяких сферах – поки що частково). Таким чином, подальше дослідження цього питання є надзвичайно актуальним і необхідним для розвитку адміністративного права в умовах дії режиму воєнного стану.

Перспективи подальших творчих розвідок у цьому напрямі полягають у детальному вивченні впливу режиму воєнного стану на цінності адміністративного права, зокрема на відповідні етичні, правові та організаційні аспекти. Це дозволить розробити нові підходи до адаптації адміністративно-правових механізмів у кризових умовах, а також створити ефективні моделі для регулювання публічного управління під час воєнних конфліктів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Qaracayev C. Due process as constitutional control's subject: theory and practice of the Constitutional court of Azerbaijan and European court of human rights. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2023. № 64. С. 14–17.

2. Amelicheva, L., Martyniuk, O., Pyroha, I., Qaracayev, C., & Myroshnychenko, V. (2021). Implementation of constitutional human rights and social guarantees of security in the context of digitalization. *Amazonia Investiga*, no. 10 (45), pp. 265–271.

3. Mishyna N. European court of human rights' judgements implementation by local and regional authorities: relevant publications on the topic. *Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»*. Одеса, 2023. Т. 33. С. 52–57.

4. Мішина Н.В. Формування бюджетів муніципальних органів (на матеріалах країн – членів Ради Європи). *Юридичний вісник*. 2022. № 3. С. 154–160.

5. Легеза Ю.О. Розсуд судді адміністративного суду: поняття та класифікація. *Правові новели. Науковий юридичний журнал*. 2022. № 18. С. 77-81.

6. Легеза Ю.О. Децентралізація податків та зборів як гарантія соціально-економічного розвитку територіальної громади. 2023. *Правова позиція*. № 4 (41). С. 100–103.

7. Соломаха А.Г. Наука адміністративного права: цінності та боротьба ідей. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2024. № 1 (83). С. 173–178.

8. Соломаха А.Г. Етапи становлення та сучасні тенденції розвитку науки адміністративного права: дис. … д.юрид.наук. Запоріжжя, 2024. 514 с.

9. Соломаха А.Г. Етапи становлення та сучасні тенденції розвитку науки адміністративного права: автореф. дис. … д-ра юрид.наук. Запоріжжя, 2024. 38 с.

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-20

Оксютенко К. В.,
докторант
Інституту держави і права імені В.М. Корецького Національної академії наук України

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ В ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ

ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION OF ELECTRONIC GOVERNANCE

Наукова публікація присвячена дослідженню актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту в процесі організації та здійснення електронного урядування.

Зазначається, що використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління потребує детального правового врегулювання, адже штучний інтелект може бути використаний для формування (формулювання) рішень органів публічної адміністрації, які впливають на права і законні інтереси фізичних та юридичних осіб. Штучний інтелект, зокрема, може стати автором тексту законопроекту, постанови уряду, наказу міністра, тексту судового рішення тощо, тому результат такої творчості обов'язково має проходити правову експертизу за участю людей – фахівців у відповідній сфері суспільних знань та юристів зокрема. Відповідно, адміністративні послуги, надані фізичним або юридичним особам з використанням технології штучного інтелекту, обов'язково повинні перевірятися на відповідність чинному національному законодавству (включаючи дотримання принципу належного урядування) суб'єктом владних повноважень або відповідним спеціалістом органу публічної адміністрації.

Формулюється висновок про необхідність розробки та прийняття окремого закону «Про штучний інтелект», яким будуть врегульовані всі основні питання використання технології штучного інтелекту у різних сферах суспільних відносин, включаючи електронне урядування. Крім того, більш детальне правове регулювання використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління необхідно здійснити на рівні постанови Кабінету Міністрів України або наказу Міністерства цифрової трансформації України.

Ключові слова: *штучний інтелект, електронне урядування, органи публічної адміністрації, правове регулювання, адміністративні послуги, інформаційні технології, публічне адміністрування, суб'єкти владних повноважень, цифровізація.*

The scientific publication is devoted to the study of topical issues of administrative and legal regulation of the use of artificial intelligence technology in the process of organizing and implementing e-government.

It is noted that the use of artificial intelligence technology in the field of public administration requires detailed legal regulation, because artificial intelligence can be used to form (formulate) decisions of public administration bodies that affect the rights and legitimate interests of individuals and legal entities. Artificial intelligence, in particular, can become the author of the text of a bill, a government resolution, a ministerial order, the text of a court decision, etc., therefore the result of such creativity must necessarily undergo legal examination with the participation of people – specialists in the relevant field of public knowledge and lawyers in particular. Accordingly, administrative services provided to individuals or legal entities using artificial intelligence technology must be checked for compliance with current national legislation (including compliance with the principle of good governance) by a subject of government authority or a relevant specialist of a public administration body.

The conclusion is formulated on the need to develop and adopt a separate law «On Artificial Intelligence», which will regulate all the main issues of using artificial intelligence technology in various spheres of public relations, including e-government. In addition, more detailed legal regulation of the use of artificial intelligence technology in the sphere of public administration should be carried out at the level of a resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine or an order of the Ministry of Digital Transformation of Ukraine.

Key words: *artificial intelligence, e-government, public administration bodies, legal regulation, administrative services, information technologies, public administration, subjects of power, digitalization.*

© Оксютенко К. В., 2024

Актуальність теми. Технологія штучного інтелекту є достатньо новою інформаційної технологією, яка за достатньо короткий строк стала найбільш популярною серед користувачів Інтернет та вже суттєво впливає на ринок цифрових товарів та послуг. Крім того, вказана інформаційна технологія та окремі питання її використання стали об'єктом публічних дискусій та наукових досліджень. Серед найбільш актуальних питань її використання – питання дотримання авторських прав на твори, які використовуються штучним інтелектом для створення нових цифрових продуктів; питання визначення суб'єкта відповідальності за результати роботи штучного інтелекту (відповідати за роботу штучного інтелекту буде розробник його алгоритмів або особа, яка використовує технологію штучного інтелекту з конкретною метою); загроза втрати контролю над штучним інтелектом та вірогідність спричинення ним шкоди правам та свободам людини, а також шкоди життю та здоров'ю людей; питання зростання безробіття внаслідок поширення технології штучного інтелекту та її використання в різних галузях виробництва та надання послуг (зокрема, в тих сферах суспільних відносин, в яких штучний інтелект може потенційно замінити людину); питання використання технології штучного інтелекту у сфері правоохоронної діяльності, що може мати наслідком несанкціонований судом нагляд за фізичними особами, втручання в сферу їх особистого, інтимного життя (через камери зовнішнього відеоспостереження та за допомогою технології розпізнавання обличчя штучний інтелект зможе відстежувати поведінку будь-якої особи у громадських місцях); інші питання, пов'язані із новими можливостями, які надає технологія штучного інтелекту.

На особливу увагу заслуговує питання використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління, а саме в процесі організації та здійснення електронного урядування. Так, за допомогою технології штучного інтелекту може бути згенерований готовий текст законопроєкту, проєкт постанови уряду чи наказу міністра, текст судового рішення тощо, причому на відміну від людини, штучний інтелект буде діяти максимально раціонально та прагматично, що з одного боку усуне суб'єктивні, включаючи корупційні, фактори, проте залишить поза увагу ті аспекти суспільних відносин, які потребують чуттєво-емоційного аналізу (на який не здатен штучний інтелект).

Таким чином, існує об'єктивна необхідність детального правового регулювання використання технології штучного інтелекту у найбільш чутливих сферах суспільних відносин, до яких слід віднести сферу публічного управління (адміністрування) та судочинства, сфери правоохоронної діяльності та медицини, військову справу тощо, з метою недопущення втрати контролю над роботою штучного інтелекту з боку людини та спричинення шкоди здоров'ю, правам та законним інтересам фізичних осіб.

Різні аспекти правового забезпечення електронного урядування завжди були в центрі уваги науковців. Із останніх наукових праць, пов'язаних із темою даної публікації слід виділити роботи Д. Біленької, М. Бабик, О. Берназюка, М. Віхляєва, О. Гунбіної, Т. Ковальової, О. Комарова, А. Краковської, Т. Коломоєць, Р. Мельника, А. Омельченка, Р. Стефанчука, В. Пилипчука, І. Тищенкової, В. Цимбалюка та інших науковців.

Окрему увагу дослідженню зарубіжного досвіду упровадження електронного урядування приділила С. Чукут.

Правові засади використання технології штучного інтелекту досліджували такі відомі науковці як В. Бойко [1], О. Кожухар [2], О. Кузьменко, В. Чорна та С. Островський [3], О. Куракін та О. Скрябін [4], Ю. Муравська та Т. Сліпченко [5], Д. Позова [6], О. Співак [7].

Проте, питання адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту в процесі організації та здійснення електронного урядування ще не були предметом окремого наукового аналізу, що актуалізує підготовку даної публікації.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту в процесі організації та здійснення електронного урядування.

Методологія даної публікації включає філософські (методи діалектики та метафізики),

загальнонаукові (прийоми логіки, системний та структурно-функціональний методи) та спеціально-юридичні методи дослідження (формально-юридичний метод, метод юридичного моделювання тощо). Також в процесі дослідження використовуються такі наукові підходи як цивілізаційний, антропоцентричний, телеологічний та синергетичний.

Результати дослідження. Сучасний стан правового регулювання використання технології штучного інтелекту є задовільним. Так, О. Куракін та О. Скрябін зауважують, що правове регулювання використання штучного інтелекту в Україні знаходиться на стадії розробки: зроблені перші кроки нормативно-правового регулювання використання штучного інтелекту – схвалено Концепцію розвитку штучного інтелекту, презентована Дорожня карта регулювання штучного інтелекту, розроблена «Стратегія розвитку штучного інтелекту в Україні на 2022–2030», прийнятий Закон «Про авторське право та суміжні права». Крім того, О. Куракін та О. Скрябін окремо підкреслюють, що важливо прийняти Закон про штучний інтелект, який буде встановлювати норми щодо визначення правосуб'єктності систем штучного інтелекту, етичні аспекти використання технологій штучного інтелекту, охоплювати різні сфери використання штучного інтелекту, визначати права та обов'язки при використанні таких технологій та відповідальність за порушення цих норм [4, с. 40].

В цілому слід погодитись із такою пропозицією, адже саме законом повинні регулюватись суспільні відносини, які прямо стосуються основних прав і свобод людини, а технологія штучного інтелекту може бути використана для збору та аналізу персональних даних, здійснення відеоспостереження за поведінкою людини тощо, тобто для прямого втручання у сферу особистої свободи людини.

О. Кожухар зауважує, що Україна нині перебуває в ситуації, коли системи штучного інтелекту вже активно використовуються, зокрема, органами державної влади. Водночас, на його думку, впровадження технологій штучного інтелекту відбувається в умовах, коли розроблення правового регулювання, дотичного до використання систем штучного інтелекту, перебуває на початкових етапах [2, с. 71].

Це певним чином протирічить положенням ст. 19 Конституції України, згідно з якою «Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [8].

Кузьменко, В. Чорна та С. Островський зазначають, що питання правового регулювання діяльності штучного інтелекту вимагає комплексного підходу, який би забезпечував не тільки захист прав людини та суспільних інтересів, але й сприяв подальшому розвитку та інтеграції інноваційних технологій. Впровадження правового регулювання штучного інтелекту, на їх думку, є критично важливим для забезпечення його безпечного та етичного використання [3, с. 177].

З такою думкою варто погодитись, адже етичні норми не є загальнообов'язковими, тому питання використання технології штучного інтелекту повинні бути врегульовані саме за допомогою норм права.

В. Бойко справедливо зазначає, що штучний інтелект нині стає невід'ємною складовою сучасного світу, проникаючи в різні сфери, зокрема публічне управління та адміністрування. Завдяки своїй здатності обробляти великі обсяги даних та розв'язувати складні завдання, штучний інтелект може відзначитися значним підвищенням ефективності у процесі ухвалення рішень у цих галузях. Проте швидкий технологічний розвиток штучного інтелекту вимагає відповідного правового регулювання, спрямованого на його ефективне та етичне використання. У зв'язку з тим, що в Україні поки не існує спеціалізованого законодавства у цій області, важливо вивчити міжнародний досвід та використовувати його при формуванні вітчизняного законодавства [1, с. 23].

Таким чином, науковці звертають окрему увагу на необхідність правового врегулювання використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління та адміністрування.

Н. Максіменцева та М. Максіменцев за результатами дослідження ролі штучного інтелекту у публічному управлінні зазначають, що держави повинні вирішити, як вони хочуть управляти новими ризиками порівняно

з перевагами, які надають цифрові технології для сприяння належному врядуванню, ефективному високотехнологічному державному управлінню та потенціалу ефективних у часі та економічності послуг, які несе штучний інтелект, оскільки він доступний для застосування у масштабах і потребах на розсуд кожної окремої державної влади [9].

Отже, науковці підкреслюють важливість свободи вибору у використанні інструментарію технології штучного інтелекту. Суб'єкти владних повноважень, які діють на підставі, на виконання та у відповідності до законів, водночас повинні мати певні дискреційні повноваження щодо використання або невикористання технології штучного інтелекту в процесі здійснення публічного управління та адміністрування суспільних відносин.

О. Сяська, О. Поліщук та О. Савченко вірно зазначають, що в сучасному цифровому суспільстві, що швидко розвивається, впровадження нових інформаційних технологій в систему публічного управління є важливим кроком у напрямку поліпшення якості публічних послуг та забезпечення ефективної взаємодії між владою, громадянами і бізнесом. Це дозволить створити прозоре та ефективне публічне управління, яке буде відповідати потребам сучасного суспільства. Поєднання технологій блокчейну, штучного інтелекту з електронним урядуванням дозволить змінити спосіб функціонування уряду, підвищити ефективність державного апарату, зробити публічне управління більш прозорим, оперативним, інноваційним та відкритим для взаємодії з громадянами [10, с. 161–162].

Отже, технологія штучного інтелекту покликана суттєво оптимізувати, удосконалити механізм електронного урядування, вивести його на якісно новий рівень сервісу, зробити його максимально неупередженим та прозорим.

В Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні зазначено, що впровадження інформаційних технологій, частиною яких є технології штучного інтелекту, є невід'ємною складовою розвитку соціально-економічної, науково-технічної, оборонної, правової та іншої діяльності у сферах загальнодержавного значення. Відсутність концептуальних засад державної політики в галузі штучного інтелекту не дозволяє створювати та розвивати конкурентоспроможне середовище в зазначених сферах діяльності [11].

Водночас в Європейському Союзі 01 серпня 2024 року набув чинності схвалений Європейським парламентом і Радою ЄС Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act, AI Act). Вказаний Закон надає розробникам і користувачам систем чіткі вимоги та зобов'язання щодо конкретного використання штучного інтелекту, одночасно зменшуючи адміністративний і фінансовий тягар для бізнесу [12].

Зазначений загальноєвропейський закон про штучний інтелект, враховуючи мету України набути повноправного членства в ЄС, є основою для розробки національного законодавства у даній сфері суспільних відносин.

Крім того, слід згадати Конвенцію Ради Європи про доступ до офіційних документів (Конвенція Тромсе), яка разом з міжнародними стандартами відкритих даних створюють правову основу для накопичення офіційної інформації у машиночитаних форматах для цілей електронного урядування та розвитку штучного інтелекту. Конвенція Тромсе набула чинності в грудні 2020 року та стала першим юридично обов'язковим міжнародним документом, який закріплює право кожного без дискримінації на доступ до офіційної інформації, що збирають та створюють суб'єкти владних повноважень [13].

Окрему увагу слід приділити практичним аспектам використання технології штучного інтелекту в діяльності органів публічної адміністрації. Реальні приклади практичного застосування технології штучного інтелекту у сфері публічного управління розміщені на Єдиному порталі державних послуг «Дія» [14].

Так, на порталі зазначається, що наявність відкритих державних даних – перша передумова до використання можливостей штучного інтелекту для покращення якості державних послуг, підвищення ефективності державного управління в цілому. Наприклад, Government AI Readiness Index оцінює готовність до впровадження штучного інтелекту в публічних сервісах. Індекс включає три основні компоненти: урядову політику, спроможність технологічного сектору, потенціал даних та інфраструктури [14].

Крім того, на порталі зазначено, що Україна – одна з лідерів Східної Європи за рівнем упровадження технологій штучного інтелекту в корпоративному секторі. У 2020 році Україна посідала 57 місце серед 172 країн за Індексом готовності уряду до впровадження штучного інтелекту (Government AI Readiness Index). Найвищу оцінку Україна отримала за доступність та репрезентативність даних, що є результатом успішного впровадження політики відкритих даних протягом останніх 5 років.

Алгоритми штучного інтелекту використовуються в Україні для роботи з відкритими даними судового реєстру, моніторингу стану довкілля та виявлення ризиків у публічних закупівлях [14].

Наприклад, WINCOURT – модуль автоматичного аналізу на платформі Суд на долоні. Він оцінює подібність судових документів, які завантажує користувач, до тих, на основі яких були вже вирішені подібні справи, та надає прогноз стосовно успішності їх розгляду; Verdictum PRO – сервіс з аналогічним функціоналом та спеціалізацією на господарському судочинстві; DeepGreen Ukraine – сервіс моніторингу лісових насаджень, що використовує відкриті супутникові знімки та дані Держлісагентства для виявлення незаконних вирубок; платформа DOZORRO розробляє модель машинного навчання для виявлення ризикових закупівель. Зі штучним інтелектом DOZORRO громадські активісти зможуть значно швидше виявляти «зраду» в закупівлях та звертатися до контролерів та правоохоронних органів [14].

Отже, перед національними органами публічної адміністрації відкриваються широкі перспективи використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління та адміністрування суспільних відносин.

Серед основних напрямів використання технології штучного інтелекту при організації та здійсненні електронного урядування слід виділити наступні:

– використання алгоритмів штучного інтелекту в чат-ботах органів публічної адміністрації при спілкуванні з громадянами, що проявляється в генерації штучним інтелектом відповідей на найбільш поширені питання;

– використання технології штучного інтелекту в процесі надання адміністративних послуг в цифровому форматі (в режим онлайн), коли алгоритми штучного інтелекту самостійно перевіряють правильність оформлення поданого звернення (заяви) громадянина, проводять верифікацію поданих заявником документів, відповідають на питання, пов'язані із послугою, генерують остаточну відповідь та текст документу, який оформлюється;

– використання інструментарію технології штучного інтелекту в процесі нормотворчості та законопроєктної роботи – генерація текстів проєктів законів та підзаконних нормативно-правових актів з використанням запропонованих вихідних даних та з урахуванням чинників, які впливають на певні суспільні відносини, а також мети правового регулювання (сформульованих замовником завдань);

– використання технології штучного інтелекту в процесі тлумачення норм права та правозастосування шляхом генерації текстів актів застосування норм права та судових рішень;

– використання алгоритмів штучного інтелекту для формування стратегічних планів, концепцій реформування системи органів публічної адміністрації в цілому та окремих інституцій;

– використання технології штучного інтелекту у правоохоронній діяльності, зокрема, для здійснення контролю дотримання правил дорожнього руху, розшуку правопорушників за зовнішніми ознаками з використанням штучним інтелектом мережі камер зовнішнього відеоспостереження, формування фотороботу правопорушникам за спогадами потерпілого тощо.

Наведений перелік перспективних напрямів використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління та адміністрування суспільних відносин звичайно не є вичерпним, адже штучний інтелект є системою, що здатна до самонавчання та самовдосконалення за заданими алгоритмами, тому у перспективному законі України «Про штучний інтелект» доцільно регламентувати всі можливі аспекти використання технології штучного інтелекту, включаючи її використання в процесі організації та здійснення електронного урядування.

Ключову роль у впровадженні технології штучного інтелекту в електронне урядування

відіграє Міністерство цифрової трансформації України. Так, у відповідності до Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856, Мінцифри є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики: у сферах цифровізації, цифрового розвитку, цифрової економіки, цифрових інновацій та технологій, робототехніки та роботизації, електронного урядування та електронної демократії, розвитку інформаційного суспільства, інформатизації; у сфері впровадження електронного документообігу; у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян; у сферах відкритих даних, публічних електронних реєстрів, розвитку національних електронних інформаційних ресурсів та інтероперабельності, електронних комунікацій та радіочастотного спектра, розвитку інфраструктури широкосмугового доступу до Інтернету, електронної комерції та бізнесу; у сфері надання електронних та адміністративних послуг; у сферах електронної ідентифікації та електронних довірчих послуг; у сфері розвитку ІТ-індустрії; у сфері розвитку та функціонування правового режиму Дія Сіті; у сфері хмарних послуг; у сфері організації та проведення азартних ігор та лотерейній сфері [15].

Також Мінцифри здійснює заходи щодо створення та забезпечення функціонування інформаційно-комунікаційної системи для автоматизації центрів надання адміністративних послуг «Вулик»; забезпечує впровадження необхідної технологічної інфраструктури для організації взаємодії інтегрованих інформаційних систем та/або інформаційних систем операторів та спільного використання користувачами реєстрової інформації.

Крім того, Міністерство цифрової трансформації України бере участь у забезпеченні розвитку віртуальних активів, блокчейну та токенізації, штучного інтелекту [15].

Отже, саме Мінцифри у відповідності до його ролі в механізмі органів публічної адміністрації напрацьовує політику для впровадження штучного інтелекту в роботу держави.

Висновки. Проведене дослідження актуальних питань адміністративно-правового регулювання використання технології штучного інтелекту в процесі організації та здійснення електронного урядування дозволило сформулювати висновок про те, що використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління потребує детального правового врегулювання, адже штучний інтелект може бути використаний для формування (формулювання) рішень органів публічної адміністрації, які впливають на права і законні інтереси фізичних та юридичних осіб. Штучний інтелект, зокрема, може стати автором тексту законопроекту, постанови уряду, наказу міністра, тексту судового рішення тощо, тому результат такої творчості обов'язково має проходити правову експертизу за участю юристів та фахівців у відповідній сфері суспільних знань. Відповідно, адміністративні послуги, надані фізичним або юридичним особам з використанням технології штучного інтелекту, обов'язково повинні перевірятися на відповідність чинному національному законодавству (включаючи дотримання принципу належного урядування) суб'єктом владних повноважень або відповідним спеціалістом органу публічної адміністрації.

Таким чином, актуальною є необхідність розробки та прийняття окремого закону «Про штучний інтелект», яким будуть врегульовані всі основні питання використання технології штучного інтелекту у різних сферах суспільних відносин, включаючи електронне урядування. Крім того, більш детальне правове регулювання використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління необхідно здійснити на рівні постанови Кабінету Міністрів України або наказу Міністерства цифрової трансформації України.

Необхідність визначення та формулювання конкретних пропозицій щодо перспективних напрямів використання технології штучного інтелекту у сфері публічного управління обумовлює перспективність подальшого дослідження даної теми.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бойко В.В. Правове регулювання штучного інтелекту: міжнародний досвід. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2024. Том 35 (74) № 2. С. 23–29.

2. Кожухар О.Г. Правове регулювання систем штучного інтелекту в ЄС: передумови, сучасний стан та перспективи. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки.* 2024. Том 13. С. 65–74.

3. Кузьменко О.В., Чорна В.Г., Островський С.О. Правове регулювання запровадження та використання штучного інтелекту. *Київський часопис права.* 2024. № 1. С. 173–177.

4. Куракін О.М., Скрябін О.М. Особливості правового регулювання використання штучного інтелекту в Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Право».* 2023. Вип. 36. С. 36–42.

5. Муравська Ю., Сліпченко Т. Правове регулювання штучного інтелекту в Україні та світі. *Актуальні проблеми правознавства.* 2024. № 1 (37). С. 188–195.

6. Позова Д.Д. Перспективи правового регулювання штучного інтелекту за законодавством ЄС. *Часопис цивілістики.* 2017. Вип. 27. С. 116–120.

7. Співак О.М. Правові засади регулювання штучного інтелекту в Україні та Польщі. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 4. С. 815–817.

8. Конституція України від 28.06.1996. Дата оновлення: 01.01.2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 17.01.2025).

9. Максіменцева Н.О., Максіменцев М.Г., Штучний інтелект у публічному управлінні: переваги цифрових технологій та загрози суверенному інформаційному простору. *Електронний журнал «Державне управління: удосконалення та розвиток».* 2024. № 2. URL: https://www.researchgate.net/publication/378525811_STUCNIJ_INTELEKT_U_PUBLICNOMU_UPRAVLINNI_PEREVAGI_CIFROVIH_TEHNOLOGIJ_TA_ZAGROZI_SUVERENNOMU_INFORMACIJNOMU_PROSTORU

10. Сяська О.В., Поліщук О.Ю., Савченко О.Р. Нові інформаційні технології в публічному управлінні: проблеми та перспективи. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування.* 2024. № 1. Том 35 (74). С. 157-163. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2024/1_2024/29.pdf

11. Про схвалення Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні: розпорядження КМУ від 2 грудня 2020 р. № 1556-р. Дата оновлення: 29.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-%D1%80#Text (дата звернення: 02.09.2024).

12. Набув чинності Європейський закон про штучний інтелект. Про основні вимоги та зобов'язання при використанні штучного інтелекту. Міжнародні відносини. Liga zakon. Бізнесу. 08 серпня 2024 р. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/229699_nabuv-chinnost-vropeyskiy-zakon-pro-shtuchniy-ntelekt-pro-osnovn-vimogi-ta-zobovyazannya-pri-vikoristann-shtuchnogo-ntelektu (дата звернення: 02.09.2024).

13. Конвенція Тромсе як основа цифрового урядування та штучного інтелекту. Національна асоціація адвокатів України. URL: https://unba.org.ua/news/9570-konvenciya-tromse-yak-osnova-cifrovogo-uryaduvannya-ta-shtuchnogo-intelektu.html

14. Як штучний інтелект використовується у сфері відкритих даних? Портал «Дія». URL: https://diia.data.gov.ua/info-center/aiod

15. Положення про Міністерство цифрової трансформації України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 18 вересня 2019 р. № 856. Дата оновлення: 01.06.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/856-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 07.11.2024).

УДК 342. 9.534
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-21

Приходько В. І.,
аспірант
Київського університету інтелектуальної власності та права
https://orcid.org/0009-0003-0313-328X

ПОНЯТТЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ

THE CONCEPT OF PUBLIC ADMINISTRATION OF FORENSIC EXAMINATIONS IN THE FIELD OF INTELLECTUAL PROPERTY IN UKRAINE

У статті визначено, що публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні – це система організаційно-правових заходів, спрямованих на забезпечення належного функціонування механізмів експертного оцінювання об'єктів інтелектуальної власності в рамках судових процесів, вона охоплює нормативно-правове регулювання, координацію діяльності державних органів, експертних установ та спеціалістів, а також моніторинг і контроль якості проведення експертиз відповідно до стандартів та норм, визначених законодавством України. Ця діяльність забезпечує об'єктивність, професійність та достовірність результатів експертиз, що є основою для ухвалення справедливих судових рішень у справах, пов'язаних з інтелектуальною власністю. Публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні є важливим елементом механізму державного управління, спрямованого на забезпечення ефективного захисту прав, свобод та інтересів суб'єктів інтелектуальної власності. Аналіз концепцій, викладених у наукових джерелах, дозволяє сформулювати такі ключові положення: – публічне адміністрування, як зазначає є формою реалізації публічної влади через адміністративну діяльність, яка спрямована на задоволення публічного інтересу. У сфері судових експертиз це проявляється у забезпеченні належної організації, регулювання та контролю проведення експертиз; публічне адміністрування охоплює функції охорони, захисту, контролю та правозастосування, що є основою для забезпечення правомірної та ефективної діяльності суб'єктів у сфері інтелектуальної власності; – судові експертизи, спрямовані на дослідження специфічних для цієї сфери об'єктів, таких як літературні, художні твори, винаходи, торговельні марки, програмне забезпечення тощо. Експертизи забезпечують об'єктивність у вирішенні питань, що потребують спеціальних знань; – основними завданнями експертизи є визначення властивостей, вартості об'єктів інтелектуальної власності, оцінка збитків та аналіз економічних операцій щодо цих об'єктів; – публічне адміністрування у цій сфері включає діяльність державних органів і експертних установ.

Ключові слова: *публічне адміністрування, судова експертиза, інтелектуальна власність, державне управління, права та свободи, охорона інтелектуальної власності, об'єкти інтелектуальної власності, нормативно-правове регулювання, експертна діяльність, авторське право.*

The article defines that public administration of judicial expertise in the field of intellectual property in Ukraine is a system of organizational and legal measures aimed at ensuring the proper functioning of mechanisms for expert evaluation of intellectual property objects within the framework of legal proceedings, it covers regulatory and legal regulation, coordination of the activities of state bodies, expert institutions and specialists, as well as monitoring and quality control of expertise in accordance with the standards and norms defined by the legislation of Ukraine. This activity ensures objectivity, professionalism and reliability of the results of expertise, which is the basis for making fair court decisions in cases related to intellectual property. Public administration of judicial expertise in the field of intellectual property in Ukraine is an important element of the state administration mechanism aimed at ensuring effective protection of the rights, freedoms and interests of intellectual property subjects. Analysis of the concepts set out in scientific sources allows us to formulate the following key provisions: – public administration, as noted, is a form of implementation of public power through administrative activities aimed at satisfying the public interest. In the field of forensic examinations, this is manifested in ensuring proper organization, regulation and control of the conduct of examinations; public administration covers the functions of protection, defense, control and law enforcement, which is the basis for ensuring the lawful and effective activities of subjects in the field of intellectual property; – forensic examinations aimed at stud-

© Приходько В. І., 2024

ying objects specific to this field, such as literary, artistic works, inventions, trademarks, software, etc. Examinations ensure objectivity in resolving issues requiring special knowledge; – the main tasks of the examination are to determine the properties and value of intellectual property objects, assess losses and analyze economic transactions regarding these objects; – public administration in this area includes the activities of state bodies and expert institutions.

Key words: *public administration, forensic examination, intellectual property, public administration, rights and freedoms, intellectual property protection, intellectual property objects, regulatory and legal regulation, expert activity, copyright.*

Актуальність дослідження. Розвиток сучасного суспільства та економіки України невід'ємно пов'язаний із зростанням ролі інтелектуальної власності як одного з ключових елементів конкурентоспроможності держави на міжнародній арені. У зв'язку з цим забезпечення ефективного публічного адміністрування у сфері інтелектуальної власності стає важливим завданням, особливо у контексті судового захисту прав інтелектуальної власності.

Судові експертизи у сфері інтелектуальної власності є критично важливими для справедливого та об'єктивного розгляду справ у цій сфері. Проте, існують проблеми, пов'язані з правовим регулюванням, організацією та якістю таких експертиз, що вимагають удосконалення процесів адміністрування. В умовах інтеграції України до європейського правового простору постає необхідність адаптації нормативної бази та управлінських підходів до стандартів Європейського Союзу.

З огляду на вищезазначене, дослідження публічного адміністрування процесу проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні є актуальним. Воно спрямоване на виявлення прогалин у законодавстві та практиці, розробку рекомендацій щодо їх подолання, а також на забезпечення прозорості, ефективності та обґрунтованості рішень, які приймаються у сфері захисту прав інтелектуальної власності.

Наше дослідження має не лише теоретичне, але й практичне значення, оскільки результати можуть бути використані для вдосконалення процедур проведення судових експертиз і експертних досліджень в сфері інтелектуальної власності, покращення професійної підготовки судових експертів та підвищення рівня довіри до системи судового захисту прав інтелектуальної власності в Україні. Такий підхід сприятиме посиленню захисту прав інтелектуальної власності, що, у свою чергу, стимулюватиме інновації, інвестиції та загальний розвиток національної економіки.

Огляд останніх досліджень. До певних питань публічного адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні звертали в свою увагу вчені правники: Ю. Битяк, В. Галунько, В. Данілов, П. Діхтієвський, О. Дорошенко, О. Єщук, О. Клюєв, Н. Ковальова, Т. Коломоєць, С. Короєд, О. Костенко, П. Крайнєв, В. Курило, О. Кузьменко, П. Лютіков, Р. Мельник, О. Орлюк, Е. Сімакова-Єфремян, С. Сливка, С. Стеценко, Л. Тимощик, В. Федоренко, О. Ястремська та ін. Проте вони питання аналізованої нами проблематики безпосередньо не аналізували, а звертали свою увагу на більш загальні, спеціальні чи суміжні виклики.

Мета статті. Формування теоретико-методологічних засад і практичних рекомендацій щодо вдосконалення публічного адміністрування процесу проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні. Дослідження спрямоване на зміцнення правової та організаційної бази, що сприятиме справедливому вирішенню спорів у сфері інтелектуальної власності, підвищенню якості експертиз і забезпеченню довіри до судової системи.

Виклад основних положень. Публічне адміністрування за своєю природою спрямоване на досягнення остаточної мети механізму державного управління – ефективну реалізацію прав, свобод та охоронюваних законом інтересів. Діяльність людини, як носія прав та свобод, характеризується як правомірна та активна якщо відбувається безпосередня реалізація прав і свобод. А діяльність державних органів проявляється через здійснення функцій – охорони, захисту, контрольної, правозастосовної функції тощо [1].

Професор Галунько В., визначив термін «публічне адміністрування» як форму реалізації публічної влади – це адміністративна діяльність суб'єктів публічної адміністрації, яка є зовнішнім виразом реалізації завдань

(функцій) виконавчої влади, що здійснюється з метою задоволення публічного інтересу й негативно відмежовується від законодавчої судової та політичної діяльності [2].

Н. Кісіль, вважає що експертиза у сфері інтелектуальної власності досліджує специфічні саме для цього напряму судової експертизи об'єкти – об'єкти права інтелектуальної власності. У рамках певного виду експертизи вирішуються питання, що потребують застосування спеціальних знань для визначення властивостей, ознак, закономірностей створення й використання відповідних об'єктів інтелектуальної власності, їх вартості, завданих збитків та економічних операцій щодо цих об'єктів. При цьому поставлені питання не можуть виходити за межі компетенції експерта та стосуватися з'ясування правових питань, вирішення яких законом віднесено до компетенції суду, слідчого або іншої уповноваженої особи [3].

Таким чином, публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності є комплексною діяльністю, яка поєднує адміністративні, технічні, економічні та правові аспекти. Його основне завдання – забезпечити об'єктивність і якість експертних висновків, що слугують основою для прийняття справедливих судових рішень та захисту прав інтелектуальної власності в Україні.

Аналіз понять публічного адміністрування і судової експертизи у сфері інтелектуальної власності дозволяє зробити кілька ключових висновків. По-перше, публічне адміністрування слугує ефективним механізмом реалізації прав, свобод та законних інтересів громадян. Його основна мета полягає у забезпеченні захисту та охорони цих прав шляхом виконання відповідних функцій державними органами, як-от контрольна, правозастосовна та охоронна діяльність [4]. По-друге, визначення публічного адміністрування, запропоноване професором В. Галуньком, підкреслює його роль як форми адміністративної діяльності, що спрямована на задоволення публічного інтересу. Це визначення акцентує увагу на відмежуванні публічного адміністрування від інших видів діяльності державних органів, таких як законодавча чи судова. По-третє, специфіка судових експертиз у сфері інтелектуальної власності, полягає у застосуванні спеціальних знань для оцінки правових об'єктів цієї сфери. Судові експерти працюють виключно у межах своєї компетенції, вирішуючи технічні та економічні питання, які не перетинаються із функціями суду чи слідчого органу [5].

На нашу думку, публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні включає систему заходів, спрямованих на організацію, регулювання та контроль діяльності, пов'язаної з експертним дослідженням об'єктів права інтелектуальної власності для судових та адміністративних процедур, крім того воно спрямоване на створення умов для прозорого, об'єктивного та професійного проведення експертиз у сфері інтелектуальної власності, а також поєднує нормативно-правове регулювання, інституційну організацію та моніторинг якості, забезпечуючи ефективний захист прав суб'єктів права інтелектуальної власності та правову визначеність у судових процесах.

Для детального аналізу досліджуваної нами проблематики, слід здійснити аналіз чинного законодавства, тож згідно зі статтею 1 ЗУ «Про судову експертизу» судова експертиза – це дослідження на основі спеціальних знань у галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла тощо об'єктів, явищ і процесів з метою надання висновку з питань, що є або будуть предметом судового розгляду [6].

Відповідно до статті 57 Закону України «Про адміністративну процедуру», для з'ясування обставин справи та надання їм оцінки, що потребують спеціальних знань, адміністративний орган у випадках, передбачених законом, призначає експертизу з визначенням експерта чи експертної установи та питань експертизи. Експертиза може бути призначена адміністративним органом з власної ініціативи або за клопотанням особи. У випадках, передбачених законодавством, адміністративний орган за результатами оцінки висновку призначеної ним експертизи може призначити додаткову, повторну або комісійну експертизу [7].

Відповідно до вищезазначеного, публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні має забезпечити ефективну організацію, координацію та контроль за процесом експертного

дослідження, спрямованого на вирішення правових спорів, що виникають у цій галузі.

Вивчення положень законодавства, таких як стаття 1 Закону України «Про судову експертизу» та стаття 57 Закону України «Про адміністративну процедуру», дозволяє зробити кілька важливих висновків:

– судова експертиза є ключовим інструментом для вирішення спірних питань у судових та адміністративних процесах, що потребують спеціальних знань у різних галузях, зокрема в сфері інтелектуальній власності;

– законом передбачено механізм, за яким адміністративні органи можуть ініціювати проведення експертиз з власної ініціативи або на підставі клопотань зацікавлених осіб. Це дозволяє ефективніше вирішувати спори на досудових етапах, зменшуючи навантаження на суди; законодавство надає адміністративним органам право призначати додаткові, повторні або комісійні експертизи, що сприяє підвищенню об'єктивності та якості висновків експертів;

– у контексті інтелектуальної власності потрібні вузькоспеціалізовані знання, що висуває високі вимоги до кваліфікації експертів та створення спеціалізованих експертних установ.

Таким чином, удосконалення нормативно-правового регулювання судових експертиз, розвиток спеціалізованої інфраструктури та забезпечення високих етичних і професійних стандартів діяльності експертів є основними завданнями публічного адміністрування в цій сфері. Це сприятиме ефективному захисту прав інтелектуальної власності та підвищенню якості судових рішень.

Важливою проблемою у сфері наукового забезпечення стратегії інтелектуальної власності в університетах та науково-дослідних судово- експертних установах також є питання академічної гідності, чесності та справедливості. Як зазначає А. Мельниченко, є дві сторони проблеми академічної чесності. Перша – це порушення авторського права. За це передбачена юридична відповідальність. Але частіше, коли ми ведемо мову про академічну чесність, як зазначає науковець, то ми звертаємо увагу не на юридичні наслідки такого привласнення, а про морально-етичні, тобто про осуд людини, яка вдалася до таких дій, про засудження подібної поведінки як такої, яку академічна спільнота визнає ганебною. Таким чином, друга складова – морально-етична. Безумовно, це речі взаємопов'язані. І зазвичай університети в США приймають кодекси честі, які ґрунтуються на морально-етичних, а не на правових засадах [8; 9].

Крім того, водночас, не зважаючи на це, існує проблема, що ані дослідники, ані науково-дослідні установи не мають стимулу для комерціалізації результатів своїх досліджень. Відомо, що чинне українське законодавство з прав інтелектуальної власності досі є суперечливим. Досить часто центральна виконавча влада визначає себе власником результатів досліджень, що проводяться за рахунок державного фінансування. Більше того, велика кількість дослідників взагалі не звітує про результати своїх наукових досліджень перед адміністрацією університету або науково-дослідної установи. Відомі факти, що також деякі дослідники намагаються не оприлюднювати свої винаходи, таким чином приховуючи, а не ділячись їхніми інноваційними деталями. Крім того, вартість закордонного або вітчизняного патентування для деяких дослідників є проблематичною і взагалі неприйнятною. Також сьогодні фактично відсутня чітка законодавча база для створення на базі українських університетів інноваційних підприємств ("spin-off") [8; 10].

Аналіз світового досвіду державного регулювання процесу комерціалізації інтелектуальної власності та визначення перспективних ключових недоліків у цій сфері в Україні, дають підстави для визначення пріоритетних напрямів вдосконалення наукового забезпечення стратегії у сфері комерціалізації об'єктів інтелектуальної власності. Найважливішими серед них є: розробка чітких механізмів нормативно-правового регулювання, а саме прийняття Кодексу про інтелектуальну власність та Інноваційного кодексу України; поєднання науки з виробництвом, що передбачає аналіз ринку, фінансування впровадження об'єктів інтелектуальної власності; створення інфраструктури впровадження результатів науково-технічної діяльності у виробництво; створення спеціальних комплексних структур, до функцій яких би входило: проведення експерт-

ної оцінки їх комерційного потенціалу, дослідження кон'юнктури ринку, надання новітнім розробкам фінансової підтримки, просування об'єктів інтелектуальної власності на вітчизняні та іноземні ринки, запобігання несанкціонованому використанню та розповсюдженню об'єктів інтелектуальної власності; створення національної системи підготовки та підвищення кваліфікації спеціалістів з інтелектуальної власності [8; 11].

Відповідно до вище проаналізованого, можна визначити деякі аспекти вирішення актуальних проблем у сфері наукового забезпечення стратегії інтелектуальної власності в Україні:

– проблема академічної гідності має дві складові – юридичну (порушення авторських прав) та морально-етичну. Моральний осуд і формування академічної культури є важливими, але недостатніми без належного правового забезпечення. Світовий досвід, як-от запровадження кодексів честі у США, вказує на необхідність формування морально-етичних стандартів, які доповнюють юридичні норми;

– проблеми комерціалізації інтелектуальної власності в Україні чинне законодавство має численні суперечності, зокрема щодо визначення власників результатів досліджень, проведених за державні кошти. Відсутність стимулів для дослідників, висока вартість патентування та небажання оприлюднювати результати досліджень ускладнюють комерціалізацію інновацій.

Таким чином, ми вважаємо що для ефективної комерціалізації інтелектуальної власності та розвитку інноваційної діяльності необхідно:

– розробити чіткі нормативно-правові механізми, зокрема ухвалення Кодексу про інтелектуальну власність та Інноваційного кодексу;

– поєднати науку з виробництвом через аналіз ринку та фінансування впровадження розробок;

– заснувати національну систему підготовки спеціалістів з інтелектуальної власності.

Крім того, системний підхід до розвитку стратегії інтелектуальної власності в Україні має базуватися на поєднанні морально-етичних, правових, організаційних та економічних аспектів. Це сприятиме зміцненню академічної культури, стимулюванню інноваційної діяльності та забезпеченню конкурентоспроможності українських наукових установ.

Загалом, ефективність публічного адміністрування та проведення судових експертиз залежить від узгодженості нормативної бази, підготовленості експертів і їх здатності вирішувати завдання, поставлені перед ними, без виходу за межі компетенції. Ця система потребує подальшого вдосконалення для забезпечення прозорості й об'єктивності процедур у контексті європейських стандартів.

Висновок. Отже, публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні – це система організаційно-правових заходів, спрямованих на забезпечення належного функціонування механізмів експертного дослідження об'єктів права інтелектуальної власності в рамках судових процесів, вона охоплює нормативно-правове регулювання, координацію діяльності державних органів, експертних установ та спеціалістів, а також моніторинг і контроль якості проведення експертиз відповідно до стандартів та норм, визначених законодавством України. Ця діяльність забезпечує об'єктивність, професійність та достовірність результатів експертиз, що є основою для ухвалення справедливих судових рішень у справах, пов'язаних з інтелектуальною власністю.

Таким чином, публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні є важливим елементом механізму державного управління, спрямованого на забезпечення ефективного захисту прав, свобод та інтересів суб'єктів інтелектуальної власності. Аналіз концепцій, викладених у наукових джерелах, дозволяє сформулювати такі ключові положення:

– публічне адміністрування, як зазначає є формою реалізації публічної влади через адміністративну діяльність, яка спрямована на задоволення публічного інтересу. У сфері судових експертиз це проявляється у забезпеченні належної організації, регулювання та контролю проведення експертиз; публічне адміністрування охоплює функції охорони, захисту, контролю та правозастосування, що є основою для забезпечення правомірної та ефективної діяльності суб'єктів у сфері інтелектуальної власності;

– судові експертизи, спрямовані на дослідження специфічних для цієї сфери об'єктів,

таких як літературні, художні твори, винаходи, торговельні марки, програмне забезпечення тощо. Експертизи забезпечують об'єктивність у вирішенні питань, що потребують спеціальних знань;

– основними завданнями експертизи є визначення і оцінка властивостей об'єктів права інтелектуальної власності, оцінка розміру збитків від неправомірного використання та аналіз економічних операцій щодо цих об'єктів;

– публічне адміністрування у цій сфері включає діяльність державних органів і експертних установ. Ці суб'єкти виконують завдання з організації експертиз, контролю за їх якістю, підготовки кадрів та забезпечення дотримання законодавства;

– ефективне адміністрування у сфері судових експертиз забезпечує правову визначеність, захист прав інтелектуальної власності та сприяє розвитку інноваційної економіки.

Загалом, публічне адміністрування проведення судових експертиз у сфері інтелектуальної власності в Україні включає систему заходів, спрямованих на організацію, регулювання та контроль діяльності, пов'язаної з експертним дослідженням об'єктів права інтелектуальної власності для судових та адміністративних процедур, крім того воно спрямоване на створення умов для прозорого, об'єктивного та професійного проведення експертиз у сфері інтелектуальної власності, а також поєднує нормативно-правове регулювання, інституційну організацію та моніторинг якості, забезпечуючи ефективний захист прав суб'єктів права інтелектуальної власності та правову визначеність у судових процесах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бінько І. Публічне управління і публічне адміністрування: співвідношення понять. Вісник АПСВТ. 2020. № 3–4. URL: https://www.socosvita.kiev.ua/sites/default/files/Visnyk_3-4_2020-41-47.pdf

2. В. Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О. та ін Адміністративне право України. Повний курс. Підручник. Видання третє. Херсон. *ОЛДІ-ПЛЮС.* 2020. 584 с.

3. Кісіль Н. Сутність і зміст судово-експертної діяльності у сфері інтелектуальної власності. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2015. Вип. 15. С. 346–354. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpsek_2015_15_47

4. Науменко С., Золота Л. Особливості судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності в Україні та за кордоном. Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. 2021. № 1. С. 223–235. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2021.25.

5. Федоренко В., Адлер О., Тимощик Л. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності в Україні. НДЦСЕ судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ. *Видавництво Ліра-К*. 2022. 196 с.

6. Про судову експертизу. Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1994. № 28. ст. 232.

7. Про адміністративну процедуру. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2023. № 15. ст. 50.

8. Біленчук П., Малій М. Концептуальні засади стратегії судово-експертних досліджень з питань інтелектуальної власності. Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності ("Крайнєвські читання"): Матер. ІІІ Міжнар. наук.-практ. конф. (12 грудня 2019 р. м. Київ); за ред. акад. НАПрН України О.В. Скрипнюка і проф. В.Л. Федоренка. НДЦСЕ судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту. Київ. *Видавництво Ліра-К.* 2019. 232 с. С. 27–40.

9. Мельниченко А. Політика академічної чесності: досвід університетів США. 2019. URL: http://kpi.ua/code-info.

10. Строгілопулос Джордж, Румпф Гудрун. Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. Том 3. Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів. Київ. *Фенікс.* 2011. 76 с.

11. Дєгтяр А., Гончаренко М. Зарубіжний досвід державного регулювання процесу комерціалізації інтелектуальної власності. 2020. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/ebook/db/2013-2/doc/4/01.pdf.

УДК 342.9:347.961
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-22

Розсоха С. С.,
кандидат юридичних наук,
старший науковій співробітник
Науково-дослідного інституту публічного права
https://orcid.org/0000-0001-6039-3174

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ

THE ARTICLE REVEALS THAT THE LEGAL SUPPORT OF NOTARIAL ACTIVITIES IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW SERVES AS A KEY ELEMENT IN MAINTAINING THE STABILITY OF LEGAL RELATIONS IN SOCIETY

У статті розкрито, що правове забезпечення нотаріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану, яке виступає ключовим елементом підтримання стабільності правових відносин у суспільстві. Основними ознаками цього процесу є забезпечення захисту прав громадян, адаптація правових норм і процедур до надзвичайних умов, а також впровадження сучасних інструментів і технологій для спрощення нотаріальної діяльності. У цьому контексті нотаріуси виступають гарантами правових відносин, забезпечуючи правовий супровід для військовослужбовців, переселенців та інших осіб, що постраждали від війни. Їхня діяльність спрямована на реалізацію спадкових, майнових прав громадян та підтримання довіри до правової системи. Доведено, що серед ключових гарантій правового забезпечення виділяється нормативна база, що включає Закон України «Про нотаріат» та спеціальні акти, адаптовані до умов воєнного стану. Вони регламентують роботу нотаріусів навіть у зонах бойових дій, передбачаючи використання електронних реєстрів та інших інструментів для підтвердження законності правочинів. Особливе значення має впровадження спрощених процедур для оформлення спадщини, майнових прав та забезпечення доступу до послуг у складних умовах. Суб'єктами правового регулювання є Міністерство юстиції України, органи місцевого самоврядування, громадські організації та фізичні особи. Значну увагу приділено електронному регулюванню, що включає використання електронних реєстрів та розвиток документообігу, що зменшує фізичні контакти та забезпечує безперервність роботи нотаріусів. Підтримка суб'єктів нотаріальної діяльності реалізується через організацію навчання та надання допомоги для виконання їхніх обов'язків у кризових умовах. Головною метою правового забезпечення є створення умов для безперебійного функціонування нотаріату, захист прав громадян і збереження стабільності правових відносин навіть у найскладніших обставинах.

Ключові слова: *забезпечення, нотаріальна діяльність, нотаріус, правові відносини, захист прав громадян, інструменти і технології, гарантії, військовослужбовці, переселенці, зони бойових дій, електронні реєстри, правова процедура, суб'єкти правового регулювання, документообіг, стабільність правових відносин.*

The main features of this process include ensuring the protection of citizens' rights, adapting legal norms and procedures to extraordinary conditions, and introducing modern tools and technologies to simplify notarial activities. In this context, notaries act as guarantors of legal relations, providing legal support to military personnel, internally displaced persons, and others affected by the war. Their activities focus on the implementation of inheritance, property rights, and maintaining trust in the legal system. It has been demonstrated that among the key guarantees of legal support is the normative framework, which includes the Law of Ukraine "On Notariat" and special acts adapted to the conditions of martial law. These acts regulate the work of notaries even in combat zones, providing for the use of electronic registers and other tools to confirm the legality of transactions. Particular importance is given to the introduction of simplified procedures for the registration of inheritance and property rights and ensuring access to services under challenging conditions. The subjects of legal regulation include the Ministry of Justice of Ukraine, local self-government bodies, public organizations, and individuals. Significant attention is paid to electronic regulation, which encompasses the use of electronic registers and the development of document flow, reducing physical contact and ensuring the uninterrupted work of notaries. Support for notarial activity subjects is implemented through the organization of training and providing assistance for fulfilling their duties under crisis conditions. The primary goal of legal support is to create conditions

© Розсоха С. С., 2024

for the uninterrupted functioning of the notariat, the protection of citizens' rights, and the preservation of the stability of legal relations even under the most challenging circumstances.

Key words: *combat zones, document flow, electronic registers, guarantees, internally displaced persons, legal procedure, legal relations, legal support, military personnel, notarial activities, notary, protection of citizens' rights, stability of legal relations, subjects of legal regulation, tools and technologies.*

Вступ. Науковий аналіз адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в умовах воєнного стану є вкрай актуальним, адже цей стан вимагає більш виваженої діяльності органів юстиції України, зокрема нотаріусів. Необхідність виваженого регулювання критеріїв допуску нотаріусів до спеціалізованих дій та моніторингу їхньої діяльності є особливо важливою в межах електронного врядування та адміністративного контролю. Це дозволяє здійснювати науковий аналіз меж та напрямів удосконалення законодавства, розкривати методики адаптації нотаріальної діяльності до умов кризових ситуацій, а також забезпечувати дотримання прав громадян та інтересів держави в умовах воєнних викликів. Крім того, з'ясування українського досвіду може стати цінним для його застосування іншими державами у подібних умовах. Дослідження має враховувати чинні нормативні акти, зокрема Постанову Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року № 164 [1] та Закон України «Про нотаріат» від 2 вересня 1993 року № 3425-XII [2], інтегруючи їх у загальну концепцію адміністративно-правового регулювання для забезпечення правового порядку та безпеки в суспільстві в умовах російсько-української війни.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії права чинного законодавча розкрити поняття та ознаки правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну.

Огляд останні досліджень. Нотаріальну діяльність з позиції права системно вивчали у своїх наукових роботах такі вчені, як Т. Білоус, В. Бусел, М. Глобінець, Н. Гриців, А. Гуледза, Г. Гулєвська, Л. Данюк, А. Денисова, М. Долинська, К. Досінчук, Е. Женеску, Д. Журавльов, Р. Ігонін, Н. Ільєва, Н. Карнарук, У. Кінаш, С. Ковальчук, І. Когутич, О. Косілова, О. Костюченко, О. Красногор, Т. Курило, Я. Лазур, О. Мартинюк, І. Орловська, У. Палієнко, В. Сірко, В. Тищенко, В. Черниш, О. Чудний, К. Федорова та ін. Однак, враховуючи чинні проблеми, які виникають у нотаріаті внаслідок повномасштабного російського терористичного вторгнення подальший науковий аналіз їх правового забезпечення є надзвичайно важких умовах надзвичайного стану.

Виклад основних положень. Тлумачний словник сучасної української мови слово «забезпечити» вживає у трьох значеннях: надавати щось у достатній кількості, задовольняючи потреби когось чи чогось; створювати необхідні матеріальні умови для існування; створювати стабільні та надійні умови для реалізації чогось; гарантувати виконання певних обов'язків чи дій; охороняти, захищати когось чи щось від потенційної небезпеки [3, с. 375]. У контексті діяльності нотаріату в умовах воєнного стану ці значення розкриваються особливо яскраво, оскільки забезпечення безперебійного функціонування цієї системи є критично важливим для правової стабільності та захисту прав громадян.

Отже, з урахуванням енциклопедичних знань забезпечення нотаріальної діяльності включає створення належних умов щодо захисту від потенційних ризиків, досягнення безперервності роботи системи нотаріату та правової стабільності юстиції у кризових умовах воєнного стану.

Оскільки забезпечення насамперед розглядається як фактичне створення умов для існування, функціонування чи гарантування певних явищ, не дивно, що перші юридичні тлумачення поняття «забезпечення» пов'язані з однією з найбільш важливих правових сфер – правами людини. У контексті прав людини найбільшу актуальність набувають не аспекти їхнього проголошення, закріплення чи навіть нормативного регулювання, а саме проблема їхньої реальної гарантії та ефективного забезпечення [4, с. 38]. У період російського вторгнення особлива увага приділяється реальній імплементації цих прав, що значною мірою залежить від діяльності нотаріусів, які залишаються гарантом правових відносин навіть у кризових умовах.

Поняття «правове забезпечення» у двох ключових аспектах: по-перше, як діяльність, що здійснюється державними органами, громадськими інституціями, посадовими особами й громадянами для створення найкращих умов реалізації правових норм, забезпечення правомірного виконання прав і свобод; по-друге, як кінцевий результат такої діяльності, що проявляється в реальній імплементації правових приписів та можливостей [5, с. 60]. У воєнний час ці аспекти виявляються у необхідності забезпечення нотаріального супроводу спадкових, майнових та інших правочинів, навіть у зонах бойових дій чи тимчасової окупації.

В. Сірко описує правове забезпечення як системний процес, що здійснюється державою через правові норми, приписи, засоби й заборони для впорядкування суспільних відносин, юридичного закріплення, охорони, реалізації, захисту та відновлення прав і законних інтересів відповідних суб'єктів [6]. Цей процес особливо актуальний у контексті воєнного стану, коли нотаріуси мають виконувати функції забезпечення прав громадян в умовах обмеженого доступу до правової інфраструктури.

Як доводить в своїй статті О. Косілова правове забезпечення забезпечення конституційних прав і свобод в адміністративно-правовому аспекі забезпечення прав і свобод людини передбачає створення системи юридичних, організаційних, інституційних та ресурсних умов, які сприяють ефективній реалізації та захисту прав і свобод. Елементи правового забезпечення включають нормативно-правову базу, юридичні факти, акти реалізації та акти застосування права. Суб'єктами забезпечення прав і свобод виступають органи виконавчої влади, місцевого самоврядування, громадські об'єднання, навчальні заклади, підприємства, правоохоронні органи та інші установи, діяльність яких пов'язана із забезпеченням прав і свобод громадян [7].

О. Костюченко трактує правове забезпечення як безперервний процес діяльності суб'єктів права, що реалізується в межах їхньої компетенції та спрямований на створення правових умов шляхом закріплення, реалізації, гарантування, охорони та захисту прав і свобод осіб і груп [8, с. 15]. У сучасних умовах ця діяльність охоплює також забезпечення роботи нотаріату як ключового інструменту правової допомоги, особливо для військовослужбовців, переселенців і постраждалих від війни.

Я. Лазур зазначає, що правове забезпечення – це діяльність держави, яка за допомогою правових норм, приписів і різних правових засобів спрямована на впорядкування суспільних відносин, їх юридичне закріплення, охорону, реалізацію та розвиток [9, с. 393]. У рамках нотаріальної діяльності це означає забезпечення можливості для громадян реалізовувати свої майнові та спадкові права, навіть у надзвичайних умовах.

Правове забезпечення організації та діяльності нотаріату, як переконує К. Досійчук, передбачає створення та нормативне закріплення комплексу гарантій, реалізація яких здійснюється через діяльність органів державної влади [10, с. 206–212]. У воєнний час ці гарантії стають основою для підтримання довіри до державних інститутів, зокрема через можливість вчинення нотаріальних дій у кризових умовах.

Отже, правове забезпечення нотаріальної діяльності в Україні в умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну характеризуються наступними ознаками:

– захистом прав людини нотаріусами, які виступають гарантами правових відносин, особливо у кризові періоди. Їх ключова роль полягає в тому, що вони здійснюють супровід юридично значущих дій, правового захисту для військовослужбовців, переселенців та постраждалих, гарантування стабільності, в цілому, у галузі юстиції;

– нормативним забезпеченням нотаріальної діяльності в умовах воєнного стану є Закон України «Про нотаріат» та нормативні акти, які регламентують роботу нотаріусів в умовах воєнного стану, в першу чергу Закон України «Про правовий режим воєнного стану», який надає можливості нотаріусам: працювати навіть у зоні бойових дій; використання спеціальних інструментів для підтвердження законності правочинів, наприклад, електронних засобів реєстрації;

– гарантіями правового забезпечення є створення умов для нотаріального супроводу спадкових та майнових прав, захистом правових інтересів громадян через нормативне закрі-

плення особливих процедур, які враховують виклики російсько-української війни

– роллю нотаріусів у період російсько-української війни є те, що нотаріуси залишаються інструментом правової стабільності. Вони реалізують спадкові та майнові права громадян у кризових умовах, сприяють підтриманню довіри до державних інституцій;

– суб'єкти правового регулювання нотаріальної діяльності в період воєнного стану працюють у тісній взаємодії, забезпечуючи стабільність і доступність правових послуг навіть у складних умовах. Міністерство юстиції України відіграє ключову роль, організовуючи та контролюючи діяльність нотаріусів, адаптуючи процедури до надзвичайних обставин і впроваджуючи сучасні інструменти для їх реалізації. Органи місцевого самоврядування сприяють забезпеченню доступності нотаріальних послуг у регіонах, зокрема на евакуйованих територіях. Нотаріуси виконують практичну функцію реалізації спадкових, майнових та інших прав громадян, незважаючи на кризові умови. Громадські об'єднання та інші установи підтримують нотаріальну діяльність, зосереджуючи увагу на моніторингу дотримання прав громадян. Фізичні особи, взаємодіючи з нотаріусами та органами публічної адміністрації, реалізують свої права, сприяючи збереженню правового порядку в умовах воєнного стану.

– способи правового забезпечення нотаріальної діяльності в період воєнного стану спрямовані на адаптацію системи нотаріату до умов кризових обставин та збереження її функціональності. Отримання свідоцтва про зайняття нотаріальною діяльністю передбачає встановлення чітких вимог до осіб, які прагнуть здійснювати нотаріальну діяльність, враховуючи специфіку роботи в умовах війни. Охорона та захист прав громадян реалізуються через впровадження спрощених процедур оформлення спадщини та майнових прав, а також забезпечення доступу до нотаріальних послуг у прифронтових зонах завдяки мобільним групам чи дистанційним сервісам. Електронне регулювання охоплює використання електронних реєстрів, таких як Державний реєстр речових прав на нерухоме майно, для оперативного доступу до інформації, а також розвиток електронного документообігу, що зменшує фізичні контакти та забезпечує безперервність роботи. Державна підтримка суб'єктів нотаріальної діяльності включає організацію навчання з урахуванням специфіки роботи під час воєнного стану та надання необхідної допомоги нотаріусам, які виконують свої обов'язки в складних умовах.

Отже, правове забезпечення нотаріальної діяльності в Україні в умовах воєнного стану є системою юридичних заходів, спрямованих на адаптацію правових норм і процедур до кризових обставин для забезпечення стабільності правових відносин. Воно включає захист прав громадян, оптимізація процедур оформлення спадкових і майнових прав, використання електронних реєстрів та документообігу, а також нормативну підтримку, яку забезпечує Міністерство юстиції. Головною метою є створення умов для безперебійного функціонування нотаріату, підтримання правової стабільності та гарантування доступності послуг для громадян навіть у найскладніших умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Деякі питання нотаріату в умовах воєнного стану. Затверджена Постановою Кабінету Міністрів України від 28 лютого 2022 року, № 164. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 43.

2. Про нотаріат. Закон України від 2 вересня 1993 року № 3425-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 39. ст. 383.

3. Бусел В. Т. Великий тлумачний словник сучасної української мови. Київ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.

4. Ігонін Р. Проблема доктринального визначення поняття «адміністративно-правове забезпечення». Вісник Національної академії прокуратури України. 2015. № 2. С. 37–43.

5. Розсоха С. С. Наукові підходи до розкриття поняття адміністративно-правового забезпечення нотаріальної діяльності в Україні. Науковий вісник публічного та приватного права. Збірник наукових праць. Випуск 1, 2020. С. 30–36.

6. Сірко В. С. Поняття адміністративно-правового забезпечення волонтерської діяльності в Україні. Електронне наукове фахове видання з юридичних наук "Правова просвіта". 2018. № 8. URL: http://www.pravo.nayka.com.ua/pdf/8_2018/102.pdf.

7. Косілова О. І. Правове забезпечення конституційних прав і свобод: адміністративно-правовий аспект. Інформація і право. № 1(36), 2021. С. 151–158. URL: https://orcid.org/0000-0002-5574-3771.

8. Костюченко О. Є. Визначення поняття «правове забезпечення». Науковий вісник Національного університету державної податкової служби України. 2015. № 1 (68). С. 11–16.

9. Лазур Я. В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. Форум права. 2009. № 3. С. 392–398.

10. Досінчук К. Ф. Гарантії забезпечення діяльності нотаріату в Україні. Публічне право. 2014. № 3. С. 206–212.

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-23

Стефанчишен Р. В.,
доктор філософії в галузі права

НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ: ФОРМУВАННЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

NATIONAL SELF-IDENTIFICATION: FORMATION UNDER THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW

Стаття присвячена визначенню національної самоідентифікації та її формуванню в умовах дії правового режиму воєнного стану. Визначено, що національну самоідентичність можна розуміти у декількох значеннях з позиції її функціонального призначення: а) як фактор національної безпеки; б) як соціокультурний феномен; в) як генетичну матрицю; г) як умову збереження та зміцнення державного суверенітету; д) як чинник формування міжнародного образу держави; е) як основу для розвитку політичної нації; є) як чинник політичного процесу; ж) як егрегор реалізації творчої особистості; з) як складову національних традицій; и) як фактор національної та міжнародної безпеки; і) як підґрунтя стратегії національної стійкості України тощо. Беручи до уваги описану багатовимірність явища національної самоідентичності, останнє піддається тлумаченню з декількох підходів.

Акцентовано увагу на тому, що національну самоідентичність можна визначити як складне історичне явище. Встановлено, що зміст національної самоідентичності можна визначити через такі ключові ознаки, як: а) усвідомлення приналежності особи до певної нації; б) спільна історична пам'ять народу; в) наявність мовної єдності; г) спільні культурні цінності та традиції; д) єдність державної та національної символіки; е) територіальна прив'язаність; є) активна громадянська позиція та соціальна єдність. Сукупність даних ознак формують цілісну систему національної самоідентичності, шляхом збереження та розвитку нації у глобалізованому світі.

Зроблено висновок, що основи національної ідентичності містяться у нормативно-правових як національного, так і міжнародного значення, а також підкріплені рішеннями судів. Дані акти відіграють важливу роль стосовно захисту та утвердження національної самоідентичності, оскільки забезпечують правові механізми для збереження культурної, мовної та етнічної самобутності народів, закріплюючи фундаментальні права людини на ідентичність, громадянство, недискримінацію та вільне користування рідною мовою. За доцільне визначено подальше дослідження вироблення механізмів забезпечення сприйняття українським народом національної ідентичності.

Ключові слова: *національна самоідентифікація, правовий режим, воєнний стан, культурна самобутність, мова, релігія.*

The article is devoted to the definition of national self-identification and its formation under the conditions of the legal regime of martial law. It is determined that national self-identity can be understood in several meanings from the position of its functional purpose: a) as a factor of national security; b) as a socio-cultural phenomenon; c) as a genetic matrix; d) as a condition for preserving and strengthening state sovereignty; e) as a factor in forming the international image of the state; f) as a basis for the development of a political nation; g) as a factor of the political process; g) as an egregor of the realization of a creative personality; h) as a component of national traditions; i) as a factor of national and international security; i) as the basis of the strategy of national stability of Ukraine, etc. Taking into account the described multidimensionality of the phenomenon of national self-identity, the latter can be interpreted from several approaches.

Attention is focused on the fact that national self-identity can be defined as a complex historical phenomenon. It has been established that the content of national self-identity can be determined through such key features as: a) awareness of a person's belonging to a certain nation; b) common historical memory of the people; c) the presence of linguistic unity; d) common cultural values and traditions; e) unity of state and national symbols; f) territorial attachment; g) active civic position and social unity. The set of these features form a holistic system of national self-identity, through the preservation and development of the nation in a globalized world.

It is concluded that the foundations of national identity are contained in regulatory legal acts of both national and international significance, and are also supported by court decisions. These acts play an important role in protecting and affirming national identity, as they provide legal mechanisms for preserving the cultural, linguistic and ethnic identity of peoples, enshrining fundamental human rights to identity, citizenship, non-discrimination and free use of their native language. Further research into the development of mechanisms to ensure the perception of national identity by the Ukrainian people is considered appropriate.

Key words: *national self-identification, legal regime, martial law, cultural identity, language, religion.*

© Стефанчишен Р. В., 2024

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку суспільних відносин є ряд факторів, які юридично детермінують трансформацію основоположних засад правових регуляторів. Не виключенням є діючий в Україні правовий режим воєнного стану. Тривалий час, питання національної самоідентифікації не піднімалось і залишалось виключно теоретичним. Натомість з 24 лютого 2022 року, Українська держава функціонує в умовах воєнного стану. За таких умов, сутність правового режиму воєнного стану, його властивості та вплив на усталені управлінські регулятори мають бути доктринально опрацьованими з врахуванням фактору сприйняття суспільством своєї приналежності до української нації. Тому, обрана проблематика є актуальною та безумовно доречною.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань, що пов'язані із правовим режимом воєнного стану, особливо актуалізувалося із введенням такого режиму в Україні, проте завжди викликало науковий інтерес. Зокрема, такі питання стали предметом наукових робіт таких вчених як Ю. Битяк, Т. Василець, В. Гаращук, О. Костенко, С. Кузніченко, О. Кузьменко, П. Лютіков, О. Малько, В. Опришко, І. Паламар, С. Петров, М. Тищенко, В. Шишкін та ін. Проте, актуальність дослідження національної самоідентифікації та її формування в умовах дії правового режиму воєнного стану не втрачає своєї актуальності, з огляду на події, що відбуваються сьогодні.

Мета статті – дослідити національну самоідентифікації та її формування в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Явище національної ідентичності є доволі складним суспільним феноменом. Енциклопедія сучасної України надає визначення національній ідентичності шляхом ототожнення людиною себе із національною спільнотою, що відбувається на основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає у результаті сформованої системи уявлень щодо традицій, культури, мови, політики, а також прийняття групових норм і цінностей [1]. Представлене визначення яскраво демонструє, що національна ідентичність є явищем, формування якого відбувається та підтримується багатьма факторами, серед яких: спільна мова, що об'єднує націю та культурну спадщину; спільність звичаїв, традицій та мистецтва, що відображають особливості певного народу; усвідомлення спільного громадянства, прав та обов'язків тощо.

Аналіз наукової літератури наштовхує на думку, що національну самоідентичність можна розуміти у декількох значеннях з позиції її функціонального призначення: а) як фактор національної безпеки; б) як соціокультурний феномен; в) як генетичну матрицю; г) як умову збереження та зміцнення державного суверенітету; д) як чинник формування міжнародного образу держави; е) як основу для розвитку політичної нації; є) як чинник політичного процесу; ж) як егрегор реалізації творчої особистості; з) як складову національних традицій; и) як фактор національної та міжнародної безпеки; і) як підґрунтя стратегії національної стійкості України тощо. Беручи до уваги описану багатовимірність явища національної самоідентичності, останнє піддається тлумаченню з декількох підходів.

З позиції психологічного підходу, який акцентується на психічному житті людини [2, с. 7], національна самоідентичність постає як елемент особистісної ідентичності, що розвивається під соціалізації людини. Вона постає у вигляді результату засвоєння особою певної системи цінностей, традицій, мови та культури, які властиві його національній спільноті. Вперше теорія соціальної ідентичності теорія була висвітлена у роботах А. Тешфела та виявлялася шляхом усвідомлення особистістю своєї належності до певної соціальної групи і визнання емоційної значущості такої належності [3, с. 241]. На підтвердження такої думки О.Ю. Малинова стверджує, формування ідентичності особистості як явища має відбуватися в результаті декількох факторів: а) усвідомлення суспільного блага та цінностей суспільства; б) участі у політичному процесі та усвідомлення себе як суб'єкта політичного процесу; в) відмежування особою себе та своєї групи від носіїв іншої ідентичності [4, с. 78]. Тобто психологічний підхід дозволяє схарактеризувати національну самоідентичність як усвідомлення людиною своєї належності до певної нації, зокрема до української нації.

Соціокультурний підхід до розуміння національної самоідентичності тлумачить її через

виниклі історично спільні культурні традиції, мову, мистецтво, релігію, освіту тощо. У даному аспекті важливо не плутати культурну самоідентичність та національну. Як зазначає М.А. Козловець, оскільки для культурної ідентичності основною цінністю є спільність людей та їх культури, то для національної таку роль відіграє політична спільнота, яка прагне здобути суверенний статус або вже його здобула. Тобто, спільності мови, культури, етнічної ідентичності ще не досить, щоб претендувати на ідентичність національну, політично оформлену націю [5, с. 5]. Тобто національна самоідентичність формується не лише на основі спільної культури, мови, релігії, а й через спільні політичні цінності.

Розглядаючи політичні цінності, доцільно звернути увагу, що національна самоідентичність може бути описана також з політико-правового аспекту. Сюди відноситься те, яким чином держава забезпечує формування національної самоідентичності населення – реалізація державної політики щодо захисту і вживання мови, захист культури та культурної спадщини тощо. Історії відомий приклад впровадження заходів задля стимулювання національної самоідентичності населення – українізація 20-30-х років 20 століття. Під час даної програми радянської влади відбулося масове впровадження української мови в усі сфери життя суспільства (освіта, театр, література, кінематограф, мистецтво тощо), а українська культура звеличувалася та захищалася [6]. Даний підхід свідчить, що саме держава відіграє ключову роль у формуванні та підтримці національної самоідентичності, зокрема шляхом визначення курсу державної політики, яка може бути спрямована на захист і розвиток національної мови, популяризацію та охорону культури і культурної спадщини, освітню політику, яка сприяє збереженню національної свідомості громадян.

Важливим аспектом є дослідження нормативно-правових основ національної ідентичності. Насамперед звернемо увагу, що введення терміну «українська національна ідентичність» в науковий обіг відбулося шляхом прийняття Закону України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності», метою якого стало утвердження української національної ідентичності як складової забезпечення національної безпеки України. Законом українська національна ідентичність визначалася через наступні ознаки: а) самоусвідомлення та належність до нації; б) спільні державні та національні символи (герб, прапор, гімн), що є ознакою національної приналежності; в) спільні географічна та етносоціальна основа; г) усвідомлення спільного історичного минулого; д) спільні духовно-культурні цінності (мова, мистецтво, література, звичаї та традиції тощо) [7].

Чинним законодавством України передбачено чимало положень, якими засвідчено закріплення засад національної самоідентичності. Насамперед звернемо увагу на конституційні засади. Конституцією України закріплено статус державної мови, якою є українська (ст. 10), а також курс політики держави щодо розвитку та консолідації «української нації, її історичної свідомості, традицій і культури [8] (ст. 11)». Преамбула Основного Закону звертає увагу на право Українського народу на самовизначення. Окрім того, здійснюється визнання та захист прав національних меншин: ст. 10 гарантує вільний розвиток, використання і захист мов національних меншин України; ст. 11 стверджує стосовно розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; ст. 53 говорить про те, що представники національних меншин мають право навчатися рідною мовою [8]. Через захист прав національних менших держава гарантує національну ідентичність інших націй.

Наступними виступають засади, що знаходять вияв у поточних законах. Насамперед розглянемо Закон України «Про громадянство». Незважаючи на те, що даний Закон не містить згадки щодо забезпечення національної самоідентичності, проте шляхом вказівки, що громадянство України є правовим зв'язком між фізичною особою і Україною, що проявляється у взаємних правах та обов'язках [9], відбувається закріплення юридичного виразу національної ідентичності народу. Закон України «Про національні меншини (спільноти)» закріплює на державному рівні захист прав осіб, які ідентифікують себе з певною нацією

(що передбачає збереження мови, культури та традицій). Відповідно до статті 3, державою гарантується особам, які належать до національних меншин (спільнот), захист їхніх прав, свобод та охоронюваних законом інтересів відповідно до закону. Таким особами надається також можливість реалізації національної самоідентичності через участь у політичному, економічному та соціальному житті [10].

Як вже зверталося увагу вище, досить важливим аспектом забезпечення національної ідентичності є впровадження політики щодо захисту та поширення використання української мови населенням. Наразі використання української мови як державної передбачено Законом України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». Преамбула даного Закону передбачено декілька важливих положень, що характеризують місце та статус української мови: «…повноцінне функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя є гарантією збереження ідентичності української нації [11]»; «…українська мова є визначальним чинником і головною ознакою ідентичності української нації, яка історично сформувалася і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній території» [11].

На підтвердження такої позиції, у Рішенні Конституційного Суду України від 22 квітня 2008 року № 8-рп/2008 вказано, що статус української мови як державної виявляється як складова конституційного ладу держави поруч з її територією, столицею, державними символами (пункту 5 мотивувальної частини) [12].

Важливим аспектом національної самоідентичності є релігія, оскільки це є фактором впливу на культурні традиції та моральні цінності. В Україні, як у світській державі, законодавство гарантує свободу віросповідання, що дозволяє кожному громадянину самостійно визначати свої релігійні переконання. Оскільки держава Україна є світською державою, то жодна релігія не є визнана як обов'язкова. Як передбачено Конституцією України, кожна особа право на свободу світогляду і віросповідання, тобто особа може сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої (стаття 35) [8]. Вказане положення було підкріплено профільним Законом України «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» [13]. Окремо відмітимо те, що відсутність обов'язкової релігії на території України, так само як свобода віросповідання, дає змогу представникам національних меншин вільно відправляти свої релігійні культи, тим самим утверджуючи свою національну самоідентичність. Свобода віросповідання дозволяє різним етнічним спільнотам зберегти власні духовні традиції, обряди та звичаї, що є складовою культурної ідентичності.

Що стосується культурної спадщини, що є фактором формування національної ідентичності, то Законом України «Про охорону культурної спадщини» передбачено, що держава забезпечує формування державної політики щодо захисту, охорони та популяризації культурної спадщини. Поняття «культурна спадщина» розкривається через «об'єкт культурної спадщини», що означає визначне місце, споруду тощо, що мають археологічну, етнологічну, архітектурну, мистецьку цінність. Важливо, що всі об'єкти культурної спадщини заносяться до Державного реєстру нерухомих пам'яток України [14]. Важливо звернути увагу, що Закон України «Про охорону культурної спадщини» вживає поняття «охорона» та «захист», але не розмежовує їх значення. Поруч з цим зазначимо, що «охорона» сама по собі передбачає встановлення правового режиму законності, тобто режиму, за якого законні інтереси підлягають охороні зі сторони держави, що корелює абзацу 2 статті 3 Конституції України [8], а державою також встановлюється система заходів для забезпечення таких законних інтересів, що підкріплюється наявністю різних способів захисту (частина 2 стаття 16 Цивільного кодексу України), відшкодуванням збитків (стаття 22 Цивільного кодексу України), відшкодуванням моральної шкоди (стаття 23 Цивільного кодексу України) [15] тощо. Натомість «захист» вживається саме стосовно порушених, невизнаних або оспорюваних прав чи інтересів. Якщо охорона покладається на державу, то захист втілюється шляхом звернення до суду.

Важливе місце серед нормативно-правових актів, що сприяють утвердженню національної самоідентичності, посідає Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року.

Унікальність даного документу полягає в тому, що ним вперше було обґрунтовано комплексний підхід до формування та зміцнення української національної та ідентичності, шляхом визначення механізмів та інструментів державної політики в даній сфері. Стратегією передбачено декілька стратегічних цілей на період до 2030 року, серед яких:

а) утвердження української національної ідентичності на основі суспільно-державних цінностей України (популяризація історії України, культурної спадщини, утвердження сімейних цінностей тощо);

б) формування української національної та громадянської ідентичності між органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування та інститутами громадянського суспільства (шляхом взаємопідтримки та співпраці між даними інститутами тощо);

в) формування системи кадрового забезпечення сфери української національної ідентичності (програми підвищення кваліфікації, підготовка фахівців у даній сфері тощо);

г) створення інфраструктури у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (формування національно-патріотичних, військово-патріотичних осередків виховання дітей та молоді тощо) [16].

Таким чином, національна самоідентичність є складним історичним явищем. Зміст національної самоідентичності можна визначити через такі ключові ознаки, як: а) усвідомлення приналежності особи до певної нації; б) спільна історична пам'ять народу; в) наявність мовної єдності; г) спільні культурні цінності та традиції; д) єдність державної та національної символіки; е) територіальна прив'язаність; є) активна громадянська позиція та соціальна єдність. Сукупність даних ознак формують цілісну систему національної самоідентичності, шляхом збереження та розвитку нації у глобалізованому світі.

Висновки. Визначено, що національну самоідентичність можна розуміти у декількох значеннях з позиції її функціонального призначення: а) як фактор національної безпеки; б) як соціокультурний феномен; в) як генетичну матрицю; г) як умову збереження та зміцнення державного суверенітету; д) як чинник формування міжнародного образу держави; е) як основу для розвитку політичної нації; є) як чинник політичного процесу; ж) як егрегор реалізації творчої особистості; з) як складову національних традицій; и) як фактор національної та міжнародної безпеки; і) як підґрунтя стратегії національної стійкості України тощо. Беручи до уваги описану багатовимірність явища національної самоідентичності, останнє піддається тлумаченню з декількох підходів.

Основи національної самоідентичності містяться у нормативно-правових як національного, так і міжнародного значення, а також підкріплені рішеннями судів. Дані акти відіграють важливу роль стосовно захисту та утвердження національної самоідентичності, оскільки забезпечують правові механізми для збереження культурної, мовної та етнічної самобутності народів, закріплюючи фундаментальні права людини на ідентичність, громадянство, недискримінацію та вільне користування рідною мовою. За доцільне визначено подальше дослідження вироблення механізмів забезпечення сприйняття українським народом національної ідентичності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енциклопедія сучасної України. Слово «національна ідентичність». URL: https://esu.com.ua/article-71062

2. Колобич О. П. Загальна психологія. Навчально-методичний посібник. Львів, 2018. 172 с.

3. Погрібна В.Л. Криза ідентичності і глобалізація суспільства: питання чи відповіді? *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* № 1 (20) 2014. С. 240–248.

4. Мовчан П.П. Державна політика щодо національної ідентичності в Україні: організаційно-правовий аспект. *Державне управління. Інвестиції: практика та досвід*. № 2/2016. С. 77–80.

5. Козловець М.А. Національна ідентичність як соціокультурний феномен. *Вісник Житомирського державного університету*. Випуск 60. Філософські науки. URL: https://learn.ztu.edu.ua/pluginfile.php/286413/mod_resource/content/1

6. Куц О. Українізація як каталізатор духовного життя українського суспільства 20–30-х років. *Наукові записки*. Вип. 32. С. 225–232. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/kuts_ukrainizatsiia.pdf

7. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13.12.2022 року № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

8. Конституція України: Верховна Рада України; Конституція України, Конституція, Закон від 28.06.1996 року № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

9. Про громадянство України: Закон України від 18.01.2001 року № 2235-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text

10. Про національні меншини (спільноти) України: Закон України від 13.12.2022 року № 2827-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text

11. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 року № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

12. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) від 22 квітня 2008 року № 8-рп/2008. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08#Text

13. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23.04.1991 року № 987-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text

14. Про внесення об'єктів культурної спадщини національного значення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.05.2018 року № 396. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-2018-%D0%BF#Text

15. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

16. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 року № 1322. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1322-2023-%D0%BF#Text

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-24

Федіна Н. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Онишко О. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративно-правових дисциплін
Навчально-наукового інституту права та правоохоронної діяльності
Львівського державного університету внутрішніх справ

Чорномаз О. Б.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права та поліцейської діяльності
Навчально-наукового інституту з підготовки фахівців для підрозділів кримінальної поліції
Львівського державного університету внутрішніх справ

ВАЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНИХ ЗАХОДІВ НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ

THE IMPORTANCE OF THE APPLICATION OF PREVENTIVE MEASURES BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN PREVENTING OFFENSES

Актуальність статті полягає в тому, щоб вкотре розглянути види превентивних заходів, які застосовуються Національною поліцією України з метою запобігання вчиненню правопорушень. Досліджено позиції науковців щодо визначення превентивних поліцейських заходів та заходів адміністративного запобігання (попередження). Встановлено значення превентивних поліцейських заходів, їх профілактичний вплив на суспільство та звернено увагу на основні вимоги до превентивних заходів, які в своїй діяльності використовує Національна поліція України. Пропонується розуміти мету поліцейських засобів, як оперативне вирішення конкретних ситуацій, певних питань на місці за допомогою методів, які чітко визначені та направлені на досягнення миттєвого результату щодо захисту прав людини та громадянина, громадського порядку і безпеки, запобіганню злочинності. Визначено ознаки поліцейських заходів, а саме: по-перше, реалізуються лише на основі та в межах правових норм, визначених нормативно-правовими актами; по-друге, направлені не на настання правових наслідків, а на настання фактичного результату; по-третє, відбуваються у формі певних фізичних та інтелектуально-вольових дій; по-четверте, при їх застосуванні не потрібно видавати адміністративний акт, хоча можливість їх виконання передбачена певним актом: по-п'яте, процесуальне оформлення повинно бути обо'язково, а у випадку застосування поліцейським заходу в правопорушенні, визначеного законами України, ці заходи можуть бути оскаржені судовим чи позасудовим шляхом, в порядку звернення до відповідних установ; по-шосте, може мати превентивний або примусовий характер. Однак, проблемні питання результативного та ефективного застосування превентивних заходів поліцейським, виникають під час їх практичної реалізації та при виконанні покладених на поліцейського повноважень, що в свою чергу актуалізує подальшу необхідність наукового пошуку з зазначеної проблематики.

Ключові слова: *Національна поліція України, права людини, превентивні заходи, правопорушення, профілактичний вплив.*

The relevance of the article is to once again consider the types of preventive measures used by the National Police of Ukraine to prevent the commission of offenses. The positions of scientists on the definition of preventive police measures and measures of administrative prevention (warning) are studied. The significance of preventive police measures, their preventive impact on society are established, and attention is drawn to the main requirements for preventive measures used by the National Police of Ukraine in its activities. It is proposed to understand the purpose of police measures as an operational solution to specific situations, certain issues on the spot using methods that are clearly defined and aimed at achieving an immediate result in terms of protecting human and citizen rights, public order and security, and preventing crime. The features of police measures are determined, namely: firstly, they are implemented only on the basis of and

© Федіна Н. В., Онишко О. Б., Чорномаз О. Б., 2024

within the framework of legal norms defined by the Law of Ukraine "On the National Police" and other regulatory legal acts; secondly, they are applied only by police officers; thirdly, they are not aimed at the occurrence of legal consequences, but at the occurrence of an actual result; fourthly, they occur in the form of certain physical and intellectual-volitional actions; fifthly, when they are applied, it is not necessary to issue an administrative act, although the possibility of their implementation is provided for by a certain act: sixthly, procedural registration must be mandatory, and in the case of the application of measures by the police in offenses defined by the laws of Ukraine, they can be appealed in court or out of court, by applying to the relevant institutions.; seventhly, they can be preventive or coercive in nature. However, problematic issues of the effective and efficient application of preventive measures by police officers arise during their practical implementation and when performing the powers assigned to the police officer, which in turn highlights the need for further scientific research on this issue.

Key words: *National Police of Ukraine, human rights, preventive measures, offenses, preventive impact.*

Постановка проблеми. Важливим етапом у роботі Національної поліції України є впровадження у їхню діяльність європейських стандартів і принципів правоохоронної діяльності, головним із яких є пріоритет у застосуванні превентивних поліцейських заходів. Особливою умовою ефективного забезпечення застосування превентивних заходів, є встановлення партнерських відносин з громадянами і у разі поваги та довіри, громадяни будуть виконувати рекомендації, настанови та вказівки органів виконавчої влади, зокрема органів і посадових осіб поліція, з більшою відповідальністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанню застосування превентивних заходів Національною поліцією України щодо запобігання вчиненню правопорушень присвятили свої праці значна кількість науковців, а саме: С. Альфьоров, О. Бандурка, Є. Бараш, В. Бесчастний, Н. Домброван, І. Голосніченко, В. Грохольський, А. Гудович, С. Гусаров, В. Заросила, І. Зозуля, О. Іванцов, О. Клюєв, В. Коваленко, В. Колпаков, А. Комзюк, А. Куліш, В. Мазуренко, О. Музичук, А. Погребиська, О. Салманова, М. Самбор, О. Синявська, К. Чишко, І. Шопіна та інші, однак не зважаючи на їхній вагомий вклад в дослідження даної тематики, ця тема і сьогодні не втратила своєї актуальності, а тому потребує подальшого дослідження.

Мета статті. Полягає в дослідженні важливості застосування превентивних заходів Національною поліцією України щодо запобіганню правопорушень та встановлення особливостей їхньої реалізації.

Виклад основного матеріалу. Значною мірою становлення України як правової та демократичної держави залежить від стабільності суспільних відносин, забезпечення інтересів, прав і свобод людини та громадянина, що в свою чергу вимагає раціональної та ефективної роботи органів Національної поліції. На території сучасної України, починаючи з 2015 року, була запроваджена нова система органів Національної поліції, яка з метою оптимізації власної діяльності, запозичує кращі міжнародні практики.

Відповідно до Закону України «Про Національну поліцію» поліцейські наділені можливістю застосовувати дії не тільки примусового, а й превентивного характеру з метою запобігання правопорушень, боротьби зі злочинністю, забезпечення порядку та публічної безпеки, що в свою чергу сприяє кращій реалізації людиною своїх законних інтересів та основоположних прав [1, с. 84–90].

Варто зауважити, що у різних сферах суспільного життя застосовується термін «превентивний захід», який за своїм змістом носить запобіжний (попереджувальний) характер. Превентивні заходи навіть класифікують по цілях, за факторами ризику та іншими критеріями. Також їх ділять на групи усередині кожного виду. За метою виділяють захисні заходи направлені на пом'якшення наслідків та профілактику подій, якщо подія все ж таки сталася [2, с. 82–86].

В статті 31 Закону України «Про Національну поліції» зазначено, що поліція може застосовувати такі превентивні заходи: 1) опитування особи; 2) перевірка документів особи; 3) зупинення транспортного засобу; 4) поверхнева перевірка і огляд; 5) обмеження пересування особи, транспортного засобу або фактичного володіння річчю; 6) вимоги залишити місце і обмеження доступу до визначеної території; 7) перевірка дотримання вимог дозвільної системи органів внутрішніх справ; 8) проникнення до житла чи іншого володіння особи; 9) перевірка дотримання обмежень, установлених законом стосовно осіб, які перебувають під

адміністративним наглядом, та інших категорій осіб; 10) застосування технічних приладів і технічних засобів, що мають функції фото- і кінозйомки, відеозапису, засобів фото- і кінозйомки, відеозапису; 11) поліцейське піклування [3].

Варто пам'ятати, що поліція зобов'язана, під час проведення поліцейських превентивних заходів, повідомити особу про причини застосування до неї превентивних заходів, та довести до відома особи на підставі яких нормативно-правових актів до неї застосовуються такі заходи. Але на практиці частіше за все виникають проблеми із законністю застосування превентивного заходу, а саме дотримання процедури таких дій. Наприклад, перевірка документів патрульними поліцейськими передбачена законом, де вказано, що поліцейський має право зупинити особу на вулиці з метою показати документи, вчинити будь-які інші дії лише в тому випадку, якщо поліцейський має відповідні підстави, а сам: особа знаходиться в зоні обмеженого доступу або на місці вчинення якогось правопорушення; зовнішні ознаки особи вказують, що вона вчинила злочин; людина візуально схожа на особу, що перебуває в розшуку [4].

У наукових працях Бандурки О. М. та Безпалової О. І. доволі ґрунтовно визначено особливості та зміст превентивних заходів. На їхній погляд превентивні поліцейські заходи – це дія або комплекс дій, які застосовуються у відповідності із законом для забезпечення виконання повноважень поліцейських з дотриманням встановлених законом вимог, використання яких не завжди пов'язане з протиправною поведінкою конкретної особи, що відповідно обмежують певні права і свободи людини та громадянина [5, с. 109].

Однак, у встановлених законом випадках передбачається обмеження певних прав і свобод особи та організації при проведенні превентивних поліцейських засобів і в цьому виявляється їх примусовий характер, хоча правопорушення у цьому випадку відсутні. Не є самоціллю застосування превентивних засобів поліцією, воно доповнює проведення виховних, роз'яснювальних та інформаційних заходів і здійснюється на засадах законності, ефективності, пропорційності та необхідності з дотриманням прав і свобод особи. Важливо, що ці заходи мають профілактичну направленість на запобігання вчиненню правопорушень, захист порядку та публічної безпеки [5, с. 109].

Варто охарактеризувати та провести аналіз такої складової частини адміністративного примусу, як адміністративно-запобіжні заходи або заходи адміністративного попередження (превенції). Під заходами адміністративного запобігання або адміністративного попередження, у теорії адміністративного права, розуміють дії повноважених органів або посадових осіб, направлені на виконання обов'язків особами перед суспільством, запобігання правопорушенням, забезпечення громадського порядку та суспільної безпеки. Тому, характеризуються загальними ознаками, які відповідають заходам адміністративного примусу і заходам адміністративного попередження. Однак, завдяки своїй профілактичній спрямованості вони наділені, характерним лише для них, спектром специфічних ознак. Визначення таких ознак дасть можливість охарактеризувати та визначити механізм їхньої дії, нормативно-правові підстави їхнього застосування, значення і необхідність при їхньому застосуванні дотримання прав особи [6, с. 86].

Важливим також є те, що адміністративно-запобіжні заходи відвертають вчинення правопорушень і жодним чином не пов'язані з їхнім вчиненням. Тому, вони передують застосуванню заходів примусу при вчиненні певних правопорушень, спрямованих уже проти винних осіб. Однак, попри превентивний характер вони мають специфічну ознаку, суть якої полягає в тому, що їх застосування все ж здійснюється в примусовому порядку, шляхом одноособової реалізації повноважень відповідного органу держави чи посадової особи, в такому разі безпідставними є спроби представляти їх як заходи, які позбавлені елементів адміністративного примусу. Показово характеризують примусову природу запобіжних заходів і ті обставини, що зазвичай такі заходи здійснюються у вигляді певних заборон та обмежень [7, с. 376].

У загальній системі заходів адміністративного примусу, поліцейські превентивні заходи посідають одне із ключових місць, завдяки своїй превентивній направленості. Правову

основу діяльності поліції щодо застосування превентивних поліцейських заходів регламентують такі нормативно-правові акти як: Конституція України [8], Закон України «Про Національну поліцію» [3], Кодекс України про адміністративні правопорушення [9], Кримінальний процесуальний кодекс України [10], Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад [11] тощо.

Положення Закону України «Про Національну поліцію» трактує, що поліція здійснює превентивну діяльність, яка направлена на: забезпечення охорони держави та суспільства, прав і свобод людини та громадянина; підтримання порядку та публічної безпеки; запобігання вчинення правопорушень; протидія злочинності; виявлення умов та причин, що сприяють вчиненню адміністративних та кримінальних правопорушень, в межах своєї компетенції вжиття необхідних заходів щодо їх усунення; забезпечення порядку та публічної безпеки на площах, вулицях, в скверах, стадіонах, в парках, в аеропортах, вокзалах, річкових та морських портах, інших публічних місцях; контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на дорожньо-вуличній мережі; контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки та піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування; вжиття заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі; запобігання та припинення насильства в сім'ї; контроль за дотриманням юридичними та фізичними особами спеціального порядку та правил зберігання і використання зброї, боєприпасів, матеріалів, вибухових речовин, спеціальних засобів активної оборони та індивідуального захисту, інших речовин, матеріалів та предметів, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ та ін. [3].

Отже, у своїх нормах законодавство України чітко закріплює та визначає адміністративно-запобіжні заходи, варто зазначити, що ст. 6 КУпАП визначає їх як заходи, направлені на запобігання адміністративним правопорушенням, виявлення та усунення умов та причин, які сприяють їх вчиненню, на виховання особи в дусі високої правової свідомості, суворого дотримання законів України та відповідно дисципліни. Тлумачення такого виду превентивної діяльності полягає у недопущенні випадків протиправної поведінки певних людей, які мають схильність до порушення правових норм; у виявленні основних умов та причин, які сприяють виникненню різних правопорушень і забезпеченні необхідних умов, які в майбутньому унеможливлять вчинення протиправних дій [9].

Фактичні та юридичні передумови є підставами для застосування поліцейського заходу. Фактичні передумови застосування поліцейських заходів визначаються з урахуванням покладених на поліцію повноважень та закріплюються нормативно-правовими актами. Слід віднести до юридичних передумов застосування поліцейських заходів наступні: 1) на законодавчому рівні закріплення покладених на поліцію повноважень щодо застосування певних поліцейських засобів; 2) законодавчо закріплено, за яких умов можливе застосування будь-якого поліцейського заходу; 3) законодавчо закріплені порядок, процедура та вимоги вчинення та оформлення поліцейських заходів. Важливо розуміти, що поліцейські мають право вчиняти відповідний комплекс дій або дії превентивного чи примусового характеру, що обмежують певні права та свободи особи, тільки за наявності фактичних та юридичних умов із дотриманням нормативно закріплених вимог до їх вчинення [6, с. 88].

Для застосування превентивних поліцейських заходів можуть бути такі підстави: 1) виникнення обставин, що загрожують порядку та публічній безпеці (обмеження пересування особи чи транспортного засобу або фактичного володіння річчю, вимоги залишити місце та обмеження доступу на визначену територію); 2) реальне припущення про намір людини вчинити правопорушення (зупинення транспортного засобу, поверхнева перевірка) та ін. Для одних випадків підстави об'єктивно не залежать від суб'єкта і його поведінки, наприклад, використання поліцейськими транспортних засобів установ, організацій та підприємств можливе за виникнення необхідності

переслідування злочинця. Для застосування інших превентивних поліцейських засобів такі підстави виникають у зв'язку з настанням умов, що не є результатом вчинення правопорушення людиною, але можуть бути дотичні до її попередньої антигромадської поведінки, що в свою чергу вказує на можливість вчинення особою правопорушень, наприклад, систематичне порушення порядку та публічної безпеки [12, с. 134].

Варто відзначити вимоги до превентивних заходів, а саме: по-першу, мають бути визначені законом, а відповідно законними, що зумовить настання відповідних правових наслідків, адже у супереч закону застосування поліцейських заходів може порушити права та обов'язки інших людей; по-друге, необхідним – якщо такий захід заподіє найменшу шкоду як адресату заходу так і іншим людям, а також, якщо при виконанні повноважень поліції неможливо застосувати інший поліцейський захід; по-третє, ефективним – застосування відповідного заходу має забезпечувати виконання повноважень поліції; по-четверте, пропорційним – якщо шкода заподіяна охоронюваним законом інтересам суспільства, правам і свободам особи, не перевищує блага, для захисту якого він застосований [12, с. 134].

Варто звернути увагу на методи превентивної роботи поліцейських зарубіжних країн які широко відомі у науці. По одній лиш інформації громадян, вони дають можливість попередити злочини і затримати злочинця, який ще тільки готується вчинити злочин. В цілому для суспільства важливість зазначених відомостей, які надходять від громадян, надзвичайно висока, особливо це необхідно при попередженні терористичних актів. Такі методи превентивної роботи поліції дуже важливі в сучасних реаліях, в яких перебуває Україна, у з'язку з війною, яку веде Росія. І лише на основі довірчих відносин між правоохоронними органами і суспільством подібна ситуація можлива.

Тому, здійснення превентивної діяльності має свої психологічні особливості, її розвиток проходить кілька етапів на шляху професіоналізації. Найголовніший із них – професійна підготовка, яка складається з сукупності обґрунтованих програм, методик, рекомендацій, тренувань, критеріїв і методів оцінки компетентності та придатності поліцейського. У сукупності з іншими методиками, які розвивають важливі професійні якості та інші спеціальні здібності працівника Національної поліції, важливо робити нахил на формування у поліцейських компетенції щодо застосування ними превентивної діяльності, яка вчергове сприятиме ефективному виконанню професійних завдань [13, с. 108–109].

Тож, доводі широке коло превентивних заходів у своїй діяльності використовують органи поліції, їх відмінність проглядається за ступенем глибини правового дозволу на їх здійснення, механізмом реалізації та характером правового впливу.

Висновки. Отже з проведеного дослідження можна підсумувати, що під поліцейськими превентивними заходами розуміють вимоги організаційного, психологічного та морального характеру, які дають можливість попереджати правопорушення та не допускати їх вчинення. Ці заходи дають можливість забезпечувати порядок та публічну безпеку за різних найнебезпечніших обставин. У своїй діяльності Національна поліція України має право використовувати широке коло превентивних заходів, які нормативно закріплені на законодавчому рівні, що вчергове підтверджує удосконалення та розвиток діяльності поліції, а особливо в частині превентивного напряму діяльності, що відповідно покращує їхню роботу і робить відхід від застарілих каральних методів.

Працівники Національної поліції України застосовуючи превентивні поліцейські заходи, створюють необхідні умови для неухильного виконання вимог нормативно-правових актів, дотримання законів, недопущення вчинення правопорушень, а також виявлення та припинення адміністративних і кримінальних правопорушень, попереджають і відвертають можливі посягання на суспільні відносини, права і свободи людини та громадянина, які охороняються законом.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Домброван Н. В.; Ізбаш К. С. Превентивні заходи реагування поліції на правопорушення. *Соціально-правові студії.* 2020. Випуск 3 (9). С. 84–94. Соціально-правові студії, 2020. Випуск 3 (9). С. 84–90.

2. Погребиська А. О. Проблемні питання щодо застосування превентивних поліцейських заходів. *Митна справа.* № о 5 (101), 2015. Частина 2. С. 82–86.

3. Про національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. Законодавство України. *Веб-сайт Верховної Ради України.* URL: http:/zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19

4. Ти і поліція: перевірка документів. Офіційний Веб-сайт Асоціації українських моніторів дотримання прав людини в діяльності правоохоронних органів. URL: http://umdpl.info/news/ty-i-politsiya-perevirka-dokumentiv-video

5. Адміністративна діяльність поліції у питаннях та відповідях : навчальний посібник; за заг. ред. О.М. Бандурки. Харків : ХНУВС, 2017, 242 с.

6. Салманова О. Ю.; Татаренкова О. А. Щодо вдосконалення положень Закону України «Про Національну поліцію» в частині застосування превентивних поліцейських засобів. *Теоретичні питання юриспруденції і проблеми правозастосування: виклики XXI століття.* Харків, 2020. С. 115–117.

7. Битяк Ю.П. та ін. Адміністративне право : підручник, за заг. ред. Ю. П. Битяка, Вид. 2-ге, перероб. Та доп. Харків : Право, 2013. 656 с.

8. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

9. Кодекс України про адміністративні правопорушення : Закон України від 07 грудня 1984 р. № 8073-X. *Відомості Верховної Ради Української РСР (ВВР)* 198, додаток до № 51, ст. 1122. URL: http://zakon.rada.gov.ua/go/80731-10

10. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР),* 2013, № 9–10, № 11–12, № 13, ст. 8.

11. Інструкція з організації діяльності дільничних офіцерів поліції та поліцейських офіцерів громад : Наказ МВСУ від 28.07.2017 р. № 650. URL: http://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/z1041-17z1041-17#Text

12. Іванцов О. О., Чишко К. О. Характеристика поліцейських заходів крізь призму методів адміністративної діяльності поліції. Процес модернізації системи державного управління: конституційний, адміністративний та фінансовий аспект : монографія; за заг. ред. А. С. Нестеренко. Одеса : дім «Гельветика», 2017, 396 с.

13. Посохова Я.С. Превентивна діяльність поліцейських: психологічні особливості здійснення. *Підготовка поліцейських в умовах реформування МВС.* Харків. 2018, С. 106–109.

УДК 004.056
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-25

Шевчук М. О.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова
https://orcid.org/0000-0001-7549-6344

СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ

MODERN CHALLENGES AND THREATS IN THE FIELD OF STATE INFORMATION SECURITY

У цій статті розглядаються сучасні виклики та загрози національній інформаційній безпеці в контексті цифрової трансформації та глобалізації. Обговорюються ключові аспекти кіберзлочинності, такі як фішинг, DDoS-атаки, злом баз даних, цифрове шпигунство і крадіжка конфіденційної інформації. Особлива увага приділяється інформаційній війні, включно з пропагандою, поширенням фальшивих новин і маніпулюванням громадською думкою. Автор виокремлює проблему вразливості критичних інформаційних інфраструктур, особливо в енергетичному, транспортному та фінансовому секторах, і підкреслює важливість їхнього захисту. Автор акцентує увагу на розвитку технологій штучного інтелекту, які можуть бути використані як як інструменти атаки, так і як ефективні засоби нейтралізації загроз. Автор обговорює сучасні підходи до протидії цим викликам, такі як зміцнення нормативно-правової бази, впровадження інноваційних технологій кіберзахисту, створення систем раннього попередження та розробка адаптивних стратегій реагування. Зокрема, важливо формувати культуру інформаційної безпеки серед громадян, зокрема підвищувати медіаграмотність, навчати основ безпечного використання цифрових ресурсів і виховувати відповідальне ставлення до захисту інформації. У статті підкреслюється, що забезпечення національної інформаційної безпеки вимагає комплексного підходу, що охоплює технічні, правові та соціальні аспекти. Висновки статті акцентують увагу на об'єднанні зусиль держави, бізнесу та суспільства для створення надійної системи захисту інформаційного простору. Це дасть змогу мінімізувати ризики, підвищити стійкість інформаційної інфраструктури та забезпечити стабільність цифрової економіки.

Ключові слова: *кіберзлочинність, цифрове шпигунство, інформаційна війна, уразливість критичної інформаційної інфраструктури, штучний інтелект, фейки та маніпуляції, технології кіберзахисту, культура інформаційної безпеки.*

This article examines modern challenges and threats to national information security in the context of digital transformation and globalization. Key aspects of cybercrime, such as phishing, DDoS attacks, database breaches, digital espionage, and theft of confidential information, are discussed. Particular attention is paid to information warfare, including propaganda, the spread of fake news, and manipulation of public opinion. The author highlights the vulnerability of critical information infrastructures, especially in the energy, transportation, and financial sectors, emphasizing the importance of their protection. The focus is placed on the development of artificial intelligence technologies, which can be utilized both as tools for attacks and as effective means to neutralize threats. The author discusses modern approaches to counteracting these challenges, such as strengthening the legal framework, implementing innovative cybersecurity technologies, creating early warning systems, and developing adaptive response strategies. The importance of fostering a culture of information security among citizens is underscored, particularly through enhancing media literacy, teaching the basics of safe use of digital resources, and promoting a responsible attitude toward information protection. The article emphasizes that ensuring national information security requires a comprehensive approach that encompasses technical, legal, and social aspects. The conclusions highlight the need for collaboration between the state, business, and society to establish a reliable system for protecting the information space. This approach will minimize risks, enhance the resilience of information infrastructure, and ensure the stability of the digital economy.

Key words: *cybercrime, digital espionage, information warfare, vulnerability of critical information infrastructure, artificial intelligence, fakes and manipulation, cybersecurity technologies, information security culture.*

Постановка проблеми. Інформаційна безпека – одна зі складових національної безпеки країни, що охоплює всі сфери суспільного життя, особливо в умовах цифрової трансформації. Розвиток інформаційних технологій відкриває нові можливості для економічного зрос-

© Шевчук М. О., 2024

тання, ефективності управління та зручності громадян. Однак водночас він створює й нові виклики, які потребують належної уваги та реагування. Важливість теми інформаційної безпеки зумовлена зростанням кількості кіберзагроз, які стають дедалі складнішими, а їхній вплив – глобальним.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження сучасних викликів і загроз у сфері інформаційної безпеки держави висвітлені у працях як вітчизняних, так і зарубіжних науковців, серед яких В. Виздрик, О. Мельник, М.Т. Гаврильців, І.І. Залєвська, Г.І. Удренас, У. Ільницька, О.А. Ніщименко, О. Панченко, Н.С. Уханова та інші. Однак аналіз цієї проблеми часом має фрагментарний характер, концентруючись на окремих аспектах інформаційної безпеки, таких як кіберзлочинність, інформаційна війна і правові аспекти захисту інформаційного простору. Багато авторів вважають за краще описувати конкретні загрози, такі як фішинг, DDoS-атаки або пропаганда, не беручи до уваги їхню взаємозалежність і вплив на критичну інфраструктуру. Водночас на сьогодні не існує комплексного дослідження, яке охоплювало б усі важливі аспекти сучасних викликів національній інформаційній безпеці, включно з технічними, правовими, соціальними та культурними чинниками. Необхідність такого дослідження зумовлена зростаючою складністю загроз, що вимагає комплексного підходу до їхнього аналізу та заходів протидії.

Метою цієї статті є аналіз основних викликів і загроз інформаційній безпеці держави, що виникають у сучасних умовах. Особлива увага приділяється їхній характеристиці, оцінці впливу на національну безпеку та суспільство, а також розгляду можливих шляхів мінімізації їхнього негативного впливу.

Виклад основного матеріалу. Глобалізація, що стала невід'ємною рисою сучасного світу, докорінно змінює підхід до забезпечення національної інформаційної безпеки. Розвиток цифрових технологій і поширення глобальних мереж створюють умови для ефективного обміну інформацією, але водночас породжують численні загрози. Зростання кіберзагроз – одна з найсерйозніших проблем, з якими стикаються держави в сучасних умовах.

Кіберзлочинність, діяльність хакерських груп, використання шкідливих програм і поширення фішингових атак стають дедалі поширенішими. Це пов'язано не тільки зі збільшенням обсягу даних, що зберігаються в цифровому вигляді, а й з ускладненням атак, спрямованих на державні відомства, приватні компанії та критично важливу інфраструктуру. Держави стають потенційними об'єктами атак, спрямованих не тільки на нанесення економічного збитку, а й на дестабілізацію політичної ситуації [6, с. 59].

У зв'язку з цим важливість ефективного захисту інформаційної безпеки значно зросла. Основна проблема полягає в тому, що механізми захисту відстають від темпів розвитку загроз. Тому державам необхідно постійно оновлювати свої стратегії, впроваджувати інноваційні технології та запобігати глобальним ризикам за допомогою міжнародного співробітництва. Попри свої позитивні сторони, глобалізація створює великий простір для нових викликів, які потребують швидкої адаптації та адекватного реагування.

Розвиток технологій штучного інтелекту – одне з найважливіших досягнень сучасності, що зачіпає всі сфери життя, зокрема й інформаційну безпеку. Штучний інтелект відкриває нові можливості для автоматизації процесів, обробки даних і створення передових систем кіберзахисту. Водночас ця технологія може бути використана зловмисниками як потужний інструмент для проведення атак, що значно ускладнює завдання із захисту інформаційної інфраструктури країни.

Штучний інтелект може автоматизувати кіберзагрози і зробити їх складнішими і масштабнішими. Наприклад, хакери можуть використовувати алгоритми машинного навчання для адаптації систем безпеки, виявлення їхніх вразливостей і створення шкідливого програмного забезпечення, що обходить традиційні методи захисту. Крім того, штучний інтелект може аналізувати поведінку користувачів і виявляти найбільш вразливі елементи системи, що дає змогу проводити цілеспрямовані атаки.

Особливу небезпеку становлять технології глибокого підроблення на основі штучного інтелекту, які можна використовувати для створення реалістичних підробок відео та аудіозаписів з метою поширення дезінформації,

маніпулювання громадською думкою та дискредитації політичних лідерів. Вони можуть бути використані для створення реалістичних підробок зображень і звуку з метою поширення дезінформації, маніпулювання громадською думкою та дискредитації політичних лідерів. Це підриває довіру до інформації і може мати серйозні наслідки [1, с. 197].

Сучасні технології дозволяють зловмисникам отримувати доступ до конфіденційних даних різними способами, починаючи від фішингових атак і закінчуючи проникненням у захищені системи за допомогою складних кіберзасобів. Ця проблема особливо актуальна для державних установ, військових відомств і великих корпорацій, що працюють зі стратегічно важливою інформацією.

Найчастіше цифрове шпигунство здійснюється за допомогою шкідливого програмного забезпечення, яке таємно проникає в комп'ютерні системи і збирає дані. Також поширені атаки на хмарні сервіси, де зберігаються великі обсяги конфіденційної інформації. Уразливими залишаються і мобільні пристрої, що використовуються для передачі службових даних. Цифрове шпигунство – це не тільки проблема кібербезпеки, а й проблема національної безпеки, оскільки зловмисники часто діють за іноземного сприяння.

Крадіжка конфіденційної інформації може мати катастрофічні наслідки. Це може призвести до витоку державних секретів, зриву дипломатичних переговорів, економічних втрат або навіть ослаблення обороноздатності країни. Крім того, подібні інциденти можуть завдати непоправної шкоди репутації держави або організації, яка не забезпечила належний рівень захисту.

Щоб протистояти загрозі цифрового шпигунства, необхідно впроваджувати новітні технології шифрування даних, посилювати контроль доступу до інформації та регулярно проводити аудит кібербезпеки. Також важливо проводити навчання співробітників, які працюють із конфіденційними даними, і мінімізувати людський фактор, який часто стає причиною успішних атак. Ефективний захист конфіденційної інформації вимагає комплексного підходу, що включає як технічні рішення, так і політичні заходи на національному рівні.

Кіберзлочинність проявляється у вигляді різних форм злочинної діяльності, пов'язаної з використанням інформаційних технологій. Одним із найпоширеніших методів є фішинг, метою якого є ошуканство користувачів з метою отримання особистих даних, паролів або фінансової інформації. Фішингові атаки здійснюються через електронні листи, повідомлення в соціальних мережах і сайти, що видають себе за легітимні ресурси. Успіх таких атак часто пояснюється недостатньою обізнаністю користувачів і неадекватною безпекою на рівні компанії або організації.

Іншою серйозною загрозою є DDoS-атаки (розподілені атаки типу «відмова в обслуговуванні»), які перевантажують сервери і блокують доступ до критично важливих ресурсів. Такі атаки використовуються для шантажу, організаційної нестабільності та навіть соціальної паніки. DDoS-атаки особливо небезпечні для критично важливих об'єктів інфраструктури, таких як банківські системи, енергетичні мережі та урядові портали, і їхній успіх може мати далекосяжні наслідки [4, с. 31].

Злом баз даних – ще одна поширена форма кіберзлочинності. Зловмисники отримують доступ до величезних обсягів інформації, включно з персональними даними, фінансовими звітами та комерційними таємницями. Вкрадені дані часто використовуються для шахрайства, здирництва та продажу на чорному ринку. Уразливості баз даних зазвичай спричинені недотриманням кібергігієни, застарілим програмним забезпеченням і слабкими паролями.

Боротьба з кіберзлочинністю вимагає комплексного підходу, що включає технічні засоби захисту, правові норми та інформованість користувачів. Регулярне оновлення програмного забезпечення, впровадження багаторівневої автентифікації та навчання персоналу – елементи зниження ризиків, пов'язаних із цим видом загроз.

Інформаційна війна впливає на політичну стабільність, соціальну згуртованість і національну безпеку. Одним з основних інструментів такої війни є пропаганда, мета якої – створити викривлене уявлення про реальність, маніпулювати суспільними настроями та формувати наратив на користь агресора. Про-

пагандистські кампанії використовують різні медіаплатформи для поширення своєї ідеології, зниження довіри до офіційних джерел і розколу суспільства.

Фальшиві новини, що набули поширення в цифрову епоху, також становлять загрозу. Такі новинні агентства часто видають себе за надійні джерела, але їхня мета – поширення дезінформації. Фальшиві новини можуть створюватися і поширюватися окремими особами, організованими групами або іноземними урядами. Фальшиві новини сіють паніку, дискредитують політичних лідерів та інститути і створюють хибне уявлення про світові події.

Маніпулювання громадською думкою – ще один аспект інформаційної війни, який має довгострокові наслідки. Використовуючи соціальні мережі та інші цифрові платформи, зловмисники створюють контент, спрямований на поляризацію суспільства, загострення конфліктів і підрив соціальної гармонії. Подібні маніпуляції включають у себе використання ботів, що створюють видимість масової підтримки певної ідеології, і таргетовану рекламу, яка використовує емоційні тригери громадян [7, с. 159].

Протидія інформаційній війні вимагає активної участі державних органів, ЗМІ, неурядових організацій та технологічних компаній. Важливо підвищувати медіаграмотність населення, створювати механізми перевірки фактів і посилювати регулювання соціальних мереж. Лише координуючи зусилля на різних рівнях, можна ефективно протистояти пропаганді, фальшивим новинам і маніпуляціям, які загрожують безпеці та стабільності сучасних держав.

Системи, що забезпечують функціонування енергетики, транспорту, фінансових установ та інших ключових галузей, стають головною мішенню для кіберзлочинців і ворожих держав. Успішні атаки на ці об’єкти можуть мати катастрофічні наслідки, включно з порушенням роботи енергетичних мереж, транспортних систем, банківських операцій та економічною нестабільністю.

Енергетична інфраструктура особливо вразлива, оскільки вона значною мірою автоматизована і спирається на мережеві технології. Кіберзагрози, спрямовані на електростанції та нафто- і газопроводи, можуть вивести з ладу системи управління, що призведе до перебоїв в енергопостачанні та серйозних економічних втрат. Зловмисники можуть використовувати шкідливе програмне забезпечення для проникнення в інфраструктуру, що може мати фізичний вплив на промислові системи.

Транспортні системи також піддаються нападам, оскільки вони відіграють найважливішу роль у забезпеченні безперебійного функціонування держави. Уразливості в повітряних, залізничних і дорожніх системах можуть загрожувати безпеці пасажирів і вантажів. Атаки на системи управління транспортом можуть порушити логістичні процеси і паралізувати роботу найважливіших вузлів. Це особливо небезпечно для великих міст, де транспортна інфраструктура відіграє важливу роль у міському житті.

Фінансові системи – ще одна вразлива ланка критичної інформаційної інфраструктури. Злам банківських систем, крадіжка даних клієнтів або маніпуляції з фондовими біржами можуть призвести до значних економічних втрат, підірвати довіру до фінансових інституцій і викликати паніку серед населення. Такі атаки зазвичай здійснюються з метою отримання фінансової вигоди або дестабілізації економічної ситуації в країні.

Щоб знизити вразливість критичної інформаційної інфраструктури, необхідно реалізувати комплексні заходи захисту, включно з регулярним аудитом систем, модернізацією обладнання, навчанням персоналу та впровадженням передових технологій кібербезпеки.

Сучасні виклики вимагають від держав розробки та впровадження ефективних правових механізмів, здатних регулювати діяльність у цифровому середовищі, захищати критичну інфраструктуру та гарантувати права громадян на недоторканність приватного життя і безпеку даних. Розробка комплексної правової бази включає в себе визначення відповідальності за кіберзлочини, впровадження стандартів кіберзахисту та забезпечення механізмів міжнародного співробітництва для боротьби з глобальними загрозами.

Одним із важливих аспектів є гармонізація національних законів із міжнародними нормами та стандартами. Оскільки більшість загроз

мають транснаціональний характер, це допомагає забезпечити ефективну співпрацю з іншими країнами в боротьбі з кіберзлочинністю. Наприклад, участь у Будапештській конвенції про кіберзлочинність полегшує обмін інформацією між національними правоохоронними органами та спрощує процедури розслідування кіберзлочинів.

Крім того, правова база має враховувати розвиток нових технологій і передбачати регулювання їхнього використання. Наприклад, безпека технологій штучного інтелекту, великих даних і блокчейну має бути чітко прописана в законі, щоб уникнути можливих зловживань і ризиків. У цьому контексті також важливо звернути увагу на права користувачів, особливо щодо зберігання та обробки персональних даних.

Запровадження ефективних санкцій за порушення правил інформаційної безпеки також є необхідною умовою ефективного захисту. Необхідно чітко визначити відповідальність для компаній, організацій та приватних осіб, які ігнорують вимоги безпеки або навмисно діють у такий спосіб, що загрожують інформаційній інфраструктурі. Водночас важливо враховувати баланс між безпекою та свободою в цифровому середовищі, щоб не обмежувати демократичні права та свободи громадян.

У сучасному світі технології відіграють ключову роль у захисті інформаційних систем від атак і витоків даних. Впровадження передових рішень у сфері кібербезпеки дає змогу не тільки виявляти та реагувати на загрози, а й запобігати їм.

Одним із важливих напрямів є використання технологій штучного інтелекту для аналізу кіберзагроз. Алгоритми машинного навчання здатні швидко обробляти великі обсяги даних, виявляти підозрілу активність у мережі та прогнозувати можливі атаки. Це дає змогу створювати системи проактивного захисту, здатні реагувати на загрози в режимі реального часу і мінімізувати їхні наслідки.

Ще один важливий аспект – розробка програмного забезпечення для захисту інформаційних систем. Сучасні антивірусні програми, системи виявлення вторгнень і засоби шифрування даних постійно вдосконалюються, щоб протистояти новим формам загроз. Особливе значення має впровадження технологій багатофакторної автентифікації та парольного захисту, що забезпечують надійний контроль доступу до критично важливих систем.

Також важливо розвивати технології захисту хмарних сервісів, які широко використовуються в бізнесі та державному секторі. Засоби моніторингу активності, контролю доступу та шифрування в хмарних середовищах дають змогу ефективно захистити дані від несанкціонованого доступу та витоку.

Важливими елементами технічного захисту є також регулярна модернізація інфраструктури та впровадження сучасного обладнання. Рівень безпеки системи може бути значно підвищений за рахунок використання захищених мережевих протоколів, ізольованих середовищ для тестування програмного забезпечення та інших інноваційних рішень [3, с. 23].

Формування культури інформаційної безпеки в суспільстві – важливий чинник забезпечення стабільності перед обличчям сучасних кіберзагроз. Культура безпеки визначає не тільки рівень технічного захисту, а й усвідомлення суспільством необхідності дотримання правил безпеки в цифровому середовищі. Вона включає в себе набір знань, навичок і моделей поведінки, які допомагають людям розуміти потенційні загрози та реагувати на них.

Одним із важливих аспектів формування такої культури є підвищення рівня медіаграмотності громадян. Це означає не лише вміння користуватися цифровими технологіями, а й здатність критично ставитися до одержуваної інформації, розрізняти надійні та ненадійні джерела інформації та розуміти, як захистити свої особисті дані. У суспільстві, де більша частина інформації надходить з Інтернету і соціальних мереж, важливо, щоб люди володіли достатніми знаннями про те, як захистити себе від фальшивих новин, кібератак і маніпулювання інформацією [2, с. 202].

Освітні програми, включно з навчанням інформаційної безпеки, мають бути інтегровані на всіх рівнях, від шкіл до корпоративного навчання співробітників. Інформаційна безпека – це не тільки технічна тема для ІТ-фахівців, важливо зробити її доступною для широкої аудиторії, щоб у кожного була можливість застосовувати основні принципи безпеки в повсякденному житті.

Крім того, культура інформаційної безпеки включає в себе й етичні аспекти використання цифрових технологій. Йдеться не лише про дотримання закону, а й про розвиток відповідальності за власну поведінку в мережі. Користувачі мають розуміти важливість захисту конфіденційної інформації, поважати права інших людей і не створювати загроз безпеці через власну необережність чи недбалість.

Інформаційна безпека має бути частиною національної політики, а також частиною корпоративної стратегії. Культура безпеки, сформована на рівні держав і великих організацій, допоможе забезпечити ефективну взаємодію в цифровій економіці та протистояти таким загрозам, як кіберзлочинність та онлайн-пропаганда.

Формування культури інформаційної безпеки в суспільстві – важливий чинник забезпечення стабільності перед обличчям сучасних кіберзагроз. Культура безпеки визначає не тільки рівень технічного захисту, а й усвідомлення суспільством необхідності дотримання правил безпеки в цифровому середовищі. Вона включає в себе набір знань, навичок і моделей поведінки, які допомагають людям розуміти потенційні загрози та реагувати на них.

Одним із важливих аспектів формування такої культури є підвищення рівня медіаграмотності громадян. Це означає не лише вміння користуватися цифровими технологіями, а й здатність критично ставитися до одержуваної інформації, розрізняти надійні та ненадійні джерела інформації та розуміти, як захистити свої особисті дані. У суспільстві, де більша частина інформації надходить з Інтернету та соціальних мереж, важливо, щоб люди володіли достатніми знаннями про те, як захистити себе від фальшивих новин, кібератак і маніпулювання інформацією [5, с. 19].

Освітні програми, включно з навчанням інформаційної безпеки, мають бути інтегровані на всіх рівнях, від шкіл до корпоративного навчання співробітників. Інформаційна безпека – це не тільки технічна тема для ІТ-фахівців, а й важливо зробити її доступною для широкої аудиторії, щоб у кожного була можливість застосовувати основні принципи безпеки в повсякденному житті.

Висновки. Отже, інформаційна безпека є ключовим елементом національної безпеки будь-якої держави, а її ефективний захист набуває вирішального значення в умовах стрімкого розвитку цифрових технологій. Сучасні виклики та загрози в галузі інформаційної безпеки, такі як кіберзлочинність, цифрове шпигунство, інформаційна війна та атаки на критичну інфраструктуру, потребують комплексного підходу для їх нейтралізації. Оскільки ці загрози можуть серйозно вплинути на економічну, політичну та соціальну стабільність, протидія їм є пріоритетним завданням для урядів, бізнесу та суспільства в цілому.

Розробка та впровадження ефективних технологій кіберзахисту – необхідна умова для захисту інформаційної інфраструктури країни від зовнішніх і внутрішніх загроз. Інвестиції в інноваційні технології, включно зі штучним інтелектом та інструментами для боротьби з кіберзлочинністю, допоможуть створити більш стійку систему захисту і знизити ймовірність успішних атак. Водночас важливим елементом є зміцнення нормативно-правової бази для розв'язання нових завдань цифрової трансформації та запровадження відповідних санкцій за порушення інформаційної безпеки.

Слід також наголосити на важливості культури інформаційної безпеки, яка має формуватися в суспільстві за допомогою освітніх програм, медіаграмотності та розвитку почуття громадянської відповідальності за забезпечення цифрової безпеки. Важливо, щоб усі члени суспільства усвідомлювали свою роль у загальному процесі захисту інформаційних ресурсів і вміли застосовувати основні принципи безпеки в цифровому середовищі.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Виздрик В., Мельник О. Інформаційна безпека в Україні. *Grail of Science*. 2023. № 24. С. 196–202.

2. Гаврильців М. Т. Інформаційна безпека держави в системі національної безпеки України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 2. С. 200–203.

3. Залєвська І.І., Удренас Г.І. Інформаційна безпека в Україні в умовах російської військової агресії. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. № 1. С. 20–26.

4. Ільницька У. Інформаційна безпека України: сучасні виклики, загрози та механізми протидії негативним інформаційно-психологічним впливам. *Політичні науки*. 2019. № 1. Вип. 2. С. 27–32.

5. Ніщименко О.А. Інформаційна безпека України на сучасному етапі розвитку держави і суспільства. *Наше право*. 2018. № 1. С. 17–23.

6. Панченко О. Інформаційна безпека держави як елемент соціокультури. *Аспекти публічного управління*. 2020. № 1. С. 58–67.

7. Уханова Н.С. Правова культура молоді в Україні. *Інформація і право.* 2019. № 2. С. 156–166.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 343.1
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-26

Бараннік Р. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
в.о. завідувача та доцент кафедри кримінального права та правоохоронної діяльності
Запорізького національного університету
https://orcid.org/0009-0008-1202-5535

ВИНИКНЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ» В ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ УКРАЇНИ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН

THE EMERGENCE OF THE CATEGORY OF "EVALUATIVE CONCEPTS" IN LEGAL DOCTRINE: A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Категорія «оціночні поняття» є важливим елементом правової доктрини, що впливає на правотворчу та правозастосовну діяльність. У дослідженні розглядаються передумови виникнення цього явища, його розвиток та застосування в різних правових системах, зокрема в Україні та зарубіжних країнах.

У роботі проведено порівняльний аналіз підходів до тлумачення оціночних понять у правовій доктрині України та інших держав. Автор досліджує англомовні концепції "vague legal terms" (невизначені юридичні поняття), "open-textured legal terms" (юридичні поняття з відкритим текстом) та "evaluative judgment" (оціночні судження), порівнюючи їх із традиційним українським підходом. Доведено, що в західній правовій традиції оцінка є лише одним із компонентів цих концепцій, тоді як в українській науці вона часто є центральним елементом.

Автор у своїй статті показує, що зарубіжні юридичні поняття відкритого тексту є однією з категорій правових понять, зміст яких не має суворої фіксації та може змінюватися залежно від конкретних обставин або соціального контексту. Такі поняття поєднують у собі визначеність у загальному сенсі та певну гнучкість у процесі їхнього застосування, що дозволяє адаптувати правове регулювання до нових ситуацій. До ключових характеристик цього типу норм належить їхня невизначеність у межах можливого застосування, необхідність судового тлумачення та здатність до динамічного розвитку. Вони формулюються таким чином, що охоплюють широкий спектр ситуацій, але у складних випадках потребують додаткової інтерпретації правозастосовними органами. Це дозволяє ефективно реагувати на зміни в суспільних відносинах та забезпечує гнучкість правової системи.

Дослідження акцентує увагу на тому, що українська правова доктрина розвиває власний підхід до оціночних понять, проте інтеграція напрацювань зарубіжних колег може сприяти гармонізації національної правової системи та її адаптації до міжнародних стандартів. Подальше вивчення оціночних понять та їхнього впливу на правозастосування є необхідним для вдосконалення законодавства та підвищення рівня правової визначеності.

Ключові слова: *оціночні поняття, правова доктрина, порівняльне дослідження, зміст норми, кримінальний процес.*

The category of "evaluative concepts" is an important element of legal doctrine that influences law-making and law enforcement activities. The study examines the prerequisites for the emergence of this phenomenon, its development and application in various legal systems, in particular in Ukraine and foreign countries.

In the work, a comparative analysis of approaches to the interpretation of evaluative concepts in the legal doctrine of Ukraine and other states was carried out. The author examines the English-language concepts of "vague legal terms", "open-textured legal terms" and "evaluative judgment", comparing them with the traditional Ukrainian approach. It is proven that in the Western legal tradition, evaluation is only one of the components of these concepts, while in Ukrainian science it is often a central element.

The author shows in his article that foreign legal concepts of open-textured legal terms are one of the categories of legal concepts, the content of which is not strictly fixed and can change depending on specific circumstances or social context. Such concepts combine certainty in the general sense and a certain flexibility in the process of their application, which allows adapting legal regulation to new situations. The key characteristics of this type of norms include their

© Бараннік Р. В., 2024

uncertainty within the limits of possible application, the need for judicial interpretation and the ability to dynamically develop. They are formulated in such a way that they cover a wide range of situations, but in complex cases they require additional interpretation by law enforcement agencies. This allows for an effective response to changes in social relations and ensures the flexibility of the legal system.

The study emphasizes that Ukrainian legal doctrine develops its own approach to evaluative concepts, however, the integration of the work of foreign colleagues can contribute to the harmonization of the national legal system and its adaptation to international standards. Further study of evaluative concepts and their impact on law enforcement is necessary to improve legislation and increase the level of legal certainty.

Key words: *evaluative concepts, legal doctrine, comparative research, content of the norm, criminal process.*

Постановка проблеми. Право, як і суспільні відносини, є динамічною категорією, яка відображає існуючу соціальну реальність, її специфіку та визначальні характеристики соціуму. Оціночні поняття, що становлять одну з ключових складових права загалом та кримінального процесуального права зокрема, зазнають змін і трансформацій під впливом часу, суспільних процесів, а також осіб, здатних впливати на розвиток правової системи.

Формування уявлень щодо природи оціночних понять як правової категорії, їх тлумачення, застосування та сприйняття є результатом багаторічного накопичення емпіричного та теоретичного досвіду правників. У контексті стрімкого, а подекуди й хаотичного розвитку законодавства [1, с. 4], науковці зіштовхуються з низкою викликів. Одним із ключових завдань є не лише аналіз сутності оціночних понять, а й усвідомлення причин, передумов та наслідків тих чи інших правових явищ, а також гармонізація їх із сучасними соціальними реаліями.

Така постановка питання вимагає системного підходу до дослідження, що охоплює як історичні передумови, так і перспективи правового розвитку, ураховуючи вплив різноманітних зовнішніх і внутрішніх факторів. В рамках нашої наукової розвідки планується розглянути зарубіжні тенденції виникнення і застосування категорії оціночні поняття і проаналізувати можливість їх впливу на українську правову доктрину.

Мета дослідження: шляхом аналізу наукових праць і нормативно-правових актів кримінального процесуального спрямування співвіднести українські і зарубіжні доктринальні підходи до розуміння і застосування категорії оціночні поняття.

Стан опрацювання проблематики. В рамках підготовки цієї наукової розвідки ми провели ретельний аналіз великої кількості публікацій сучасників і класиків права: Косовича В.М., Кравчук Д.С., Василяки Д.К., Шапченко С.Д., Біленко В.А., Ботнаренко О.М., Забарний М.М., Вільнянського С.І., Веренкіотової О.В., Черноус С.М., Рєзанова С.А., Глухого О.Г., Іншина М.І та інших. Однак, піднятe в рамках цієї наукової розвідки питання не було розкрите в повній мірі в приведених нами дослідженнях.

Виклад основного матеріалу. Характерною рисою українських вчених-юристів є пошук і розкриття в своїх роботах змісту певних правових орієнтирів. Цими орієнтирами виступають правові системи держав, які в силу історичних причин, особливостей розвитку, змогли сформувати діючі, суспільно-акцептовані правила регулювання відносин. В основному, прикладами таких правових систем виступають Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Німеччина, Франція, значно рідше – країни сходу і Азії. Часто, орієнтир виступає об'єктом для порівняння, своєрідним лекалом, відштовхуючись від якого, по словам вчених, можна вичленити чи добавити норму, принцип, інститут, чи галузь права в правову систему України.

Аналізуючи причини такого підходу, на перший погляд, видається, що це не зовсім коректно – кожна держава має свій власний, унікальний шлях розвитку, обумовлений тими процесами і особистостями, які його спонукали. З іншого боку, нам абсолютно зрозуміле таке явище. Як слушно зауважує Чернищук Н.В., Україна, її правова система не існують в вакуумі, не представляють собою чогось окремого, не схожого ні на що з раніше існуючого в праві [2, с. 130]. Окрім того, Україна, як молода держава, яка вступила в епоху активного розвитку ринкової економіки, європейської інтеграції, часто потребує аналізу і рефлексії застосування певних правових конструкцій. У свою чергу, інші правові системи можуть бути хоро-

шим зразком, який дасть можливість проаналізувати можливість застосування тієї чи іншої конструкції в наших умовах.

Важливим елементом формування права в цілому і українського права зокрема є правова доктрина. Як слушно узагальнює вчений Васильєв С.В., правова доктрина в її широкому розумінні включає в себе декілька різних компонентів, до яких, зокрема, належать: 1) філософські ідеї і теоретичні конструкції – правові вчення; 2) думки і погляди правників на зміст і суть правових актів, на правотворчість і правозастосування; 3) наукові дослідження (статті, тези) найбільш авторитетних представників вченої спільноти; 4) коментарі до нормативно-правових актів [3, с. 71]. Доволі часто правова доктрина виступає рушієм трансформації права і законодавства – зміни поглядів на той чи інший підхід до регулювання суспільних відносин призводять до формування нового нормативно-правового регулювання. Не можливо не погодитися з блискучою думкою Полянського Є.Ю. про те, що доктрина починається в минулому, існує в теперішньому і визначає право майбутнього, весь час перебуваючи в стані динаміки [3, с. 311].

Українська правова доктрина знаходиться на вістрі обміну ідеями, пошуку нових моделей нормативно-правового регулювання суспільних відносин і шляхів вирішення існуючих проблем. У зв'язку з цим, українська наукова спільнота звертається до наукових здобутків вчених зарубіжних країн.

Однак, аналізуючи оціночні поняття, як правову категорію, широко застосовувану в Україні, ми допустили, що на даний момент її дослідження перебувають в стані правового вакууму – орієнтовані виключно на нашу правову систему і не перебувають в пошуках відповідей на актуальні питання серед зарубіжних доктринальних джерел.

Окреслюючи рамки розуміння, наведемо власне, сформоване раніше визначення оціночних понять – це закладені в правових термінах змістовно широкі і формально не визначені поняття, які набувають конкретизації та уточнення в процесі інтелектуального аналізу і оцінки контексту конкретних обставин справи чи правовідносин, що здійснюється суб'єктами правозастосування на підставі належних їм дискреційних повноважень (та можуть передбачати диференціацію/варіативність правових наслідків чи змістовних характеристик для об'єктів правозастосування).

Вважається, що перше визначення оціночним поняттям як доктринальній категорії дав вчений Вільнянський С.І. в 1956 році. Тим не менш, слід підкреслити, що враховуючи одне з основних завдань юридичної науки – знайти, виокремити, класифікувати і дати визначення юридичним поняттям і конструкціям, оціночні поняття не з'явилися в 1956 році, тобто в момент початку діалогу серед наукової спільноти про їх наявність в нормативно-правових актах.

Говорячи про оціночні поняття в контексті історичного розвитку нормативних правових актів, можна зробити висновок про їх фактично невід'ємну природу. Практично неможливо сформулювати нормативно-правовий акт без вкладення в його зміст оціночних понять. До прикладу, перший із Законів царя Хаммурапі вказує на те, що: "Якщо людина почне, клянучись, звинувачувати іншу людину у вбивстві, а цього не докаже, то її треба вбити" [6]. Застосовуючи методи трактування норм права, виявляємо оціночне поняття – "докаже". У контексті даного оціночного поняття виникає закономірне питання: що буде вважатися фактом чи фактами, що підтверджують звинувачення іншої людини у вбивстві? Відповідно, без належної деталізації, дане поняття залишалося предметом оцінки для того, хто розглядав скоєння правопорушення.

Оціночні поняття зустрічаються і в історичних джерелах українського права, зокрема, в "Руській правді" [7]. Стаття 6 "Руської правди" вказує: "… Якщо хтось вбив відкрито, під час сварки, або на бенкеті, то тепер йому платити разом". У контексті приведеної норми оцінці підлягало визначення "вбив відкрито" – необхідно було чітко розуміти, що таке відкрите вбивство і співставити (оцінити) обставини й визначення відкритості.

Ми приходимо до розуміння, що оціночні поняття можна зустріти в різних правових актах, незважаючи на епоху, в якій вони були зафіксовані і прийняті. Однак більш цікавим є те, як вони представлені у правовій доктрині.

Аналізуючи доктрину Польщі, ми зауважуємо наявність діалогу про те, що певні право-

ві категорії і поняття можуть підлягати оцінці, однак чіткої детермінації оціночних понять ми не виявляємо. Про оціночні поняття в Польському законодавстві веде мову Дорожевська К., розглядаючи в контексті карного законодавства поняття малозначимості [4, с. 103]. Вчена згадує характеристики оціночних понять, однак не вказує, що вони носять таку назву.

Аналізуючи англомовні роботи вчених правників можна виявити декілька конструкцій, які можуть бути змістовно близькими до обговорюваної нами категорії оціночних понять.

Першою зі знайдених нами конструкцій є "vague legal terms". Відповідно до Кембриджського словника англійської мови, слово "vague" означає "невизначений, невиразний". "Legal" перекладається як "юридичний; правовий". "Term" – означає "термін, поняття" [14]. Відповідно, переклад даного поняття можна сформулювати як невизначені юридичні поняття. Трактуючи граматично дане визначення можна припустити, що воно змістовно відрізняється від того, що ми розуміємо під оціночними поняттями. Однак, при більш ретельному аналізі публікацій ми виявили свідчення фактичного часткового позначення понять, які ми вважаємо оціночними, невизначеними.

У роботі Анеси П. згадується про те, що невизначеність певного правового поняття досягається шляхом використання в ньому так званих обтічних слів. Такими обтічними словами часто виступають оціночні прикметники, до яких можна віднести: "адекватний", "справедливий" та інші [8, с. 200]. Як слушно зауважує Крісті Дж. С., нечіткість добавила юридичній мові необхідної гнучкості [9, с. 911].

Аналізуючи застосування так званих невизначених юридичних понять можна зустріти дискусію про наскрізне застосування оцінки для розуміння їх змісту і правозастосування. Зокрема, цікавою видається думка Мармор А. про те, що головною рисою екстравагантно-розмитих термінів є позначення необхідності багатовимірної оцінки. Як приклад подібного невизначеного правового терміну вчений наводить "корупцію". Змістовно термін "корупція" є надзвичайно широким, відповідно, складним видається питання про те, як можна окреслити його більш чіткі рамки. Саме наявність у ньому оціночних елементів дозволяє відділити його змістовно від інших схожих термінів. Окрім корупції, автор згадує такі змістовно невизначені терміни, як "справедливість", "належна правова процедура", "захист приватного життя" [10, с. 4, 19].

Повертаючись до дослідження польських колег, знаходимо доволі цікаву позицію про те, що на підходи до застосування невизначених норм має вплив їх динамічне трактування особами, що здійснюють правозастосування [17, с. 219].

Серед західних вчених можна знайти і думки про необхідність наскрізної оцінки для можливості належного застосування невизначених правових понять. На думку Лібвальд Д., застосування таких оціночних понять як "достатня спроможність", може потребувати наскрізних критеріїв для оцінки. Крім того, критерії оцінки повинні бути належні, справедливі, точні і об'єктивні [12, с. 418].

Тим не менш, не зважаючи на те, що частина західних авторів стоять на позиції змістовного зближення оціночних понять і невизначених правових термінів, цікавою видається позиція вченого Асгеірсон Х., який стверджує, що насправді невизначеним правовим термінам не притаманна наявність необхідності застосовувати оцінку. Крізь призму аналізу поняття "недбале ставлення до дитини" він вказує, що в ньому немає нічого оціночного, як і в інших термінах, що містять змістовно широкий перелік можливих елементів-рішень [11, с. 432].

Наступною змістовно близькою до категорії "оціночні поняття" є напрацьована в англійській правовій доктрині юридична конструкція "evaluative judgement". Орієнтуючись на англійсько-український Кембрижський словник, можемо перекласти слово "evaluative" як оціночний. "Judgement" в свою чергу має переклад "вирок, рішення суду". Відповідно, "evaluative judgement" перекладається як оціночний вирок, оціночне рішення суду [14]. Однак таке буквальне тлумачення не цілком розкриває сутність поняття "evaluative judgement" у правовому контексті. В англо-американській правовій традиції це поняття використовується значно ширше й означає не лише рішення суду, а й суб'єктивну оцінку певної ситуації або фактів, яка може бути висловлена як суддею, так і будь-яким суб'єктом правозастосування.

Особливо важливе значення має це поняття у питаннях дифамації, свободи слова та критики публічних осіб. Наприклад, у справах про наклеп розрізняють "factual assertion" (твердження про факти) і "evaluative judgement" (оціночне судження). Якщо перше підлягає перевірці на істинність або хибність, то друге, як правило, є суб'єктивним вираженням думки, яке захищається принципом свободи слова.

Крім того, у судовій практиці Великої Британії та США судді часто ухвалюють рішення, що містять оціночні судження щодо поведінки сторін, доказів чи навіть правозастосування. Це підкреслює важливість критичного аналізу правової доктрини оціночних суджень та її співвідношення з українською концепцією оціночних понять.

Аналізуючи згадки цього терміну в англомовній правовій доктрині, ми, зокрема, можемо знайти статтю Ван дер Бурга В., який будує аргументативну рамку застосування оціночних суджень [13]. Досить концептуальним виглядає дослідження Слоссера Я.Л., який констатує факт існування низки емпіричних досліджень, які розглядають процес оцінного судження з точки зору метафоричного оформлення [15, с. 599].

Наступною із розглянутих нами потенційно близьких до оціночних понять категорій є "Open-textured legal terms". З англійської "open-textured" перекладається "з відкритим текстом". Взявши за основу отримані раніше переклади, можемо сформулювати українською мовою наступне поняття "юридичні поняття з відкритим текстом".

Юридичні поняття відкритого тексту є однією з категорій правових понять, зміст яких не має суворої фіксації та може змінюватися залежно від конкретних обставин або соціального контексту. Такі поняття поєднують у собі визначеність у загальному сенсі та певну гнучкість у процесі їхнього застосування, що дозволяє адаптувати правове регулювання до нових ситуацій.

До ключових характеристик цього типу норм належить їхня невизначеність у межах можливого застосування, необхідність судового тлумачення та здатність до динамічного розвитку. Вони формулюються таким чином, що охоплюють широкий спектр ситуацій, але у складних випадках потребують додаткової інтерпретації правозастосовними органами. Це дозволяє ефективно реагувати на зміни в суспільних відносинах та забезпечує гнучкість правової системи.

До прикладів норм відкритого тексту можна віднести поняття належної обачності у цивільному праві, гідності у конституційному праві та громадського порядку у кримінальному й адміністративному праві. Їхній зміст визначається через судову практику та правозастосовну діяльність, що сприяє формуванню більш глибокого розуміння цих категорій у межах конкретних правовідносин.

На відміну від дискреційних правових понять, які передбачають можливість вибору між кількома варіантами рішень, норми відкритого тексту насамперед характеризуються відсутністю чітких меж у застосуванні. Вони створюють простір для інтерпретації та дозволяють пристосовувати правове регулювання до нових викликів, не змінюючи при цьому самих формулювань нормативних актів. Юридичні норми з відкритим текстом вимагають від органів правозастосування прийняти один чи декілька основоположних принципів для інтерпретації норми і її застосування залежно від соціального і культурного контексту [16, с. 2].

Висновки. Проаналізувавши актуальні дослідження щодо виникнення і застосування категорії "оціночні поняття" в українській і зарубіжній правовій доктрині, можемо сформулювати наступний висновок:

Категорія "оціночні поняття", на відміну від інших конструкцій юридичної техніки, спільних для української і зарубіжної наукової думки, не застосовується в західній правовій доктрині. Фактор оцінки в таких категоріях, як "vague legal terms" (невизначені юридичні поняття – *авторський переклад*), "open-textured legal terms" (юридичні поняття з відкритим текстом – *авторський переклад*), "evaluative judgement" (оціночне судження – *авторський переклад*) є виключно одним із декількох елементів, що формують їх зміст, однак не складає основу і не виступає головним предметом дискусії науковців і практиків.

У результаті наукової розвідки можемо констатувати, що українська правова доктрина рухається власним шляхом в питаннях виник-

нення, появи і розвитку вчення про оціночні поняття. Тим не менш, зважаючи на сталу практику вивчення і застосування озвучених вище категорій англомовної правової доктрини, українській науковій спільноті варто звертатися до її здобутків заради обміну досвідом і інтеграції власної юридичної науки в міжнародний простір.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Козюбра М. І. Право і людина: лінії взаємозв'язків та тенденції розвитку. Наукові записки. Юридичні науки. 2015. Том 168. С. 3.

2. Чернищук Н. В. Етапи розвитку формування права. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. № 1. С. 129–133. URL: https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/1.22

3. Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». 2015. Т. 17. С. 297–313. URL: https://doi.org/10.32837/npnuola.v17i0.449

4. Doroszewska K. Znaczenie klauzuli „wypadku mniejszej wagi" w polskim prawie karnym. Zeszyt Studencki Kół Naukowych Wydziału Prawa i Administracji. 2016. UAM, 6. C. 103–116.

5. Вільнянський С. І. Застосування норм радянського права. Уч. Записки Харківського юридичного інституту. Вип. 7. Харків, 1956. С. 13–32.

6. The Avalon Project : Code of Hammurabi. Avalon Project – Documents in Law, History and Diplomacy. URL: https://avalon.law.yale.edu/ancient/hamframe.asp (дата звернення: 17.01.2024).

7. Руська Правда тексти на основі 7 списків та 5 редакцій склав та підготував до друку проф. С. Юшков видавництво Української академії наук Київ. 1935. ІЗБОРНИК. URL: http://litopys.org.ua/yushkov/yu.htm (дата звернення: 10.01.2024).

8. Anesa P. Defining Legal Vagueness: A Contradiction in Terms? Pólemos. 2014. T. 8, № 1. URL: https://doi.org/10.1515/pol-2014-0011 (дата звернення: 10.01.2024).

9. Christie G. C. Vagueness and Legal Language. Minnesota Law Review. 1963. No. 48(4). P. 855–912.

10. Marmor A. Varieties of Vagueness in the Law. Legal Studies Research Paper. 2013. Series No. 12-8.

11. Asgeirsson H. On the Instrumental Value of Vagueness in the Law. Ethics. 2015. T. 125, № 2. С. 425–448. URL: https://doi.org/10.1086/678480 (дата звернення: 10.01.2024).

12. Liebwald D. Law's Capacity for Vagueness. International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique. 2012. T. 26, № 2. С. 391–423. URL: https://doi.org/10.1007/s11196-012-9288-3 (дата звернення: 12.01.2024).

13. Van der Burg W. The Merits of Law: An Argumentative Framework for Evaluative Judgements and Normative Recommendations in Legal Research. SSRN Electronic Journal. 2019. URL: https://doi.org/10.2139/ssrn.3020624

14. Cambridge Dictionary. English Dictionary, Translations & Thesaurus. URL: https://dictionary.cambridge.org/ (дата звернення: 27.01.2024).

15. Slosser J. L. Components of Legal Concepts: Quality of Law, Evaluative Judgement, and Metaphorical Framing of Article 8 ECHR. European Law Journal. 2019. T. 25, № 6. С. 593–607. URL: https://doi.org/10.1111/eulj.12347 (дата звернення: 15.01.2024).

16. The challenge of open-texture in law / C. Guitton та ін. Artificial Intelligence and Law. 2024. URL: https://doi.org/10.1007/s10506-024-09390-1 (дата звернення: 12.01.2024).

17. Bielska-Brodziak A., Drapalska-Grochowicz M., Suska M. Petrified and Updated, or How the Interpretive Community Exercises Power Over the Meaning of Vague Terms in the Legal Text (on the Example of Polish Criminal Law). International Journal for the Semiotics of Law – Revue internationale de Sémiotique juridique. 2024. URL: https://doi.org/10.1007/s11196-024-10160-0 (дата звернення: 13.01.2024).

УДК 343.121.4:343.131.5:343.132
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-27

Бігунець І. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри права
ПВНЗ «Європейський університет»
https://orcid.org/0000-0003-2860-9371

ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАХИСНИКА ЩОДО ОДЕРЖАННЯ ДОКАЗІВ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

POWERS OF DEFENSE OFFICER TO OBTAIN EVIDENCE DURING INTERNATIONAL COOPERATION

Сучасні глобалізаційні процеси, які активно відбуваються в усіх без винятку сферах життя, стрімкий розвиток міждержавних і міжнародних соціально-економічних зв'язків зумовлюють інтенсифікацію та вдосконалення діяльності злочинних формувань, що пов'язана як з вчиненням кримінальних правопорушень, так і з приховуванням відповідної злочинної діяльності. В умовах сьогодення злочинці мають можливість, вчинивши кримінальне правопорушення, мобільно пересуватися з однієї країни до іншої, що ускладнює роботу правоохоронних органів, спрямовану на своєчасне виявлення та розслідування таких діянь. У зв'язку із цим, не лише перед Україною як правовою державою, а також перед усією міжнародною спільнотою постає необхідність удосконалення організаційно-правових механізмів міжнародної правової допомоги в кримінальному провадженні, застосування дієвих заходів міжнародного співробітництва в аналізованому напрямі. Визначено процесуальні можливості захисника щодо участі в кримінальному провадженні, пов'язаному з наданням міжнародної правової допомоги, видачею особи (екстрадицією) та перейняттям провадження. Запропоновано унормувати права захисника звертатися із запитами, у тому числі щодо отримання копій документів, до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб, підприємств, установ, організацій, громадських об'єднань, а також до фізичних осіб (за їх згодою) не лише в Україні, а й за її межами. Наведено аргументи щодо визначення у КПК України процедури допиту підозрюваного за допомогою відеоконференції з приміщення, яке відповідно до міжнародно-правових договорів є територією України (посольства, консульства тощо).

Ключові слова: *міжнародна правова допомога, адвокатський запит, процесуальні дії, міжнародний розшук.*

Modern globalization processes, which are actively taking place in all spheres of life without exception, the rapid development of interstate and international socio-economic relations lead to the intensification and improvement of the activities of criminal groups, which is associated with both the commission of criminal offenses and the concealment of the corresponding criminal activity. In today's conditions, criminals have the opportunity, having committed a criminal offense, to move from one country to another, which complicates the work of law enforcement agencies aimed at the timely detection and investigation of such acts. In this regard, not only Ukraine as a state governed by the rule of law, but also the entire international community faces the need to improve the organizational and legal mechanisms of international legal assistance in criminal proceedings, to apply effective measures of international cooperation in the analyzed direction. The procedural possibilities of a defense attorney for participation in criminal proceedings related to the provision of international legal assistance, extradition and takeover of proceedings are determined. It is proposed to regulate the rights of a defense attorney to make requests, including for obtaining copies of documents, to state authorities, local government bodies, their officials and service personnel, enterprises, institutions, organizations, public associations, as well as to individuals (with their consent) not only in Ukraine but also abroad. Arguments are given for defining in the Code of Criminal Procedure of Ukraine the procedure for questioning a suspect via video conference from a premises that, in accordance with international legal treaties, is the territory of Ukraine (embassies, consulates, etc.).

Key words: *international legal assistance, attorney's request, procedural actions, international wanted list.*

Постановка проблеми. Наявність транснаціонального елементу в кримінальному провадженні породжує певні процесуальні правовідносини й зумовлює необхідність збирання доказів, проведення інших процесуальних дій з метою сприяння досудовому розслідуванню, судовому розгляду або виконанню прийнятих рішень у кримінальному провадженні, яке здійснює компетентний орган запитуючої сторони [1, с. 483]. Україна є активним учасником роз-

© Бігунець І. М., 2024

будови системи міжнародно-правових актів, що охоплюють усі напрями співробітництва між правоохоронними органами різних держав у сфері кримінального судочинства, зокрема й на стадії досудового розслідування [2, с. 445].

Досліджуючи можливості захисника щодо одержання доказів під час здійснення міжнародного співробітництва на стадії досудового розслідування, зазначимо, що, крім способів збирання доказів, визначених ч. 2 ст. 93 КПК України, норми кримінального процесуального закону передбачають можливість їх одержання на території іноземної держави внаслідок здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження (ч. 4 ст. 93 і розділ IX КПК України) [3].

Не заперечуємо, що публічно-правова сфера співробітництва на рівні держав за участю їхніх уповноважених компетентних органів є цілком регламентованою та зрозумілою, законодавчо визначені схеми співпраці активно використовують на практиці. Однак, якщо розглядати питання міжнародного співробітництва в контексті надання правової допомоги в кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування з позиції адвоката-захисника, то постають дискусійні питання, що потребують ретельного аналізу й вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовий порядок реалізації адвокатом своїх повноважень у процесі здійснення захисту, зокрема під час збирання доказів, визначений у чинних законодавчих актах України, до яких належать профільний Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», а також КПК України. Діяльність адвоката має здійснюватися відповідно до вимог Конституції України та чинних міжнародних договорів й угод, які ратифіковані Верховною Радою України. Зокрема, у п. 7 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» зазначено, що адвокат має право збирати відомості про факти, що можуть бути використані як докази, в установленому законом порядку запитувати, отримувати й вилучати речі, документи, їхні копії, ознайомлюватися з ними й опитувати осіб за їхньою згодою [4].

Основні положення про роль адвокатів прийняті VIII Конгресом ООН із запобігання злочинам у серпні 1990 року, сформульовано так, щоб допомагати державам-учасницям у їх завданні сприяти й забезпечувати належну роль адвокатів, яку мають поважати й гарантувати уряди під час розроблення національного законодавства та його застосування як адвокатами, так і суддями, прокурорами, членами законодавчої та виконавчої влади й суспільством загалом; ці принципи мають також застосовувати до осіб, які здійснюють адвокатські функції без одержання формального статусу адвоката [5].

З огляду на норми, які закріплено у зазначеному вище міжнародному документі на офіційному рівні, слід зауважити, що для належного забезпечення участі адвоката в процесі міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні це слід реалізувати шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства України.

Мета статті полягає у необхідності розглянути питання міжнародного співробітництва в контексті надання правової допомоги в кримінальному провадженні на стадії досудового розслідування з позиції адвоката-захисника.

Виклад основного матеріалу. Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб, виконання вироків та інших форм співробітництва (ст. 542 КПК України) [3]. Такий перелік заходів не є вичерпним, оскільки, крім визначених у КПК України заходів, можуть бути застосовані й інші заходи, які вчиняють на виконання міжнародних договорів, укладених Україною [6, с. 9]. Проте, якщо йдеться про діяльність захисника під час здійснення міжнародного співробітництва на досудовому розслідуванні, слід зауважити насамперед про такий захід, як виконання ним окремих процесуальних дій.

Передусім з'ясуємо, у якому порядку адвокат-захисник може бути самостійним суб'єктом (учасником) міжнародної правової допомоги (у межах реалізації повноважень захисту), зокрема в питанні збирання доказів на території іноземної держави під час здійснення міжнародного співробітництва.

У ч. 2 ст. 91 КПК України міститься визначення поняття доказування, яке реалізується через збирання, перевірку та оцінку доказів. Збирання доказів у кримінальному процесі є першим етапом процесу доказування, під час якого формується доказова база, що згодом підлягатиме перевірці, оцінці та використанню для реалізації завдань, визначених у ст. 2 КПК України. Тому можливості використання доказової інформації на стадії досудового розслідування здебільшого залежать від ефективного, оперативного, якісного збирання доказів, здійсненого відповідно до вимог процесуального законодавства [7, с. 238].

Процедура збирання доказів на території іноземної держави в межах здійснення міжнародного співробітництва під час кримінального провадження має певні складнощі. Це спричинено відмінностями й особливостями кримінально-процесуальних форм різних країн, налагодженням співпраці між різними органами та службами, які наділені неоднаковим колом повноважень, наявністю суттєвих відмінностей у процедурних правилах [7, с. 241]. Збирання доказів адвокатом на території іноземної держави є значно складнішою процедурою. Це пов'язано насамперед з тим, що хоча законодавчо адвокат наділений правом збирати докази, однак у площині міжнародного співробітництва та здійснення міжнародної правової допомоги під час кримінального провадження сторона захисту не визначена ні як самостійний учасник, ні в комплексі з іншими суб'єктами. Для того, щоб адвокат-захисник мав законодавчо визначену можливість цілком реалізувати право свого клієнта на збирання доказів на території іноземної держави в межах здійснення міжнародного співробітництва, потрібно визначити законодавчо сторону захисту до осіб, які є учасниками міжнародного співробітництва. Вбачаємо, що міжнародну правову допомогу під час здійснення кримінального провадження надають договірні сторони одна одній у порядку та на умовах, визначених і нормативно закріплених. У міжнародних правовідносинах такими сторонами завжди є держави в особі уповноважених органів та посадових осіб, і це цілком слушно. Проте в контексті досліджуваного питання важливо визначити повноваження захисника щодо одержання доказів на території іншої держави внаслідок здійснення міжнародного співробітництва.

Відповідно до змісту ст. 541 КПК України, лише органи, які визначені в ній як суб'єкти міжнародного співробітництва, мають право на отримання відповідної інформації, речей та документів, що надалі будуть використані як докази в кримінальному провадженні. Законодавець не закріплює за адвокатами-захисниками повноважень, які безпосередньо вказували б на те, що останні також мають право бути учасниками міжнародного співробітництва під час кримінального провадження [3]. Водночас у чинному кримінальному процесуальному законі України не передбачено заборони на участь захисника в міжнародному співробітництві в межах правового супроводження кримінальних проваджень. Так, адвокат-захисник також може бути суб'єктом міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні, зокрема з метою одержання доказів на території іншої держави за умов дотримання законодавчо визначених умов міжнародного співробітництва в межах своїх повноважень. Закон України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» (п. 1, 2 ч. 1 ст. 20) надає адвокатам право на звернення з адвокатськими запитами, а також на збирання відомостей про факти, що можуть бути використані як докази; в установленому законом порядку запитувати, отримувати й вилучати речі, документи, їх копії, ознайомлюватися з ними та опитувати осіб за їхньою згодою [4].

Теоретичного аналізу потребують окремі процесуальні та організаційно-тактичні аспекти участі захисника в процедурі направлення запиту про міжнародну правову допомогу під час досудового розслідування, результати якої може бути використано в доказуванні в кримінальному провадженні.

Дотримання порядку направлення запитів про міжнародну правову допомогу передбачає, що зазначені матеріали має бути передано запитуваній стороні в порядку, встановленому міжнародним договором і КПК України, через відповідні уповноважені (центральні) органи України [3]. Запит запитуючої держави про правову допомогу не може цілком відповідати нормам матеріального та процесуального права виконуючої сторони. Тому таке «офі-

ційне прохання» не має суперечити основним принципам законодавства запитуваної держави [8, с. 109]. Зазначене стосується й тактичних прийомів, які повинні відповідати вимогам допустимості.

Законодавчо визначено, що основним завданням кримінального провадження є забезпечення швидкого, повного й неупередженого розслідування та судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини і щоб до кожного було застосовано належну правову процедуру (ч. 1 ст. 2 КПК України) [3]. Щодо підозрюваного, який перебуває за кордоном, такою процедурою є його притягнення до кримінальної відповідальності заочно (тобто без неї) або шляхом екстрадиції в Україну за допомогою компетентних органів іноземної держави, що потребує ініціювання процедури оголошення підозрюваного в міжнародний розшук.

Для запровадження законної процедури оголошення в міжнародний розшук слідчий орган зобов'язаний провести процесуальні дії та долучити до матеріалів кримінального провадження докази неприбуття особи на виклик без поважної причини більше ніж двічі та наділення особи статусом підозрюваного чи обвинуваченого в кримінальному провадженні. Слушно зауважує А. Тимошенко, що лише після дотримання такої процедури за особою офіційно буде визначено статус підозрюваного в кримінальному провадженні. У разі ігнорування такою особою викликів слідчий орган матиме всі підстави для звернення до Генерального Секретаріату Інтерполу із запитом про публікацію щодо особи «червоної картки» [9].

Під час розгляду клопотання про обрання щодо особи запобіжного заходу її можна вважати оголошеною в міжнародний розшук лише за наявності відповідних підтверджуючих документів (довідки, витягу з бази даних Інтерполу; надіслання запиту про розшук і прийняття його до виконання іншою державою, яка не є членом Міжнародної організації кримінальної поліції; надіслання запиту про розшук до іншої держави на підставі двосторонньої угоди тощо). Факт оголошення особи в міжнародний розшук є обов'язковою умовою для застосування до неї затримання з метою приводу для обрання запобіжного заходу.

Розслідування кримінальних правопорушень міжнародного характеру зумовлює потребу в застосуванні заходів міжнародного співробітництва, новим і важливим з-поміж яких є створення спільних слідчих (слідчо-оперативних) груп [10, с. 94]. Так, взаємодія членів спільних слідчих груп під час кримінального провадження дозволяє оптимізувати системно-структурну діяльність суб'єктів, забезпечуючи ефективність розслідування та судового розгляду загалом [11, с. 104]. Щодо організації взаємодії учасників кримінального провадження сторони обвинувачення, увагу заслуговує кожен окреслений аспект, починаючи від взаємодії у складі слідчо-оперативної групи та закінчуючи співпрацею з міжнародними організаціями. Безумовно, слід виокремити спільну слідчу групу як форму міжнародного співробітництва, яка має багатовекторність у процесі взаємодії з партнерами як всередині групи, так і ззовні (зокрема з міжнародними поліцейськими організаціями) [12, с. 63].

У разі створення спільної слідчої групи на підставі ст. 571 КПК України, слідчі (розшукові) й інші процесуальні дії мають здійснювати ті члени спільної слідчої групи, які є компетентними органами цієї держави [3], тому роль представників іноземної держави в слідчій групі має дорадчий характер як виявлення ініціативи. Слушно зазначає О.А. Калганова, що коло процесуальних дій, які може бути проведено в порядку надання правової допомоги, залежить від декількох факторів: потреб розслідування чи судового розгляду кримінального провадження; процесуальних можливостей виконати запитувану дію; національного законодавства виконуваної держави [13, с. 131–132].

Докази, отримані в порядку правової допомоги відповідно до міжнародних договорів і чинного кримінального процесуального законодавства України, мають тотожну юридичну силу, як і докази, отримані на території України [14, с. 484]. Для визнання таких доказів допустимими, необхідним є їх отримання на законних підставах, тобто за окремими слідчими або судовими дорученнями; компетентними особами правоохоронних або судових органів дер-

жави; з дотриманням процесуальних приписів цих держав.

Докази, отримані внаслідок виконання запиту про міжнародну правову допомогу, підлягають оцінці на загальних підставах [3]. Слід зазначити, що захисники мають удосталь законодавчо визначеного інструментарію, здатного вплинути на прийняття кінцевого рішення в кримінальному провадженні. Зокрема, під час досудового розслідування основним завданням захисника, який бере участь у проведенні процесуальних дій на території запитуваної держави, є можливість безпосереднього сприйняття проведення процесуальних дій та активної участі в них за умови дотримання законодавства запитуваної держави та з метою досягнення завдань кримінального провадження.

Після прийняття КПК України та визначення позиції законодавця щодо можливості здійснення досудового розслідування в режимі відеоконференції вдалося розв'язати проблеми, пов'язані із забезпеченням участі сторін кримінального провадження в дослідженні доказів завдяки використанню технічних засобів, передусім – у межах міжнародного співробітництва.

Відеоконференція застосовується під час здійснення кримінального провадження як у межах держави, так і в порядку міжнародного співробітництва у кримінальному провадженні. Враховуючи наведені особливості, криміналістичне забезпечення проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції потребує формування єдиних, уніфікованих на міжнародному рівні підходів, що стосуються правової основи, технології, організації й тактики проведення, науково-технічного, навчально-методичного та кадрового забезпечення [15, с. 64-65]. Крім того, сучасні бази даних державних та правоохоронних органів, міжнародних організацій надають можливість інформаційно-довідкового супроводження розслідування та судового розгляду, забезпечують розшук безвісно зниклих осіб та підозрюваних у вчиненні злочинів [16, с. 335].

Відповідно до ч. 1 ст. 232 КПК України, допит осіб під час досудового розслідування може бути проведено в режимі відеоконференції за умови трансляції з іншого приміщення (дистанційне досудове розслідування) у випадках неможливості безпосередньої участі певних осіб у досудовому провадженні за станом здоров'я або з інших поважних причин, необхідності забезпечення безпеки осіб, проведення допиту малолітнього або неповнолітнього свідка, потерпілого, вжиття таких заходів для забезпечення оперативності досудового розслідування, наявності інших підстав, визначених слідчим, прокурором, слідчим суддею достатніми [3].

Під час проведення відеоконференції слід суворо дотримуватися умов надання ефективної правової допомоги підозрюваному. Надання захисника не є формальним рішенням, воно має супроводжуватися створенням належних умов для достатнього конфіденційного спілкування з підзахисним. Захисник зобов'язаний сумлінно виконувати покладені на нього обов'язки, роз'яснювати підзахисному перебіг процесуальних дій, у яких він безпосередньо бере участь. Дистанційна участь підозрюваного, у яких немає захисника в такому кримінальному провадженні, є порушенням його права на участь у дослідженні доказів [17, с. 158].

Висновки. Отже, діяльність компетентних правоохоронних органів має бути спрямована на вирішення окремих питань, які постають під час надання міжнародної правової допомоги запитуючій країні. Важливе значення має участь захисника в процедурах, пов'язаних з отриманням, дослідженням доказів у межах міжнародного співробітництва в кримінальному провадженні під час створення спільних слідчих груп, використання відеоконференцзв'язку, розгляду клопотання про обрання запобіжного заходу щодо особи, оголошеної в міжнародний розшук тощо. Доведено, що однією із засад міжнародного співробітництва під час кримінального провадження є участь у ньому адвоката (захисника) відповідно до вимог міжнародних договорів та угод.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Смирнов М.І. Використання у кримінальному провадженні доказів, одержаних від запитуваної сторони в результаті виконання запиту про міжнародну правову допомогу. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013 р.). Одеса: Юрид. літ., 2013. С. 482–488.

2. Шевчишен А.В. Особливості здійснення доказування за допомогою інших засобів збирання доказів у кримінальних провадженнях про корупційні злочини у сфері службової та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Вісник кримінального судочинства*. 2016. № 5. С. 88–96.

3. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квіт. 2012 р. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 5 лип. 2012 р. № 5076-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5076-17#Text.

5. Основні положення про роль адвокатів (Прийняті VIII Конгресом ООН по запобіганню злочинам у серпні 1990 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text.

6. Коваленко В. В., Удалова Л. Д., Письменний Д. П. Кримінальний процес: підручник. Київ : ЦУЛ, 2013. 544 с.

7. Дуфенюк О.М., Марко С.І. Збирання речових доказів на стадії досудового розслідування: проблеми теорії та практики. *Порівняльно-аналітичне право*. 2015. № 2. С. 238–241.

8. Смирнов М.С. Поняття і сучасний стан інституту взаємної правової допомоги по кримінальних справах. *Підприємництво, господарство і право.* 2004. № 2. С. 118–121.

9. Тимошенко А. Процедура оголошення особи в міжнародний розшук: етапи та інсайди. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/kriminalne-pravo-ta-proces/procedura-ogoloshennya-osobi-v-mizhnarodniy-rozshuk-etapi-ta-insaydi.html.

10. Чорноус Ю.М. Спільні слідчі групи: правові та організаційні засади. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка*. 2013. Вип. 4. С. 94-100.

11. Васюта Ю.В. Взаємодія членів спільних слідчих груп крізь призму філософсько-правової рефлексії. *Актуальність та особливості наукових досліджень в умовах воєнного стану:* збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції з нагоди відзначення Дня науки-2024 в Україні (м. Київ, 22 травня 2024 року). Київ: ДНДІ МВС України, 2024. 479 с. С. 104–106.

12. Vasiuta Yu.V. Current state and prospects of interaction of joint investigation teams with international police organizations. *Law Journal of the National Academy of Internal Affairs,* 13(4), 62–72. 2023. DOI: https://doi.org/10.56215/naia-chasopis/4.2023.62.

13. Калганова О.А. Процесуально-правові засади участі іноземних громадян у кримінальному судочинстві України: монографія. Ірпінь: Нац. ун-т ДПС України, 2009. 154 с.

14. Смирнов М.І. Використання у кримінальному провадженні доказів, одержаних від запитуваної сторони в результаті виконання запиту про міжнародну правову допомогу. *Актуальні проблеми доказування у кримінальному провадженні*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф. (Одеса, 27 листоп. 2013 р.). Одеса: Юрид. літ., 2013. С. 482–488.

15. Чорноус Ю.М. Криміналістичне забезпечення проведення процесуальних дій у режимі відеоконференції під час кримінального провадження. *Актуальні питання криміналістики та судової експертизи*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 19 листоп. 2020 р.), [редкол.: В.В. Чернєй, С.Д. Гусарєв, С.С. Чернявський та ін.]. Київ: Нац. акад. внутр. справ, 2020. 461 с. С. 64–67.

16. Чорноус Ю.М. Особливості техніко-криміналістичного забезпечення збирання доказів у кримінальному провадженні за умов воєнного стану. *Актуальні проблеми кримінально-правового, кримінального процесуального та криміналістичного забезпечення протидії злочинності*: матер. міжнар. наук.-практ. конф. (08 груд. 2023 р., м. Дніпро). Дніпро: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2024. 368 с. С. 332–336.

17. Антонюк А.Б. Процесуальні засади міжнародного співробітництва при розслідуванні кримінальних правопорушень: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Ірпінь, 2016. 220 с.

УДК 343.2
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-28

Геналь О. О.,
аспірант кафедри кримінального права та кримінології
Львівського національного університету імені Івана Франка

ОБМАН У КОНСТРУКЦІЯХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД

DECEPTION IN THE CONSTRUCTION OF COMPOSITIONS OF CRIMINAL OFFENSES: THE EUROPEAN EXPERIENCE

Стаття присвячена порівнянню обману у конструкціях складів кримінальних правопорушень у кримінальному праві країн Європи.

Мета полягає у визначенні взаємозв'язку між обманом у складі кримінального правопорушення та формою вини у цьому ж складі, встановленні видів та форм обману у кримінальному праві країн Європи.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше було проведено порівняльне дослідження обману у конструкціях складів кримінальних правопорушень у кримінальному праві країн Європи.

Встановлено, що, здебільшого, у кримінальному праві країн Європи обман не може бути ознакою складів кримінальних правопорушень, що вчиняються з необережною формою вини. Актами кримінального законодавства можуть бути передбачені склади кримінальних правопорушень, що полягають у необережному повідомленні неправдивих відомостей. Такі склади кримінальних правопорушень не полягають у обмані, а є випадками криміналізації повідомлення інформації, неправдивий характер якої не був відомий особі у зв'язку із тим, що нею не було виявлено достатнього рівня обачності. Обман може бути ознакою складів кримінального правопорушення, які вчиняються із необережною формою вини лише у окремих випадках.

З'ясовано, що обман у кримінальному праві країн Європи може полягати як у повідомленні неправдивих відомостей, так і неповідомленні певної інформації. Обман може полягати у таких діяннях як «введення особи в оману», «підтримування (зміцнення) омани» та «використання помилки (омани) особи». У залежності від особливостей кримінально-правового регулювання загальний обсяг поняття «обман» певним чином розподіляється між вказаними видами діянь.

Констатовано, що обман у кримінальному праві країн Європи може полягати як у вербальній, так і невербальній комунікації. Окремі склади кримінальних правопорушень можуть містити конкретизацію засобів, що використовуються для обману іншої особи.

Ключові слова: *«обман», «склад кримінального правопорушення», «спосіб вчинення кримінального правопорушення», «суспільно небезпечне діяння», «форма вини».*

The article is devoted to the comparison of deception in the structures of criminal offenses in the criminal law of European countries.

The purpose of this study is to determine the relationship between deception as part of a criminal offense and the form of guilt in the same composition, to establish the types and forms of deception in the criminal law of European countries.

The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time a comparative study of deception as a sign of the composition of a criminal offense in the criminal law of European countries was conducted.

It has been established that, for the most part, in the criminal law of European countries, deception cannot be a feature of the composition of criminal offenses committed with a negligent form of guilt. Acts of criminal legislation may provide for the composition of criminal offenses consisting in the careless reporting of false information. Such types of criminal offenses do not consist of deception, but are cases of criminalization of reporting information, the false nature of which was not known to the person due to the fact that he did not show a sufficient level of diligence. Deception can be a feature of the composition of the criminal offense, which is committed with a careless form of guilt, only in certain cases.

It has been found that deception in the criminal law of European countries can consist of both the reporting of false information and the non-reporting of certain information. Deception can consist of such acts as "misleading a person", "maintaining (strengthening) a delusion" and "using a person's mistake (delusion)". Depending on the specifics of the criminal law regulation, the total scope of the concept of "deception" is in a certain way distributed between the specified categories of actions.

© Геналь О. О., 2024

It has been established that deception in the criminal law of European countries can consist of both verbal and non-verbal communication. Separate compositions of criminal offenses may contain specification of the means used to deceive another person.

Key words: *"deception", "composition of a criminal offence", "method of committing a criminal offence", "socially dangerous act", "form of guilt".*

Актуальність проблеми. Обман відомий кримінальному праву ще з часів Римської Республіки. Відтоді обман усе частіше використовувався у кримінальному праві як ознака складу при конструюванні складів кримінальних правопорушень. Така поширеність зумовила існування різних підходів до визначення вказаного поняття.

Доволі часто для того, аби досягнути бажаної якості кримінального закону, доводиться пройти тривалий період спроб та помилок. Вагомим внеском у цю діяльність є результати порівняльних досліджень, у яких узагальнюється отриманий досвід інших національних правових систем, простежуються особливості правового регулювання у різноманітних країнах, альтернативно можливі способи врегулювання відповідних правових явищ, їх переваги та недоліки, а також пропонуються практичні рекомендації для законодавця та правозастосувача.

У зв'язку із розширенням партнерства України та країн Європи видається за доцільне простежити як саме у кримінальному праві країн Європи визначають обман як ознаку складу кримінального правопорушення.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науці кримінального права дослідженню обману приділялась значна увага. Обман як ознака складу кримінального правопорушення ставав предметом низки самостійних наукових досліджень, зокрема, таких вчених як Г. М. Анісімова, Р. Л. Максимовича, В. О. Навроцького, М. І. Панова, Р. А. Сабітова. Проте, зазвичай, обман досліджувався в працях, що були присвячені аналізу окремих складів кримінальних правопорушень. Такі дослідження проводили Н. О. Антонюк, Г. М. Борзенков, Г. А. Крігер, Б. С. Нікіфоров, С. Ю. Романов, І. Я. Фойницький. Проте, порівняння обману як ознаки складу кримінального правопорушення у кримінальному праві країн Європи ще не ставало предметом окремих наукових досліджень в українській науці кримінального права.

Мета дослідження полягає у визначенні взаємозв'язку між обманом у складі кримінального правопорушення та формою вини у цьому ж складі, встановленні видів та форм обману у кримінальному праві країн Європи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Найперше, варто з'ясувати взаємозв'язок між обманом як ознакою складу кримінального правопорушення та формою вини у відповідному складі кримінального правопорушення. Іншими словами, встановити чи завжди склади кримінальних правопорушень, пов'язані із обманом, є умисними.

Здебільшого, у кримінальному праві країн Європи обман не може використовуватись як ознака складу необережних кримінальних правопорушень.

Відзначимо, що Кримінальний кодекс Королівства Данія (далі – КК Данії), Пенітенціарний кодекс Естонської Республіки (далі – КК Естонії), Кримінальний кодекс Литовської Республіки (далі – КК Литви), Кримінальне уложення Федеративної Республіки Німеччина (далі – КК Німеччини), Кримінальний кодекс Королівства Норвегія (далі – КК Норвегії), Кримінальний кодекс Республіки Сербія (далі – КК Сербії), Кримінальний кодекс Угорщини (далі – КК Угорщини), Кримінальний кодекс Фінляндської Республіки (далі – КК Фінляндії), Пенітенціарний кодекс Французької Республіки (далі – КК Франції), Кримінальний кодекс Чеської Республіки (далі – КК Чехії), Кримінальний кодекс Швейцарської Конфедерації (далі – КК Швейцарії), Кримінальний кодекс Королівства Швеція (далі – КК Швеції) містять окремі норми, які встановлюють правила кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень з необережною формою вини. Зміст вказаних норм можна простежити на прикладі статті 16 КК Литви: «особа підлягає кримінальній відповідальності за необережне вчинення кримінального правопорушення лише у випадках прямо передбачених Особливою частиною» [4, с. 11].

Серед наведеного переліку актів кримінального законодавства лише КК Естонії, КК Литви та КК Франції не містять жодного складу кримінального правопорушення, пов'язаного із обманом, який би передбачав необережну форму вини у цьому ж складі. Таке правове регулювання дозволяє припустити, що у кримінальному праві Естонії, Литви та Франції обман не може використовуватись як ознака необережних складів кримінальних правопорушень.

Натомість КК Данії, КК Німеччини, КК Норвегії, КК Сербії, КК Угорщини, КК Фінляндії, КК Чехії, КК Швейцарії, КК Швеції містять низку складів кримінальних правопорушень, які передбачають кримінальну відповідальність, зокрема, за «повідомлення неправдивих відомостей, вчинене з необережності». На нашу думку, відсутні підстави вважати, що такі склади кримінальних правопорушень пов'язані саме із обманом. Досить чітко це прослідковується на прикладі частини 5 статті 268 КК Угорщини: «особа, яка перед органом влади неправдиво звинуватила іншу особу у вчиненні кримінального правопорушення, тому що вона не знала, через власну недбалість, що її заява або доказ неправдиві» [10, с. 87]. Як видається, вказаний склад кримінального правопорушення було сконструйовано з метою підвищення мінімально необхідного рівня обачності населення у настільки чутливій сфері як правоохоронна діяльність. Французький вчений А. Комерт вважає, що: «визначення брехні грунтується на двох елементах: твердженні, що суперечить істині (А) і твердженні, яке навмисно суперечить істині (Б)» [17, с. 9]. «Брехня складається з неправди, зробленої з наміром обдурити» [17, с. 9]. Поняття «брехня», яке використовується французькою доктриною кримінального права, за своєю суттю істотно не відрізняється від поняття «обман», яке використовується в українській доктрині кримінального права. Таким чином, обман не слід плутати із випадками повідомлення інформації, неправдивий характер якої не був відомий особі у зв'язку із тим, що нею не було виявлено достатнього рівня обачності.

Дещо відмінне кримінально-правове регулювання передбачене Кримінальним кодексом Латвійської Республіки (далі – КК Латвії), Кримінальним кодексом Королівства Нідерландів (далі – КК Нідерландів) та Кримінальним кодексом Румунії (далі – КК Румунії). КК Латвії та КК Нідерландів не містять окремої статті, яка б обмежувала можливість притягнення особи до кримінальної відповідальності за вчинення необережних кримінальних правопорушень. Тобто, виходячи виключно із положень КК неможливо встановити взаємозв'язок між обманом як ознакою складу кримінального правопорушення та формою вини у цих же ж складах.

Утім, кримінально-правова доктрина вказаних країн надає змогу отримати відповідь на поставлене питання. Литовський вчений П. Мінкс зазначав: «якщо певна діяльність має мету або мотив – то відповідне кримінальне правопорушення може вчинятися лише умисно» [18, с. 338–339]. Не виникає сумнівів, що мета умисного повідомлення неправдивих відомостей полягає у створенні неправильного уявлення щодо фактичних обставин у іншої особи. У кримінально-правовій доктрині Нідерландів пропонуються схожі підходи. Як стверджує Д. де Хуллу, – «у випадку обману одна особа спонукається іншою до вчинення певних юридичних дій шляхом навмисних неправильних тверджень та/або приховування факту, який мав бути поширений, або через іншу хитрість» [19, с. 212].

КК Румунії не послуговується поняттям «необережність» узагалі. Як вбачається із статті 16 КК Румунії – «формами вини є прямий умисел, базовий умисел та непрямий умисел» (при цьому, характеристика базового умислу, надана румунським законодавцем, нагадує існуючий у кримінальному кодексі України виклад необережності) [8, с. 10]. Характерною для КК Румунії є чітка диференціація кримінальної відповідальності за вчинення кримінальних правопорушень із базовим умислом. У тих складах кримінальних правопорушень, які можуть вчинятись як з прямим та непрямим умислом, так і з базовим умислом, конструюються окремі структурні частини статті, які передбачають відповідальність за вчинення відповідних діянь із базовим умислом. КК Румунії передбачено лише один склад кримінального правопорушення, пов'язаного із повідомленням неправдивої інформації, який може бути вчинено з базовим умислом (параграфом

третім статті 332 КК Румунії передбачено кримінальну відповідальність за вчинення діянь, передбачених параграфами першим – третім цієї ж статті, із базовим умислом. Параграфом 2 статті 332 КК Румунії передбачено кримінальну відповідальність за «вчинення діянь, що полягають у наданні неправдивих сигналів або вчиненні інших дій, які можуть ввести в оману працівників залізниці, які забезпечують рух транспортних засобів, їх зупинку або маневрування, під час виконання ними своїх обов'язків, якщо це могло призвести до залізничної аварії) [8, с. 122]. Проте, у даному випадку не йде мова про обман, як нами уже досліджено на прикладі частини 5 статті 268 КК Угорщини [10, с. 87].

По-іншому питання взаємозв'язку обману як ознаки складу кримінального правопорушення та форми вини у цьому ж складі вирішується у кримінальному праві Норвегії. Статтею 374 КК Норвегії передбачено кримінальну відповідальність за «шахрайство вчинене з грубої необережності» [7, с. 84]. У статті 374 КК Норвегії міститься відсильна диспозиція, у ній безпосередньо не розкривається зміст ознак об'єктивної сторони вказаного складу кримінального правопорушення. Для встановлення їх змісту диспозиція відсилає до статті 371 КК Норвегії, у якій розкриваються об'єктивні ознаки шахрайства. Стаття 371 КК Норвегії «Шахрайство» викладена наступним чином: «кожен, хто з метою отримання незаконної вигоди для себе або інших осіб: а) викликає, підсилює або використовує помилкові уявлення і таким чином обманом підштовхує особу до вчинення або невчинення певних дій, внаслідок яких особі заподіюється майнова шкода або виникає ризик її заподіяння, або б) використовує неправдиву або неповну інформацію, змінює дані або комп'ютерні системи, використовує кредитну або дебетову картку, яка належить іншій людині, або іншим чином незаконно впливає на результатами автоматизованої обробки даних, таким чином заподіюючи комусь майнову шкоду або створюючи ризик її заподіяння» [7, с. 83].

Верховний Суд Норвегії у рішенні № HR-2012-00810-A від 23.04.2012 у справі № 2011/2103, серед іншого, надавав оцінку наявному правовому регулюванню відповідальності за шахрайство та цілей конструювання складу шахрайства вчиненого з грубої необережності [20, с. 7]. На думку Верховного Суду, вказані дії «було криміналізовано з метою охоплення випадків, коли було важко або неможливо довести намір» [20, с. 7]. Іншими словами, як зазначає Т. Аамодт, – «винний може мати намір отримання прибутку, який, втім, важко довести» [21, с. 52]. Продовжуючи, вчений зазначає: «у свою чергу вимога доведення грубої необережності є менш суворою і тому легше довести її наявність» [21, с. 52]. Як представники доктрини, так і Верховний Суд, допускають можливість кваліфікації діянь особи, які полягають у «обмані», за статтею, що передбачає склад необережного кримінального правопорушення. Це цілком узгоджується із законодавчим формулюванням складу «шахрайства вчиненого з грубої необережності». З урахуванням відсильного характеру диспозиції статті 374 КК Норвегії, склад «шахрайства вчиненого з грубої необережності» з об'єктивної сторони полягає у підштовхуванні особи до вчинення або невчинення певних дій саме за допомогою «обману». Таке кримінально-правове регулювання дозволяє стверджувати, що у кримінальному праві Норвегії обман може бути ознакою як умисних, так і необережних складів кримінальних правопорушень.

Також, окремої уваги заслуговує з'ясування питання щодо видів обману у кримінальному праві країн Європи.

Кожен із проаналізованих актів кримінального законодавства містить норми, які передбачають кримінальну відповідальність за умисне повідомлення неправдивих відомостей – активний вплив на свідомість іншої особи. Не виникає сумнівів, що поняття «обман» повністю охоплює такі дії. Питання «пасивного» обману у кримінальному праві країн Європи є дещо складнішим.

Так, у КК Естонії, КК Німеччини, КК Румунії, КК Сербії, КК Фінляндії, КК Чехії та КК Швейцарії міститься окрема норма, яка регламентує особливості кримінальної відповідальності за бездіяльність.

До прикладу, у КК Естонії, КК Румунії, КК Чехії та КК Швейцарії передбачено схоже кримінально-правове регулювання вказаного питання. Стаття 13 КК Естонії вдало відобра-

жає сутнісний зміст такого регулювання: «особа підлягає відповідальності за бездіяльність, якщо вона була зобов'язана діяти» [2, с. 7]. Виходячи із змісту лише вказаної норми, неможливо встановити чи може обман полягати у бездіяльності. Аналіз складів кримінальних правопорушень, що містяться у КК Чехії та КК Швейцарії, дає змогу дійти до висновку, що обман може полягати як у активному повідомленні неправдивих відомостей, так і у приховуванні відповідної інформації (до прикладу, статтею 211 КК Чехії передбачено кримінальну відповідальність за «кредитне шахрайство», яке полягає у «повідомленні неправдивих відомостей або приховуванні суттєвої інформації» [13, с. 90]). КК Естонії та КК Румунії послуговуються виключно поняттями «помилка», «обман», «повідомлення» у складах кримінальних правопорушень, що пов'язані із обманом, що унеможливлює з'ясування питання щодо існуючих видів обману шляхом аналізу змісту відповідних актів кримінального законодавства. Видається, що у даному випадку цілком застосовними будуть підходи запропоновані Верховним Судом Румунії. У рішенні від 30.06.2022 № 349/RC/2022 вказано, що «обман може реалізовуватись діянням, відповідно й бездіяльністю, які вводять в оману» [22].

Законодавець, конструюючи норми, які регламентують особливості кримінальної відповідальності за бездіяльність у КК Німеччини та КК Сербії, обрав дещо інший спосіб їх викладу. Згідно із статтею 13 КК Німеччини: «той, хто не запобігає наслідкам, які є умовою кримінальної відповідальності підлягає кримінальній відповідальності лише тоді, коли існував юридичний обов'язок запобігти такому результату, і якщо бездіяльність еквівалентна реалізації ознаки складу кримінального правопорушення шляхом активної дії» [6, с. 7]. Зрозуміло, що незалежно від того як саме вплинули на особу – чи шляхом активних дій, чи шляхом неповідомлення інформації, повідомлення якої було обов'язковим та обґрунтовано очікувалось «обманутим», – результат буде однаковим – існуватиме помилка (омана) особи. Як КК Німеччини, так і КК Сербії містять окремі склади кримінальних правопорушень, що пов'язані з обманом, де законодавець прямо передбачив можливість їх вчинення шляхом бездіяльності (так, згідно із 263 КК Німеччини особа підлягає кримінальній відповідальності за шахрайство, якщо вона «з метою отримання незаконної грошової вигоди для себе або інших осіб завдає шкоди активам іншої особи, спричиняючи чи підтримуючи помилку під неправдивими приводами або спотворенням чи приховуванням справжніх фактів» [6, с. 127]). Зазначена позиція підтримується й у доктрині кримінального права вказаних країн [25, с. 37].

КК Фінляндії містить схожу норму, що передбачає підстави кримінальної відповідальності за бездіяльність. Законодавець прямо не передбачає склади кримінальних правопорушень, які пов'язані з обманом, та, водночас, могли б вчинятись шляхом бездіяльності. Однак, фінські дослідники Т. Похйола та Я. Пійряйнен зазначають, що «обман може проявлятись у наданні оманливої інформації або приховуванні реального стану справ» [23, с. 8].

КК Данії, КК Латвії, КК Литви, КК Нідерландів, КК Норвегії, КК Угорщини, КК Франції та КК Швеції не передбачають окремих особливостей правового регулювання кримінальної відповідальності за бездіяльність. Аналіз складів кримінальних правопорушень, що містяться у КК Данії, КК Латвії, КК Норвегії, КК Угорщини, КК Франції та КК Швеції, дає змогу встановити, що у вказаних КК законодавцем прямо закріплено можливість вчинення кримінальних правопорушень, пов'язаних із обманом, шляхом бездіяльності. Досить вдало це можна проілюструвати на прикладі складу кримінального правопорушення, передбаченого статтею 396 КК Угорщини: «спричинення або підтримання помилки особи, повідомлення неправдивої інформації або приховування правдивих фактів, які стосуються зобов'язань щодо сплати коштів до бюджету чи надходжень з бюджету» [10, с. 133].

Аналіз складів кримінальних правопорушень, що містяться у КК Литви та КК Нідерландів та пов'язані із обманом, не дає можливості однозначно встановити чи може обман полягати у бездіяльності. Утім, відповідь на це запитання існує у доктрині. Литовський вчений Д. Пранка, зазначає, що «обман може бути активним і пасивним» [24, с. 52.]. Як нами уже зазначалось, у доктрині кримінального права Нідерландів обман розглядається як «навмис-

ні неправильні твердження та/або приховування фактів, які мають бути повідомлені, або як інша хитрість» [19, с. 212].

Підсумовуючи, у кримінально-правовій доктрині аналізованих країн підходи до розуміння активного та пасивного обману схожі. Досить вдало їх зміст було розкрито німецьким вченим А. Йоргом: «акт обману можливий не тільки явно, тобто через явну заяву у формі завідомо неправдивих тверджень, але й неявно, тобто через поведінку, яка здатна ввести в оману, яку, на думку громадськості, слід розуміти як мовчазну заяву» [25, с. 36]. «У випадку обману шляхом бездіяльності, крім виникнення відповідної помилки як фактичного успіху, необхідною умовою є те, що злочинець зобов'язаний надати інформацію щодо походження помилки та що він не запобігає виникненню помилки або не пояснює помилку, яка вже сталася та існує» [25, с. 37].

Далі, варто проаналізувати у яких конкретно діяннях може полягати обман. В першу чергу увагу варто звернути на те, що у частині аналізованих КК не використовується поняття «обман», натомість вживається поняття «помилка» (вказані поняття істотно не відрізняються, у зв'язку із чим, з метою уніфікації термінології на позначення понять «помилка» та «обман» нами буде використовуватись єдиний термін «обман»).

КК Данії, КК Естонії, КК Німеччини, КК Норвегії, КК Сербії, КК Угорщини, КК Фінляндії, КК Чехії та КК Швейцарії у низці складів кримінальних правопорушень містять перелік діянь, у яких може виражатись обман.

До прикладу, у КК Німеччини, КК Сербії, КК Угорщини та КК Швейцарії передбачена кримінальна відповідальність за введення особи в оману та підтримування (зміцнення) такої омани. КК Фінляндії та КК Чехії передбачають кримінальну відповідальність за введення особи в оману та використання помилки (омани) особи. КК Данії та КК Норвегії передбачають кримінальну відповідальність за введення особи в оману, підтримування (зміцнення) омани та використання помилки (омани) особи. У КК Естонії не окреслено окремі діяння, які полягають у обмані, натомість акцентовано увагу на його результаті – спричиненні неправильного уявлення особи про дійсність.

Для позначення «введення особи в оману» законодавцем, зазвичай, використовуються такі терміни як «вводити», «спричиняти», «викликати», «обманювати». Узагальнено, вказані діяння вдало окреслили угорські дослідники Б. Бела та А. Ерзсебет: «введення особи в стан помилки означає створення у свідомості особи уявного змісту, відмінного від дійсності» [16, с. 45].

Ведучи мову про підтримання омани, нами навмисно в дужках поруч було зазначено термін «зміцнення», з метою акцентування уваги на їх схожому змістовному наповненні. Так, Б. Бела та А. Ерзсебет, зазначають, що підтримання омани означає нерозвіювання або підтвердження існуючого марення жертви, яке розвинулося незалежно від волі винного [16, с. 45]. Використане угорськими дослідниками формулювання «підтвердження існуючого марення жертви» також підкреслює схожість змістовного наповнення термінів «зміцнення» та «підтримання». Не виникає сумнівів, що наслідок підтвердження «істинності» помилкових уявлень особи полягає у підсиленні впевненості обманутої особи у «істинності» власних помилкових уявлень. Вказане дозволяє стверджувати, що підтримування (зміцнення) омани особи полягає у впливі на свідомість особи, помилка (омана) якої виникла поза волею винного.

У кримінально-правовій доктрині країн Європи «використання помилки (омани)» трактується по-різному, у залежності від особливостей кримінально-правового регулювання. Фінська дослідниця Е. Ело, аналізуючи вказаний прояв обману, приходить до висновку, що «на особу винного повинен бути покладений юридичний обов'язок виправити наявну помилку, який ним не виконується» [26, с. 21]. Чеський науковець П. Сукуп стверджує, що «використання чужої помилки означає використання неправильного сприйняття дійсності з боку потерпілого, тоді як злочинець жодним чином не був причетний до спричинення помилки, до початку кримінально-правової поведінки, помилка з боку жертви уже існувала, а злочинець, таким чином, має сприятливі умови для своєї протиправної поведінки» [30, с. 44]. Вищезгадані нами представники доктрини кримінального права Угорщини вка-

зані діяння відносять до підтримання (зміцнення) помилки.

На нашу думку, «використання помилки (омани)» має певну схожість із «підтриманням (зміцненням) помилки (омани)», оскільки винним також не розвіюються помилкові уявлення особи за наявності такого обов'язку. Здійснення окремої вказівки на можливість вчинення обману шляхом використання помилки (омани) є, ймовірно, прикладом надмірної казуїстики, оскільки вказаними діяннями позначаються випадки нерозвіювання помилки (омани) особи, яка виникла поза волею винного, тобто, діяння, які окремими дослідниками цілком обґрунтовано відносяться до підтримання (зміцнення) омани.

КК Латвії, КК Литви, КК Нідерландів, КК Румунії, КК Франції та КК Швеції не містять вказівок на діяння, у яких може виражатись обман. Утім, це не означає, що у кримінальному праві вказаних країн застосовуються підходи відмінні від традиційних. Узагальнений підхід вдало прослідковується у рішенні Верховного Суду Румунії від 30.06.2022 № 349/RC/2022 [22]. Верховним Судом зазначено, що «обман може полягати як у діях, що викликають обман, так і у діях, що відповідний обман підтримують» [22].

Підсумовуючи, у кримінальному праві країн Європи по-різному підходять до визначення кола діянь, що охоплюються поняттям «обман». Загалом послуговуються такими діяннями як «введення особи в оману», «підтримування (зміцнення) омани» та «використання помилки (омани)». У кримінальному праві країн Європи застосовуватись можуть або усі наведені види діянь водночас, або «введення особи в оману» та «підтримування (зміцнення) омани», або «введення особи в оману» та «використання помилки (омани)». При цьому, загальний обсяг поняття «обман» залишається незмінним та «розподіляється» між використаними у кримінальному праві цих країн видами діянь, що зумовлює неоднаковий їх зміст та обсяг у кримінальному праві різних країн Європи.

Нарешті, важливим також є питання пов'язане із тим, у яких формах, залежно від способу повідомлення неправдивої інформації, може здійснюватись обман.

Усі проаналізовані нами акти кримінального законодавства передбачають кримінальну відповідальність за «повідомлення» неправдивої інформації. До прикладу, аналіз складів кримінальних правопорушень, що містяться у КК Данії, КК Латвії, КК Литви, КК Німеччини, КК Румунії, КК Сербії, КК Угорщини, КК Фінляндії, КК Франції, КК Чехії та КК Швейцарії, не дає змоги встановити, що входить в обсяг поняття «повідомлення». Окремі особливості простежуються у КК Естонії, КК Нідерландів, КК Норвегії та КК Швеції.

КК Естонії, КК Нідерландів, КК Норвегії містять щонайменше по одному складу кримінального правопорушення, який полягає у «повідомленні неправдивих відомостей усно чи письмово». Наприклад, статтею 221 КК Норвегії передбачено кримінальну відповідальність за «усне або письмове повідомлення неправдивої інформації» певним органам влади [7, с. 56]. Статтею 10 Розділу 15 КК Швеції передбачено кримінальну відповідальність за: «повідомлення неправдивої інформації у інший спосіб, аніж усно» [14, с. 140]. Утім, така конкретизація у межах вказаних КК є радше винятком, аніж правилом. Законодавець, здебільшого, використовує поняття «повідомлення» без жодних уточнень.

Мовлення та письмо, як способи передання інформації, узагальнено можна окреслити поняттям вербальні засоби комунікації. Так, вербальна комунікація – це спосіб передачі інформації, що передбачає цілеспрямований словесний спосіб обміну певними повідомленнями, мовна сторона яких має ієрархічну структуру [29, с. 148]. Зрозуміло, що як письмовий, так і усний спосіб повідомлення інформації органічно охоплюються поняттям «повідомлення». Таким чином, виникає логічне запитання, а для чого ж власне здійснена окрема конкретизація саме на вербальних способах передання інформації, зокрема у статті 221 КК Норвегії, статті 10 Розділу 15 КК Швеції?

Вочевидь, таким чином законодавець хотів обмежити сферу дії відповідної кримінально-правової норми лише випадками використання саме мовних засобів. Не виникає сумніву, що обман не обмежується випадками лише вербальної комунікації. Саме поняття «обман» охоплює усі випадки передання інформації від однієї особи до іншої. Це простежується також у проаналізованих актах кримінального зако-

нодавства, кожен із яких містить щонайменше один склад кримінального правопорушення суть якого полягає у переданні неправдивої інформації шляхом поведінки, без використання мовних засобів (до прикладу, статтею 2 Розділу 9 КК Швеції передбачено кримінальну відповідальність за «використання житла, страв, транспортних послуг, входом на виставу або будь-що схоже, що пропонується за плату, без виконання такого обов'язку». Зрозуміло, що замовлення певних страв у закладі громадського харчування є випадком укладення правочину шляхом вчинення конклюдентних дій, що водночас підтверджує намір винного-споживача у подальшому здійснити оплату замовлених страв).

Аналогічні позиції підтримуються у кримінально-правовій доктрині вказаних країн. Так, І. Мойод, аналізуючи поняття «брехня», яке використовується у французькій доктрині кримінального права, зазначав, що брехня стосується не лише мови, а й може проявлятись у формі дії [28, с. 16]. Латвійський вчений П. Мінкс, зазначає, що обману можна досягти за допомогою конклюдентних дій [18, с. 338]. Швейцарський науковець Б. Штраулі, аналізуючи поняття «обман», окремо відзначав можливість його реалізації шляхом вчинення конклюдентних дій [27, с. 75].

Таким чином, певні дії одного індивіда можуть мати свою інформаційну складову – вони можуть вказувати на наявність або відсутність певних фактів та/або подій та виконуватимуть функцію передання інформації.

Висновки. Підсумовуючи проведене нами дослідження, можна дійти до наступних висновків:

1. Здебільшого, у кримінальному праві країн Європи обман не може бути ознакою необережних складів кримінальних правопорушень. Лише КК Норвегії передбачає можливість використання обману у конструкції необережних складів кримінальних правопорушень.

У кримінальному законодавстві країн Європи існують склади кримінальних правопорушень, які полягають у повідомленні неправдивих відомостей, вчиненому з необережності. Однак, необережне повідомлення неправдивих відомостей не слід плутати із обманом. Мета такого правового регулювання полягає у встановленні нормативного рівня обачності у висловлюваннях та діях суб'єктів. Іншими словами, у найбільш чутливих сферах суспільного життя (до прикладу здійснення розслідування кримінальних правопорушень, встановлення обставин у судовому провадженні) особа повинна більш виважено підходити до власних дій та висловлювань, оцінювати їх з точки зору обґрунтованості, а лише згодом діяти.

2. Частина проаналізованих актів кримінального законодавства не послуговується поняттям «обман». Утім, поняття, що застосовуються натомість, істотно не відрізняються та функціонально схожі. Спільним для кримінального права аналізованих країн є можливість реалізації обману як шляхом дій, так і бездіяльності.

У кримінальному праві країн Європи не однаково вирішується питання щодо конкретних діянь, у яких може проявлятись обман. Такими діяннями, зазвичай, є: «введення особи в оману», «підтримування (зміцнення) омани» та «використання помилки (омани)». У залежності від особливостей кримінального права країн Європи, можуть використовуватись або усі наведені види діянь водночас, або «введення особи в оману» та «підтримування (зміцнення) омани», або «введення особи в оману» та «використання помилки (омани)». При цьому загальний обсяг поняття «обман» залишається незмінним та «розподіляється» між використаними у кримінальному праві цих країн видами діянь, що зумовлює неоднаковий їх зміст та обсяг у кримінальному праві різних країн Європи.

3. Обман у кримінальному праві країн Європи може проявлятись у формі вербальної або невербальної комунікації. Під вербальною комунікацією слід розуміти випадки передання інформації засобами мови, у той час як невербальна комунікація охоплює випадки передання інформації у тому числі шляхом дій. Здебільшого, при конструюванні складів кримінальних правопорушень, пов'язаних із обманом, використовується поняття «повідомлення». Вказане поняття охоплює собою усі можливі випадки передання інформації, у тому числі мовними засобами та шляхом поведінки особи.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Criminal Code of Denmark. URL: https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Denmark-Criminal-Code.pdf.
2. Penal Code of Estonia. URL: https://www.riigiteataja.ee/en/eli/ee/520122018001/consolide/current
3. The Criminal Law of Latvia. URL: https://www.wipo.int/wipolex/en/text/520921
4. Criminal Code of Lithuania. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalActPrint/lt?jfwid=rivwzvpvg&documentId=a84fa232877611e5bca4ce385a9b7048&category=TAD
5. Criminal Code of Netherlands. URL: https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Netherlands-Criminal-Code.pdf
6. German Criminal Code. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_stgb/englisch_stgb.pdf
7. The Penal Code of Norway. URL: https://lovdata.no/dokument/NLE/lov/2005-05-20-28
8. Criminal Code of Romania. URL: https://www.just.ro/wp-content/uploads/2021/11/Noul-cod-penal-EN.doc
9. Criminal Code of Serbia. URL: https://www.mpravde.gov.rs/files/Criminal%20%20%20Code_2019.pdf
10. Criminal Code of Hungary. URL: https://njt.hu/jogszabaly/en/2012-100-00-00
11. Criminal Code of Finland. URL: https://www.finlex.fi/en/laki/kaannokset/1889/en18890039.pdf
12. Penal Code of France. URL: https://sherloc.unodc.org/cld/uploads/res/document/french_penal_code_html/french_penal_code.pdf
13. Criminal Code of Czech Republic. URL: https://antislaverylaw.ac.uk/wp-content/uploads/2019/08/Czech-Republic-Criminal-Code.pdf
14. Swiss Criminal Code. URL: https://fedlex.data.admin.ch/filestore/fedlex.data.admin.ch/eli/cc/54/757_781_799/20230123/en/pdf-a/fedlex-data-admin-ch-eli-cc-54-757_781_799-20230123-en-pdf-a-1.pdf
15. The Swedish Criminal Code. URL: https://www.government.se/contentassets/7a2dcae0787e465e9a2431554b5eab03/the-swedish-criminal-code.pdf
16. Béla B., Erzsébet A. TÁBLÁZATOK A BÜNTETŐJOG KÜLÖNÖS RÉSZE KÖRÉBŐL. BUDAPEST : NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM, 2018. 68 p.
17. Comert A. Les infractions consommées par le mensonge : ECOLE DOCTORALE SJPEG. 2015. 447 p.
18. Mincs P. KRIMINĀLTIESĪBAS SEVIŠĶA DAĻA. 2nd ed. Riga : Latvijas Universitate, 1939. 428 p.
19. J. de Hullu, Materieel Strafrecht, Over algemene leerstukken van strafrechtelijke aansprakelijkheid naar Nederlands recht , Deventer: Kluwer 2009. 585 p.
20. Dom of Norges høyesterett of 23.04.2012 in no. 2011/2103.
21. Aamodt T. BEDRAGERI – overtredelse av straffeloven §§ 270 første ledd nr.1, 271 og 271a. Oslo, 2009. 65 p.
22. Şedinţa publică of Înalta Curte De Casaţie Şi Justiţie of 30.06.2022 in no. 349/RC/2022. URL: https://www.scj.ro/1093/Detalii-jurisprudenta?customQuery[0].Key=id&customQuery[0].Value=192736#highlight=Înşelăciune#.
23. Pohjola T., Piirainen J. Petos vai törkeä petos?. Poliisiammattikorkeakoulu, 2023. 30 p.
24. Pranka D. Nusikalstamos veikos ir civilinės teisės pažeidimo atribojimo koncepcija Lietuvos baudžiamojoje teisėje : Daktaro disertacija. Vilnius, 2012. 204 p.
25. Albert J. Ausgewählte verbraucherrechtswidrige Handlungen in Bezug auf die objektiven Tatbestandsmerkmale der Täuschung und des Irrtums innerhalb der Betrugsstrafbarkeit gem. § 263 StGB : Inaugural-Dissertation zur Erlangung des akademischen Grades Doktor der Rechtswissenschaften. Kassel, 2018. 237 p.
26. Elo E. “Vakuutan antamani tiedot oikeiksi ja ilmoitan, jos ne muuttuvat” – Tahallisuudesta Kansaneläkelaitokseen kohdistuneissa petoksissa. *Valittuja kysymyksiä rikos- ja rikosprosessioikeudesta*. Helsinki, 2018. P. 15–43.
27. Sträuli B. Droit pénal général. Genève : AED, 2008. 112 p.
28. Mayaud Y. Le mensonge en droit penal. Lyon : Editions L’HERMÈS, 1979. 440 p.
29. Комунікативний менеджмент: навчальний посібник/ М.І. Васильченко, В.В. Гришко. Полтава: ПолтНТУ, 2018. 228 с.

УДК 343.3/.7
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-29

Гладченко Д. М.,
аспірант кафедри адміністративного і кримінального права
юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОВЕЛИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ВІД 20.08.2024 Р. № 3902-IX – СПЕЦІАЛЬНОГО ВИДУ ЗВІЛЬНЕННЯ ОСІБ, ЩО ВПЕРШЕ ПІД ЧАС ДІЇ ВОЄННОГО СТАНУ ВЧИНИЛИ ВІЙСЬКОВІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. СТ. 407, 408 КК УКРАЇНИ, ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

THE ANALYSIS OF THE CRIMINAL LAW NOVELTY OF THE LAW OF UKRAINE NO. 3902-IX DATED 20.08.2024 – THE SPECIAL TYPE OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY OF A PERSONS WHO HAVE COMMITTED MILITARY CRIMINAL OFFENCES UNDER ARTICLES 407, 408 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE FOR THE FIRST TIME DURING MARTIAL LAW

У статті здійснено аналіз кримінально-правової новели Закону України від 20.08.2024 р. № 3902-IX – регламентованого ч. 5 ст. 401 Кримінального кодексу України виду звільнення осіб, що вперше під час дії воєнного стану вчинили військові кримінальні правопорушення, передбачені ст. 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та ст. 408 «Дезертирство» розділу XIX Особливої частини кримінального закону, від кримінальної відповідальності.

Автором використано категорії, покладені в основу хрестоматійної класифікації видів звільнення особи від кримінальної відповідальності, та встановлено, що новела Закону України від 20.08.2024 р. № 3902-IX – це спеціальний, безумовний, дискреційний/факультативний/необов'язковий вид звільнення від кримінальної відповідальності.

Подальше дослідження новододаної ч. 5 ст. 401 закону про кримінальну відповідальність здійснено шляхом аналізу конкретних складових її правової конструкції.

Надано оцінку правовій конструкції новели Закону України від 20.08.2024 р. № 3902-IX в частині визначення суспільно небезпечних діянь, до суб'єктів яких може бути застосовано звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ч. 5 ст. 401 Кримінального кодексу України.

Також розглянуто проблематику важливої особливості правової конструкції ч. 5 ст. 401 кримінального закону – нормативно-правової вимоги про те, що вчинене особою в умовах воєнного стану військове кримінальне правопорушення, передбачене ст. ст. 407, 408 закону про кримінальну відповідальність, має бути скоєно саме вперше.

Спираючись на зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України, досліджено ще одну умову звільнення військовослужбовця від кримінальної відповідальності на підставі ч. 5 ст. 401 кримінального закону – вимогу щодо наявності письмової згоди командира/начальника військової частини/установи на продовження проходження таким військовослужбовцем військової служби.

Новелу Закону України від 20.08.2024 р. № 3902-IX загалом оцінено як доречну та своєчасну. Відзначено, що вона характеризується як цілком буденними рисами, так і по-справжньому унікальними особливостями – однак її правова конструкція має немалу кількість недоліків, які потребують їх якнайшвидшого законодавчого виправлення.

Ключові слова: *самовільне залишення військової частини або місця служби, дезертирство, в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, військовослужбовець, командир, начальник.*

The article analyses the criminal law novelty of Law of Ukraine No. 3902-IX dated 20.08.2024 – the type of exemption from criminal liability of persons who committed military criminal offences under Article 407 'Unauthorized abandonment of a military unit or place of service' and Article 408 'Desertion' of Chapter XIX of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine for the first time during martial law, regulated by Part 5 of Article 401 of the Criminal Law.

© Гладченко Д. М., 2024

The author uses the categories underlying the traditional classification of types of exemption from criminal liability and establishes that the novelty of Law of Ukraine No. 3902-IX dated 20.08.2024 is a special, unconditional, discretionary/optional/non-mandatory type of exemption from criminal liability.

Further study of the newly added Part 5 of Article 401 of the Law on Criminal Liability is carried out by analysing the specific components of its legal structure.

The article assesses the legal construction of the novelty of Law of Ukraine No. 3902-IX dated 20.08.2024 in terms of defining socially dangerous acts to the subjects of which may be exempted from criminal liability under Part 5 of Article 401 of the Criminal Code of Ukraine.

The author also examines the issues of an important feature of the legal construction of Part 5 of Article 401 of the criminal law – the legal requirement that a military criminal offence under Articles 407, 408 of the Law on Criminal Liability committed by a person under martial law must be for the first time.

Based on the comments of the Main Legal Department of the Secretariat of the Verkhovna Rada of Ukraine, the author examines another condition for exemption of a military serviceman from criminal liability under Part 5 of Article 401 of the Criminal Law – the requirement to have a written consent of the commander/head of a military unit/institution to extend the military service of such a military serviceman.

In general, the novelty of the Law of Ukraine No. 3902-IX dated 20.08.2024 is assessed as appropriate and timely. It is noted that it is characterised by both quite ordinary features and truly unique aspects. However, its legal construction has a considerable number of defects that require their prompt legislative correction.

Key words: *unauthorised abandonment of a military unit or place of service, desertion, during special period, except for martial law, military serviceman, commander, head.*

Постановка проблеми. З початком збройної агресії російської федерації проти України широкий суспільний резонанс отримала проблема стрімкого поширення суспільно небезпечних діянь, передбачених ст. 407 «Самовільне залишення військової частини або місця служби» та ст. 408 «Дезертирство» розділу XIX «Кримінальні правопорушення проти встановленого порядку несення військової служби (військові кримінальні правопорушення)» Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК України, кримінальний закон, закон про кримінальну відповідальність) [1]. Після впровадження 2022–2024 рр. цілої низки очевидно малорезультативних нормативно-правових змін, національний нормотворець неочікувано вдався до вкрай екстравагантного кримінально-законодавчого кроку у довготривалій справі боротьби зі стрімким розповсюдженням кримінально караного самовільного залишення військової частини або місця служби (зокрема дезертирства) – Законом України від 20.08.2024 № 3902-IX (далі – Закон № 3902-IX) доповнив ст. 401 «Поняття військового кримінального правопорушення» КК України новою частиною п'ятою, яка встановила можливість звільнення осіб, що під час дії воєнного стану вперше вчинили військові кримінальні правопорушення, визначені ст. ст. 407, 408 кримінального закону, від кримінальної відповідальності за умови їх добровільного звернення до слідчого, прокурора чи суду із клопотанням про намір повернутися до цієї або іншої військової частини або до місця служби для продовження проходження військової служби, а також за наявності письмової згоди командира / начальника військової частини / установи на продовження проходження військової служби такою особою [1, 2].

Постановка завдання. Мета статті – здійснити всебічний кримінально-правовий аналіз ч. 5 ст. 401 кримінального закону та надати оцінку ключовим особливостям і потенційним вадам нововпровадженого спеціального виду звільнення від кримінальної відповідальності, регламентованого цією нормою.

Стан дослідження. Дослідженню видів звільнення осіб від кримінальної відповідальності в межах українського кримінального законодавства присвячували свої наукові праці Ю. Баулін, Т. Нікіфорова та багато інших авторів. Водночас, оскільки з моменту прийняття Закону № 3902-IX та набрання ним чинності пройшов невеликий проміжок часу, впроваджені цим нормативно-правовим актом (далі – НПА) норми ч. 5 ст. 401 кримінального закону поки не встигли отримати належного вивчення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз кримінально-правової новели Закону № 3902-IX обов'язково варто почати з формулювання її загальної характеристики як виду звільнення від кримінальної відповідальності (використовуючи категорії, покладені в основу хрестоматійної класифікації видів звільнення

особи від кримінальної відповідальності, свого часу постульованої Ю. Бауліним [3, с. 62–65] та іншими українськими вченими-правниками).

Так, оскільки нововведена ч. 5 ст. 401 КК України є складовою Особливої частини цього НПА, а її норми закріплюють правові підстави відмови держави від застосування негативних кримінально-правових заходів примусу щодо суб'єктів обмеженого переліку конкретно визначених суспільно небезпечних діянь – новела Закону № 3902-IX очевидно являє собою **спеціальний вид** звільнення особи від кримінальної відповідальності (критерії належності до такого виду сформульовані, зокрема, Т. Нікіфоровою [4, с. 146, 147]).

Новододаний різновид звільнення «спеціального» характеру, регламентований ч. 5 ст. 401 кримінального закону, доєднався до вкрай немалої групи з двадцяти шести інших представників аналогічного виду, що охоплювалися нормами Особливої частини КК України станом на 07.09.2024 р. (дату набрання чинності Законом № 3902-IX) [5]. Зокрема в межах інституту військових кримінальних правопорушень він доповнив довгоіснуючий (але фактично малозастосовний через вади правової конструкції) спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, передбачений ч. 4 ст. 401 закону про кримінальну відповідальність [1]. Найвірогідніше, саме місцерозташування зазначеної «сестринської» норми в межах конструкції кримінального закону, власне, і зумовило інтеграцію новели Закону № 3902-IX акурат до ст. 401 КК України, а не безпосередньо у зміст ст. ст. 407, 408 цього НПА.

Водночас досліджуємий вид звільнення від кримінальної відповідальності безумовно є… **безумовним**, позаяк незастосування до особи негативних кримінально-правових наслідків вчинення суспільно небезпечного діяння на підставі ч. 5 ст. 401 КК України не ставиться у залежність від поведінки такої особи після прийняття судом рішення про її звільнення. За цією рисою новела Закону № 3902-IX споріднена з усіма без винятку спеціальними видами та переважною більшістю загальних видів звільнення особи від кримінальної відповідальності, адже станом на жовтень 2024 р. закон про кримінальну відповідальність наділяє протилежною ознакою «умовності» всього два види звільнення, регламентовані ст. ст. 47 і 97 Загальної частини [1].

Але по-справжньому новела Закону № 3902-IX вирізняється серед інших (першочергово – спеціальних) видів звільнення від кримінальної відповідальності за зовсім іншою категорією їх хрестоматійної класифікації. Так, ч. 5 ст. 401 КК України станом на жовтень 2024 р. є єдиною нормою серед всієї сукупності однотипних положень Особливої частини зазначеного НПА, яка встановлює саме *право, а не обов'язок* суду щодо звільнення особи від кримінальної відповідальності, чим наділяє передбачений нею спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності унікальним **дискреційним / факультативним / необов'язковим** характером – такий раніше був притаманний тільки трьом загальним видам звільнення, передбаченим ст. ст. 47, 48 та 97 Загальної частини кримінального закону [1].

Оскільки ч. 5 ст. 401 кримінального закону містить пряму вказівку на конкретну обстановку скоєння згаданих в ній кримінально-протиправних деліктів – «під час дії воєнного стану» – звільненню від кримінальної відповідальності на її підставі очевидно можуть підлягати суб'єкти не всіх без винятку військових кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 407, 408 КК України, а тільки їх особливо кваліфікованих складів, регламентованих ч. 5 ст. 407 (тяжкий злочин) та ч. 4 ст. 408 (особливо тяжкий злочин), адже диспозиції саме цих положень охоплюють кваліфікуючу ознаку «вчинення в умовах воєнного стану» [1].

Водночас завданням Закону № 3902-IX нормотворець визначив «встановлення правових гарантій та механізмів повернення та продовження військової служби військовослужбовцям, які самовільно залишили військову частину або місце несення служби, але повернулися та висловили готовність належним чином виконувати свій військовий обов'язок» [6]. Тому є підстави вважати, що впроваджуючи новий спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, передбачений ч. 5 ст. 401 КК України, національний законодавець опікувався не тільки і не стільки питанням належної кримінально-правової реакції на вчинення військовослужбовцями самовільного залишення військової частини або місця служби (зокрема

дезертирства) в умовах воєнного стану, скільки мав на меті створення нормативно-правових механізмів подолання негативних наслідків поширення т.з. «СЗЧ», пов'язаних з дестабілізацією стану кадрового забезпечення Сил оборони України. І такий підхід українського нормотворця можна вважати виправданим та об'єктивно обумовленим реаліями воєнної пори.

На думку автора цієї наукової статті, існування кризового явища лавиноподібного розповсюдження кримінально караного самовільного залишення військової частини або місця служби, якому поклала початок збройна агресії рф проти нашої держави, першочергово зумовлюється аж ніяк не станом кримінально-правового регулювання правовідносин в українському військовому середовищі, а саме жорстокою реальністю російсько-українського фронту, неспокійною дійсністю нашого тилу й вимушеними для України процесами загальної мобілізації. І допоки гостро постають вищеописані безпекові фактори, що здійснюють вкрай негативний вплив на морально-психологічний стан наших військовослужбовців (зокрема на їх ставлення до військового обов'язку) – проблема розповсюдження «СЗЧ» навряд буде мати навіть часткове вирішення.

При цьому, на тлі вищенаведених обставин, відбулася втрата національною кримінально-законодавчою політикою ролі дійового а́ктора в питаннях боротьби зі стрімким поширенням військових кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 407, 408 кримінального закону, оскільки впродовж 2022–2024 рр. було використано весь можливий арсенал реалістичних змін та доповнень до кримінального закону, які могли б посприяти відновленню контролю над армійським правопорядком шляхом приборкання ситуації зі стрімким поширенням кримінально протиправного самовільного залишення військової частини або місця служби (зокрема дезертирства), зоставивши в межах «поля для нормативно-правового маневру» місце тільки для найбільш радикальних законодавчих кроків (наприклад, посилення і без того суворих санкцій ч. 5 ст. 407 та ч. 4 ст. 408 закону про кримінальну відповідальність чи навпаки – повної декриміналізації діянь, передбачених цими нормами) – проте до них український нормотворець очевидно схильний не вдаватися, найвірогідніше, розуміючи невеликі перспективи їх позитивного впливу і усвідомлюючи ризики розбалансування системи кримінального права внаслідок їх можливого впровадження.

Тому, сприймаючи кримінально-законодавчу політику в сучасних умовах саме як «мистецтво можливого», цілком доречним та в перспективі суспільно вигідним видається застосування нормотворчого підходу, за якого зміни та доповнення до кримінального закону впроваджуються саме з реалістичною метою не стільки подолання «СЗЧ» як явища, скільки мінімізації його негативного впливу на ефективну діяльність Сектору безпеки та оборони України в умовах повномасштабного вторгнення московського ворога, прикладом застосування якого, власне, і можна назвати прийняття Закону № 3902-IX.

Так, варто погодитися з висновком Головного науково-експертного управління (далі – ГНЕУ) Апарату Верховної Ради України (далі – ВРУ), що спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності, встановлений новододаною ч. 5 ст. 401 КК України, дійсно «дещо нівелює принцип невідворотності справедливого покарання» [7] за скоєння вкрай суспільно небезпечних діянь – тяжкого та особливо тяжкого військових злочинів, передбачених ч. 5 ст. 407 й ч. 4 ст. 408 кримінального закону (зокрема фактично урівнює між собою зазначені два діяння, які хоча і безумовно схожі за своїм зовнішнім виявом, але спеціально розмежовані задля забезпечення належного кримінально-правового реагування на більш суспільно небезпечний випад на адресу військової дисципліни – дезертирство). Проте з огляду на загальновідому проблему постійної нестачі особового складу Сил оборони України в умовах російського повномасштабного вторгнення, а також за обставин об'єктивної неспроможності національної правоохоронної системи практично реалізувати згадану парламентськими експертами «невідворотність справедливого покарання» (наприклад, тільки за січень–серпень здебільшого завершеного 2024 р. було обліковано аж 29148 діянь за ст. 407 КК України, однак з них одразу 94.64% залишилося без рішень про закінчення або зупинення їх досудового розслідування на кінець звітного періоду,

а повідомлення про підозру в цей часовий проміжок отримали тільки 1610 осіб [8]) – впровадження новели Закону № 3902-IX видається вкрай доречним та своєчасним, адже відкриває перспективи повернення до виконання військового обов'язку тисяч наших військовослужбовців, що «пішли у СЗЧ», а заразом – вивільняє ресурси українських органів досудового розслідування та оперативних підрозділів.

Водночас потенційним недоліком ч. 5 ст. 401 кримінального закону можна вважати непоширення дії її норм на військовослужбовців, що скоїли військові кримінальні правопорушення, передбачені ч. 4 ст. 407 та ч. 3 ст. 408 КК України – кримінально каране самовільне залишення військової частини або місця служби (зокрема дезертирство) *в умовах особливого періоду, крім воєнного стану*.

Так, доповнення закону про кримінальну відповідальність новими кваліфікованими складами військових злочинів, регламентованих вищезазначеними положеннями, було здійснено Законом України від 12.02.2015 р. № 194-VIII [1, 9] у відповідь на перший в історії нашої держави гострий прояв проблеми «СЗЧ» на тлі вельми специфічної обстановки початкового етапу російської агресії 2014–2015 рр., коли російська окупація та подальша анексія Автономної Республіки Крим та м. Севастополя і розгортання «гарячої» фази російсько-українського збройного протистояння на території Донецької та Луганської областей нашої держави мали наслідком оголошення та проведення часткових мобілізацій, але не супроводжувалися введенням в Україні чи окремих її місцевостях правового режиму воєнного стану.

Тобто в українській історії вже був етап, коли за відсутності впровадженого воєнного стану активно розгорталися події, умови яких виступали, без перебільшення, ключовими факторами широкого розповсюдження кримінально протиправного самовільного залишення військової частини або місця служби серед наших військовослужбовців. І не можна ігнорувати ризики повторення подібних обставин в майбутньому, вже після завершення нинішньої «повномасштабної» фази російсько-українського конфлікту.

Наприклад, у відповідь на підготовку російською федерацією потенційної нової збройної інтервенції, Україна може завчасно вдатися до проведення прихованої або відкритої загальної чи часткової мобілізації з метою превентивного переведення національних військових формувань на організацію і штати воєнного часу, водночас не вводячи воєнний стан (відклавши це до моменту крайнього загострення провокативної ситуації у прикордонні або початку реалізації ворожого вторгнення). А здійснений під час такої мобілізації призов на військову службу десятків/сотень тисяч військовозобов'язаних громадян України, перед якими майоритиме перспектива участі у новому жорстокому збройному зіткненні – вже видається вкрай родючим підґрунтям для нового витка масового поширення «СЗЧ». І, подібно нинішнім обставинам, надалі знов може сформуватися об'єктивна реальність, за якої нагальна потреба Сил оборони України в особовому складі превалюватиме над необхідністю забезпечення належної правової реакції на деякі злочинні випади в бік військової дисципліни – але ані військовослужбовці, що скоїли кримінально протиправне самовільне залишення військової частини чи місця служби (зокрема дезертирство) в умовах особливого періоду, крім воєнного стану, не матимуть стимулів до добровільного «повернення із СЗЧ», ані держава не володітиме законним механізмом оперативного відновлення кадрового складу національних військових формувань за рахунок військовослужбовців, що встали на шлях виправлення.

Тому раціональним видається розширення змісту ч. 5 ст. 401 кримінального закону шляхом встановлення можливості звільнення від кримінальної відповідальності військовослужбовців, що вперше скоїли військові кримінальні правопорушення, передбачені ст. ст. 407, 408 КК України, не тільки в обстановці введеного воєнного стану, але й в умовах особливого періоду, крім воєнного стану.

Ще однією важливою особливістю правової конструкції ч. 5 ст. 401 закону про кримінальну відповідальність, що яскраво вирізняє передбачений цією нормою вид звільнення від кримінальної відповідальності – це вимога про те, що вчинене особою в умовах воєнного стану військове кримінальне правопорушення, визначене ст. ст. 407, 408 КК України, має бути скоєно саме *вперше*. Так, окрім новели

Закону № 3902-IX, серед всієї системи спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, регламентованих Особливою частиною КК України станом на жовтень 2024 р., подібною умовою характеризується всього один її представник, передбачений ч. 4 ст. 289 кримінального закону. Водночас вимога щодо вчинення особою відповідного діяння саме вперше широко розповсюджена серед правових конструкцій переважної більшості норм, які визначають загальні види звільнення від кримінальної відповідальності (наприклад, ст. ст. 45–48, 97 закону про кримінальну відповідальність) [1].

На перший погляд, у такий спосіб нормотворець створив цілком правильний і обґрунтований запобіжник, що має перешкоджати зловживанню «поліпшуючими становище особи» можливостями, наданими новелою Закону № 3902-IX, з боку осіб, що не встали на шлях виправлення та вирішили не зупинятися на одному «СЗЧ»-ексцесі. Проте ГНЕУ ВРУ ще на етапі розгляду і прийняття проєкту вищезазначеного НПА висловилося щодо проблематики кримінально-правового змісту словосполучення «*вперше* вчинила кримінальне правопорушення, передбачене статтями 407, 408 цього розділу» та спираючись на наукову літературу дійшло висновку, що особа, звільнена від кримінальної відповідальності на підставі ч. 5 ст. 401 КК України, за відсутності фактів вчинення нею інших кримінальних правопорушень, кримінально-правове значення яких не втрачено, надалі може бути повторно звільнена від кримінальної відповідальності на підставі новели Закону № 3902-IX необмежену кількість разів [7]. Автор цієї публікації погоджується із зазначеним застереженнями парламентських експертів, водночас вважаючи за необхідне навести більш ґрунтовні мотивації для такого висновку.

Так, за відсутності належного роз'яснення цього правового питання в межах самого кримінального закону, суперечливий характер правової конструкції ч. 5 ст. 401 КК України у вищеокресленій частині підтверджується не стільки науковими дослідження, скільки обов'язковими до врахування всіма судами України висновками Верховного Суду (далі – ВС) щодо тлумачення норм права. Наприклад, у постанові ВС від 16.12.2021 у справі № 346/4094/20 чітко зазначено: такою, яка вчинила кримінальне правопорушення вперше, вважається особа, «котра раніше вчинила кримінальне правопорушення, що вже втратило правове значення (особу було звільнено від кримінальної відповідальності за раніше вчинене кримінальне правопорушення <…>)» [10].

Тобто зі змісту актуальної практики ВС випливає, що військовослужбовці, які в умовах воєнного стану вчинили діяння, передбачені ст. ст. 407, 408 КК України, дійсно можуть звільнятися від кримінальної відповідальності на підставі новели Закону № 3902-IX фактично необмежену кількість разів, адже всі попередні кримінально карані «СЗЧ» таких осіб, від відповідальності за які їх раніше було звільнено згідно до тієї ж ч. 5 ст. 401 закону про кримінальну відповідальність – вже не будуть мати правового значення. Зазначене навряд відповідає задуму суб'єктів правотворчої ініціативи і точно не піде на користь армійському правопорядку. Тому в ситуацію якнайшвидше має втрутитися вищий представницький орган Українського народу та в межах своїх ексклюзивних законотворчих повноважень надати належне тлумачення поняттю «вчинення кримінального правопорушення *вперше*» (як в контексті використання новели Закону № 3902-IX, так і задля правильного застосування загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених ст. ст. 45–48, 97 закону про кримінальну відповідальність).

А фіналізувати аналіз особливостей правової конструкції ч. 5 ст. 401 КК України варто через призму вкрай доцільних зауважень до проєкту майбутнього Закону № 3902-IX, висловлених ще одним органом Апарату ВРУ – Головним юридичним управлінням (далі – ГЮУ).

Так, парламентські експерти-юристи критично поставилися до обов'язкової умови звільнення осіб від кримінальної відповідальності на підставі ч. 5 ст. 401 кримінального закону – наявності письмової згоди командира / начальника військової частини / установи на продовження проходження військовослужбовцем військової служби – та зазначили, що в такому разі треті особи може безпосередньо і не підміняють собою суд, але прямо впливають на прийняття ним рішення (в чому ГЮУ ВРУ

вбачає неврахування основоположних засад кримінально-правового регулювання, зокрема змісту норм ст. 124 Конституції України, що не допускають делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами). Водночас ГУЮ ВРУ відзначило відсутність критеріїв, якими мав би керуватися командир (начальник) при наданні вищезгаданої згоди [11].

Одразу варто зазначити, що окреслена особливість новели Закону № 3902-IX робить її унікальним і неповторним видом звільнення від кримінальної відповідальності в межах вітчизняної системи кримінального права, однак наведені вище зауваження парламентських експертів-юристів є абсолютно вірними та належно обґрунтовують необхідність виключення вищезгаданої риси з правової конструкції ч. 5 ст. 401 КК України. Так, автор цієї наукової статті більш ніж розуміє бажання нормотворця створити «правові фільтри», щоб запобігти невиправданому поблажливому ставленню до тих осіб, які отримавши «індульгенцію» ризикують продовжити підрив військової дисципліни – але думка командира (начальника) військової частини (установи) як представника виконавчої влади очевидно має мати для суду не зобов'язальний, а саме рекомендаційний характер. При цьому, навіть за відсутності нормативної вимоги про наявність вищезгаданої письмової згоди військового керівника, його рекомендаційні висновки щодо особистих і службових якостей відповідного військовослужбовця явно і так матимуть вагоме значення під час самостійного вирішення судом питання про звільнення особи від кримінальної відповідальності.

Втім автору цієї публікації також видніється й інший, альтернативний шлях перебудови новели Закону № 3902-IX – наділення її ознаками умовності (подібно до загальних видів звільнення від кримінальної відповідальності, передбачених ст. ст. 47, 97 кримінального закону). Так, «письмова згода» командира (начальника) військової частини (установи) може трансформуватися у «клопотання» такого військового керівника про передачу особи, що «повернулася з СЗЧ», на поруки колективу військової частини / установи на певний визначений законодавцем строк (із покладенням на військовослужбовця відповідних обов'язків, зокрема виправдання довіри бойових побратимів). На думку автора цієї публікації, у такий спосіб будуть створені належні «кримінально-правові фільтри» та забезпечена абсолютна недоторканість «монополії» судової влади на прийняття самостійних рішень щодо звільнення осіб від кримінальної відповідальності.

Отож, прийняття Закону № 3902-IX стало справжньою подією в законодавчій історії України, адже ним вкрай доречно та своєчасно впроваджено спеціальний вид звільнення військовослужбовців від кримінальної відповідальності за вчинення найбільш поширених військових кримінальних правопорушень, передбачених ст. ст. 407, 408 КК України, що характеризується як цілком буденними рисами, так і по-справжньому унікальними особливостями. Однак правова конструкція ч. 5 ст. 401 кримінального закону має немалу кількість недоліків, що потребують їх якнайшвидшого законодавчого виправлення.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (в останній редакції ЗУ від 09.10.2024 р. № 4012-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20241025#Text

2. Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану : Закон України від 20.08.2024 р. № 3902-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3902-20#Text

3. Баулін Ю.В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія : Аттіка, 2004. 296 с. URL: https://ebooks.in.ua/books/baulin-iuv-zvilnennia-vid-kriminalnoyi-vidpovidalnosti-monografiia

4. Нікіфорова Т.І. Юридична природа спеціальних видів звільнення від кримінальної відповідальності : Університетські наукові записки. Вип. № 1 (49), 2014. С. 144–150 URL: https://old.univer.km.ua/statti/nikiforovat.i.%20yurydychna%20pryroda%20specialnysh%20vydiv%20zvilnennya%20vid%20kryminalnoyi%20vidpovidalnosti.pdf

5. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (в останній редакції ЗУ від 20.08.2024 р. № 3902-IX). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/ed20240907#Text

6. Пояснювальна записка до проєкту Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» : супровідний документ до законопроєкту. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2390738

7. Висновок на проект Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану» : висновок Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2419591

8. Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень-серпень 2024 року : звітність Офісу Генерального прокурора за формою № 1. URL: https://old.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=254245

9. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за окремі військові злочини : Закон України від 12.02.2015 р. № 194-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/194-19/ed20241025#n5

10. Постанова Верховного Суду від 16.12.2021 у справі № 346/4094/20 : судове рішення Верховного Суду. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102010704

11. Зауваження до проекту Закону України про внесення змін до Кримінального кодексу України, Кримінального процесуального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо вдосконалення кримінальної відповідальності за злочини проти встановленого порядку несення або проходження військової служби під час дії воєнного стану (реєстраційний № 11322) : зауваження Головного юридичного управління Апарату Верховної Ради України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2490429

УДК 343.4(510=512.132)
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-30

Гнатенко М. П.,
здобувач першого року навчання
третього (освітньо-наукового) рівня юридичного факультету
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

СТАНОВИЩЕ УЙГУРІВ У КИТАЇ: ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ ЯК ЗАСІБ «ПЕРЕВИХОВАННЯ»

THE SITUATION OF UYGHURS IN CHINA: CRIMES AGAINST HUMANITY DISGUISED AS "RE-EDUCATION"

Дотримання прав людини являє собою важливе й актуальне питання, оскільки у низці країн сучасного світу, включаючи Китай, демократичні права перебувають під правовою та загалом онтологічною загрозою. Так, популізм, корупція, агресивна зовнішня політика, зокрема з боку сусідніх держав, – це виклики, з якими стикаються демократичні суспільства. З огляду на зазначене слід відмітити проблемність становища уйгурів у Китаї, де вони повністю позбавлені прав. Так, уйгури не можуть зорганізовувати мітинги, заявляти про свої утиски у засобах масової інформації, оскільки комуністична партія КНР контролює усі сфери життя у країні. Окрім того, Китай користується своїм геополітичним впливом, економічними зв'язками з демократичними країнами задля того, щоб зменшити або загалом приховати будь-які згадки про порушення прав людини та злочини, які вчиняє комуністичний режим.

Існування у XXI ст. на території Китаю концентраційних таборів, які з урахуванням сучасних технологій розвинулися до цифрових, що дозволяє владі контролювати людину практично повністю, заперечує розвиток як демократії у світі, так і духовний розвиток людини, зокрема. Під цим кутом зору й окреслено мету даного дослідження, яка полягає у з'ясуванні сутності злочинів китайської влади проти уйгурського народу, що замасковані під «перевиховання».

Важливо робити акцент на порушеннях прав людини у будь-якій країні, незважаючи на її статус, економічні, геополітичні та інші чинники, які можуть впливати на замовчування зазначених порушень. Так, демократичний світ не має замовчувати факти злочинів проти уйгурів, оскільки слід не допустити того, щоб КНР, яка послуговується методами злочинів проти людяності у своїй внутрішній та тиску і погроз у зовнішній політиці, ставала ще сильнішою, ніж вона є зараз.

Загалом слід зауважити, що наразі міжнародне співтовариство практично не має ефективних методів для того, щоб змусити КНР як мінімум пом'якшити свою політику щодо уйгурів. У зв'язку з цим важливо поширювати достовірну інформацію стосовно справжнього стану речей у Сіньцзяні з метою боротьби з дезінформацією.

Ключові слова: *уйгури, Китай, демократія, права людини, злочини проти людяності, демократичний світ, табори.*

The issue of human rights observance is important and relevant today, as democratic rights are constantly under threat. Populism, corruption, and aggressive foreign policy, in particular from neighboring states, are challenges faced by democratic societies. At the same time, aggressor countries, as a rule, clearly adhere to an aggressive policy, spreading their negative influence to sovereign states. In view of the above, it is worth noting the problematic situation of the Uighurs in China, where representatives of this national minority have no rights at all. They cannot organize rallies or report their oppression in the media, as the Chinese Communist Party controls all spheres of life in the country. In addition, China uses its geopolitical influence and economic ties with democratic countries to reduce or even hide any mention of human rights violations and crimes committed by the communist regime. It is impossible to talk about the development of democracy in the world in general and the spiritual development of a person in particular when in the twenty-first century there are concentration camps that have evolved over time and technology to become digital, allowing the authorities to control a person almost completely.

It is important to emphasize human rights violations in any country, regardless of its status, economic, geopolitical and other factors that may influence the silence of these violations. For example, the democratic world should not hush up the facts of crimes against the Uyghurs, as it is necessary to prevent China, which uses the methods of crimes against humanity in its domestic policy and pressure and threats in its foreign policy, from becoming even stronger than it is now. For example, China does not accept the democratic model of the world, which is supported by the United States,

© Гнатенко М. П., 2024

European and other democratic countries. The Communist Party of China seeks to extend its interests and sphere of influence far beyond its own country by implementing appropriate government policies.

In general, it should be noted that the international community currently has virtually no effective methods to force China to at least soften its policy toward the Uighurs. In this regard, it is important to disseminate reliable information about the true state of affairs in Xinjiang in order to combat disinformation.

Key words: *Uyghurs, China, democracy, human rights, crimes against humanity, democratic world, camps.*

Актуальність теми дослідження. Питання дотримання прав людини у сучасному суспільстві наразі є важливим і актуальним, оскільки демократичні права постійно знаходяться під загрозою. Популізм, корупція, агресивна зовнішня політика, зокрема з боку сусідніх держав, – це виклики, з якими стикаються демократичні суспільства. При цьому країни-агресори, як правило, чітко дотримуються загарбницької політики, поширюючи свій негативний вплив на суверенні держави. З огляду на зазначене слід відмітити проблемність становища уйгурів у Китаї, де прав у представників даної національної меншини немає загалом. Вони не можуть зорганізовувати мітинги, заявляти про свої утиски у засобах масової інформації, оскільки комуністична партія КНР контролює усі сфери життя у країні. Окрім того, Китай користується своїм геополітичним впливом, економічними зв'язками з демократичними країнами задля того, щоб зменшити або загалом приховати будь-які згадки про порушення прав людини та злочини, які вчиняє комуністичний режим.

Не можна говорити про розвиток демократії у світі загалом і духовний розвиток людини, зокрема, коли у XXI ст. мають місце концентраційні табори, зокрема у Китаї, що є однією з економічно розвинених країн у світі.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Серед сучасних публікацій, що безпосередньо стосуються досліджуваної проблематики, слід виокремити праці таких іноземних дослідників, як Economy E. (у праці висвітлюється роль Сі Цзіньпіна у новій китайській державі) [2]; Howard W. French (з огляду на ретроспекцію досліджуються прагнення сучасного Китаю до глобальної влади) [3]; Khan S. W. (розглядаються стратегічні напрями розвитку Китаю від Мао Цзедуна до Сі Цзіньпіна) [4]; Pomfret J. (проводиться компаративний аналіз політико-правових засновків США та КНР) [6].

Однак попри ґрунтовні закордонні наукові праці в Україні означена проблематика не є дослідженою достатньою мірою, хоча її витоки та процеси розгортання є актуальними як для демократичного світу загалом, такі і, зокрема, для України, яка наразі, потерпаючи від загарбницької політики рф, чинить потужний збройний опір. З огляду на зазначене й окреслено **мету даного дослідження,** яка полягає у з'ясуванні сутності злочинів китайської влади проти уйгурського народу, що замасковані під «перевиховання». Досягнення означеної мети передбачає постановку й вирішення таких *завдань*:

1) розглянути дискримінаційне становище уйгурів у КНР з урахуванням історичних і сучасних подій;

2) на основі аналізу міжнародних звітів класифікувати злочини проти людяності, що запроваджуються китайською владою проти уйгурів;

3) висвітлити політико-правову позицію КНР щодо демократичної моделі, підтримуваної демократичними країнами світу;

4) означити 3 напрямки політики КНР

5) сформулювати висновки й окреслити перспективи подальшого дослідження.

Базою при написанні даної статті послужили такі офіційні документи, як Звіт організації Amnesty International і Звіт Управління Верховного комісара ООН з прав людини.

Виклад основного матеріалу. Злочини проти людяності як протиправне явище можуть бути поширені не лише під час війн, а й являти собою цілеспрямовану політику влади проти певного народу. Яскравим прикладом у другому випадку слугують репресії, яких у КНР зазнають уйгури – народ, що проживає у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі, що є найбільшою адміністративною одиницею КНР за розміром (площа – 1,66 млн км^2, кількість уйгурського населення – приблизно 10 мільйонів осіб). Слід зазначити, що після перемоги у громадянській війні у КНР китайська влада почала впроваджувати політику асиміляції, переселяючи китайців у Сіньцзянь

(у 1949 р. китайці становили 7 % населення району, у 1978 р. – 42 %) [8].

Китайська влада вбачає в уйгурах загрозу, оскільки вважає прагнення цього народу до незалежності небезпечним для Китаю. Незважаючи на те, що цей регіон має автономію, насправді ж ніяких фактичних прав у цього народу немає. Враховуючи той факт, що влада КНР систематично дотримується політики «єдиного Китаю», обґрунтовує свої беззаперечні права на цей район історичними подіями, а також з огляду на те, що Комуністична Партія Китаю намагається контролювати усі сфери життя своїх громадян не тільки в Сіньцзяні, а й по всій території Китаю, навряд чи можна сподіватися на зменшення тиску на уйгурів.

Окрім того, через те, що більшість уйгурів є мусульманами, китайська влада безпосередньо вирішала боротися також і з будь-яким релігійним виявом уйгурів у Сіньцзяні. Використовуючи теракти 11 вересня 2001 р. у США, КНР посилила боротьбу з уйгурами, аргументуючи це загрозою тероризму.

Активізація боротьби з уйгурами розпочалася, коли головою КНР став Сі Цзіньпін. Зокрема, за даними міжнародних дослідників та урядовців США, з квітня 2017 р. було затримано на невизначений термін від восьмисот тисяч до двох мільйонів уйгурів та інших мусульман, включно з етнічними казахами та узбеками. Варто зазначити, що саме у 2017 р. почалося будівництво нових таборів, а також розширення уже існуючих. Так, журналісти з'ясували, що 39 таборів було збільшено утричі з квітня 2017 р. по серпень 2018 р. Загальна площа споруд – майже 140 футбольних полів. За даними 2020 р., на території Сіньцзяну знаходився 201 табір перевиховання, 179 слідчих ізоляторів і в'язниць.

Слід зауважити, що уйгури не мають права на справедливий суд, не можуть розраховувати і на допомогу адвоката, оскільки судова гілка влади виступає виконавцем державної політики Комуністичної партії. Окрім того, що уйгури не можуть отримати право на захист, часто причиною для затримання виступають такі, неприйнятні у межах закону і права будь-якої цивілізованої країни причини:

1) відвідування богослужінь у мечетях;

2) наявність більше трьох дітей;

3) відвідування релігійних весіль;

4) носіння бороди або хіджабу.

У таборах із затриманими проводять заняття, які виключно спрямовано на вивчення китайської мови, історії та права. Окрім того, важливою задачею влади КНР є ідеологічна зміна свідомості уйгурів, яким намагаються нав'язати ідеї, що їхня релігія (іслам) є зло, а усьому, що вони мають, їм треба завдячувати Комуністичній партії Китаю та Сі Цзіньпіну.

Так, колишній ув'язнений таборів Єрулан, якого затримали за завантаження та користування WhatsApp і купівлю нелегальної SIM-карти, у коментарі організації Amnesty International, на нашу думку, слушно зазначив: «Я думаю, що мета [занять] полягала в тому, щоб знищити нашу релігію та асимілювати нас… Вони сказали, що ми не можемо говорити «ас-саляму алейкум» і що, якщо нас запитають, якої ми національності, ми повинні сказати «китайці»… Вони сказали, що ти не можеш піти на п'ятничну молитву… І що не Аллах дав тобі все, а Сі Цзіньпін. Ви не повинні дякувати Аллаху; ви повинні подякувати Сі Цзіньпіну за все» [1, с. 9] (переклад наш – М. Г.).

Окрім того, ув'язнених уйгурів змушували зізнаватися у тих злочинах, яких вони не скоювали, писати листи, у яких вони визнавали свої «помилки», дякували китайській владі за надані «уроки» та подальшу «трансформацію» своїх думок, а також обіцяли відмовитися від старого способу життя.

Колишні ув'язнені, яких було опитано представниками організації Amnesty International, зазначали, що піддавалися катуванням. Зокрема, у Звіті за результатами проведеного опитування відмічено, що жорстоке поводження з ув'язненими можна класифікувати у такий спосіб:

1) фізичні та нефізичні тортури, яких зазнавали усі засуджені, які перебували у таборі;

2) катування під час допитів або покарання окремих затриманих за їхню неналежну поведінку (зокрема, використовувалися такі тортури: побиття, використання електричного струму, позбавлення сну, підвішування до стіни, екстремально низькі температури тощо).

Окрім того, у Звіті зазначено, що психологічну шкоду також можна класифікувати як катування. Психологічні катування включають у себе:

1) ізоляцію;
2) погрози;
3) приниження;
4) залякування;
5) позбавлення сну;
6) позбавлення спілкування;
7) постійний вплив світла;
8) обмежений графік відвідувань;
9) спостереження за тим, як катують інших тощо.

Зі свого боку, у Звіті Управління Верховного комісара ООН з прав людини відмічено злочинні факти примусової стерилізації жінок з метою обмеження народжуваності серед уйгурів та запобігання «екстремізму», який виявляється у недотриманні норми про дозволену кількість дітей: «Кілька жінок, опитаних УВКПЛ, розповіли про примусове регулювання народжуваності, зокрема примусове встановлення ВМС і можливу примусову стерилізацію щодо уйгурських та етнічних казахських жінок. Деякі жінки говорили про ризик суворих покарань, включаючи «інтернування» або «ув'язнення» за порушення політики планування сім'ї. Серед них УВКПЛ опитало деяких жінок, які розповіли, що їх змушували робити аборти або встановлювати внутрішньоматкові спіралі після того, як вони досягли дозволеної кількості дітей згідно з політикою планування сім'ї. Ці свідчення з перших рук, хоча й обмежені за кількістю, вважаються достовірними» [5, с. 37] (переклад наш – М. Г.).

За даними 2018 р., які містяться у Звіті, середній показник стерилізації на 100 000 жителів у Китаї загалом становив трохи більше 32, у той же час у Сіньцзян-Уйгурському автономному районі цей показник дорівнював 243.

Окрім того, важливо зауважити, що уйгури постійно зазнають дискримінації, наприклад: на усіх уйгурів у Китаї намагаються накласти тавро терориста та екстриміста.

Зокрема, Інь, китаєць, який відвідав Сіньцзян, розповів Amnesty International про факти дискримінації, свідком яких він став під час подорожі: «Камери спостереження буквально скрізь... Дискримінація настільки кричуща. Коли я сідав у поїзд, вони нічого не перевіряли, але в уйгурів, які сиділи навпроти мене, перевіряли квитки і телефони... Коли я був на вокзалі, було дві черги [для перевірки безпеки], одна для уйгурів і одна для ханьців без розпізнавання облич, просто через металодетектор. Черга для уйгурів була дуже довгою... Під тунелем у [великому місті] я просто пройшов повз, але уйгури повинні були проходити повну перевірку з металодетекторами, включаючи старих чоловіків. Перевіряли по обидва боки тунелю. Я віз багаж, і ніхто навіть не перевірив мою сумку. Я пройшов через двері [служби безпеки], але ніхто не перевіряв мене паличкою... Оскільки я хань, мене не перевіряли... Я говорив з [урядовцем], який сказав: «До уйгурів треба ставитися по-іншому, тому що серед ханьців немає терористів»» [1, с. 46] (переклад наш – М. Г.).

У контексті даної статті важливо зауважити, що загалом у Звіті Amnesty International зазначається, що китайська влада скоює такі злочини проти людяності, як:

1) катування;
2) ув'язнення або інше істотне позбавлення фізичної свободи в порушення основоположних норм міжнародного права;
3) переслідування [1].

З огляду на ідеологію Комуністичною партії Китаю і постать Сі Цзіньпіна, навряд чи можна сподіватися, що злочини проти людяності щодо уйгурів припиняться або репресії зменшаться. Заклики від міжнародних організацій та урядів припинити переслідування не спрацьовують, оскільки:

1) влада КНР повністю відкидає звинувачення у свій бік стосовно скоєння злочини проти людяності щодо уйгурського населення; при цьому очевидно, що представники китайської влади ніколи не визнають цього, прирівнюючи будь-які факти, надані у звітах, до «наклепів» і «вигадок» США та європейських країн, які, згідно з їхньою позицією, у такий спосіб намагаються «послабити» Китай;

2) Комуністична партія Китаю, яка контролює усі сфери життєдіяльності в КНР, не відчуває себе слабкою всередині країни, адже у комуністів немає опозиційних політичних партій, а у Сі Цзіньпіна – конкурентів на виборах; інакше кажучи. немає жодних передумов, щоб керівна партія добровільно йшла на поступки. У той час, як комуністична партія має сильні позиції всередині країни, КНР вирізняється доволі високим впливом на

зовнішньополітичній арені. Комуністична партія активно використовує, у тому числі, економічні важелі та співпрацю, щоб замовчувати свої злочини. Зокрема, на цьому акцентує увагу Г. Макмастер у своїй книзі «Поля битв: Боротьба за захист вільного світу»: «…навіть поодинокі розриви в ланцюжках постачання, які контролюють агресори, підривають суверенітет і ускладнюють реагування на агресію. Прикладом є не тільки залежність Європи від російських нафти та газу, а й залежність Індії від російської зброї. Сі Цзіньпін зробив із цього уроку висновки. Він розбудовує економіку «подвійної циркуляції», яка, з одного боку, мало залежить від закордонних ринків, фінансів і технологій, а з іншого – посилює залежність інших держав від китайських товарів, базових складників і матеріалів. Наприклад, Китай намагається домінувати в ланцюжках постачання, критично важливих для переходу до чистих джерел енергії» [9, с. 12].

Варто зауважити, що становище уйгурів у КНР не має бути виключно питанням уйгурів і китайців. Так, КНР на міжнародній арені намагається демонструвати себе країною, яка очолює прагнення побудувати багатополярний світ. Зокрема, міністр закордонних справ Китаю Ван Ї зазначав: «Китай і Африка спільно захищають справжню багатосторонність, виступають проти гегемонізму та протекціонізму, твердо підтримують міжнародну систему, ядром якої є Організація Об'єднаних Націй та міжнародний порядок, заснований на міжнародному праві. Вони також твердо відстоюють спільні законні права та інтереси Глобального Півдня і сприяють світовому миру й розвитку» [7]. Інакше кажучи, це означає, що КНР не сприймає демократичну модель світу, яку підтримують США, європейські та інші демократичні країни. Комуністична партія Китаю прагне поширити свої інтереси та сфери впливу далеко за межі власної країни, впроваджуючи відповідну урядову політику, позбавлену людяності.

У свою чергу, Г. Макмастер у своїй книзі виокремлює 3 напрямки політики КНР, на яких Комуністична партія Китаю безпосередньо зосереджує увагу: «Лідери країни прагнуть створити сучасну версію системи залежностей, яку імператори колись використовували для встановлення влади над васальними державами. За тих порядків сусідні володіння могли торгувати та насолоджуватися миром з Китайською імперією в обмін на свою покірність. Якщо Комуністичній партії вдасться створити певну версію системи залежностей у XXI столітті, світ стане менш вільним, менш безпечним і матиме гірший добробут. Китай має намір створити цю систему шляхом надзвичайних зусиль у межах трьох взаємопов'язаних напрямів політики: «Зроблено в Китаї – 2025», «Один пояс – один шлях» і «Військово-цивільна інтеграція»» [9, с. 105].

Висновки. Отже, слід зауважити, що наразі міжнародне співтовариство практично не має ефективних методів для того, щоб змусити КНР, як мінімум, пом'якшити свою політику щодо уйгурів.

На наше глибоке переконання, демократичний світ не має замовчувати факти злочинів проти уйгурів, оскільки слід не допустити того, щоб КНР, яка послуговується методами злочинів проти людяності у своїй внутрішній політиці з метою «перевиховання» цілого народу та тиску і погроз у зовнішній політиці, ставала ще сильнішою у своїй сваволі та безкарності, ніж вона є зараз. У зв'язку з цим важливо поширювати достовірну інформацію стосовно справжнього стану речей у Сіньцзяні з метою боротьби з дезінформацією.

У перспективі дане дослідження послужить підґрунтям для реконструкції сутності злочинів проти уйгурського народу у Китаї, що сприятиме:

1) поширенню достовірної інформації;

2) розбудові політико-правових стратегій, спрямованих на мінімізацію (в ідеалі подолання) зазначених злочинів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. «Like We Were Enemies in a War»: China's Mass Internment, Torture, and Persecution of Muslims in Xinjiang. URL: https://www.amnesty.org.uk/files/2021-06/Report_China%27s%20mass%20internment%2C%20torture%2C%20and%20persecution%20of%20Muslims%20in%20Xinjiang.pdf?VersionId=EDY9yp1KX5Jpgahms69X0pk0MqqJ1P7a (дата звернення: 14.01.2025).

2. Economy E. The Third Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State, Oxford University Press. 2019. 368 p.

3. Howard W. French. Everything Under the Heavens: How the Past Helps Shape China's Push for Global Power, Knopf Doubleday Publishing Group. 2017. 352 p.

4. Khan S. W. Haunted by Chaos: China's Grand Strategy from Mao Zedong to Xi Jinping, Harvard University Press. 2018. 336 p.

5. OHCHR Assessment of human rights concerns in the Xinjiang Uyghur Autonomous Region, People's Republic of China. URL: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/2022-08-31/22-08-31-final-assesment.pdf (дата звернення: 14.01.2025).

6. Pomfret J. The Beautiful Country and the Middle Kingdom: America and China, 1776 to the Present, Henry Holt and Co. 2016. 704 p.

7. Ван І закликав країни Африки разом із Китаєм будувати багатополярний світ. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3901343-van-i-zaklikav-kraini-afriki-razom-iz-kitaem-buduvati-bagatopolarnij-svit.html (дата звернення: 14.01.2025).

8. Велике китайське гето: як Сі Цзіньпін вирішує «уйгурське питання»? URL: https://adastra.org.ua/blog/velike-kitajske-geto-yak-si-czinpin-virishuye-ujgurske-pitannya_1 (дата звернення: 23.01.2025).

9. Макмастер Г. Поля битв. Боротьба за захист вільного світу / пер. з англ. Надія Коваль. Київ: Наш Формат, 2023. 424 с.

УДК 340.8
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-31

Лавренюк В. А.,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
Державного податкового університету

ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ АНАЛІЗ

THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT OF COMPUTER CRIMES: DOMESTIC AND FOREIGN ANALYSIS

Протидія комп'ютерним злочинам є однією з найактуальніших проблем сучасності. Їх специфічні особливості та стрімкий розвиток ставлять перед суспільством і міжнародною спільнотою важливі завдання щодо кримінально-правового захисту кіберпростору.

Стаття присвячена дослідженню історичних передумов виникнення та розвитку комп'ютерних злочинів, а також аналізу вітчизняного та міжнародного досвіду боротьби з кіберзлочинністю. У роботі простежується еволюція засобів комунікації, що сприяла трансформації суспільних відносин та обробки інформації. Починаючи з ранніх етапів існування людства, суспільство поступово перейшло до використання писемності й друкарства. У XX столітті значного розвитку набули технології телеграфу, телефону, радіо, кіно та телебачення.

Особлива увага у статті приділяється останнім десятиліттям, коли стрімкий розвиток комп'ютерних технологій радикально змінив усі сфери життя суспільства. Комп'ютеризація дозволила накопичувати та обробляти великі обсяги даних, що значно полегшило роботу з інформацією, але водночас створило нові ризики та загрози. Масштабна цифровізація стала платформою для виникнення та поширення кіберзлочинів.

У статті розглядаються ключові етапи становлення комп'ютерних злочинів як соціального явища, а також їхні сучасні форми, які включають несанкціонований доступ до даних, фінансові шахрайства, атаки на критичну інфраструктуру та поширення шкідливого програмного забезпечення. Дослідники аналізують вітчизняний досвід України у протидії кіберзлочинності, зокрема розробку правових та технологічних механізмів боротьби, а також досліджують міжнародний досвід, наголошуючи на необхідності міжнародної співпраці. Особливу увагу приділено аналізу правових норм щодо кіберзлочинів у законодавстві США, Німеччини та Франції.

Стаття акцентує увагу на сучасних викликах, пов'язаних із кібербезпекою, та окреслює перспективні напрями для подальших досліджень, включаючи удосконалення законодавчої бази, розвиток технологій захисту інформації, підвищення кіберграмотності та посилення міжнародного співробітництва у боротьбі з кіберзлочинами.

Ключові слова: *комп'ютерні злочини; кіберзлочини; кримінальні правопорушення; комп'ютерні технології; інформаційні технології; комп'ютерні мережі.*

Counteraction to computer crimes is one of the most pressing problems of our time. Their specific features and rapid development pose important tasks for society and the international community regarding the criminal and legal protection of cyberspace.

The article is devoted to the study of the historical prerequisites for the emergence and development of computer crimes, as well as the analysis of domestic and international experience in combating cybercrime. The work traces the evolution of communication tools, which contributed to the transformation of social relations and information processing. Starting from the early stages of the existence of mankind, society gradually switched to the use of writing and printing. In the twentieth century, the technologies of the telegraph, telephone, radio, cinema and television underwent significant development.

The article pays special attention to the last decades, when the rapid development of computer technologies has radically changed all spheres of society. Computerization has allowed the accumulation and processing of large volumes of data, which has greatly facilitated work with information, but at the same time has created new risks and threats. Large-scale digitalization has become a platform for the emergence and spread of cybercrime.

The article examines the key stages of the formation of computer crimes as a social phenomenon, as well as their modern forms, which include unauthorized access to data, financial fraud, attacks on critical infrastructure and the spread of malicious software. The researchers analyze Ukraine's domestic experience in combating cybercrime, in particular the development of legal and technological mechanisms for combating it, and also study international experience, emphasizing the need for international cooperation.

© Лавренюк В. А., 2024

Particular attention is paid to the analysis of legal norms regarding cybercrimes in the legislation of the USA, Germany and France.

The article focuses on modern challenges related to cybersecurity and outlines promising areas for further research, including improving the legislative framework, developing information protection technologies, increasing cyber literacy and strengthening international cooperation in the fight against cybercrimes.

Key words: *computer crimes; cybercrimes; criminal offenses; computer technologies; information technologies; computer networks.*

Актуальність теми дослідження. З моменту виникнення людського суспільства спілкування завжди було невід'ємною потребою людей. Спочатку обмін інформацією відбувався за допомогою жестів, знаків, міміки та нерозділеними звуків. Згодом виникла людська мова, писемність і друкарство. У XX столітті значного розвитку набули такі засоби комунікації, як телеграф, телефон, радіо, кіно та телебачення. Останні десятиліття характеризуються стрімким прогресом комп'ютерних технологій, які стали активно впроваджуватися в усі сфери життя суспільства. Завдяки цьому величезні обсяги даних у вигляді комп'ютерної інформації значно спростили їх обробку та використання.

Інформаційні мережі локального характеру, а також мережа Інтернет дозволяють створити єдиний інформаційний простір, миттєво обмінюватися інформацією та оперативно координувати дії різних служб, органів, підрозділів та організацій. Впровадження комп'ютерних технологій дозволило автоматизувати різні виробничі та управлінські процеси, що сприяло збільшенню продуктивності праці.

У XXI столітті з появою комунікаторів, смартфонів, планшетів, комп'ютер із колись дорогого, громіздкого стаціонарного пристрою перетворився на доступний переважній кількості жителів планети мобільний гаджет, що володіє великим функціоналом. Разом з тим, поява ЕОМ та подальший розвиток комп'ютерних технологій призвело до виникнення абсолютно нового виду злочинності – комп'ютерної.

Аналіз досліджень і публікацій з проблеми. Дослідження історичних аспектів виникнення та розвитку комп'ютерних злочинів в Україні та інших країнах проводили різні вітчизняні науковці, які спеціалізуються на кримінології, правознавстві, кібербезпеці та інформаційних технологіях. Серед найбільш відомих українських науковців, які досліджували цю тему, можна виділити таких авторів: О. Бантишев, О. Волобуєв**,** Г. Дідківська, О**.** Фролова. Науковці публікували роботи, присвячені історії, розвитку та правовим аспектам протидії кіберзлочинам, а також співпраці України з іншими країнами у цій сфері.

Попри значний прогрес у дослідженні проблем комп'ютерних злочинів, залишаються актуальні питання, які потребують подальшого вивчення та розробки. Основні напрями для подальших досліджень у цій сфері включають: еволюція методів скоєння комп'ютерних злочинів, правові прогалини в законодавстві, проблеми міжнародної співпраці. Постійно з'являються нові форми та методи кіберзлочинів, такі як атаки із застосуванням штучного інтелекту, глибоких фейків (deepfakes) та блокчейн-технологій. Потрібно досліджувати, як розвиваються технології злочинців, щоб вчасно розробляти ефективні механізми протидії. Законодавство України та інших країн часто не встигає за технологічними змінами. Важливо розробляти більш гнучкі правові норми, здатні регулювати нові види злочинів, пов'язаних із використанням квантових обчислень, криптовалют та метавсесвітів.

Метою статті є аналіз історичних передумов виникнення та еволюції комп'ютерних злочинів, а також дослідження вітчизняного та міжнародного досвіду протидії кіберзлочинності**.**

Виклад основного матеріалу. Сьогодні кіберзлочинці становлять загрозу не лише для окремих осіб, а й для цілих держав. Хоча новітні технології значно підвищують комфорт і якість життя, водночас вони створюють нові можливості для здійснення протиправної діяльності. З поширенням комп'ютерних мереж та Інтернету кількість кіберзлочинів невпинно зростає. За даними Інтерполу, злочинність у кіберпросторі демонструє найшвидші темпи зростання порівняно з іншими видами кримінальних правопорушень [1].

Розвиток комп'ютерних технологій відкрив нові можливості не лише для суспільного про-

гресу, але й для злочинної діяльності. Тому важливо звернутись до історичного аспекту даної проблематики.

Батьківщиною терміна «комп'ютерна злочинність» вважається США, де у 60-х роках минулого століття подібне словосполучення вперше з'явилося у ЗМІ у зв'язку з виявленням перших злочинів, скоєних з використанням ЕОМ. Перші випадки кіберзлочинів мали місце ще в кінці 1970-х років. Одним із перших інцидентів стало пограбування банку Security Pacific у 1970-х роках, у результаті якого було викрадено понад 10 мільйонів доларів. У 1979 році в СРСР відбулося розкрадання комп'ютерів у Вільнюсі на суму 79 тисяч карбованців [2].

1980-ті роки ознаменувалися появою перших комп'ютерних вірусів. У 1984 році був винайдений перший у світі вірус, хоча збитки від нього не були зафіксовані. У 1985 році за допомогою вірусу вдалося зірвати голосування в Конгресі США, а у 1986-1988 роках вірус вперше з'явився на радянській території. Водночас відбулися гучні кібератаки, такі як блокування тисяч комп'ютерів у Пентагоні у 1989 році, здійснене американським студентом [2].

1990-ті роки стали переломними в історії кіберзлочинності. У 1990 році в Голландії відбувся перший міжнародний з'їзд комп'ютерних піратів. У 1991 році було викрадено понад 125 тисяч доларів із «ЗовнішЕкономБанку», а у 1992 році було зафіксовано порушення роботи реакторів Ігналінської АЕС. Одним із наймасштабніших злочинів цього періоду стало шахрайство у Центробанку росії в 1993 році на суму близько 70 мільярдів рублів [3].

На рубежі століть кіберзлочинці почали активно використовувати комп'ютерні віруси. У 1999 році вірус «Melissa», який поширювався через документи MS Word, завдав збитків на 80 мільйонів доларів, а у 2000 році вірус «ILOVEYOU» спричинив збитки у понад 10 мільярдів доларів.

У XXI столітті масштаби кіберзлочинності значно зросли. Віруси, такі як «Slammer» (2003 рік), «Stuxnet» (2010 рік) та «WannaCry» (2017 рік), спричинили багатомільярдні збитки, вражаючи комп'ютерні мережі по всьому світу. У 2013 році відбулася масштабна атака на Yahoo!, унаслідок якої було викрадено дані мільярдів облікових записів. У 2014 році хакерська атака на Sony Pictures Entertainment призвела до збитків понад 100 мільйонів доларів [4].

Останні роки ознаменувалися новими викликами. У 2021 році атака на Colonial Pipeline у США спричинила економічні втрати та викуп у розмірі 4,4 мільйона доларів. У 2022 році масові кібератаки були спрямовані на українські урядові та банківські системи. У 2023 році фішингові атаки на криптовалютні біржі завдали збитків у понад 1,5 мільярда доларів [5].

Серед останніх гучних подій – атака на об'єкти критичної інфраструктури США у 2024 році із збитками у понад 2 мільярди доларів та злом енергетичних компаній у Південній Америці у 2025 році, унаслідок якого було виплачено викуп у 5 мільйонів доларів [6].

Ці події демонструють не лише зростання масштабів кіберзлочинності, але й необхідність посилення міжнародної співпраці та вдосконалення заходів кібербезпеки.

Щодо України, першим зареєстрованим злочином у сфері комп'ютерних технологій вважається випадок 1993 року, коли було зафіксовано незаконне втручання в банківську систему, що призвело до фінансових збитків. Цей інцидент став відправною точкою для усвідомлення важливості кібербезпеки в країні [7].

На підставі викладеного, можна зробити висновок про те, що комп'ютерна злочинність є дуже серйозною загрозою, як для окремих держав, так і для всього світового співтовариства, у зв'язку з чим необхідно розробляти, реалізувати та вдосконалювати на практиці дієві механізми протидії подібним явищам.

Розробка ефективних механізмів протидії кіберзлочинності неможлива без ретельного аналізу зарубіжного досвіду. З огляду на це доцільно розглянути підходи до законодавчої регламентації кримінальної відповідальності за такі дії на прикладі США, Німеччини та Франції.

Як уже зазначалося раніше, перші комп'ютерні злочини були скоєні на території США, тому не дивно, що саме Америка однією з перших законодавчо встановила кримінальну відповідальність за їх вчинення.

Так в 1977 р. у США було розроблено законопроект про захист федеральних комп'ютерних систем. Він передбачав кримінальну відповідальність за такі дії, як: введення свідомо неправдивих даних у комп'ютерну систему; незаконне використання комп'ютерних пристроїв; внесення змін до процесів обробки інформації або порушення цих процесів; розкрадання коштів, цінних паперів, майна, послуг, цінної інформації, скоєні з використанням можливостей комп'ютерних технологій або з використанням комп'ютерної інформації.

На основі цього законопроекту в жовтні 1984 р. було прийнято «Закон про шахрайство та зловживання з використанням комп'ютерів» основний нормативно-правовий акт, який встановлює кримінальну відповідальність за злочини у сфері комп'ютерної інформації. У подальшому він неодноразово (1986, 1988, 1989, 1990, 1994 і 1996 рр.) змінювався і доповнювався, а в даний час він включений у вигляді § 1030 в Титул 18 Зводу законів США [8].

Закон передбачає суворі покарання залежно від тяжкості правопорушення, починаючи від штрафів до значних термінів позбавлення волі. Наприклад, у разі, якщо кіберзлочин призвів до значних фінансових втрат або зачепив національну безпеку, покарання може бути значно суворішим.

У Німеччині кримінальну відповідальність за комп'ютерні злочини встановлено 1986 року, коли було внесено відповідні зміни до Кримінального кодексу ФРН (Strafgesetzbuch, StGB), спрямовані на адаптацію законодавства до нових викликів у сфері інформаційних технологій. Згідно з Кримінальним кодексом Німеччини, до злочинів у сфері комп'ютерної інформації відносяться наступні дії: Неправомірне отримання даних (§ 202a): особи, які незаконно набувають для себе або інших осіб інформацію, що не є безпосередньо сприйнятною, але може бути відтворена або передана електронним чи магнітним способом. Злочини, пов'язані з майновою вигодою через маніпуляції з даними (§ 263a): намір отримати майнову вигоду шляхом заподіяння шкоди чужому майну через вплив на результат обробки даних за допомогою створення помилкових програм, використання недостовірних даних або неправомірного доступу до даних. Підробка технічних записів (§ 268): підробка або використання підроблених технічних записів, що включають дані, які автоматично фіксуються пристроями. Підробка даних, що мають доказове значення (§ 269): аналогічне підроблення даних, що мають юридичну силу як доказ. Знищення або зміна технічних записів (§ 274): невідомі або навмисні зміни, знищення або приховування технічних записів. Протиправні дії щодо даних (§ 303a): анулювання, знищення, приведення в непридатність або зміна даних без законних підстав. Порушення обробки даних через знищення або пошкодження обладнання (§ 303b): пошкодження, руйнування або приведення в непридатність установок для обробки даних або носіїв інформації [8].

Ці зміни зробили Німеччину однією з перших країн, які на законодавчому рівні адаптувалися до викликів кіберзлочинності. Законодавство продовжує розвиватися з урахуванням появи нових видів загроз і технологій, забезпечуючи високий рівень правового захисту в цифровому середовищі.

Кримінальний кодекс Франції, який вступив в силу навесні 1994 року, також встановлює кримінальну відповідальність за різні комп'ютерні злочини. Зокрема, він передбачає покарання за наступні порушення у сфері комп'ютерної інформації: перехоплення, крадіжка, використання або розголошення повідомлень, що передаються засобами телекомунікацій (ст. 226-15); незаконний доступ до автоматизованої системи обробки даних або незаконне перебування в ній (ст. 323-1); перешкоджання роботі чи порушення функціонування комп'ютерної системи (ст. 323-2); введення у систему обманним шляхом даних або зміна чи знищення інформації в автоматизованій системі (ст. 323-3); введення або зберігання заборонених законом даних в пам'яті комп'ютера (ст. 226-19).

До злочинів, що стосуються інформаційного комп'ютерного простору, згідно з Кримінальним кодексом Франції, також відносяться: здійснення або вказівка на здійснення автоматизованої обробки поіменних даних без дотримання встановлених законом формальностей (ст. 226-16); здійснення або вказівка на обробку даних без забезпечення необхідних заходів безпеки, що гарантують захист даних (ст. 226-17); збирання та обробка даних незаконним спосо-

бом (ст. 226-18); зберігання даних понад встановлений законом термін (ст. 226-20) [8].

Французький Кримінальний кодекс також передбачає суворі покарання за ці злочини, включаючи позбавлення волі та значні штрафи, особливо якщо злочини завдали шкоди національній безпеці, критичній інфраструктурі чи приватним особам. Законодавство Франції постійно оновлюється, щоб враховувати нові кіберзагрози та технологічні виклики, зокрема шляхом імплементації директив ЄС у цій сфері.

Важливим є той факт, що законодавці США, Німеччини і, особливо, Франції виклали чіткіші диспозиції та кваліфікацію комп'ютерних злочинів, що, безсумнівно, сприятливо позначилося на ефективності їх виявлення та розслідування.

В той час Україна суттєво відставала від країн Європи за кількістю засобів обчислювальної техніки, що використовуються як організаціями різних форм власності, і безпосередньо громадянами.

Вперше кримінальну відповідальність за злочини з використанням комп'ютерів було запроваджено в Україні у 2001 році із прийняттям нового Кримінального кодексу України (ККУ). У цьому кодексі було передбачено спеціальні статті, які регулювали кримінальну відповідальність за комп'ютерні злочини, зокрема:

Стаття 361 ККУ: «Несанкціоноване втручання в роботу електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку». Ця стаття передбачає відповідальність за дії, які порушують роботу комп'ютерних систем.

Стаття 362 ККУ: «Несанкціоновані дії з інформацією, яка обробляється в електронно-обчислювальних машинах (комп'ютерах), автоматизованих системах, комп'ютерних мережах чи мережах електрозв'язку».

Стаття 363 ККУ: «Порушення правил експлуатації електронно-обчислювальних машин (комп'ютерів), автоматизованих систем, комп'ютерних мереж чи мереж електрозв'язку» [9].

Ці положення стали першими спробами законодавчого врегулювання боротьби з кіберзлочинністю в Україні, враховуючи зростаючу роль комп'ютерних технологій у житті суспільства.

Нині законодавство України щодо кіберзлочинності адаптоване до міжнародних стандартів, зокрема з урахуванням положень Будапештської конвенції про кіберзлочинність, учасником якої Україна є з 2006 року. Кримінальний кодекс України продовжує оновлюватися, враховуючи нові виклики у сфері кібербезпеки, щоб ефективно протидіяти загрозам у цифровому середовищі. На нашу думку, обмежене трактування протиправних діянь, викладених у розділу XVI КК, найчастіше не сприяє їхній вичерпній та правильній кваліфікації

З розвитком суспільно-економічних відносин обсяги оброблюваної інформації постійно зростають. Якщо XX століття багато вчених вважали епохою енергетики, то XXI століття можна назвати епохою інформатики. Інформація стала значним ресурсом, і з розвитком інформаційних технологій вона перетворилася на один з найбільш цінних товарів. Це підтверджується і появою віртуальних платіжних засобів, таких як криптовалюти, кількість яких, за даними різних Інтернет-джерел, сягає від 1,5 до 1,8 тисяч найменувань, кожен з яких має своє котирування відносно традиційних валют. Проте нові технології також сприяють виникненню нових форм злочинності. Останнім часом спостерігається значне зростання комп'ютерних злочинів, особливо у контексті глобальної мережі Інтернет. З'явилася тенденція до атак на мобільні пристрої, оскільки вони набули величезної популярності серед користувачів по всьому світу, а багато з них не звертають увагу на базові заходи безпеки. У великих організаціях зазвичай існують багаторівневі системи захисту, що включають як апаратні засоби, так і спеціалізовані програмні рішення.

На підставі викладеного, можна зробити висновок про те, що комп'ютерна злочинність є однією з найспецифічніших, складно влаштованих і видів злочинності, що динамічно розвиваються. Вона є серйозною загрозою як для окремих держав, так і для всього світового співтовариства. Збитки від дій кіберзлочинців величезні і обчислюються мільярдами доларів. Для ефективної боротьби з цим явищем необхідне вдосконалення законодавства,

що регламентує кримінальну відповідальність за скоєння комп'ютерних злочинів, у тому числі з використанням позитивного досвіду розвинених країн. У вітчизняному законодавстві термін «комп'ютерні злочини» зазвичай охоплюється поняттям «злочини у сфері використання електронно-обчислювальних машин, систем і мереж». Основні положення викладені в Кримінальному кодексі України, зокрема у статтях 361–363. Комп'ютерні злочини є динамічним явищем, що розвивається разом із технологіями, що робить їх вивчення та регулювання важливим завданням сучасного суспільства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Шемчук В. В. Кіберзлочинність як перешкода розвитку інформаційного суспільства в Україні. Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. 2018. Том 29 (68). № 6. С. 121–123.

2. Encyclopedia Britannica. Phreaking. URL: https://www.britannica.com/ topic/phreaking. (дата звернення: 15.12.2024).

3. Концептуальні засади кримінально-правової охорони кіберпростору в Україні: монографія / М. О. Думчиков. Суми : Сумський державний університет, 2023. 413 с. URL: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/92746/3/Dumchykov_kiberprostir.pdf (дата звернення: 15.12.2024).

4. CYBER DIGEST Огляд подій в сфері кібербезпеки, квітень 2024. URL: https://ufss.com.ua/wpcontent/uploads/2024/05/Cyberdigest_Apr_2024_UA.pdf (дата звернення: 15.12.2024).

5. Рекордні викупи та зломи: хронологія програм-вимагачів у 2024 році. URL: https://www.oksim.ua/2024/12/27/rekordni-vikupi-ta-zlomi-hronologiya-program-vimagachiv-u-2024-roczi/ (дата звернення: 18.12.2024).

6. Енергетична безпека світу: ТОП-25 прогнозів на 2025 рік. URL: https://armyinform.com.ua/2025/01/01/energetychna-bezpeka-svitu-top-25-prognoziv-na-2025-rik/ (дата звернення: 15.12.2024).

7. Довженко О. Ю. Основи методики розслідування кіберзлочинів : автореф. дис. … к-та юр. наук : 12.00.09. Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків, 2020. 18 с

8. Міжнародна політика інформаційної (кібер) безпеки. 87 питань і відповідей [Текст]: навч. посіб. / Сергій Валентинович Федонюк. Луцьк : ВежаДрук, 2023.

9. Кримінальний кодекс України (ККУ). Верховна Рада України, 2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 19.12.2024).

УДК 343.2.01
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-32

Орловська Н. А.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка кафедри національного та міжнародного права
Одеського національного морського університету

ЮРИДИЧНА ОСОБА ЯК СТОРОНА УГОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ

LEGAL ENTITY AS A PARTY TO A TRANSACTION IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

У статті розглядаються актуальні питання сучасного стану регламентації угод, стороною яких може бути юридична особа. Наголошено на особливостях «кримінально-правової деліктоздатності» юридичної особи, яка полягає у наявності організаційного зв'язку між юридичною особою та фізичною особою, яка діє від імені/в інтересах юридичної особи.

На підставі розуміння угоди як нормативно-правового договору піддаються аналізу а) угоди про примирення, стороною якого є потерпіла юридична особа; б) угоди щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. Нормативною основою аналізу стали кримінальне та кримінальне процесуальне законодавство, беруться до уваги правові позиції правозастосувачів.

У контексті організаційних особливостей юридичної особи та специфіки об'єкту посягання обговорюються особливості змісту угоди про примирення. Показано, що заподіяння юридичній особи майнової шкоди не виключає обов'язку підозрюваного/обвинуваченого вчинити дії, не пов'язані з відшкодуванням майнової шкоди. Наголошено, що функціонально угода про примирення, де стороною є потерпіла юридична особа, не відрізняється від угоди про примирення винного з потерпілим – фізичною особою. Показано, що угода щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру є фактично поєднанням аналогу угоди про визнання винуватості та про співпрацю в кримінальному провадженні. Однак окремо не регламентовано врахування інтересів потерпілого при укладенні такої угоди.

У контексті пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства України є необхідним врегулювати у КК особливості призначення заходів щодо юридичних осіб на підставі угоди щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. Зокрема, доцільно чітко унормувати наступні аспекти: яким чином співпраця зі слідством сприяє пом'якшенню заходів чи звільненню від них; чи можливе призначення заходів нижче за нижчу межу; яким чином при призначенні заходів має бути врахована позиція потерпілого тощо.

Ключові слова: *юридична особа; вітчизняна модель кримінально-правового впливу на юридичну особу; заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб; кримінально-правові угоди; новели кримінального та кримінального процесуального законодавства.*

The article deals with topical issues of the current state of regulation of transactions to which a legal entity may be a party. The author highlights the peculiarities of the "criminal liability" of a legal entity, which consists in the existence of an organisational link between a legal entity and a natural person acting on behalf of or in the interests of a legal entity.

Based on the understanding of an agreement as a legal contract, the author analyses a) arbitration agreements to which the aggrieved legal entity is a party; b) agreements on the application of criminal law measures to a legal entity in a special procedure. The legal basis for the analysis is criminal and criminal procedural law.

The author discusses the peculiarities of the content of a settlement agreement in relation to the organisational characteristics of a legal entity and the peculiarities of the subject of the offence. It is shown that causing property damage to a legal entity does not exclude the obligation of the suspect/defendant to take actions not related to compensation for property damage. The author emphasises that a reconciliation agreement where the victim is a legal entity is functionally no different from a reconciliation agreement between the offender and the victim – an individual. The author shows that an agreement on the application of criminal law measures to a legal entity is actually a combination of an analogue of a plea agreement and an agreement on cooperation in criminal proceedings. However, there is no separate regulation on taking into account the interests of the victim when concluding such an agreement.

In connection with the proposals for improving the criminal legislation of Ukraine, it is necessary to specifically regulate in the Criminal Code the specifics of imposing measures on legal entities on the basis of an agreement on the appli-

© Орловська Н. А., 2024

cation of criminal law measures to a legal entity. In particular, it is advisable to clearly regulate the following aspects: how cooperation with the investigation contributes to the mitigation of measures or exemption from them; whether it is possible to impose measures below the lower limit, etc.

Key words: *legal entity; national model of criminal law impact on a legal entity; criminal law measures against legal entities; criminal law agreements; innovations in criminal law and criminal procedure.*

Постановка проблеми. Зростання масштабів та ускладнення кримінальної активності поставили суспільство та державу перед необхідністю організувати підтримання правопорядку в умовах обмежених ресурсів. Одним із рішень стало розширення застосування диспозитивного методу правового регулювання в кримінальному праві, що виявляється у можливостях сторін кримінально-правового конфлікту визначати та контролювати власну поведінку. Саме в такому контексті вже понад 10 років розуміється інститут угод в кримінальному праві – як домовленостей між особами, що сприяють виникненню, зміні та реалізації кримінально-правових відносин [1, с. 15].

На сьогодні участь юридичних осіб у кримінально-правових конфліктах вже не вважається нонсенсом. У цьому сенсі можливість бути стороною кримінально-правової угоди є складовою статусу юридичної особи. Зокрема, в п.3 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 13 від 11.12.2015 р. «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» (далі – постанова ПВССУ) окремо було наголошено на можливості укладання угоди про примирення з юридичною особою (потерпілим), незалежно від її організаційно-правової форми та форми власності, за умови заподіяння останній кримінальним правопорушенням майнової шкоди [2]. І хоча вітчизняне кримінальне законодавство не підтримує концепцію кримінальної відповідальності юридичних осіб, наявна модель кримінально-правового впливу на них стала суттєвим кроком на шляху до наближення національного законодавства до практики країн ЄС. Останні зміни до КК сприяли розвитку цієї моделі в частині, що стосується, у першу чергу, заходів кримінально-правового характеру. Однак поряд із цим КПК було доповнено главою 37-1 «Кримінальне провадження щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку», яка містить ст. 483-17 «Особливості укладення угоди у кримінальному провадженні щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку».

Відповідно, у кримінальному процесуальному законодавстві з'явився ще один вид угоди, стороною якої може бути виключно юридична особа. У цей же час ця угода не отримала кримінально-правової регламентації, що, на нашу думку, порушує принцип системності та суперечить наявному підходу до унормування в кримінальному праві угод про примирення та про визнання винуватості.

Більше того, на наш погляд, є сенс ставити питання більш широко – кримінально-правову регламентацію угод, стороною яких може бути юридична особа, слід вважати невід'ємною складовою інституту кримінально-правового впливу на юридичних осіб. Його належна теоретична розробка та нормативна регламентація наблизять вітчизняну правозастосовну практику до успішного досвіду західних держав.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Заявлена проблематика досить фрагментарно висвітлюється в фаховій літературі. У переважній більшості робіт увага приділяється особливостям моделі кримінально-правового впливу на юридичних осіб у КК України, в тому числі в контексті європейського досвіду. Зазначеним аспектам присвячено дослідження Ю.В. Бауліна, І.М. Даньшина, Г.І. Агафонова, В.К. Грищука, Н.О. Гуторової, О.О. Дудорова, О.В. Козаченка, І.І. Митрофанова, О.О. Михайлова, А.В. Павленко, О.Ф. Пасєки, С.І. Хавронюка, О. Шамари, О.М. Ященка та ін. Окремі питання висвітлювалися й у роботах авторки даної статті.

Що стосується статусу юридичної особи як сторони угод у контексті інституту кримінально-правового впливу на юридичних осіб, то ця проблематика ще не отримала належного теоретичного обґрунтування. Поряд із цим її актуальність підсилюється новелами вітчизняного законодавства.

З огляду на викладене, **метою статті** є розгляд сучасного стану регламентації угод, стороною яких може бути юридична особа, та формування пропозицій щодо удосконалення кримінального законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. В кримінальному праві угоди з'явилися у зв'язку із запровадженням відповідного інституту в кримінальне процесуальне законодавство. Європейські стандарти поводження з потерпілим ще у 1985 р. (Рекомендація Ради Європи № R (85) 11 від 28 червня 1985 р.) сфокусували увагу на суб'єктивних правах потерпілого як сторони кримінально-правового конфлікту. Суб'єктивне право при укладанні угоди реалізує й підозрюваний/обвинувачений, який прагне до пом'якшення негативних наслідків вчиненого кримінального правопорушення.

З кримінально-процесуальної точки зору мета провадження на підставі угод – це настання суб'єктивно бажаного результату через компроміс сторін конфлікту. У цьому сенсі можна погодитися з баченням, запропонованим у докторській дисертації М.В.Сіроткіної, яка розуміє кримінально-процесуальний компроміс як один із різновидів правового компромісу, який характеризується бажанням сторін з «доброї» власної волі вирішити кримінально-правовий конфлікт при певних рівних умовах, взаємних поступках і вигоді у кримінальному провадженні. Відповідно, суб'єктами ініціативи реалізації права на компроміс у кримінальному провадженні можуть бути потерпіла особа, підозрюваний або обвинувачений, держава (в особі уповноважених нею органів) [3, с. 16, 17]. Слід підтримати тих авторів, які підкреслюють активну позицію держави щодо не лише забезпечення реалізації приватних інтересів, але й гарантії інтересів публічних [4, с. 232], тобто підтримання правопорядку, протидія кримінальній деліктності в умовах обмеженості суспільних ресурсів.

Таким чином, у КПК хоча і не розкривається поняття угоди, однак регламентовані види угод, їх зміст, наслідки укладення, затвердження, невиконання. Авторкою даної статті було обґрунтовано думку, що угоди про примирення та про визнання винуватості – це нормативно-правові договори. Про це свідчать такі ознаки: а) участь суб'єкта владних повноважень – держави в особі уповноважених органів (зокрема, суду при затвердженні угод вироками); б) права та обов`язки учасників угод знаходяться у переважно публічно-правовій сфері; в) угоди укладаються на підставі закону та за змістом мають відповідати положенням КПК [5].

Однак угоди, зазначені у КПК, мають очевидний матеріально-правовий контекст. Кожна з них є підставою виникнення прав та обов'язків її сторін; ці права та обов'язки становлять зміст відносин, які є суто кримінально-правовими, оскільки виникають з приводу вчинення кримінального правопорушення, їх сторонами є учасники кримінально-правового конфлікту; ці відносини регулюються кримінальним законом. Функціонально угоди про примирення та про визнання винуватості в кримінальному праві пов'язані із застосуванням кримінально-правових заходів, зокрема, призначенням покарання (у тому числі конкретних його видів, наприклад, штрафу як додаткового покарання за корупційне та пов'язане з корупцією кримінальне правопорушення на підставі угоди про визнання винуватості), звільнення від покарання та його відбування. При цьому звільнення від кримінальної відповідальності на підставі примирення винного з потерпілим (ст. 46 КК) не охоплюється угодою про примирення, також цей вид звільнення не є окремим видом угоди. Звернемо увагу на правову позицію ККС, яка чітко розмежовує звільнення від кримінальної відповідальності на підставі ст. 46 КК та угоду про примирення за нормативною регламентацією та правовими наслідками [6].

Кримінально-правовий статус юридичної особи передбачає, що вона може бути як потерпілою від кримінального правопорушення, так і діячем, чия суспільно небезпечна поведінка пов'язана із кримінальним правопорушенням. У другому випадку специфіка «кримінально-правової деліктоздатності» юридичної особи полягає у наявності організаційного зв'язку між юридичною особою та суб'єктом кримінального правопорушення – фізичною особою, яка діє від імені/в інтересах юридичної особи.

Оскільки вітчизняна модель кримінально-правового впливу на юридичну особу концептуально виключає «вину» останньої, цілком природно, що стороною угоди про визнання винуватості юридична особа бути не може. До

речі, серед наявних теорій кримінальної відповідальності юридичної особи лише теорія ідентифікації оперує поняттям «вина корпорації». Однак застосування даної теорії, наприклад, у судовій практиці Великій Британії, виявило такі концептуальні вади, які ставлять під сумнів доцільність оперування нею при теоретичному обґрунтуванні кримінально-правового впливу на юридичних осіб. Інші ж підходи («приписана відповідальність», теорія колективного наміру, теорія корпоративної культури тощо) взагалі не звертаються до так званої «вини корпорації». Більше того, згідно ч. 4 ст. 469 КПК не допускається укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні щодо уповноваженої особи юридичної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким здійснюється провадження щодо юридичної особи.

Відповідно, юридична особа може бути стороною лише угоди про примирення. У кримінальному законі не визначається її жодних особливостей. Однак ч. 3 ст. 469 КПК забороняє укладення угоди про примирення у кримінальному провадженні щодо уповноваженої особи юридичної особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, у зв'язку з яким здійснюється провадження щодо юридичної особи.

Відповідно, щодо угоди про примирення у даному випадку йдеться не про юридичну особу як таку, а про її уповноважену особу, яка вчинила кримінальне правопорушення. Факт вчинення кримінального правопорушення від імені/в інтересах юридичної особи не перетворює останню на безпосереднього учасника кримінально-правового конфлікту. І власне специфіка «кримінально-правової деліктоздатності» юридичної особи не дозволяє їй навіть потенційно виступати на боці винної сторони в угоді про примирення.

Інша ситуація складається тоді, коли юридична особа є потерпілою від кримінального правопорушення – немає обмежень щодо укладення угоди про примирення з юридичною особою за умови заподіяння останній майнової шкоди (п. 3 постанови ПВССУ [2]). Вказівка на майнову шкоду тягне певні уточнення щодо змісту такої угоди. Зрозуміло, що характер шкоди визначає ті дії, які підозрюваний чи обвинувачений має вчинити на користь потерпілого. Однак у певних випадках у зміст угоди про примирення може бути включено перелік дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди (ч. 1 ст. 471 КПК). Зокрема, правова позиція ККС ВС полягає у тому, що при вчиненні багатооб'єктних кримінальних правопорушень (власне, у таких випадках є доцільним включати у зміст угоди не лише відшкодування шкоди, а й дії іншого характеру) суд має керуватися не тільки формальними вимогами норм КПК, а й чітко дотримуватися їхніх засадничих принципів. Для встановлення співвідношення публічних і приватних пріоритетів в інституті примирення сторін визначальною є категорія «інтерес». Тобто угода не має суперечити інтересам суспільства та в ній повною мірою має бути забезпечено баланс інтересів сторін угоди про примирення для цілей норм ч. 3 ст. 469, п. 7 ст. 474 КПК [7].

Звернемо увагу, що КПК не містить формальних обмежень щодо включення у зміст угоди при примирення з юридичною особою переліку дій, не пов'язаних з відшкодуванням шкоди. У цей же час І.В.Басиста наголошує, що у випадку, коли потерпілою є юридична особа, засновником/одним із засновників якої є держава, АРК, територіальна громада, зазначені дії не можуть бути включені у зміст угоди [8, с. 14]. Але такі обмеження не діють у разі, якщо потерпілою є юридична особа, яка створена без участі держави, АРК чи територіальної громади. І в цілому функціонально угода про примирення, де стороною є потерпіла юридична особа, не відрізняється від угоди про примирення винного з потерпілим – фізичною особою.

Новелою КПК став новий вид угоди, стороною якого є юридична особа – угода щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку (ст. 483-17 КПК). Обставини, що враховуються при її укладенні, зміст даної угоди та наслідки визначені у ст. 483-18 КПК. Ця угода характеризується наступними ознаками:

– вона укладається між прокурором та юридичною особою за ініціативою прокурора або представника юридичної особи. Укладення такої угоди є правом юридичної особи, з огляду на що прокурор не має права чинити перешкод в її укладенні;

– предметом угоди є застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру, тому вона може бути укладена за наявності підстав для такого застосування, передбачених ст. 96-3 КК;

– при вирішенні питання про укладення даної угоди враховуються три аспекти: а) сприяння з боку юридичної особи у проведенні досудового розслідування, надання всієї необхідної інформації для встановлення фізичних осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; б) характер вчиненого суспільно небезпечного діяння, що підпадає під ознаки кримінального правопорушення, з обставинами якого пов'язана юридична особа; в) наявність суспільного інтересу в забезпеченні швидшого досудового розслідування і судового провадження та протидії злочинності;

– у змісті угоди зазначають, поміж іншим, а) визнання юридичною особою свого зв'язку із суспільно небезпечним діянням; б) обов'язки юридичної особи щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого фізичними особами (якщо відповідні домовленості мали місце); в) узгоджений вид та розмір заходів кримінально-правового характеру, строк їх застосування (для додаткових (нефінансових) заходів кримінально-правового характеру); г) згода юридичної особи в особі її представника на їх застосування.

З огляду на законодавчі новели, слід дійти висновку про унормування специфічного виду угоди, який фактично містить ознаки угоди про визнання винуватості. Це підкреслюється визнанням юридичною особою свого зв'язку із суспільно небезпечним діянням, яке містить ознаки кримінального правопорушення. Тобто юридична особа визнає, що вона є фігурантом (опосередкованим учасником) кримінально-правового конфлікту через наявність організаційно-правового зв'язку між нею та фізичною особою, яка виступає суб'єктом кримінального правопорушення.

Також важливим є той факт, що зазначена угода фактично містить ознаки ще однієї угоди – про співпрацю. Зокрема, М.В.Сіроткіною обґрунтовується виділення угоди про співробітництво в кримінальному провадженні (як різновид угоди про визнання винуватості). Авторка наголошує, що метою угоди про визнання винуватості є досягнення компромісу між прокурором та обвинуваченим (підозрюваним) на взаємовигідних умовах. При укладенні угоди про співробітництво на перше місце, окрім беззастережного визнання підозрюваним чи обвинуваченим своєї винуватості, висувається готовність до співпраці зі стороною обвинувачення [3, с. 19–20]. Щодо юридичної особи співпраця з обвинуваченням включає обов'язки юридичної особи сприяти у викритті кримінального правопорушення, вчиненого фізичними особами.

Поряд із цим Я.В.Сидій наголошує на тому, що при укладенні угоди про визнання винуватості у провадженнях, де є потерпілий, обвинуваченню потрібно враховувати позицію й інтереси потерпілого, щоб умови такої угоди не порушували його права (п. 3 ч. 7 ст. 474 КПК). Автор констатує, що поява потерпілого в угодах про визнання винуватості є свідченням зовсім іншого різновиду такої угоди: по-перше, з'являється новий учасник, раніше не передбачений в цій угоді; по-друге, основною метою цієї угоди (для обвинувачення) є співробітництво підозрюваного (обвинуваченого) з обвинуваченням задля розкриття тяжкого або особливо тяжкого злочину шляхом отримання доказів, які викривають інших учасників злочину [9, с. 255]. Щодо юридичних осіб зазначені міркування мають безпосереднє значення, наприклад, у випадках, коли від їх імені та в їх інтересах фізична особа вчиняє кримінальні правопорушення, передбачені ст. ст. 345, 347, 348 КК, тобто багатооб'єктні кримінальні правопорушення, обов'язковою ознакою складу яких є потерпілий.

Таким чином, можна дійти висновку, що для юридичних осіб відкриваються нові можливості для забезпечення своїх суб'єктивних прав у кримінальних провадженнях. Для цього законодавець передбачає укладення таких угод: а) про примирення (де юридична особа є потерпілою); б) щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. Остання є фактично поєднанням аналогу угод про визнання винуватості та про співпрацю в кримінальному провадженні. У цей же час окремо не регламентовано врахування інтересів потерпілого при укладенні угоди щодо застосування

до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку.

На сьогодні зміни до КПК не корелюють із кримінально-правовим регулюванням угод. І якщо наслідки укладення угоди про примирення (у тому числі й з юридичною особою) врегульовані кримінальним законом, то угода щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку взагалі не згадується в КК.

Заходи кримінально-правового характеру щодо юридичних осіб є одним із різновидів примусових заходів кримінально-правового впливу, які суттєво впливають на діяльність юридичних осіб, а у певних випадках взагалі її унеможливлюють (при ліквідації юридичної особи). Призначення заходів щодо юридичних осіб, звільнення від них є діяльністю суду із застосування кримінального закону. Тому вбачається необхідним врегулювати у КК особливості призначення заходів щодо юридичних осіб на підставі угоди щодо застосування до юридичної особи заходів кримінально-правового характеру у спеціальному порядку. Зокрема, доцільно чітко унормувати наступні аспекти: яким чином співпраця зі слідством сприяє пом'якшенню заходів чи звільненню від них; чи можливе призначення заходів нижче за нижчу межу; яким чином при призначенні заходів має бути врахована позиція потерпілого тощо.

З огляду на викладене, можна дійти **висновку,** що на сучасному етапі суттєво розширені можливості юридичних осіб як учасників кримінально-правових відносин укладати угоди в кримінальних провадженнях. Однак законодавець, порушуючи принцип системності, не приділяє належної уваги кримінально-правовій регламентації угод, стороною яких може бути юридична особа. На нашу думку, є сенс включити питання таких угод у структуру інституту кримінально-правового впливу на юридичних осіб та узгодити кримінально-правові й кримінально-процесуальні приписи. Це сприятиме уточненню правової природу та змісту угод, їх розумінню як джерел права, що є необхідним для модернізації вітчизняного кримінального законодавства в контексті євроінтеграційних прагнень нашої держави.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Див., наприклад: Кримінальний проступок у доктрині та законодавстві: монографія / В.О. Туляков, Г.П. Пімонов, Н.І. Мітріцан [та ін.]; за заг. ред. В.О. Тулякова. Одеса: Юридична література, 2012. 424 с.

2. Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод: Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ №13 від 11.12.2015 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-15 (дата звернення – 20.01.2025).

3. Сіроткіна М.В. Теорія та практика реалізації права на компроміс у кримінальному процесі України: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Київ, 2021. 39 с.

4. Див., наприклад: Тітко І. Угоди як інститут забезпечення реалізації приватного інтересу в кримінальному судочинстві України: окремі питання. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2013. № 4. С. 225–234.

5. Орловська Н.А. Актуальні питання угод у кримінальному праві України. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України: науковий журнал.* 2018. № 17. С. 106–113.

6. Угоду про примирення може бути укладено в провадженнях у випадках, коли настала смерть особи, – ККС ВС / Інформація з екрану. URL: https://surl.li/wibdac (дата звернення: 12.01.2025).

7. Постанова ВС щодо укладення угод про примирення між потерпілим та обвинуваченим стосовно двооб'єктних (багатооб'єктних) злочинів, 20 бер. 2019 р. / Інформація з екрану. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/670853/ (дата звернення: 12.01.2025).

8. Басиста І.В. Практичні проблеми укладення угод про примирення у кримінальному провадженні. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 11–19.

9. Сидій Я.В. Деякі проблемні питання забезпечення укладення угоди про визнання винуватості. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія ПРАВО*. 2023. Вип. 77. Ч. 2. С. 251–257. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.77.2.43

УДК 343.3
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-33

Шпіляревич В. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри політики у сфері боротьби зі злочинністю та кримінального права
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ПЕРЕХІД НА БІК ВОРОГА В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ: ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ (Ч. 1 СТ. 111 КК УКРАЇНИ)

TRANSITION TO THE ENEMY'S SIDE DURING THE PERIOD OF ARMED CONFLICT: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF THE CHARACTERISTICS OF THE OBJECTIVE SIDE OF THE COMPOSITION OF TREASON (PART 1 OF ARTICLE 111 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)

Стаття присвячена дослідженню особливостей об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), обов'язковими ознаками якої є суспільно небезпечне діяння – це перехід на бік ворога та обстановка вчинення злочину – це період збройного конфлікту.

За результатами проведеного наукового дослідження автором зроблено висновок про те, що суспільно небезпечне діяння (перехід на бік ворога) може бути вчинене як у формі дії (активної кримінально протиправної поведінки особи), так і у формі бездіяльності (пасивної кримінально протиправної поведінки особи). При цьому сам перехід може бути двох видів – фізичний та інтелектуальний. Фізичний перехід на бік ворога – це фактичний перетин державного кордону України й перехід під керівництво ворога. Інтелектуальний перехід на бік ворога пов'язаний з наданням допомоги іноземній державі, іноземній організації або її представникам на території України.

Перехід на бік ворога може вчинятися громадянином України як за власною ініціативою без попереднього отримання злочинного завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників для його виконання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, так і за ініціативою відповідної іноземної держави, іноземної організації або їх представників за попередньо отриманим від них злочинним завданням, і є кримінально караним за ч. 1 ст. 111 КК України виключно тоді, коли він вчинений в період збройного конфлікту саме міжнародного характеру, тобто в період збройного зіткнення між державами, але за межами оголошення в Україні воєнного стану.

І на завершення наукового дослідження конкретизовано, що перехід на бік ворога в період збройного конфлікту є закінченим злочином з моменту виконання громадянином України хоча б одного завдання, отриманого від іноземної держави, іноземної організації або їх представників, на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

Ключові слова: *національна безпека України, кримінальна відповідальність, підривна діяльність, збройний конфлікт, воєнний стан.*

The article is devoted to the study of the features of the objective side of the composition of treason, committed in the form of switching to the side of the enemy during the armed conflict (Part 1 of Article 111 of the Criminal Code of Ukraine), the mandatory features of which are a socially dangerous act – this is switching to the side of the enemy and the setting of the crime is a period of armed conflict.

Based on the results of the scientific research, the author concluded that a socially dangerous act (turning over to the side of the enemy) can be committed both in the form of action (active criminal illegal behavior of a person) and in the form of inaction (passive criminal illegal behavior of a person). At the same time, the transition itself can be of two types – physical and intellectual. Physical transfer to the side of the enemy is the actual crossing of the state border of Ukraine and transfer under the leadership of the enemy). Intellectual transition to the side of the enemy is connected with the provision of assistance to a foreign state, a foreign organization or its representatives on the territory of Ukraine.

© Шпіляревич В. В., 2024

A citizen of Ukraine can defect to the side of the enemy on his own initiative without first receiving a criminal assignment from a foreign state, a foreign organization or their representatives to carry it out to the detriment of the sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or information security of Ukraine, as well as at the initiative of the relevant foreign state, foreign organization or their representatives on a previously received criminal assignment from them, and is criminally punishable under Part 1 Art. 111 of the Criminal Code of Ukraine only when it is committed during an armed conflict of an international nature, that is, during an armed conflict between states, but beyond the declaration of martial law in Ukraine.

And at the end of the scientific research, it was specified that switching to the side of the enemy during an armed conflict is a completed crime from the moment a citizen of Ukraine performs at least one task received from a foreign state, a foreign organization or their representatives, to the detriment of sovereignty, territorial integrity and inviolability, defense capability, state, economic or informational security of Ukraine.

Key words: *national security of Ukraine, criminal responsibility, subversion, armed conflict, martial law.*

Постановка проблеми. Державна зрада – це злочин, що характеризується високим ступенем суспільної небезпечності, оскільки його вчинення посягає на суспільні відносини, які виникають з приводу забезпечення основ національної безпеки України, а саме, як випливає безпосередньо зі змісту диспозиції кримінально-правової норми, викладеної у ч. 1 ст. 111 Кримінального кодексу України (далі – КК України), – суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності, обороноздатності, державної, економічної чи інформаційної безпеки [1].

Варто зауважити, що практично до 20 лютого 2014 року, тобто до початку вторгнення Збройних Сил РФ на територію Автономної Республіки Крим, а в подальшому й Донецької та Луганської областей України, які є невід'ємною частиною нашої держави, з метою встановлення окупаційного контролю над Україною, мали місце лише поодинокі випадки вчинення громадянами України державної зради. Особливої активізації даний злочин набув з моменту повномасштабного відкритого воєнного нападу РФ на територію України, який відбувся 24 лютого 2022 року та, на жаль, є актуальним дотепер. Зокрема, про це свідчать статистичні дані, розміщені на офіційному сайті Офісу Генерального прокурора, з яких випливає, що найбільше фактів вчинення державної зради опубліковано впродовж січня-грудня 2022 року – 1957, з них: вручено повідомлення про підозру – 609, проваджень направлено до суду – 309 [2].

У зв'язку з цим державна зрада як злочин проти основ національної безпеки України на сьогодні потребує особливого аналізу з метою забезпечення належної кримінально-правової характеристики її складу та здійснення в подальшому правильної кваліфікації на практиці.

Аналіз наукових досліджень та публікацій. Теоретичним підґрунтям вивчення об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), стали наукові праці таких учених, як: О. Ф. Бантишев, Ю. В. Баулін, В. Г. Гончаренко, О. О. Дудоров, О. В. Зайцев, Т. Б. Ніколаєнко, В. А. Омельчук, Є. О. Письменський, А. А. Піонтковський, В. Г. Потебенько, В. Я. Тацій, В. Р. Філіпенко, М. І. Хавронюк, О. В. Шамара, які безпосередньо стосуються досліджуваного питання або частково присвячені розгляду важливих концептуальних проблем державної зради як злочину проти основ національної безпеки України.

Метою статті є характеристика об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), та вироблення на основі цього відповідних висновків щодо її особливостей.

Виклад основного матеріалу. У чинному КК України відповідальність за державну зраду регламентується у Розділі І Особливої його частини «Злочини проти основ національної безпеки України», а саме у ст. 111 («Державна зрада»), у межах якої державну зраду законодавець тлумачить як «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України: перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, шпигунство, надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти Укра-

їни» [1]. Даний злочин належить до особливо тяжких злочинів, чим ще раз підкреслюється його серйозна небезпека для нашої держави у випадку його вчинення.

Доцільно звернути увагу на те, що державна зрада була відома й кримінальному законодавству 1960 року, яке діяло на території України до моменту набрання чинності КК України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Зокрема, у Кримінальному кодексі України від 28 грудня 1960 року № 2001-05 (далі – КК України 1960 року) відповідальність за неї передбачалася ст. 56 («Державна зрада»), яка містилася у Главі I Особливої його частини «Злочини проти держави», а сам злочин належав до групи особливо небезпечних злочинів проти держави. Щодо визначення державної зради, то під нею розумілося «діяння, умисно вчинене громадянином України на шкоду суверенітету, територіальній недоторканності, обороноздатності або державній безпеці України: перехід на бік ворога у воєнний час або в бойовій обстановці, шпигунство, подання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги у проведенні підривної діяльності проти України» [3]. Тобто якщо порівнювати трактування «державної зради», яке наведене у чинному КК України, з її розумінням у КК України 1960 року, то можна зробити висновок про те, що в обидвох законодавчих актах про кримінальну відповідальність:

1) суспільно небезпечні діяння змістовно є тотожними та полягають у: а) переході на бік ворога; б) шпигунстві; в) наданні іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [3; 1].

2) державна зрада у формі переходу на бік ворога за КК України 1960 року була кримінально караною у разі вчинення її у воєнний час або в бойовій обстановці (ч. 1 ст. 56 КК України 1960 року), а у чинному КК України до 7 березня 2022 року кримінальна відповідальність за перехід на бік ворога наставала за вчинення його в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України). Однак з 7 березня 2022 року на підставі закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану» від 3 березня 2022 року № 2113-IX у ч. 1 ст. 111 КК України залишено відповідальність виключно за перехід на бік ворога в період збройного конфлікту, а обстановку «в умовах воєнного стану» виключено та закріплено у ч. 2 цієї ж статті як таку, що обтяжує кримінальну відповідальність за державну зраду в цілому, тобто стосується всіх її суспільно небезпечних діянь: а) переходу на бік ворога; б) шпигунства; в) надання іноземній державі, іноземній організації або їх представникам допомоги в проведенні підривної діяльності проти України [4].

А зараз більш детальніше про особливості об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), обов'язковими ознаками якої є суспільно небезпечне діяння та обстановка вчинення злочину.

1. Суспільно небезпечним діянням є перехід на бік ворога, який, як справедливо зазначається окремими ученими, здебільшого характеризується вчиненням активних дій, але й може бути вчинений у формі бездіяльності [5, с. с. 78, 82; 6, с. 218]. Так, Т. Б. Ніколаєнко та В. А. Омельчук доводять, що бездіяльність може мати місце, наприклад, у випадку умисного неповідомлення військовослужбовцем Збройних Сил України своєму командиру про існуючі реальні загрози наступальних дій з боку ворога та необхідність вжиття заходів оборонного характеру [6, с. 218]. Фактично не виключається це й на нормативному рівні, оскільки якщо аналізувати зміст диспозиції кримінально-правової норми, закріпленої у ст. 111 КК України, то законодавець визначає державну зраду через термін «діяння» [1], яке, як відомо в теорії кримінального права, може мати дві форми – дію (активну кримінально протиправну поведінку особи) та бездіяльність (пасивну кримінально протиправну поведінку особи) [7, с. 89; 8, с. 102; 9, с. 164; 10, с. 95; 11, с. 130].

У сучасний період у кримінально-правовій науці виокремлюється два можливих види переходу на бік ворога при вчиненні громадянином України державної зради – фізичний та інтелектуальний. Спершу ще А. А. Піонт-

ковський зазначав, що «перехід на бік ворога – це допомога ворогу, якщо навіть вона й не пов'язана з обов'язковим фізичним переходом, тобто залишенням кордонів своєї Батьківщини й переходом під керівництво ворога» [12, с. 146]. У подальшому окремі вітчизняні учені чітко окреслили, що перехід на бік ворога може полягати не тільки у фізичному переході, але й у наданні допомоги такій державі або її представникам на території України (так званий інтелектуальний перехід) [13, с. 327; 14, с. 146-147; 5, с. 78]. При цьому за результатами анкетування, проведеного О. В. Зайцевим та В. Р. Філіпенко серед працівників слідчих органів Служби безпеки України, резюмовано, що саме останній вид переходу на бік ворога є найбільш небезпечним та складним для розслідування й доказування [15, с. 60].

Не менш важливим під час дослідження правової природи переходу на бік ворога при вчиненні державної зради є з'ясування того, за чиєю ініціативою він може бути здійснений. З цього приводу слушною є думка Ю. В. Бауліна, який стверджує, що перехід на бік ворога може бути вчинений як за власною ініціативою громадянина України без попереднього надання йому злочинного завдання (суб'єкт виражає згоду на співробітництво за своєю ініціативою), так і за попередньо отриманим злочинним завданням, наприклад, отримання пропозиції перейти на бік ворога, на яку суб'єкт погоджується [16, с. 204]. Аналогічну позицію відстоюють також М. І. Мельник та М. І. Хавронюк, що випливає з аналізу ними спеціальної підстави звільнення громадянина України від кримінальної відповідальності за державну зраду, де ученими акцентується увага на тому, що «якщо громадянин України попереднього ніякого злочинного завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників не отримував для його виконання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, але за власною ініціативою вчинив державну зраду, то відповідно підстави для його звільнення від кримінальної відповідальності за вчинення державної зради немає» [17, с. 272].

Тому, як доречно зауважує Н. С. Кончук з точки зору кваліфікації стадії вчинення державної зради, «лише ініціативу громадянина України, який, так би мовити, запропонував іноземній державі, іноземній організації або їх представникам свої «послуги», але попередньо не отримав від останніх жодної вказівки щодо виконання ним злочинного завдання (вчинення зрадницьких дій), потрібно розглядати як готування до вчинення державної зради» [5, с. 79], а не як закінчений злочин (ст. 111 КК України «Державна зрада»).

2. Обстановкою вчинення переходу на бік ворога є період збройного конфлікту. Згідно закону України «Про національну безпеку України» від 21 червня 2028 року № 2469-VIII (п. 7 ч. 1 ст. 1) «збройний конфлікт – це збройне зіткнення між державами (міжнародний збройний конфлікт, збройний конфлікт на державному кордоні) або між ворогуючими сторонами в межах території однієї держави, як правило, за підтримки ззовні (внутрішній збройний конфлікт)» [18]. Тобто як випливає з вище наведеного тлумачення, збройний конфлікт за своїм характером може бути міжнародним і неміжнародним (внутрішнім). Про відповідні їх види зазначається також й у міжнародному гуманітарному праві, а саме у: а) Женевській Конвенції про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях від 12 серпня 1949 року № 995_151 (ст. ст. 2, 3) [19]; а) Женевській Конвенції про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі від 12 серпня 1949 року № 995_152 (ст. ст. 2, 3) [20]; в) Женевській Конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 року № 995_153 (ст. ст. 2, 3) [21]; г) Женевській Конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року № 995_154 (ст. ст. 2, 3) [22]; д) Додатковому протоколі до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року № 995_199 (ст. 1) [23]; е) Додатковому протоколі до Женевській конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II), від 8 червня 1977 року № 995_200 (ст. 1) [24] тощо.

Але належить відмітити, що державна зрада у формі переходу на бік ворога в період зброй-

ного конфлікту можлива тільки при збройному конфлікті міжнародного характеру [25, с. 18], який має самостійне правове значення для кваліфікації за ч. 1 ст. 111 України (як перехід на бік ворога в період збройного конфлікту) лише тоді, коли він відбувається поза межами воєнного стану – у разі фактичного початку воєнних дій, але ще до оголошення воєнного стану або ж у мирний час [26, с. 57; 27, с. 32]. Тому якщо вчинення громадянином України державної зради у формі переходу на бік ворога буде мати місце під час збройного конфлікту між державами, але після оголошення в Україні воєнного стану, то така його протиправна поведінка повинна кваліфікуватися не за ч. 1 ст. 111 КК України (як перехід на бік ворога в період збройного конфлікту), а за ч. 2 ст. 111 КК України (як перехід на бік ворога в умовах воєнного стану).

І на завершення – щодо особливостей конструкції об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України) – моменту закінчення злочину. Касаційний кримінальний суд у складі Верховного Суду в цілому звертає увагу на те, що злочин, передбачений ст. 111 КК України («Державна зрада»), є кримінальним правопорушенням з формальним складом [28]. Тобто відсутність будь-яких суспільно небезпечних наслідків у вигляді реального заподіяння шкоди відповідним основам національної безпеки України не свідчить про відсутність складу вказаного злочину [29].

Однак щодо особливостей конструкції об'єктивної сторони складу державної заради, вчиненої саме у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (моменту закінчення злочину), то на сьогодні у кримінально-правовій літературі можна виокремити три групи вчених, які по-різному висловлюються з цього приводу. Наприклад, Ю. В. Баулін вважає, що «перехід на бік ворога є закінченим злочином з моменту здійснення такого переходу, тобто дачі згоди громадянином України на співробітництво з ворогом на шкоду інтересам України» [16, с. 204].

В. Я. Тацій зазначає, що «в цій формі державна зрада визнається закінченою з моменту, коли особа почала надавати допомогу ворогові» [13, с. 12].

Представники третьої групи учених (О. О. Дудоров, Н. С. Кончук, М. І. Мельник, Є. О. Письменський, М. І Хавронюк) пов'язують закінчення переходу на бік ворога з моментом, коли громадянин України виконав в інтересах ворога певні дії на шкоду України» [26, с. 57; 5, с. 82; 17, с. 268]. Позиція цих учених є найбільш прийнятною. Вона фактично є тотожною й правовим висновкам, зробленими Верховним Судом, де останнім чітко визначено, що державна зрада є закінченим злочином не з моменту встановлення зв'язку з іноземною державою, іноземною організацією або їх представниками чи з моменту отримання від них злочинного завдання, а з моменту саме вчинення певних конкретних дій на шкоду Україні [29]. Але необхідно конкретизувати, що виконання громадянином України у період збройного конфлікту хоча б одного завдання, отриманого від іноземної держави, іноземної організації або їх представників завдань на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України є достатнім для кваліфікації його протиправної поведінки як закінченого злочину, передбаченого ст. 111 КК України («Державна зрада»).

Висновки. Таким чином, резюмуючи усе вище наведене, слід констатувати, що особливості об'єктивної сторони складу державної зради, вчиненої у формі переходу на бік ворога в період збройного конфлікту (ч. 1 ст. 111 КК України), виражаються в наступному:

1) обов'язковими її ознаками є суспільно небезпечне діяння – це перехід на бік ворога та обстановка вчинення злочину – це період збройного конфлікту;

2) суспільно небезпечне діяння (перехід на бік ворога) може бути вчинене як у формі дії (активної кримінально протиправної поведінки особи), так і у формі бездіяльності (пасивної кримінально протиправної поведінки особи);

3) перехід на бік ворога може бути двох видів – фізичний (фактичний перетин державного кордону України й перехід під керівництво ворога) та інтелектуальний (надання допомоги іноземній державі, іноземній організації або їх представникам на території України);

4) такий перехід може бути вчинений громадянином України як за власною ініціативою без

попереднього отримання злочинного завдання від іноземної держави, іноземної організації або їх представників для його виконання на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України, так і за ініціативою відповідної іноземної держави, іноземної організації або їх представників за попередньо отриманим від них злочинним завданням;

5) він є кримінально караним за ч. 1 ст. 111 КК України виключно тоді, коли вчинений громадянином України в період збройного конфлікту саме міжнародного характеру, тобто в період збройного зіткнення між державами, але за межами оголошення в Україні воєнного стану;

6) перехід на бік ворога в період збройного конфлікту є закінченим злочином з моменту виконання громадянином України хоча б одного завдання, отриманого від іноземної держави, іноземної організації або їх представників, на шкоду суверенітету, територіальній цілісності та недоторканності, обороноздатності, державній, економічній чи інформаційній безпеці України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України : закон України від 5 квіт. 2001 р. № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

2. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування : Офіс Генерального прокурора. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2 (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

3. Кримінальний кодекс України : закон України від 28 груд. 1960 р. № 2001-05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

4. Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо посилення відповідальності за злочини проти основ національної безпеки України в умовах дії режиму воєнного стану : закон України від 3 бер. 2022 р. № 2113-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2113-20#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

5. Кончук Н. С. Кримінальна відповідальність за державну зраду : дис. … спец. 12.00.08. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2019. 218 с.

6. Ніколаєнко Т. Б., Омельчук В. А. Кваліфікація кримінальних правопорушень : актуальні проблеми : підручник. Хмельницький : Видавництво НАДПСУ, 2022. 504 с.

7. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / [Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, В. І. Тютюгін та ін.] ; за ред. проф. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. 4-те вид., переробл. і допов. Х. : Право, 2010. 456 с.

8. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник / [А. А. Васильєв, Є. О. Гладкова, О. О. Житний та ін.] ; за заг. ред. проф. О. М. Литвинова; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. 428 с.

9. Дудоров О.О., Хавронюк М.І. Кримінальне право : навчальний посібник / За заг. ред. М.І. Хавронюка. К.: Ваіте, 2014. 944 с.

10. Сухонос В. В. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Суми : Університетська книга, 2016. 375 с.

11. Фріс П. Л. Кримінальне право України. Загальна частина : підручн. для студ. вищ. навч. закл. Вид. 3-те, доп. і перероб. Одеса : Фенікс, 2017. 468 с.

12. Пионтковский А. А. Государственные (контрреволюционные) преступления. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Пионтковский, А. А. (Андрей Андреевич), засл. деят. науки., Меньшагин, В. Д. (Владимир Дмитриевич), проф. Курс советского уголовного права. Особенная часть. Том 1 /А. А. Пионтковский, В. Д. Меньшагин. М.: Госюриздат, 1955. 800 с.

13. Тацій В. Я. Розділ І Особливої частини. Кримінальний кодекс України: Науково-практичний коментар / Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, С.Б. Гавриш та ін. / За заг. ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Вид. четверте, доповн. – Х.: ТОВ «Одіссей», 2008. 1208 с.

14. Бантишев О. Ф., Шамара О. В. Державна зрада. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 17 : Кримінальне право. / редкол.: В. Я. Тацій (голова), В. І Борисов (заст. голови) та ін. ; Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2017. 1064 с.

15. Зайцев О. В. та Філіпенко В. Р. Перехід на бік ворога в умовах воєнного стану або в період збройного конфлікту як одна з форм учинення державної зради. Вісник Львівського державного університету внутрішніх справ ім. Е. О. Дідоренка. 2017. № 1 (77). С. 53–63.

16. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності : монографія. К.: Атіка, 2004. 296 с.

17. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. 9-те вид., переробл. та доп. К.: Юридична думка, 2012. 1316 с.

18. Про національну безпеку України : закон України від 21 чер. 2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

19. Женевська Конвенція про поліпшення долі поранених і хворих у діючих арміях : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_151. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_151#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

20. Женевська Конвенція про поліпшення долі поранених, хворих та осіб, які зазнали корабельної аварії, зі складу збройних сил на морі : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_152. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_152#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

21. Женевська Конвенція про поводження з військовополоненими : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_153. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

22. Женевська Конвенція про захист цивільного населення під час війни : Міжнародний документ від 12 сер. 1949 р. № 995_154. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

23. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I) : Міжнародний документ від 8 чер. 1977 р. № 995_199. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

24. Додатковий протокол до Женевській конвенції від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв збройних конфліктів неміжнародного характеру (Протокол II) : Міжнародний документ від 8 чер. 1977 р. № 995_200. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_200#Text (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

25. Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України. Особлива частина / під заг. ред. В. Г. Потебенька, В. Г. Гончаренка. К.: Форум, 2001. 942 с.

26. Кримінальне право (Особлива частина) : підручник / за ред. О. О. Дудорова, Є. О. Письменського. Т. 1. Луганськ : Видавництво «Елтон-2», 2012. 780 с.

27. Хавронюк М. І. Глава III. Злочини проти основ національної безпеки України. Кримінальне право України. Особлива частина : підручник (Ю. В. Александров, О. О. Дудоров, В. А. Клименко та ін.). Вид. 2-ге. переробл. та допов. / За ред. М. І. Мельника, В. А. Клименка. К.: Атіка, 2008. 712 с.

28. Постанова колегії суддів Третьої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 13 березня 2024 року у справі № 953/3558/22 (провадження № 51-6103км23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/117757857 (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

29. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду від 9 квітня 2024 року у справі № 639/1528/22 (провадження № 51-6937км23). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118297134 (дата звернення: 28 грудня 2024 року).

УДК 343.9.783
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-34

Юзікова Н. С.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного і кримінального права
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
https://orcid.org/0000-0003-0879-2228

Курінна О. О.,
здобувачка вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара
https://orcid.org/0009-0002-4498-282X

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ЩОДО ДІТЕЙ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ

PECULIARITIES OF CRIMINAL LIABILITY FOR SEXUAL VIOLENCE AGAINST CHILDREN: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS

У статті представлено аналіз положень чинного законодавства щодо кримінальної відповідальності за порушення прав дитини та розробці пропозицій стосовно вдосконалення цих законоположень. Розглянуто теоретичні засади кримінальної відповідальності за сексуальне насильство та їх практичне застосування, зокрема з урахуванням міжнародних стандартів і національного досвіду України. Висвітлено основні проблеми, що виникають при кваліфікації таких злочинів, доказуванні вини та забезпеченні захисту прав потерпілих.

Стаття присвячена кримінально-правовому аналізу сексуального насильства щодо дітей як ганебного прояву злочинної поведінки що посягає на особисті права дитини, зокрема право на безпеку, гідність, фізичну недоторканність. Вказане кримінальне правопорушення не лише завдає шкоди психіці та здоров'ю постраждалих, але й має значні соціальні наслідки, які впливають на формування моральних і правових основ суспільства.

Окрему увагу приділено аналізу понять і термінів, які мають ключове значення для правильної правової оцінки діянь. Автори зазначають необхідність удосконалення кримінально-процесуальних норм, запровадження сучасних підходів до допиту дітей та збору доказів, а також підвищення кваліфікації правоохоронців і суддів. Запропоновано шляхи підвищення ефективності профілактики та підтримки постраждалих дітей, зокрема через створення програм реабілітації та вдосконалення міжвідомчої взаємодії. Стаття підкреслює важливість інтеграції міжнародних стандартів захисту прав дітей у національне законодавство. Отримані результати спрямовані на посилення боротьби з сексуальним насильством та забезпечення належного захисту дітей.

Особливий акцент робиться на аналізі законодавчих змін, викликів у практиці правоохоронних органів і судів у протидії сексуальному насильству. Це дозволить глибше зрозуміти специфіку проблематики та запропонувати шляхи її вирішення.

Ключові слова: *діти, сексуальне насильство, сексуальна експлуатація, порнографія, розбещення.*

The article presents an analysis of the current legislation on criminal liability for violations of children's rights and proposes improvements to these legal provisions. Theoretical foundations of criminal liability for sexual violence and their practical application are examined, with consideration of international standards and Ukraine's national experience. The main issues arising in the qualification of such crimes, proof of guilt, and protection of victims' rights are highlighted.

The article is dedicated to the criminal-law analysis of sexual violence against children as a reprehensible manifestation of criminal behavior that infringes on children's personal rights, particularly the right to safety, dignity, and physical integrity. This criminal offense not only causes harm to the victims' mental and physical health but also has significant social consequences, affecting the moral and legal foundations of society.

Special attention is given to the analysis of concepts and terms that are key to the correct legal assessment of such acts. The authors emphasize the need to improve criminal procedural norms, introduce modern approaches to the interrogation of children and evidence collection, and enhance the qualifications of law enforcement officers and judges. Proposals are made to increase the effectiveness of prevention and support for affected children, including the creation of rehabilitation programs and the improvement of interagency cooperation. The article underscores the importance of integrating international standards for the protection of children's rights into national legislation.

© Юзікова Н. С., Курінна О. О., 2024

The findings are aimed at strengthening the fight against sexual violence and ensuring the proper protection of children. Particular emphasis is placed on the analysis of legislative changes, challenges faced by law enforcement agencies and courts in combating sexual violence, and the identification of solutions to address these issues comprehensively.

Key words: *children, sexual abuse, sexual exploitation, pornography, molestation.*

Постановка проблеми. Сексуальне насильство над дітьми є однією з найтяжчих форм насильства, яка завдає непоправної шкоди психічному, фізичному та соціальному здоров'ю дитини. Наслідки такого насильства можуть проявлятися протягом усього життя і включати в себе посттравматичний стресовий розлад, депресію, тривогу, проблеми з довірою та відносинами. Особливо вразливими є діти, які опинилися в складних життєвих обставинах, наприклад, діти з сімей, де спостерігається насильство. Слушно зазначає Г.В. Дідківська, що сімейне неблагополуччя – це негативний стан сімейних відносин, як на рівні соціального інституту сім'ї в цілому, так і на рівні окремих сімей, що при певних обставинах сприяє виникненню негативних стандартів поведінки [1]. Також, діти, які перебувають у зонах конфлікту, бойових дій, тимчасово окупованих чи деокупованих територіях. Саме тому особливості кримінальної відповідальності за такі кримінальні правопорушення викликають значний науковий та практичний інтерес, оскільки потребують не лише детального правового аналізу, а й вироблення ефективних механізмів захисту прав дітей та мінімізації наслідків сексуального впливу.

Незважаючи на наявність законодавчих норм, проблема сексуального насильства над дітьми залишається актуальною через ряд причин: відсутність прямих доказів ускладнює доведення вини особи та притягнення її до відповідальності; потерпілі часто стикаються з недовірою та осудом з боку оточення, що ускладнює їхню участь у здійсненні правосуддя; відсутність ефективної взаємодії між правоохоронними органами, соціальними службами та медичними закладами ускладнює надання допомоги потерпілим. Дослідження теоретичних та практичних аспектів кримінальної відповідальності за сексуальне насильство над дітьми є необхідним для: виявлення прогалин та суперечностей у національному законодавстві та внесення пропозицій щодо їх усунення; створення ефективних механізмів взаємодії між правоохоронними органами, соціальними службами, медичними закладами та громадськими організаціями; запобігання випадкам сексуального насильства над дітьми шляхом проведення просвітницьких кампаній, навчання фахівців та зміни соціальних установок; забезпечення пріоритетності інтересів дитини на всіх стадіях кримінального процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання криміналізації діянь, пов'язаних з насильством над дитиною, у тому числі сексуального характеру були об'єктом дослідження таких вчених, як Дідківська Г.В., Денисов С.Ф., Ємельянов В.П., Житний О.О., Конопельський В.Я., Костенко О.О., Крестовська Н.М., Лихова С.Я., Митрофанова Ю.С., Стрельцов Є.Л., Сердюк П.П. та ін. Незважаючи на наявність значної кількості наукових робіт у цій сфері, сьогодні спостерігається брак досліджень, присвячених правозастосуванню та реалізації положень захисту інтересів дитини, яка є потерпілою від сексуального насильства. Це питання потребує поглибленого дослідження, адже воно має значний вплив на ефективність запобігання сексуальному насильству та захисту прав дитини.

Метою статті є кримінологічний аналізі особливостей кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дитини в Україні з акцентом на виявленні прогалин у законодавстві та практиці його застосування. На основі проведеного дослідження сформульовані пропозиції щодо вдосконалення національного законодавства та зміцнення системи захисту прав дитини.

Виклад основного матеріалу. За останні роки Україна досягла істотних успіхів у вдосконаленні законодавчої бази, яка стосується виявлення та запобігання вчинення сексуальних злочинів стосовно дітей, запровадила дружні до дитини процедури на всіх етапах взаємодії з системою правосуддя.

Ратифікація у 2012 році Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуального насильства сприяла криміналізації окремих тяжких злочинів щодо дітей.

Законом України «Про охорону дитинства» кожній дитині гарантується право на свободу,

особисту недоторканність та захист гідності. Держава здійснює захист дітей від сексуального насильства (у тому числі від сексуальної експлуатації та вчиненого з боку батьків або осіб, які їх замінюють), а також дітей, які постраждали від такого насильства або стали його свідками (очевидцями), надає гарантії захисту для дітей зазначеної категорії (ст. 30^2) [2].

Поняття сексуального насильства у КК України надається через низку статей, кожна з яких деталізує окремі аспекти цього злочину. Так, наприклад, ст. 152 КК України визначено відповідальність за вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (згвалтування). Тоді як ст. 153 КК України передбачено відповідальність за вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство) [3].

Окремі склади кримінальних правопорушень закріплені у ст. 301, 301-1, 301-2, 302, 303 КК України та передбачають відповідальність передбачена за такі дії: ввезення творів, зображень або інших предметів порнографічного змісту з метою їх збуту чи розповсюдження, їх виготовлення, зберігання, перевезення чи інше переміщення, а також примушування до участі у створенні таких матеріалів. Окрім цього, караються дії, пов'язані з доступом до дитячої порнографії, її придбанням, зберіганням, ввезенням, перевезенням, переміщенням, виготовленням, збутом чи розповсюдженням. Також передбачено покарання за організацію видовищ сексуального характеру за участю неповнолітніх, створення або утримання місць розпусти, звідництво, сутенерство та втягнення у заняття проституцією [3].

В 2021 році національне законодавство у сфері захисту дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства зазнало змін та доповнень. Так, з метою імплементації положень ст. ст. 5, 19-21, 23, 26-27, 32-33, 35 Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротська конвенція) від 25.10.2007 року, Верховною Радою України 18.02.2021 прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства» [4].

Кримінальний кодекс доповнено ст. ст. 155 та 156^1, які передбачають відповідальність за вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку та домагання дитини для сексуальних цілей. Крім того, надано визначення поняттю дитяча порнографія (зображення у будь-який спосіб дитини чи особи, яка виглядає як дитина, у реальному чи змодельованому відверто сексуальному образі або задіяної у реальній чи змодельованій відверто сексуальній поведінці, або будь-яке зображення статевих органів дитини в сексуальних цілях) [3]. Раніше зазначене поняття було визначено у Законі України «Про захист суспільної моралі», який втратив чинність 13.12.2022 р. [5]

Внесено зміни до ст. 301 КК України, а саме виключено ч.ч. 4, 5. Відповідні дії щодо творів, зображень або інших предметів порнографічного характеру, що містять дитячу порнографію або примушування неповнолітніх до участі у створенні творів, зображень або кіно та відеопродукції, комп'ютерних програм порнографічного характеру наразі передбачають відповідальність за ст. 301^1 або 301^2, якими доповнено кодекс [3].

Вищезазначеним законом також передбачено кримінальну відповідальність за вчинення дій: щодо порнографічних матеріалів за участю дітей (ст. 301^1 КК), а саме:

– за умисне одержання доступу та зберігання порнографічних матеріалів за участю дітей з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем чи технологій, якщо доведено, що особа усвідомлювала, що у такий спосіб вона отримає доступ до таких матеріалів без мети збуту.

– проведення видовищного заходу сексуального характеру, у тому числі в Інтернеті, у якому задіяно дитину (ст. 301^2 КК), а також відвідування такого заходу та втягнення/примушування неповнолітніх або малолітніх дітей до участі в ньому [3].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція відомого професора В.П. Ємельянова, який

зазначає, що суб'єктом злочину, передбаченого ст. 301[1] КК, може бути будь-яка особа, яка має ознаки загального суб'єкта кримінального правопорушення, у тому числі й неповнолітня особа віком від 16 до 18 років. Виходить, що замість забезпечення захисту дітей положення ст. 301-1 КК фактично перетворюються на найжорсткішу репресію проти самих дітей, адже санкція ч. 1 цієї статті, яка передбачає позбавлення волі на строк до шести років, відповідно до ч. 5 ст. 12 КК кваліфікує такі діяння як тяжкі злочини. Проте з точки зору звичайного здорового глузду зрозуміло, що ступінь суспільної небезпеки таких дій недостатньо значна, щоб вважати їх тяжкими злочинами. Важко усвідомити, в чому полягає велика суспільна небезпека, якщо доросла особа у приватному порядку, без участі неповнолітніх, переглядає порнографічні матеріали на власному комп'ютері або придбаває та зберігає їх виключно для особистого використання. Як такі дії можуть напряму загрожувати захисту дітей від сексуальної експлуатації та насильства? Навіть якщо припустити наявність певної суспільної небезпеки, вона явно не досягає рівня, який виправдовував би класифікацію цих дій як тяжких злочинів [6]

В примітці до ст. 301[2] КК надається визначення поняттю «видовищний захід сексуального характеру» – публічний показ у будь-якій формі продукції сексуального характеру або сценічні дії, метою яких є втілення сексуальних дій [3].

Разом з тим, ч 5 ст. 301[1] КК України визначено, що у разі коли дії, пов'язані з виготовленням, зберіганням, перевезенням чи іншим переміщенням дитячої порнографії без мети збуту чи розповсюдження, вчинені неповнолітньою особою, така особа не підлягає кримінальній відповідальності [3].

У примітці до статті 301[1] зауважується, що в цій статті одержання доступу до дитячої порнографії з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем чи технологій слід вважати умисними, якщо доведено, що особа усвідомлювала, що в такий спосіб вона отримає доступ до дитячої порнографії [3].

Крім того, у Кримінальному кодексі відбулися зміни щодо кваліфікації вчинення дій сексуального характеру з особою, що не досягла шістнадцятирічного віку. Так, у новій редакції викладено диспозицію ст. 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку», якою передбачено, що за наявності у діях повнолітньої особи складу кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 152 КК, вчиненого до особи віком 14–16 років за її добровільної згоди, такі дії необхідно кваліфікувати за відповідною частиною ст. 155 КК [3].

При цьому встановлено новий кваліфікований склад кримінального правопорушення, передбаченого ст. 155 КК, у випадку коли дії сексуального характеру поєднанні з наданням грошової чи іншої винагороди потерпілій чи третій особі або з обіцяною такої винагороди.

Таким чином, завдяки внесеним змінам, Кримінальним кодексом передбачено кримінальну відповідальність за всі випадки статевих стосунків з дитиною, в яких використовується примус, погроза, насильство, незалежно від віку винного, за умови, що він досяг віку кримінальної відповідальності. Крім того, неповнолітній вік потерпілого є обтяжуючою обставиною. Якщо потерпілій особі не виповнилося 14 років, будь які статеві зносини переслідуються законом, незалежно від її згоди.

Статті 155 та 156 КК передбачають вік потерпілої особи як елемент кримінального правопорушення.

При кваліфікації діянь за ст. 155 КК обов'язковою є наявність добровільної згоди, оскільки її відсутність може свідчити про необхідність кваліфікації дій за ст. 152 КК, потерпілим від злочину може визнаватися особа у віці від 14 до 16 років, а також той факт, що зазначений злочин може бути вчинений лише повнолітньою особою.

Проте, наразі відповідальність за вчинення злочину неповнолітньою особою кодексом не передбачено. Хоча такі факти мають розповсюджений характер.

Кваліфікованим складом зазначеного злочину є вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку близькими родичами або членами сім'ї, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілої особи або піклування про неї.

У пояснювальній доповіді до Конвенції Ради Європи Про захист дітей від сексуаль-

ної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції) підкреслюється, що захист дітей повинен забезпечуватися навіть у випадках, коли вони досягли віку, передбаченого для законних сексуальних дій, і коли інша сторона не вдається до примусу, сили чи погроз. Особливу увагу приділяють ситуаціям, у яких доросла особа зловживає довірою дитини, використовуючи свою природну, соціальну або релігійну владу. Така влада може включати контроль над дитиною, можливість карати чи винагороджувати її, а також впливати на неї емоційно, економічно чи фізично [7]. Конвенція є важливим міжнародним документом, що спрямований на боротьбу з усіма формами сексуальних злочинів проти дітей. Для України вона має ключове значення, оскільки зобов'язує гармонізувати національне законодавство із сучасними міжнародними стандартами у сфері захисту прав дітей. Конвенція акцентує увагу на попередженні злочинів, захисті постраждалих дітей, криміналізації відповідних діянь і міжвідомчій співпраці. Її імплементація сприяє підвищенню ефективності правозастосовчої практики в Україні, забезпечує кращий захист дітей від сексуальної експлуатації та насильства, а також інтеграцію української правової системи у європейський правовий простір.

Водночас виникають питання щодо кваліфікації за вчинення дій сексуального характеру з особою, якій вже виповнилося 16 років вищезазначеними особами. Склад злочину передбачений ст. 152 КК України передбачає відсутність добровільної згоди. Але якщо неповнолітня особа перебуває під впливом особи, залежна від неї, особливо це стосується прийомних батьків, батьків вихователів. У такому випадку кримінальна відповідальність не передбачена. Зазначене свідчить про необхідність внесення змін до Кримінального кодексу, якими передбачити кримінальну відповідальність особами які виконують батьківські або опікунські обов'язки за вчинення дій сексуального характеру навіть якщо потерпіла особа досягла 16 річного віку (можна назвати віку згоди), але їй ще не виповнилося 18 років і вона є неповнолітньою особою. Відповідно дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування визначити як окремий об'єкт для посягання.

Наступне проблемне питання, яке виникає про розслідуванні кримінальних проваджень зазначеної категорії. Так, відповідно до КК України сексуальні стосунки з особою віком до 16 років є кримінальним злочином. Але питання недопущення криміналізації сексуальних дій однолітків за обопільною згодою жодним чином не вирішено. Тому, вважаємо, що вчинення дій сексуального характеру особами, близькими за віком, ступенем фізичної та розумової зрілості повинні бути декриміналізовані.

КК України також доповнено ст. 156[1], якою передбачено відповідальність за домагання дитини для сексуальних цілей. Зазначені дії також підпадають під поняття грумінгу – психологічна маніпуляція, маскування агресії за піклуванням. Дії або поведінка для встановлення психологічного зв'язку з дитиною, що не досягла віку згоди, з метою подальшого сексуального насильства над нею.

Відповідно до ч. 1 зазначеної статті встановлюється відповідальність за пропозицію зустрічі, зроблену повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, у разі якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася. Частина 2 ст. 156[1] передбачає відповідальність за аналогічні дії, але вчинені з метою втягнення дитини у виготовлення дитячої порнографії.

Приміткою до статті зазначено, що під зустріччю необхідно розуміти, у тому числі, зустріч, проведення якої передбачає використання інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій.

Відповідно до Закону України «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» визначено поняття інформаційно-телекомунікаційна системи – сукупність інформаційних та телекомунікаційних систем, які у процесі обробки інформації діють як єдине ціле. Цим же законом надано поняття телекомунікаційна система – сукупність технічних і програмних засобів, призначених для обміну інформацією шляхом передавання, випромінювання або приймання її у вигляді сигналів, зна-

ків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб [8].

Традиційно розпусними визнавалися як безконтактні дії, так і сексуальні маніпуляції з тілом, особливо статевими органами потерпілої, винуватої або третьої особи.

Розпусні дії можуть бути фізичними або інтелектуальними.

Фізичне розбещення, це, зокрема, оголення зовнішніх статевих органів винуватої або потерпілої особи, поцілунки, непристойні дотики, які викликають статеве збудження. Імітація статевого акту, схиляння або примушування потерпілих до вчинення певних сексуальних дій між собою, вчинення статевого акту тощо. Під інтелектуальним розбещенням слід розуміти демонстрацію порнографічних предметів, цинічні розмови на сексуальні теми, фотографування потерпілих у різних сексуальних позах тощо.

За наявності підстав дії, що становлять собою інтелектуальне розбещення, часто пов'язані з виготовленням, зберіганням, розповсюдженням, збутом дитячої порнографії та потребують додаткової кваліфікації за ст. 301, 301^1, 301^2 КК України.

Метою злочину є вчинення дій стосовно особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій. Злочин є завершеним з моменту, коли після пропозиції була вчинена принаймні одна дія, спрямована на проведення зустрічі.

Притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності посилить кримінально-правовий захист дітей від сексуального насильства та експлуатації, передусім у мережі Інтернет, і як наслідок, призведе до формування практики застосування закону про кримінальну відповідальність відповідно до міжнародних зобов'язань за Лансаротською конвенцією.

Узагальнюючи статистичні дані щодо практичного впровадження вищезазначених статей встановлено, що майже всі статті знайшли своє практичне застосування у вигляді реєстрації кримінальних проваджень.

Так, за ст. 155 КК України протягом 2022-2024 років обліковано 282 кримінальних провадження, з яких 141 направлено до суду, за ст. 156^1 зареєстровано 32 провадження, 17 направлено до суду, за ст. 301^1 обліковано 4348 проваджень, 3695 направлено до суду.

Водночас протягом вищезазначеного періоду виявлено лише 1 факт проведення видовищного заходу сексуального характеру за участю неповнолітньої особи, відповідальність за яке передбачена за ст. 301^2. Провадження перебуває на стадії досудового розслідування.

Зазначений факт свідчить про низький рівень виявлення внаслідок або недостатньої уваги до цієї категорії злочинів або складності їх виявлення, специфіку доказової бази, а також недостатню обізнаність суспільства та правоохоронців, які не мають належних навичок розслідування таких злочинів.

Висновки. Узагальнюючи зазначимо, що дослідження підтверджує важливість та актуальність вдосконалення системи кримінальної відповідальності за сексуальне насильство щодо дітей. Незважаючи на наявність чітких норм у кримінальному законодавстві України, спрямованих на захист статевої свободи та недоторканості дітей, практика їх застосування свідчить про низку проблем. Основні труднощі пов'язані з кваліфікацією таких злочинів, доказуванням вини, а також забезпеченням належного захисту прав потерпілих.

У статті проаналізовано як теоретичні аспекти кримінальної відповідальності, так і практичні виклики, які виникають при розслідуванні злочинів зазначеної категорії. Окрему увагу приділено поняттям і термінам, що використовуються для правової оцінки таких діянь, оскільки їхнє чітке визначення є запорукою правильної кваліфікації злочинів та однакового підходу до їх оцінки.

Пропозиції, сформульовані за результатами дослідження, спрямовані на вдосконалення кримінально-процесуального законодавства (зокрема, правил допиту дітей та збору доказів), підвищення кваліфікації правоохоронців і суддів, створення ефективної системи міжвідомчої взаємодії, а також на забезпечення належного фінансування програм профілактики та підтримки жертв сексуального насильства.

Таким чином, вирішення цих проблем сприятиме не лише ефективнішому застосуванню кримінального законодавства, а й забезпечить більш дієвий захист прав дітей як найбільш вразливої категорії громадян.

Подальші наукові розвідки можуть бути спрямовані на вдосконалення законодавства та процедур доказування у справах про сексуальне насильство щодо дітей, зокрема, розробку методик допиту неповнолітніх і запобігання вторинній віктимізації. Також актуальними є дослідження реабілітаційних програм для потерпілих дітей та аналіз ефективності міжвідомчої співпраці у боротьбі з такими злочинами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дідківська Г.В. Сімейне неблагополуччя як фактор формування злочинної поведінки неповнолітніх. Забезпечення принципів поваги, захисту та реалізації прав дитини у цифровому середовищі: [збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 23 листопада 2023 р.]. Дніпро: Ліра, 2023. С. 38–40. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/materiali%20konf/new_Zbirnyk_ Konf_Zahyst%20prav_dytyny_v_cifrovomu_sviti.pdf

2. Про охорону дитинства. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text

3. Кримінальний кодекс України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n2583

4. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Ланцаротської конвенції)», режим доступу https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1256-20

5. Ємельянов В.П., Митрофанова Ю.С. Чи дійсно положення частини першої статті 3011 кк україни цілеспрямовані на захист дитини? Забезпечення принципів поваги, захисту та реалізації прав дитини у цифровому середовищі: [збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Дніпро, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, 23 листопада 2023 р.]. Дніпро: Ліра, 2023. С. 43–46. URL: https://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/2023/ materiali%20konf/new_Zbirnyk_ Konf_Zahyst%20prav_dytyny_v_cifrovomu_sviti.pdf

6. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах. Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94

7. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text

8. Закон України «Про захист суспільної моралі» https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1296-15.

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 347.235:349.41
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-35

Демчук Т. І.,
доктор філософії,
доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

РОЛЬ АДВОКАТУРИ У ЗАХИСТІ ПРАВ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧІВ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ

THE ROLE OF THE BAR IN PROTECTING THE RIGHTS OF LANDOWNERS AND LAND USERS: LEGAL MECHANISMS AND PROBLEMS OF APPLICATION

У дослідженні аналізуються проблеми, що забезпечують у процесі застосування правових механізмів, зокрема недостатність регулювання деяких аспектів земельних відносин, складність судових процедур та високий рівень бюрократизації. Розглядаються також питання кваліфікації адвокатів, необхідності їхньої спеціалізації у сфері земельного права та впровадження сучасних цифрових інструментів у їх діяльності.

Окрім цього, зроблено акцент на важливості комплексного підходу до вирішення земельних спорів, що включає як юридичні, так і позасудові механізми. Розроблено рекомендації щодо вдосконалення правозастосовної практики, зокрема шляхом підвищення прозорості земельних відносин, запровадження електронних реєстрів та спрощень. Адже, тема захисту прав землевласників та землекористувачів є однією з ключових у сучасному земельному праві. Адвокатура як інститут правової допомоги виконує важливу роль у забезпеченні справедливості та законності в цій сфері. Тому, у статті розглядається діяльність адвокатів у процесі захисту прав на землю, а також аналізуються правові механізми, що забезпечують реалізацію цих прав.

Особливо увага приділяється ефективності використання інструментів захисту прав, зокрема представництву інтересів клієнтів у судах, підготовці правових документів, проведенню переговорів та альтернативному регулюванню спорів. Висвітлено також роль адвокатів у відстоюванні прав громадян і юридичних осіб у питаннях, пов'язаних із незаконним вилученням земель, порушенням умов оренди, конфліктами щодо міжземельних ділянок, а також у випадках порушення екологічних

Таким чином, роль адвокатури у захисті прав землевласників і землекористувачів є основоположною для забезпечення утримання прав людини, стабільності земельних відносин.

Ключові слова: *адвокатура, діяльність адвоката, землевласник, землекористувач, вирішення земельних спорів, представництво інтересів землевласників та землекористувачів, земельні спори.*

The study analyzes the problems that ensure the application of legal mechanisms, in particular, the lack of regulation of some aspects of land relations, the complexity of judicial procedures and a high level of bureaucratization. The issues of qualification of lawyers, the need for their specialization in the field of land law and the introduction of modern digital tools in their activities are also considered.

In addition, the emphasis is placed on the importance of an integrated approach to resolving land disputes, which includes both legal and extrajudicial mechanisms. Recommendations for improving law enforcement practices have been developed, in particular by increasing the transparency of land relations, introducing electronic registers and simplifications. After all, the topic of protecting the rights of landowners and land users is one of the key in modern land law. Advocacy as an institution of legal aid plays an important role in ensuring justice and legality in this area. Therefore, the article considers the activities of lawyers in the process of protecting land rights, and also analyzes the legal mechanisms that ensure the realization of these rights.

Particular attention is paid to the effectiveness of the use of instruments for the protection of rights, in particular the representation of clients in courts, the preparation of legal documents, negotiations and alternative regulation of disputes.

© Демчук Т. І., 2024

The role of lawyers in defending the rights of citizens and legal entities in matters related to illegal seizure of land, violation of lease terms, conflicts over inter-land plots, as well as in cases of violation of environmental

Thus, the role of the bar in protecting the rights of landowners and land users is fundamental to ensure the maintenance of human rights, the stability of land relations.

Key words: *advocacy, activity of lawyer, landowner, land user, resolution of land disputes, representation of interests of landowners and land users, land disputes.*

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві земельні ресурси є одним із ключових чинників економічного та соціального розвитку, що зумовлює важливість належного правового регулювання земельних відносин. Захист прав землевласників та землекористувачів виступає фундаментальною складовою забезпечення стабільності в цій сфері. Проте реалізація прав громадян і юридичних осіб на землі доволі часто супроводжується конфліктами, правопорушеннями та протиправними діями, що потребує висококваліфікованої правової допомоги, зокрема з боку адвокатури. Тому, правозахисники, відіграють важливу (ключову) роль у вирішенні таких питань, забезпечуючи юридичну підтримку, представництво в судах та сприяючи справедливості у земельних відносинах. Водночас, така діяльність адвокатури також стикається з низькими викликами, зокрема вони стосуються високого рівня бюрократизації правозастосовної практики, складності судових процедур в земельних спорах, недостатній рівень спеціалізації адвокатів у зазначеній сфері тощо.

У зв'язку з цим виникає необхідність дослідження правових механізмів захисту прав землевласників та землекористувачів, удосконалення їх застосування з урахуванням сучасних викликів, а також розробка практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності діяльності адвокатури, зокрема шляхом запровадження цифрових інструментів, спрощення процедур та зміцнення нормативно-правової бази.

Таким чином, проблема ролі адвокатури у захисті прав землевласників та землекористувачів потребує всебічного аналізу та наукового обґрунтування для забезпечення справедливості у земельних відносинах і сталого розвитку правової системи.

Виклад основного матеріалу. Проблемні питання реалізації землевласниками та землекористувачами своїх прав є актуальною та дискусійною серед науковців-правників. Насамперед, це супроводжується низкою факторів, які впливають на розвиток держави та суспільства в цілому, оскільки вони мають важливе значення для сталого розвитку, економічної стабільності, соціального добробуту та екологічної безпеки. Їх забезпечення та захист сприяють формуванню правової держави, розвитку ринку землі та захисту інтересів громадян.

Проаналізувавши норми вітчизняного законодавства, можна дійти до висновку, що положення Земельного кодексу України не містять нормативного визначення понять «землевласник» та «землекористувач». Правова регламентація останніх міститься у ст. 14 Податкового кодексу України. Зокрема, відповідно до зазначеного акту, землевласниками є «юридичні та фізичні особи (резиденти і нерезиденти), які відповідно до закону набули права власності на землю в Україні, а також територіальні громади та держава щодо земель комунальної та державної власності відповідно» та землекористувачами є «юридичні та фізичні особи (резиденти і нерезиденти), яким відповідно до закону надані у користування земельні ділянки державної та комунальної власності, у тому числі на умовах оренди» [2].

Отже, землевласниками і землекористувачами можуть бути фізичні та юридичні особи, які на законних підставах здійснюють певну діяльність на земельних ділянках для задоволення особистих чи інших потреб. Водночас, законодавець в положеннях Земельного кодексу України регламентує їхні права. Зокрема, відповідно до ст. 90 Земельного кодексу України землевласники мають право: «а) продавати або іншим шляхом відчужувати земельну ділянку, передавати її в оренду, заставу, спадщину, довірчу власність; б) самостійно господарювати на землі; в) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; г) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, лісові насадження, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі;

г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; д) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди» [3].

У свою чергу, ст. 95 зазначеного акту регламентує наступні права землекористувачів: «а) самостійно господарювати на землі; б) власності на посіви і насадження сільськогосподарських та інших культур, на вироблену продукцію; в) використовувати у встановленому порядку для власних потреб наявні на земельній ділянці загальнопоширені корисні копалини, торф, ліси, водні об'єкти, а також інші корисні властивості землі; г) на відшкодування збитків у випадках, передбачених законом; г) споруджувати жилі будинки, виробничі та інші будівлі і споруди; д) користуватися іншими правами, передбаченими законом або договором» [3].

Отже, права землевласників і землекористувачів чітко регламентовані, забезпечуючи баланс інтересів у земельних відносинах. Власники земельних ділянок мають право вільно володіти, користуватися та розпоряджатися землею в межах, встановлених законодавством, водночас зобов'язані дотримуватися екологічних вимог, не порушувати права сусідів та забезпечувати цільове використання земель. Землекористувачі, зі свого боку, отримують гарантії стабільного користування землею за умови виконання договірних та законодавчих зобов'язань.

Однак, часто їхні права можуть бути порушені внаслідок незаконного захоплення земель (рейдерства), порушення меж ділянок, неналежного виконання договірних зобов'язань іншими сторонами або неправомірних дій державних органів. Такі ситуації можуть виникати через недоліки у законодавчому регулюванні, зловживання правами іншими суб'єктами або недостатню правову обізнаність самих землевласників та землекористувачів. Це підкреслює необхідність ефективного правового захисту та вдосконалення механізмів вирішення земельних спорів.

Тому, Основний Закон України у ст. 59 регламентує наступне: «кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав» [1].

Відповідно до положень Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність» захист та інші види правничої допомоги в Україні надає адвокат, тобто фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені зазначеним вище законом [4]. Він виконує ключову функцію в захисті прав та інтересів фізичних та/або юридичних осіб, землевласників та землекористувачів в тому числі, у відповідності до законодавства України, забезпечуючи законність і ефективність вирішення земельних спорів.

Насправді, роль адвоката у процесі захисту прав землевласників та землекористувачів включає великий спектр надання послуг, зокрема: по перше, адвокат надає правові консультації щодо прав землевласників відповідно до положень Земельного кодексу України й інших нормативно-правових актів, а також судової практики. Окрім цього, він роз'яснює порядок реалізації прав на землю, включаючи приватизацію, оренду, продаж, дарування чи інші правочини. По-друге, аналізує та перевіряє правовстановлюючі документи (державні акти, витяги з реєстру, договори) відповідно до вимог Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та інших нормативно-правових актів. По-третє, представляє інтереси землевласників у судах усіх інстанцій відповідно, зокрема захищає права землевласників у справах про: незаконне вилучення земельної ділянки; порушення меж ділянок (межові спори); визнання недійсними договорів оренди чи продажу; компенсацію за завдану шкоду внаслідок використання земельної ділянки тощо. По-четверте, здійснює представництво інтересів клієнта (землевласника, землекористувача) у відносинах з органами державної влади, органами місцевого самоврядування (оскаржує дії чи бездіяльність зазначених органів, що порушують права землевласників, відповідно до Кодексу адміністративного судочинства України, супроводжує клієнта під час звернень до органів місцевого самоврядування, державної реєстрації прав або органів Держгеокадастру). По-п'яте, оскаржує в суді або через адміністративні процедури рішення про незаконне вилучення або використання

земельної ділянки відповідно до Законів України «Про судоустрій і статус суддів» та «Про місцеве самоврядування в Україні». По-шосте, захищає права землевласників та землекористувачів у сфері екологічного права, зокрема у процесі вирішення спору щодо забруднення чи нецільового використання земель відповідно до Закону України «Про охорону земель» та норм екологічного законодавства.

Отже, роль адвоката у захисті прав землевласників та землекористувачів є надзвичайно важливою, оскільки адвокат виступає ключовим учасником правозахисного процесу, допомагаючи своїм клієнтам вирішувати складні юридичні питання, пов'язані з земельними відносинами. Він не лише представляє інтереси в суді, а й активно долучається до процесу підготовки доказів, консультацій з нормативними актами та практичним застосуванням земельного законодавства. Вчені також наголошують на значущості цієї ролі в контексті сучасних земельних суперечок, зокрема: варто погодитись із думкою Кириленко Ю. В., який у своїй монографії «Правові механізми захисту прав землевласників в Україні» детально аналізує механізми правового захисту прав землевласників і землекористувачів, акцентуючи увагу на ролі адвокатів у земельних спорах. За його словами: «адвокат є ключовим учасником у захисті прав землевласників, оскільки тільки за умови кваліфікованого правового супроводу можна уникнути численних правових колізій, що виникають під час реалізації земельних прав» [6, с. 98].

Гончаренко В. І. також акцентує на важливості адвокатської діяльності у захисті прав землевласників. Він зазначає, що адвокат має бути не лише юристом, але й фахівцем у сфері земельного законодавства для ефективного захисту прав своїх клієнтів: «в умовах постійних змін земельного законодавства, адвокат повинен бути на вістрі правових інновацій, щоб забезпечити належний захист інтересів землевласників та землекористувачів, що передбачає постійну практичну діяльність із оскарження актів, що порушують їхні права» [7, с. 59].

Шевченко О. М. у своїй науковій статті «Захист прав землевласників через адвокатуру: сучасний стан та проблеми» зазначає важливу роль адвокатів у підготовці доказів і правовому супроводі земельних спорів: «захист прав землевласників і землекористувачів є складною правовою задачею, яка вимагає від адвоката не тільки глибоких знань земельного законодавства, а й уміння організувати правильну доказову базу для ефективного розв'язання спору» [8, с. 78].

Луцюк В. В. в своєму дослідженні розглядає взаємодію між адвокатами та органами державної влади при вирішенні земельних спорів: «роль адвокатури у врегулюванні земельних конфліктів полягає не тільки в представництві інтересів клієнта в суді, але й у забезпеченні юридичної допомоги на етапі адміністрування земельних прав, що є важливою складовою для запобігання спорах з державними органами» [9, с. 26].

Колесник І. С. У науковому дослідженні «Адвокатська діяльність у земельних спорах: правові проблеми та виклики» обгунтовує важливість адвокатів у сприянні ефективному вирішенню земельних конфліктів: «зважаючи на часто складні й неоднозначні ситуації в земельних спорах, адвокат може стати тією ланкою, що забезпечить правильне тлумачення норм земельного законодавства і своєчасне реагування на порушення прав землевласників» [10, с. 45].

Отже, зазначені науковці акцентують на необхідності висококваліфікованої правової допомоги та важливості адвокатів у вирішенні земельних спорів, де часто зіштовхуються численні правові проблеми і складності, що потребують детального та фахового підходу.

Окрім цього, адвокат захищає інтереси землевласників під час вилучення земель для суспільних потреб, забезпечуючи справедливу компенсацію відповідно до Земельного кодексу України (ст. 143), надає правову допомогу у процесі спадкування земельних ділянок згідно із Цивільним кодексом України (гл. 86), надає правничу допомогу в процесі вирішення спору щодо розподілу спадщини, пов'язаної із земельними ділянками тощо.

Отже, захист прав землевласників і землекористувачів в Україні є важливим завданням адвокатської діяльності. Такий широкий спектр правничої допомоги тягне за собою, у процесі реалізації адвокатами своїх прав, низку проблем, які ускладнюють ефективне

забезпечення правової допомоги. Серед основних проблем можна виокремити наступні:

1. Недосконаліть земельного законодавства, яке супроводжується суперечностями у нормах Земельного кодексу України та інших спеціалізованих нормативно-правових актах, які регулюють земельні правовідносини, внесення змін до положень земельного законодавства, тенденція якої зберігається й нині, зокрема після відкриття ринку землі, відсутність чітких механізмів вирішення деяких видів земельних спорів.

2. Відсутність єдиної судової практики, адже судові органи часто ухвалюють суперечливі рішення у земельних спорах, що ускладнює прогнозування результатів справи. Наприклад, «у справі № 925/698/19, розглянутій Господарським судом Черкаської області, позивач звернувся з вимогою витребувати у відповідача спірну земельну ділянку, вважаючи його дії неправомірними. Суд першої інстанції задовольнив позовні вимоги, визнавши дії відповідача незаконними. Однак апеляційний суд скасував це рішення, дійшовши протилежного висновку щодо правомірності дій відповідача. Згодом касаційна інстанція частково задовольнила касаційну скаргу, направивши справу на новий розгляд» [5]. Цей приклад демонструє наявність суперечливих судових рішень у земельних спорах, що створює труднощі для прогнозування остаточного результату та підкреслює необхідність уніфікації судової практики для забезпечення правової визначеності.

3. Складність доступу до інформації про земельні ділянки в публічних кадастрах чи реєстрах, адже в багатьох випадках землевласники не мають повного пакета документів, що підтверджує їхні права, що ускладнює їхній захист.

4. Низький рівень правової обізнаності землевласників та землекористувачів щодо своїх прав та механізмів їхнього захисту, що робить їх вразливими до порушень, зокрема поширені випадки підписання договорів без належної юридичної експертизи, що призводить до втрати земель або інших майнових прав.

5. Складність та довго строковість врегулювання земельних спорів, які передбачають тривалі строки розгляду судових справ, а також досить висока вартість судових послуг та адвокатського супроводу, що часто є недоступними для землевласників, особливо у сільській місцевості. Окрім цього, застосування альтернативних механізмів вирішення земельних спорів шляхом посередництва, медіації та інші поки мало застосовуються в Україні.

6. Вплив повномасштабного вторгнення несе за собою низку нових викликів, зокрема втрата доступу до земель через окупацію, пошкодження земельних ресурсів, неврегульованість прав на землі, які постраждали від бойових дій тощо.

Отже, земельне законодавство нашої держави перебуває у процесі гармонізації, адаптації та зміни для подальшого ефективного застосування землевласниками та землекористувачами. Тому, пропонуємо наступні шляхи вирішення проблем для покращення ефективності захисту прав землевласників та землекористувачів адвокатами:

1. Вдосконалити земельне законодавство, усунути суперечності та врахувати сучасні виклики.

2. Забезпечити єдність судової практики через чітке визначення позицій Верховного Суду.

3. Запровадити механізми прозорості у земельних відносинах, зокрема покращити доступ до кадастрів і реєстрів.

4. Створити доступні механізми позасудового вирішення спорів.

5. Покращити правову обізнаність громадян шляхом проведення консультаційних кампаній.

Висновки. Адвокатура відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного захисту прав землевласників та землекористувачів, оскільки є важливим елементом правової системи, що забезпечує доступ до правосуддя, представництво інтересів і фахову юридичну допомогу. В умовах відкриття ринку землі, поширення земельних спорів та зростання ризиків, пов'язаних із рейдерством, роль адвокатів стає ще більш важливою. Завдяки використанню правових механізмів, передбачених чинним законодавством, адвокати сприяють ефективному захисту прав, запобіганню порушенням і відновленню порушених прав.

Проте процес реалізації правового захисту стикається з низкою проблем. Недосконаліть земельного законодавства, його часті зміни та

суперечності у судовій практиці створюють труднощі у захисті прав клієнтів. Крім того, низький рівень правової обізнаності громадян і проблеми з доступом до правової інформації ускладнюють ефективність захисту. Не менш важливим фактором є вплив економічних та соціальних змін, які потребують адаптації правозахисної практики.

Таким чином, адвокатура виконує важливу функцію у захисті прав землевласників і землекористувачів, проте для підвищення ефективності цього захисту необхідно вдосконалити законодавство, забезпечити його стабільність, сприяти єдності судової практики та розширити доступ до правової інформації. Це дозволить мінімізувати ризики порушення прав і забезпечити належний рівень правового захисту у сфері земельних відносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. *Відомості Верховної Ради України.* 1996. № 30. Ст. 141.

2. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2011. № 13–14. № 15–16. № 17. ст. 112.

3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 3–4. ст. 27.

4. Про адвокатуру та адвокатську діяльність від 05.07.2012 р. *Відомості Верховної Ради України.* 2013. № 27. ст. 282.

5. Єдиний державний реєстр судових рішень. Рішення судів різних інстанцій Черкаської області по справі 925/698/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86039049, https://reyestr.court.gov.ua/Review/86503350, https://reyestr.court.gov.ua/Review/86107334,https://reyestr.court.gov.ua/Review/82970458,https://reyestr.court.gov.ua/Review/82337216, https://reyestr.court.gov.ua/Review/85359690

6. Кириленко, Ю. В.. Правові механізми захисту прав землевласників в Україні. Юридичний журнал. 2021. К. С. 98.

7. Гончаренко, В. І. Адвокатура та захист прав землевласників: проблеми та перспективи. *Юридична практика.* № 4(8). 2020. с. 59.

8. Шевченко, О. М. Захист прав землевласників через адвокатуру: сучасний стан та проблеми. *Науковий вісник юридичної академії*. № 7(3). 2019. с. 78.

9. Луцюк, В. В. Захист прав землевласників в умовах земельного ринку: роль адвокатури. *Право і суспільство*. № 6(12). 2022. с. 26.

10. Колесник І. С. Адвокатська діяльність у земельних спорах: правові проблеми та виклики. *Юридичний вісник*. № 5(10). 2021. с. 45.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

УДК 341.232.351.74
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-36

Блик Ю. О.,
аспірант кафедри національного, міжнародного права та правоохоронної діяльності Херсонського державного університету

МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ПРИКОРДОННОГО КОНТРОЛЮ

INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF BORDER CONTROL

У статті здійснено дослідження теоретико-практичних аспектів міжнародного співробітництва в сфері прикордонного контролю. Прикордонний контроль в Україні здійснюється відповідно до національного законодавства та міжнародних договорів, спрямованих на гармонізацію стандартів, посилення безпеки, обмін інформацією, залучення міжнародної технічної допомоги та координацію з партнерами для ефективного управління кордонами, протидію транскордонним загрозам і зміцненню національної безпеки, особливо в умовах воєнних викликів.

Міжнародне співробітництво ДПСУ охоплює регіональне партнерство із суміжними країнами, європейську інтеграцію та багатостороннє співробітництво. Напрями міжнародного співробітництва ДПСУ є: 1) співпраця з ЄС, що включає обмін інформацією, стратегічне консультування, антикорупційні заходи, управлінську підтримку та реалізацію міжнародної технічної допомоги, забезпечення безпеки кордонів, боротьбу з транскордонною злочинністю і тероризмом, впровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами, адаптацію національного законодавства до європейських стандартів, надання консультацій та організацію спільних операцій для зміцнення регіональної безпеки; 2) участь у Форумі Чорноморського прикордонного співробітництва спрямовано на забезпечення стабільності в регіоні через співпрацю берегових охоронних служб з метою запобігання тероризму, незаконному обігу наркотиків, нелегальній міграції та захисту морського середовища; 3) співпраця ДПСУ зі Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ, яка передбачає регулярний обмін інформацією, координацію патрулювання, організацію зустрічей для обговорення безпеки кордонів, спрощення перетину контрольних пунктів, а також участь у міжнародних проектах із протидії незаконному обігу зброї та боротьби з корупцією; 4) співпраця ДПСУ з НАТО, що є стратегічним напрямом захисту національних інтересів України в т.ч. передбачає реформування ДПСУ за стандартами Альянсу, адаптацію оборонного планування, участь у трастових фондах НАТО та створення підрозділів швидкого реагування; 5) міжнародна технічна допомога з основними партнерами (ЄС та США), яка включає постачання обладнання, експертну підтримку, навчання і фінансування інфраструктурних проектів.

Міжнародне співробітництво у сфері прикордонного контролю стикається з низкою викликів (різні стандарти країн та бюрократичні бар'єри, недостатня координацію, ресурсні обмеження, міждержавні конфлікти, корупційні ризики, а в умовах російсько-української війни – військові провокації, гуманітарна криза та зловживання під час перетину кордону).

Ключові слова: *прикордонний контроль, міжнародне співробітництво, Державна прикордонна служба України.*

The article studies the theoretical and practical aspects of international cooperation in the field of border control. Border control in Ukraine is carried out in accordance with national legislation and international treaties aimed at harmonizing standards, strengthening security, exchanging information, attracting international technical assistance and coordinating with partners for effective border management, countering cross-border threats and strengthening national security, especially in conditions of military challenges.

International cooperation of the State Border Service of Ukraine covers regional partnership with neighboring countries, European integration and multilateral cooperation. The areas of international cooperation of the State Border Service of Ukraine are: 1) cooperation with the EU, which includes information exchange, strategic consulting, anti-corruption measures, management support and implementation of international technical assistance, ensuring border security, combating cross-border crime and terrorism, implementing European standards of integrated border management, adapting national legislation to European standards, providing consultations and organizing joint operations to strengthen regional

© Блик Ю. О., 2024

security; 2) participation in the Black Sea Border Cooperation Forum is aimed at ensuring stability in the region through cooperation of coast guard services to prevent terrorism, drug trafficking, illegal migration and protection of the marine environment; 3) cooperation of the State Border Service of Ukraine with the OSCE Special Monitoring Mission, which provides for regular exchange of information, coordination of patrols, organization of meetings to discuss border security, simplification of crossing checkpoints, as well as participation in international projects to combat illicit arms trafficking and fight corruption; 4) cooperation of the State Border Service of Ukraine with NATO, which is a strategic direction for protecting the national interests of Ukraine, including reforming the State Border Service of Ukraine according to Alliance standards, adapting defense planning, participating in NATO trust funds and creating rapid response units; 5) international technical assistance with key partners (EU and USA), which includes the supply of equipment, expert support, training and financing of infrastructure projects. International cooperation in the field of border control faces a number of challenges (different standards of countries and bureaucratic barriers, lack of coordination, resource constraints, interstate conflicts, corruption risks, and in the context of the Russian-Ukrainian war – military provocations, humanitarian crisis and abuse during border crossings).

Key words: *border control, international cooperation, State Border Service of Ukraine.*

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів, таких як зростання транскордонної злочинності, нелегальна міграція, терористичні загрози та військові конфлікти, ефективний прикордонний контроль стає ключовим елементом національної та міжнародної безпеки. Незважаючи на зусилля окремих держав, відмінності у законодавчих підходах, стандартах перевірки, бюрократичні бар'єри та недостатня координація між країнами ускладнюють узгодження єдиної системи безпеки на кордонах.

Для України ця проблема набуває особливої актуальності в умовах російсько-української війни, яка спричинила гуманітарну кризу, посилення загроз військових провокацій, диверсій, неконтрольованих потоків мігрантів та збільшення корупційних ризиків у сфері прикордонного контролю. У цьому контексті міжнародне співробітництво стає критично важливим для забезпечення ефективного захисту кордону, адаптації національної системи безпеки до стандартів ЄС і НАТО, залучення технічної та фінансової допомоги, а також зміцнення інституційної спроможності Державної прикордонної служби України (далі – ДПСУ).

Дослідження міжнародного співробітництва в сфері прикордонного контролю дозволяє виявити існуючі проблеми, оцінити ефективність чинних механізмів взаємодії між країнами та розробити рекомендації щодо вдосконалення інтегрованого управління кордонами, що сприятиме зміцненню регіональної і глобальної безпеки.

Аналіз останніх досліджень. Дослідження здійснювалося на основі національних та міжнародних НПА, дво- та багатосторонніх угод, аналітичних звітів ДПСУ.

Мета статті полягає у дослідженні теоретико-практичних аспектів міжнародного співробітництва в сфері прикордонного контролю.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до положень ч. 1 ст. 2 Закону України «Про прикордонний кордон» прикордонний контроль це – «державний контроль, що здійснюється Державною прикордонною службою України, який включає комплекс дій і систему заходів, спрямованих на встановлення законних підстав для перетинання державного кордону особами, транспортними засобами і переміщення через нього вантажів» [1]. Як зауважує М. Токарчук прикордонний контроль здійснюється з метою «протидіяти незаконному переміщенню осіб через державний кордон, нелегальній міграції, торгівлі людьми, а також незаконному переміщенню зброї, наркотичних засобів психотропних речовин і прекурсорів, боєприпасів, вибухових речовин, матеріалів і предметів, заборонених до переміщення через державний кордон» [2, с. 139].

Міжнародне співробітництво України у сфері прикордонного контролю – це комплекс заходів, спрямованих на гармонізацію стандартів, посилення безпеки, обмін інформацією, залучення міжнародної технічної допомоги та координацію з партнерами для ефективного управління кордонами, протидію транскордонним загрозам і зміцненню національної безпеки, особливо в умовах воєнних викликів.

Міжнародне співробітництво України у сфері прикордонного контролю регулюється низкою нормативно-правових актів та міжнародних договорів, ключовими серед них є:

1. На міжнародному рівні: Конвенція про міжнародну цивільну авіацію (1944 р.), Кон-

венція про полегшення міжнародного морського судноплавства (1965 р.), Міжнародна конвенція про спрощення і гармонізацію митних процедур (1999 р.), Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.), Протокол проти незаконного ввозу мігрантів по суші, морю і повітрю, що доповнює Конвенцію ООН проти транснаціональної організованої злочинності (2000 р.) та ін.

2. На міжнародному регіональному рівні: Кодекс Шенгенських кордонів (Regulation (EU) 2016/399), Угода про асоціацію між Україною та ЄС (2014 р.), Регламент (ЄС) 2019/1896 про Європейську прикордонну та берегову охорону та ін.

3. Двосторонні угоди про прикордонне співробітництво: Протокол між Адміністрацією Державної прикордонної служби України та Головним Комендантом Прикордонної варти Республіки Польща про порядок та обсяг співробітництва у сфері боротьби з організованою злочинністю (2018 р.), Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Республіки Молдова про реадмісію осіб (2017 р.), Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Турецької Республіки про умови взаємних поїздок громадян (2017 р.) та ін.

4. Національне законодавство: Митний кодекс України, Кодек України про адміністративні правопорушення, Закон України «При прикордонний контроль», підзаконні норматив-правові акти (наприклад, Розпорядження КСУ «Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції інтегрованого управління кордонами») та ін.

Напрямами міжнародного співробітництва Державної прикордонної служби України, в т.ч. в сфері прикордонного контролю є:

І. Регіональне прикордонне співробітництво із суміжними країнами (зокрема, з Республікою Польща, Угорщиною, Словацькою Республікою, Румунією, Турецькою Республікою, Республікою Молдова та ін.).

ІІ. Європейська інтеграція, яка включає в себе:

1. Виконання Угоди про асоціацію з ЄС [3], яке передбачає наступне:

– ДПСУ здійснює контроль щодо розвитку інфраструктури та матеріально-технічної бази для інтегрованого управління кордонами [4], обміну інформацією з державами-членами ЄС у контактних пунктах, організацією спільної оперативної охорони державного кордону;

– реалізацію Плану дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки за 15 ключовими напрямами (притулок, управління кордонами, міграція, безпека документів, візи, боротьба із відмивання грошей та з організованою злочинністю, тероризмом, торгівлею людьми, відмиванням грошей, співробітництво у кримінальних і цивільних справах та ін.) [5];

– виконання Стратегії комунікації у сфері європейської інтеграції на період до 2026 р. здійснюється спільними зусиллями органів державної та місцевої влади, інститутів громадянського суспільства і бізнесу [6].

2. Співпраця в межах Консультативної Місії ЄС (далі – КМЄС) з реформування цивільного сектору безпеки України (EUAM) має на меті в т.ч. надання консультацій щодо реформування цивільного сектору безпеки, забезпечення ефективного управління правоохоронними органами під демократичним і законним контролем. Основними напрямами такої співпраці є: стратегічне консультування на центральному та регіональному рівнях, антикорупційні заходи, відновлення управлінського потенціалу та верховенства права; оновлення Плану дій для ДПСУ у рамках міжнародної технічної допомоги.

Зокрема, за звітом ДПСУ за 2020 р. досягненнями такої співпраці стали: надання засобів індивідуального захисту від COVID-19; розгортання інтерактивної онлайн-платформи для зустрічей; проведення низки онлайн-зустрічей для координації дій; участь КМЄС у міжвідомчій робочій групі щодо Стратегії інтегрованого управління кордонами до 2025 р.; опрацювання сфер співпраці з Регіональними офісами КМЄС; підготовка пропозицій щодо співробітництва на 2021 р. [7]

3. Співпраця на підставі Робочої домовленості (Working Arrangement) з Європейською Агенцією з прикордонної та берегової охорони (FRONTEX) та з прикордонними відомствами країн-членів ЄС, Радою Європи, Європейським Парламентом, Єврокомісією, Європейськими Агенціями, третіми країнами які не входять до ЄС, мережею офіцерів зв'язку з метою захисту свободи, справедливості та безпеки, гаранту-

вання зони вільного руху на внутрішніх кордонах ЄС, боротьби із транскордонною злочинністю і тероризмом та виконання положень Хартії основних прав ЄС [8] і Концепції інтегрованого правління кордонами (наприклад, мета Концепції інтегрованого правління кордонами полягає у «підвищенні ефективності реалізації державної політики у сфері безпеки державного кордону, запровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами» [7]). Основними напрямами співпраці є: аналітичний обмін інструментами та продуктами щодо аналізу ризиків, оперативне співробітництво, дослідження і впровадження інновацій, навчання персоналу та ін. Наприклад, У 2020 р. співпраця з FRONTEX включала спільну операцію «Координаційні пункти. Авіа» за участю експертів ЄС в українських аеропортах, активну участь в онлайн-тренінгах і семінарах на платформі Virtual Aula, регулярний обмін даними через мережі PULSAR та аналізу ризиків, а також оновлення угоди про співпрацю з FRONTEX з інтеграцією європейських освітніх стандартів у підготовку прикордонників.

4. Реалізація Місії Європейської Комісії з надання допомоги в питаннях кордону України та Молдови (EUBAM) здійснюється на підставі Плану «Врегулювання через демократію», офіційних звернень Президентів обох країн, меморандуму про взаєморозуміння між Урядами України і Молдови та ЄС на підставі обміну нотами щодо продовження мандату EUBAM до 30.11.2023 р. Місія спрямована на сприяння мирному врегулюванню придністровського конфлікту через посилення довіри та гармонізацію законодавства і процедур у сферах митниці, торгівлі, транспорту і транскордонної діяльності, також передбачається повне впровадження інтегрованого управління кордоном на українсько-молдовському рубежі та підтримка урядів обох країн у боротьбі з транскордонною злочинністю.

Суть наданої допомоги включає: аналіз та адаптацію національного законодавства до європейських стандартів; проведення спостереження в пунктах пропуску та на «зеленому» кордоні; надання консультацій; удосконалення взаємодії на відомчому, міжвідомчому та міжнародному рівнях; організацію спільних операцій для зміцнення безпеки в регіоні [7].

III. Багатостороннє співробітництво в рамках форуму Чорноморського прикордонного співробітництва (Black Sea Littoral States Border) за участі України, Туреччини, Болгарії, Грузії Росії та Румунії. Форум спрямований на забезпечення миру та стабільності в регіоні через посилення співпраці між береговими охоронними службами для запобігання тероризму, торгівлі наркотиками, нелегальній міграції та іншим незаконним діям. Крім того, завдання включають налагодження співробітництва в сфері охорони біоресурсів Чорного моря, запобігання його забрудненню, захист морського середовища та координацію пошуково-рятувальних операцій.

У рамках форуму реалізовано низку заходів, зокрема:

1) створено мережу інформаційно-координаційних центрів із головним центром у Бургасі (Болгарія);

2) організовано регулярний обмін інформацією про підозрілі судна;

3) здійснюються дружні візити кораблів до портів країн;

4) укладено багатосторонню угоду про співпрацю прикордонних служб;

5) затверджено офіційний прапор та логотип форуму;

6) впроваджено автоматизовану систему обміну інформацією (з 2007 р.);

7) проводяться щорічні навчання з оперативного обміну інформацією та координації дій («Чорноморський яструб») [7].

IV. Співпраця ДПСУ з Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ (далі – СММ ОБСЄ) полягає у наступному: регулярний обмін інформацією та координацію патрулювання (здійснюється як на центральному, так і на регіональному рівнях з метою ефективного моніторингу та контролю корду); проведення низки зустрічей та робочих сесій (керівники ДПСУ та СММ ОБСЄ обговорюють актуальні питання, зокрема організацію передових патрульних баз, полегшення проходу цивільного населення через контрольні пункти та забезпечення безпеки в умовах військово-політичної нестабільності); співпраця з ОБСЄ та її Секретаріатом (участь у щорічних зустрічах національних координаторів, спільних проектах щодо боротьби з незаконним обігом зброї,

боєприпасів і вибухових речовин, а також реалізація програм з питань гендерної рівності, протидії корупції та підвищення кваліфікації персоналу) [7].

V. Співпраця ДПСУ з НАТО є одним із пріоритетних напрямів захисту національних інтересів («розвиток особливого партнерства з Організацією Північноатлантичного договору з метою набуття повноправного членства України в НАТО» [9] Стратегії національної безпеки України). Майбутнє членство в НАТО спрямоване на забезпечує гарантії територіальної цілісності, державного суверенітету та підтримки демократичних цінностей, а євроатлантична інтеграція вимагає комплексних реформ за зразками держав-членів НАТО, що реалізуються в рамках Річних національних програм під егідою Комісії Україна – НАТО, до яких щорічно долучається і ДПСУ.

Стратегічний курс включає:

1) внутрішні реформи за п'ятьма основними напрямами: політичним та економічним, оборонним і військовим (зокрема, діяльність ДПСУ), ресурсним, питаннями безпеки та правовими аспектами;

2) адаптацію національної системи оборонного планування до стандартів НАТО через механізм ППОС, який визначає партнерські цілі для ДПСУ, зокрема з розбудови доброчесності та створення підрозділів швидкого реагування для захисту кордону;

3) участь у реалізації трастових фондів НАТО, що охоплюють питання логістики, переходу з військової служби на цивільну, медичної реабілітації, кібербезпеки та ін., з акцентом на експертну підтримку та підготовку персоналу.

У 2020 р. НАТО надало Україні статус Enhanced Opportunity Partner, що стало важливим кроком для євроатлантичної інтеграції, а ДПСУ взяла активну участь у понад 20 заходах співпраці, сприяючи модернізації національної системи безпеки та оборони (наприклад, у рамках Програми професійної підготовки цивільного персоналу сектору безпеки і оборони забезпечено участь персоналу відомства в заходах окремого модуля Ініціативи «100 чемпіонів» [6]). У період 2022-2025 рр. відносини між Україною та НАТО значно поглибилися, що відображається у створенні нових механізмів співпраці, підписанні двосторонніх безпекових угод та посиленні політичної підтримки з боку Альянсу.

VI. Міжнародна технічна допомога ДПСУ є ключовим інструментом для модернізації і підвищення ефективності прикордонного контролю та включає постачання сучасного обладнання для моніторингу, зв'язку і оперативного реагування, експертну підтримку та навчання, що сприяє підвищенню кваліфікації персоналу, впровадженню кращих міжнародних практик; обмін досвідом та інтеграцію стандартів безпеки, що дозволяє адаптувати національні процеси до міжнародних вимог; надання фінансової підтримки для реалізації реформ і розвитку інфраструктури. Основними партнерами, які надають міжнародну технічну допомогу є Європейський Союз та США. Зокрема, за участі ЄС ДПСУ реалізувала п'ять проектів міжнародної технічної допомоги у сферах інституційної розбудови, розвитку потенціалу органів охорони державного кордону та модернізації інфраструктури, отримавши сучасне обладнання для підрозділів Північного регіонального управління ДПСУ, завершивши проекти транскордонного співробітництва з кількома країнами, що забезпечують автоматизацію пунктів пропуску. Крім того, у рамках програм «Східне партнерство» та ініціатив ЄС проведено тендерні процедури, навчальні поїздки, регіональні тренінги, підготовлено нові проектні заявки, започатковано твінінг-проекти з інтегрованого управління кордоном і посилено співпрацю з ЄС для запобігання загрозам у сфері CBRN (Chemical, Biological, Radiological, Nuclear), що сприяє підвищенню ефективності роботи прикордонних відомств [7].

Слід зауважити, що міжнародне співробітництво у сфері прикордонного контролю має низку недоліків, які потребують комплексного вирішення. Зокрема:

– різні стандарти та підходи до здійснення прикордонного контролю, адже країни мають відмінні вимоги в даній сфері, що ускладнює узгодження спільних процедур та гармонізацію законодавства;

– бюрократичні бар'єри, які впроваджують складні адміністративні процедури та необхідність узгодження рішень між державами уповільнюють впровадження ефективних заходів;

– недостатня координація та обмін інформацією, адже не всі країни мають ефективні механізми обміну оперативною інформацією щодо загроз безпеці, що знижує ефективність боротьби з незаконною міграцією та транскордонною злочинністю;

– посилення прикордонного контролю потребує значних ресурсів, зокрема для технологічного забезпечення, навчання персоналу та розширення інфраструктури;

– міждержавні конфлікти, зміна зовнішньополітичних пріоритетів та невизнання окремих територій можуть ускладнювати співпрацю та підписання угод в сфері прикордонного контролю;

– високі корупційні ризи в окремих країнах в сфері прикордонного контролю ускладнюють виконання міжнародних норм та домовленостей.

В умовах російсько-української війни міжнародне співробітництво в сфері прикордонного контролю має додаткових ризиків, зокрема: загроза військових провокацій та диверсій, гуманітарна криза і неконтрольовані потоки мігрантів, складності з координацією міжнародної допомоги, пошкодження прикордонної інфраструктури, збільшення корупційних ризиків та зловживання, в т.ч. в сфері нелегального перетину кордону та ухилення від мобілізації.

Висновки. Прикордонний контроль в Україні здійснюється відповідно до національного законодавства та міжнародних договорів, спрямованих на забезпечення національної безпеки, протидію незаконній міграції та боротьбу з транснаціональною злочинністю, він регулюється глобальними, регіональними та двосторонніми нормативно-правовими актами, які визначають правила перетину кордону, митні процедури та механізми міжнародного співробітництва. Міжнародне співробітництво ДПСУ охоплює регіональне партнерство із суміжними країнами та європейську інтеграцію (включає виконання Угоди про асоціацію з ЄС, реалізацію Плану дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки, співпрацю з Консультативною Місією ЄС у реформуванні цивільного сектору безпеки та Європейською Агенцією FRONTEX, прикордонними відомствами країн-членів ЄС, реалізацію Місії Європейської Комісії EUBAM). Основні напрями взаємодії в сфері прикордонного контролю з ЄС передбачають обмін інформацією, стратегічне консультування, антикорупційні заходи, управлінську підтримку та реалізацію міжнародної технічної допомоги, забезпечення безпеки кордонів, боротьба з транскордонною злочинністю і тероризмом, впровадження європейських стандартів інтегрованого управління кордонами, адаптація національного законодавства до європейських стандартів, надання консультацій та організації спільних операцій для зміцнення регіональної безпеки.

Багатостороннє співробітництво ДПСУ включає участь у Форумі Чорноморського прикордонного співробітництва разом із Туреччиною, Болгарією, Грузією, Росією та Румунією. Форум спрямований на забезпечення стабільності в регіоні через співпрацю берегових охоронних служб з метою запобігання тероризму, незаконному обігу наркотиків, нелегальній міграції та захисту морського середовища.

Співпраця ДПСУ зі Спеціальною моніторинговою місією ОБСЄ включає регулярний обмін інформацією, координацію патрулювання, організацію зустрічей для обговорення безпеки кордонів, спрощення перетину контрольних пунктів, а також участь у міжнародних проектах із протидії незаконному обігу зброї та боротьби з корупцією.

Міжнародна співпраця ДПСУ з НАТО є стратегічним напрямом захисту національних інтересів, зокрема, Україна бере участь у Річних національних програмах під егідою Комісії Україна – НАТО, що передбачає реформування ДПСУ за стандартами Альянсу. Основні напрями співпраці також включають внутрішні реформи, адаптацію оборонного планування, участь у трастових фондах НАТО та створення підрозділів швидкого реагування.

Міжнародна технічна допомога з основними партнерами (ЄС та США) є важливим інструментом модернізації прикордонного контролю та включає постачання обладнання, експертну підтримку, навчання і фінансування інфраструктурних проектів, які сприяють розбудові інституційної спроможності ДПСУ, модернізації пунктів пропуску та інтеграції міжнародних стандартів безпеки.

Міжнародне співробітництво у сфері прикордонного контролю стикається з низкою

викликів, зокрема через різні стандарти країн та бюрократичні бар'єри, недостатню координацію, ресурсні обмеження, міждержавні конфлікти, корупційні ризики, а в умовах російсько-української війни – додаткових загроз у формі військових провокацій, гуманітарної кризи та зловживання під час перетину кордону.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Про прикордонний кордон: Закону України від 05.11.2009 р. № 1710-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1710-17#Text (дата звернення: 13.10.2024 р.)

2. Токарчук М, Значення прикордонного контролю для оперативно-службової діяльності Державної прикордонної служби України в умовах правового режиму воєнного стану. *Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України. Серія: Військові та технічні науки*. № 3(92), 2023. С. 137–146. URL: https://periodica.nadpsu.edu.ua/index.php/military_tech/article/view/1441/1417 (дата звернення: 10.10.2024 р.)

3. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 11.10.2024 р.).

4. Про схвалення Концепції інтегрованого управління кордонами: Розпорядження Кабінет Міністрів України від 28.10. 2015 р. № 1149-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1149-2015-%D1%80#Text (дата звернення: 30.10.2024 р.).

5. Плану дій Україна – ЄС у сфері юстиції, свободи та безпеки: Україна, Європейський Союз 18.06.2007 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_956#Text (дата звернення: 18.10.2024 р.).

6. Про схвалення Стратегії комунікації з питань європейської інтеграції України на період до 2026 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2022 р. № 1155-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1155-2022-%D1%80#Text (дата звернення: 10.10.2024 р.).

7. Міжнародне співробітництво. *Офіційний вебсайт Державної прикордонної служби*. URL: https://dpsu.gov.ua/ua/international-cooperation (дата звернення: 09.10.2024 р.).

8. Хартія Європейського Союзу про основоположні права від 01.12.2009 р. URL: https://ccl.org.ua/posts/2021/11/hartiya-osnovnyh-prav-yevropejskogo-soyuzu/ (дата звернення: 21.10.2024 р.).

9. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року «Про Стратегію національної безпеки України»: Указ Президента від 14.09.2020 р. № 392/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/392/2020#Text (дата звернення: 14.10.2024 р.).

УДК 343.9
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-37

Драган О. В.,
доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України,
завідувачка кафедри кримінального права, процесу і криміналістики
Київського університету інтелектуальної власності та права
Національного університету «Одеська юридична академія»
https://orcid.org/0000-0002-5696-6360

КОСМІЧНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

SPACE SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION PROCESSES

У зв'язку з розвитком космічних технологій, зростанням кількості космічних запусків і новими можливостями використання космічних ресурсів питання безпеки в космічному просторі стає дедалі важливим. Глобалізаційні процеси, що охоплюють усі аспекти сучасного світу, не оминули й космічну діяльність, створюючи нові виклики для міжнародної безпеки. У статті розглядається концепція космічної безпеки в умовах глобалізації, аналізуються останні ініціативи в цій сфері, а також вказується на важливість міжнародного співробітництва для забезпечення стабільності та безпеки у космічному просторі.

Автором наголошується, що ключова роль у розробці міжнародних нормативно-правових актів у сфері безпеки космосу належить Організації Об'єднаних Націй. Основні аспекти використання космічного простору викладено у п'яти ключових міжнародних договорах, основним з яких вважається Договір про мирне використання космосу 1967 року.

США, Китай, Індія збільшують інвестиції в космічні технології та прискорюють темпи розвитку. Це викликає занепокоєння у інших країн, які не так активно досліджують космос.

В умовах зростання міжнародної конкуренції в космічній діяльності держави можуть використовувати космос як поле для демонстрації військової сили, що може привести до виникнення конфліктів.

Подальший розвиток космічних технологій вимагає тісної міжнародної співпраці, чіткого правового регулювання військових програм космосу, щоб уникнути ескалації конфліктів і забезпечити мирне використання космічного простору.

Ключові слова: *космічна безпека, ООН, військовий стан, міжнародне співробітництво, космос, глобалізація, комерціалізації космічної діяльності, міжнародне космічне право.*

Due to the development of space technologies, the growing number of space launches and new opportunities for the use of space resources, the issue of security in outer space is becoming increasingly important. Globalization processes that cover all aspects of the modern world have not spared space activities, creating new challenges for international security. The article discusses the concept of space security in the context of globalization, analyzes recent initiatives in this area, and points out the importance of international cooperation to ensure stability and security in outer space.

The author emphasizes that the key role in international cooperation. The United Nations is responsible for the development of international regulations in the field of space security. The main aspects of the use of outer space are set out in five key international treaties, the main of which is the 1967 Treaty on the Peaceful Uses of Outer Space.

The United States, China, and India are increasing their investments in space technology and accelerating their development. This causes concern for other countries that are not as active in space exploration.

In the context of growing international competition in space activities, states can use space as a field for demonstrating military power, which can lead to conflicts.

Further development of space technologies requires close international cooperation and clear legal regulation of military space programs to avoid escalation of conflicts and ensure peaceful use of outer space.

Key words: *space security, UN, martial law, international cooperation, space, globalization, commercialization of space activities, international space law.*

Постановка проблеми. Зростаюча кількість супутників, розвиток космічних технологій і комерційних запусків вимагають удосконалення міжнародного правового регулювання та спільних ініціатив, спрямованих на забезпечення безпеки та стабільності в космосі. Безпека в космосі – це багатогранне питання, що включає в себе різні аспекти, від запобігання космічним катастрофам до забезпечення ефективного міжнародного співробітництва.

© Драган О. В., 2024

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Розгляду питань щодо регулювання діяльності держав у космосі, безпеки присвячено дослідження та роботи таких вчених, як В. Антипенко, О. Григорова, В. Денисова, Т. Сироїд, О. Стельмах, М. Семенчук, Л. Тимченко, Р. Шишки, Ю. Шемшученко та інших. Водночас, триваючий військовий стан в Україні, бойові дії, використання космосу у військових цілях все це потребує нових досліджень питань космічної безпеки в умовах сьогодення.

Виклад основного матеріалу. За даними Європейського космічного агентства (ESA), на орбіті знаходиться понад 36 000 об'єктів розміром понад 10 см, і їх кількість щорічно зростає. Навколо Землі обертаються мільярди частинок космічного сміття, і понад 25 000 із них мають розміри більше 10 см [8]. Незважаючи на невеликі розміри, ці шматки рухаються швидко і можуть завдати значної шкоди при зіткненні з супутниками або космічними станціями [8]. Глобалізація, як процес поглиблення взаємозалежності держави, в тому числі через розвиток інформаційних технологій і космічних систем, створює нові можливості і водночас нові загрози. Це включає використання космосу для наукових, комерційних, військових та інших цілей, що вимагає чіткого та погодженого регулювання на міжнародному рівні.

Зі збільшенням кількості космічних запусків, використанням космічних ресурсів та інтенсивним комерційним використанням космосу створюються нові проблеми для безпеки космічного простору, зростає ризик виникнення зіткнення супутників, а також можливості для військових застосувань космічних технологій. Одним із актуальних питань, яке постає у зв'язку з цим, є утилізація уламків у космічному просторі. Від уламків старих супутників, ракетних частин до дрібних частин, що виділяються після зіткнення або зношення космічних апаратів, зміщення в космосі може призвести до серйозного пошкодження робочих супутників. В умовах глобалізації, коли супутники створюються для різноманітних комерційних і наукових цілей, міжнародна співпраця очищення орбіти є особливо важливою. Без співпраці проблема ніколи не буде повністю вирішена [3].

Необхідно зазначити, що вчені різних країн активно обговорюють новітні технології для збирання та утилізації уламків в космосі. Одним із останніх досягнень у цій сфері стала розроблення програми для лазерного очищення орбіти, а також механізмів для збору уламків за допомогою роботизованих пристроїв. Однак, як зазначають експерти, навіть ці інноваційні підходи вимагають міжнародної співпраці, зважаючи на те, що у створенні проблемного космічного мусору задіяні усі держави, що використовує космічні технології.

Звертає на себе увагу те, що останнім часом цьому питанню приділяється багато уваги насамперед вченими. Так, у 2023 році у світі було проведено кілька міжнародних конференцій, на яких обговорювалися питання створення нових норм для регулювання космічної діяльності. Однією з таких стало засідання Групи зі створення норм безпеки космосу, що зібрало представників понад 50 країн і було організовано під егідою ООН та інших міжнародних організацій.

Метою проведення даних конференцій є розроблення нових норм і стандартів для забезпечення стабільності в космосі, зокрема в контексті безпеки, оскільки постійно зростає кількість комерційних і військових супутників, а з ними й кількість проблем у космічному середовищі. Учасники конференції обговорили необхідність розробки міжнародних норм з питання збору, утилізації та запобігання утворенню мусора у космічному середовищі. За результатами обговорення було запропоновано створити міжнародну платформу для моніторингу об'єктів на орбітах, яка б дозволила попередити можливість зіткнення супутників і уламків.

Потрібно зазначити, що платформу для міжнародного співробітництва, розробки правових норм і механізмів регулювання космічної діяльності забезпечує Організація Об'єднаних Націй (ООН). Починаючи з 1958 року, коли було створено Управління ООН з питань космічного простору, а також Комітет ООН з мирного використання космічного простору, світова спільнота отримала дієвий механізм для закладення основ сучасного космічного права [2]. Результатом цієї діяльності стало ухвалення п'яти ключових міжнародних договорів, які регламентують основні аспекти використання космічного простору. Серед найважливіших

принципів, закріплених у цих документах, відзначають, насамперед заборону на мілітаризацію космосу, визнання космічного простору загальним надбанням людства, необхідність реєстрації космічних об'єктів, а також зобов'язання держав нести відповідальність за діяльність у космосі, яку здійснюють як державні організації, так і приватні компанії .

Перші спроби юридичного регулювання космічної діяльності відносять ще до 1950-х років. Саме тоді космос почав використовуватись у військових цілях. У зв'язку з цим у 1958 році Генеральна Асамблея ООН створила Управління ООН з питань космічного простору (*UNOOSA)*, яке є відповідальною за розвиток космічного права. Завдяки цьому управлінню, а також роботі Комітету ООН з мирного використання космічного простору (COPUOS), вдалося створити правові засади для космічної діяльності [1]. Разом з тим, у своїх звітах Комітет визнає і вказує на неповноту чинних міжнародних договорів в сфері космічного права. Наразі Комітет ООН із мирного використання відкритого космосу (UNCOPUS – United Nations Committee for the Peaceful Uses of Outer Space) є основним міжнародним органом, який досліджує загальні тенденції в космічному праві [9].

Як вказує Семенчук М.П., Організація Об'єднаних Націй як ініціатор міжнародних космічних угод забезпечила не лише створення юридичних рамок для використання космосу, але й сприяла розвитку міжнародного співробітництва. Прийняті документи сприяють зниженню ризиків конфліктів у космосі, встановлюють процедури вирішення спірних питань та підтримують взаємодію між державами у сфері наукових досліджень і технічних інновацій. Вони також забезпечують доступ до космосу для країн, що розвиваються, сприяючи глобальній рівності в освоєнні космічного простору. Таким чином, роль ООН у формуванні міжнародного космічного права є визначальною, адже створені під її егідою угоди й надалі залишаються основою для регулювання діяльності у космосі в умовах зростаючого технологічного прогресу [3].

У резолюції 59/115 Генеральна Асамблея ООН відмітила, що після набрання чинності Конвенцією про відповідальність та Конвенцією про реєстрацію в космонавтиці відбулися зміни, включаючи постійну появу нових технологій, зростання кількості держав, які здійснюють космічну діяльність, розширення міжнародного співробітництва в галузі використання космічного простору в мирних цілях та збільшення масштабів космічної діяльності, що здійснюється неурядовими юридичними особами, в тому числі діяльності, що здійснюється спільно державними установами та неурядовими юридичними особами, а також партнерськими компаніями, створеними неурядовими юридичними особами з однієї чи кількох країн. Комерціалізація космічної діяльності розпочиналася з успішних комерційних проектів в супутниковій телекомунікації, дистанційному зондуванні та навігації. Зокрема, за матеріалами міжнародного комітету GPS Industry Council, продаж терміналів GPS для автотранспортних засобів у всьому світі перевищує продаж для всіх інших застосувань цієї супутникової технології, зокрема й для військових потреб, авіації, морських транспортних засобів і геодезії разом. Отже, використання космічних технологій у навігації також демонструє високі результати комерціалізації космічної діяльності [4, с. 316].

Потрібно наголосити, що вперше у світі процес комерціалізації космічної діяльності розпочали США. Спочатку комерціалізація охоплювала окремі види діяльності, які були затребувані на внутрішньому ринку самих США. Досвід США фактично вплинув на сучасний досвід всіх ринково розвинутих країн, в яких комерціалізація космічної діяльності здійснюється саме приватними підприємствами в тому числі на умовах державно-приватного партнерства, в межах якого держава приймає в тому числі і нефінансову участь [6, с. 634].

У 2023 році опубліковано багато публікацій, які стосуються космічної безпеки в умовах глобалізації. Однією з основних тем, які в них розглядаються, стала взаємодія між державами та приватними компаніями. Так, Пічко Р.С. вказує на те, що крім США, дуже активно розвиває власну комерційну структуру космічної діяльності Китай [6, с.634]. При цьому основна мета комерціалізації космічної діяльності та її результатів у Китаї – це формування динамічного, конкурентоспроможного космічного

сектора для стимулювання інновацій, зміцнення глобального лідерства Китаю – або, як перший крок, регіонального – (як на світовому ринку космічної діяльності, так і в інших високотехнологічних сегментах світового ринку), розвитку інноваційної сфери (промисловості) та забезпечення сталого розвитку. Цілі розвитку космічної діяльності сягають від індустріалізації та маркетингу у галузі космічних технологій та додатків, створення інтегрованої космічної та наземної інфраструктури, яка гармонізує можливості та діяльність космічних апаратів та наземного обладнання до набуття Китаєм статусу світового лідеру у галузі космічних досліджень та освоєння космічного простору [4]. З цією метою в Китаї, зокрема, зовнішньоторговельна компанія *China Great Wall Industry Corporation (CGWIC)*, яка створена виключно для здійснення міжнародних продажів, маркетингу, комерційних переговорів, укладання та виконання договорів у сфері космічної діяльності. Сьогодні Китай здійснює виробництво супутників для країн, що розвиваються. Китай впевнено розширює свою нішу в країнах з ракетно-космічною діяльністю, що розвивається [6, с. 634].

Наступне питання, яке все більше потребує міжнародному врегулюванню, це те, що сьогодні космос використовується не тільки для комунікацій і навігації, але й для забезпечення національної оборони, розвідки, спостерігається та навіть для військових конфліктів.

Створення нових космічних систем і технологій дозволяє отримати більш точні й ефективні дані для проведення військових операцій. У зв'язку з цим виникають питання про регулювання військового використання космосу та запобігання ескалації військових конфліктів.

Космічні війни, хоча поки й не стали реальністю, вже стають об'єктом обговорення серед міжнародних експертів. Потенційне розміщення зброї масового знищення в космосі, а також можливість військового зіткнення, може мати далекосяжні наслідки.

Підтвердженням актуальності вказаного питання є останні публікації в засобах масової інформації на початку березня поточного року. Зокрема, з'явилась інформація, що Росія розгортає ядерну зброю у космосі, яка може знищувати супутники в орбіті, що викликає глобальну тривогу. Це порушує договір 1967 року про мирне використання космосу [5].

Крім того, без космічних технологій не можуть функціонувати й сучасні збройні сили. Одним із найбільш важливих напрямів військового використання космосу є забезпечення надійного зв'язку та навігації. Супутники зв'язку втратили безперебійний обмін інформацією між військовими підрозділами, навіть у віддалених та важкодоступних регіонах. Військові супутники активно використовують для географічної навігації, що критично важливо під час бойових операцій, зокрема для точних бомбардувань і наземних операцій.

Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла, 1967 року, є основним документом, що визначає космос як сферу для мирного використання, забороняє мілітаризацію Місяця і небесних тіл, а також закріплює принцип рівного доступу до космосу для всіх держав. Документ також встановлює, що держави несуть міжнародну відповідальність за свою діяльність у космосі, зобов'язуючи їх використовувати космічний простір виключно в інтересах усієї людської спільноти [7].

Багато експертів вважають, що в майбутньому космос може залишитися не тільки зоною мирного використання, але й ареною для військових зіткнень. Військові технології, здатні знищувати або захоплювати супутники, вже використовують або перебувають на стадії розробки.

Висновок. Отже, космічна діяльність, незалежно від того чи йдеться про комерційні, наукові чи військові ініціативи, виходить за межі інтересів окремих держав. Тому існує потреба у тісному міжнародному співробітництві та створенні єдиного правового поля для регулювання питань космічної безпеки. З урахуванням нових викликів, таких як мілітаризація космосу та використання протисупутникової зброї, потрібно активізувати діяльність ООН з метою продовження міжнародного діалогу та зміцненню співпраці між державами, правового урегулювання космічної діяльності з урахуванням вимог сьогодення.

Нормами міжнародного права, зокрема Договір про космос, врегульовано діяльність держав у космосі, проте існуючі угоди потребують оновлення, щоб відповідати сучасним викликам.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Семенчук М.Р. Міжнародно-правова діяльність Комітету ООН з космосу (КОПУОС) щодо демілітаризації космосу. *Юридичний вісник*. 2023. № 6. С. 320–327.

2. Корж П.В. Роль ООН у формуванні міжнародно-правового режиму космічного простору. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. Випуск 1, с. 876–880. URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/324062/314161.

3. Семенчук М.Р. Історико-правовий аспект становлення та діяльності Спеціального комітету із запобігання гонці озброєнь у космічному просторі. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2024. № 1. С. 731–735.

4. Сорока Л.В. Адміністративно-правовий механізм реалізації космічної доктрини України. Дис. на здобуття наук.ступ. доктора юридичних наук, Київ, 2020 р. 490 с. URL: https://dduvs.in.ua/wp-content/uploads/fi les/Structure/science/rada/dissertations/33/d1.pdf.

5. Нова глобальна пандемія та ядерна зброя у космосі: десять неправдоподібних сценарії на 2025 рік. *Вебсайт The Economist. 20.11.2024.*

6. Пічко Р.С. Міжнародно-правові питання комерціалізації космічної діяльності. *Юридичний науковий електронний журн*ал. № 10/23, с. 632–636. URL: http://lsej.org.ua/10_2023/152.pdf

7. Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_480#Text.

8. План ESA щодо зменшення космічного сміття вимагає глобальної співпраці. *Веб-сайт : Новини інфо.* 24.01.2025. URL: https://newsyou.info/2025/01/plan-esa-shhodo-zmenshennya-kosmichnogo-smittya-vimagaye-globalno.

9. Петер Г.Г. Кримінологічна модель космічної безпеки як необхідність у становленні нового світового порядку у воєнний та післявоєнний часи. URL: http://www.lsej.org.ua/10_2023/119.pdf

УДК 343.9:343.95
DOI https://doi.org/10.32782/2408-9257-2024-6-38

Пушкар О. А.,
кандидат юридичних наук,
докторант Державного податкового університету
https://orcid.org/0009-0007-4194-1754

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ПРИЙНЯТТЮ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЮ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ

INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES AGAINST THE ACCEPTANCE OF AN OFFICIAL OFFICER'S OFFICE

Стаття присвячена дослідженню міжнародно-правових засад запобігання прийняттю незаконної пропозиції, обіцянки або одержанню неправомірної вигоди службовими особами. Автором обґрунтовано, що корупція в сучасному глобалізованому світі є серйозним викликом для забезпечення верховенства права, ефективного функціонування державних інституцій та міжнародної безпеки. У зв'язку з цим наголошено, що міжнародне співтовариство розробило низку нормативно-правових актів, спрямованих на уніфікацію підходів до боротьби з корупційними правопорушеннями.

У статті проаналізовано ключові міжнародно-правові документи, такі як Конвенція ООН проти корупції (2003 р.), Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (1999 р.) та Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією (1999 р.).

Особлива увага у статті приділяється дослідженню механізмів взаємодії держав у питаннях протидії корупційним правопорушення, зокрема, через екстрадицію, надання правової допомоги та спільне розслідування. Вивчено роль міжнародних організацій, таких як Організація економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), у формуванні стандартів запобігання корупції у сфері державної служби.

Також автором розглянуто національні зобов'язання держав-учасниць міжнародних конвенцій щодо імплементації їх положень у внутрішнє законодавство. Звернено увагу на проблеми гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами, зокрема, у контексті правозастосовної практики.

У підсумку на підставі проведеного науково-правового аналізу автор обґрунтовує, що міжнародно-правові інструменти є ключовим елементом глобальної системи протидії корупції. Разом із цим зазначається, що ефективність їх реалізації значною мірою залежить від політичної волі, рівня правосвідомості та спроможності держав забезпечувати належний контроль за діяльністю службових осіб.

Ключові слова: *міжнародно-правові засади, міжнародно-правові акти, протидія, неправомірна вигода, службова особа.*

The article is devoted to the study of international legal principles for counteracting the acceptance of an illegal offer, promise or receipt of an improper benefit by officials. The author substantiates that corruption in the modern globalized world is a serious challenge to ensuring the rule of law, the effective functioning of state institutions and international security. In this regard, it is emphasized that the international community has developed a number of regulatory and legal acts aimed at unifying approaches to combating corruption offenses.

The article analyzes key international legal documents, such as the UN Convention against Corruption (2003), the Council of Europe Criminal Convention on Combating Corruption (1999) and the Civil Convention on Combating Corruption (1999).

The article pays special attention to the study of mechanisms for state interaction in combating corruption offenses, in particular, through extradition, legal assistance and joint investigation. The role of international organizations, such as the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), in the formation of standards for preventing corruption in the civil service is studied.

The author also considers the national obligations of states-participants of international conventions to implement their provisions into domestic legislation. Attention is drawn to the problems of harmonizing national legislation with international standards, in particular, in the context of law enforcement practice.

As a result, based on the conducted scientific and legal analysis, the author substantiates that international legal instruments are a key element of the global system for combating corruption. At the same time, it is noted that the effec-

© Пушкар О. А., 2024

tiveness of their implementation largely depends on the political will, the level of legal awareness and the ability of states to ensure proper control over the activities of officials.

Key words: *international legal principles, international legal acts, counteraction, unlawful benefit, official.*

Постановка проблеми. Корупція є одним із найсерйозніших викликів сучасності, що підриває ефективність державного управління, порушує принципи справедливості та завдає значних економічних і соціальних втрат. Особливу небезпеку становлять корупційні правопорушення, пов'язані з прийняттям незаконної пропозиції, обіцянки або одержанням неправомірної вигоди службовими особами, оскільки вони підривають довіру громадян до органів влади. В умовах глобалізації проблема корупції виходить за межі окремих держав, вимагаючи скоординованих міжнародних зусиль для її ефективного подолання.

Актуальність теми обумовлена зростанням ролі міжнародно-правових механізмів у протидії корупції, а також необхідністю адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів. У цьому контексті аналіз міжнародно-правових засад протидії зазначеним корупційним правопорушенням є важливим для формування ефективних підходів до запобігання та притягнення до відповідальності винних осіб.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти міжнародно-правових засад запобігання вчиненню корупційних правопорушень досліджували такі науковці, як М. Б. Желік, Д. Ю. Кондратов, М. О. Комарницька, Т. Сергєєва, К. В. Юртаєва та ін. Разом з тим, огляд наукових праць цих науковців та інших наукових досліджень у цій сфері показує, що в межах проблематики міжнародно-правових засад протидії прийняттю незаконної пропозиції, обіцянки або одержанню неправомірної вигоди службовими особами залишаються низка недосліджених питань, які потребують подальшого аналізу. Зокрема, це стосується відмінності у визначенні понять, оскільки хоча міжнародні конвенції встановлюють загальні визначення «неправомірної вигоди» та пов'язаних із нею дій, проте, існують суттєві розбіжності в їх інтерпретації на національному рівні. Залишаються невирішеними питання гармонізації цих понять та їхнього адаптування до правових систем держав. Крім того, багато держав стикаються з проблемами ефективного впровадження міжнародних зобов'язань у своє національне законодавство. Недостатньо досліджено, які фактори впливають на ефективність цього процесу, зокрема у країнах із слабкими інституціями.

Постановка завдання. Метою цієї статті є проведення аналізу міжнародно-правових засад протидії прийняттю незаконної пропозиції, обіцянки або одержанню неправомірної вигоди службовими особами, визначення їхньої ефективності та шляхів удосконалення для гармонізації із сучасними викликами у сфері боротьби з корупцією. Для реалізації цієї мети у статті виконані такі завдання: 1) досліджений зміст основних міжнародних нормативно-правових актів, таких як Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна конвенція Ради Європи та інші, з акцентом на положення, що стосуються відповідальності за корупційні злочини службових осіб; 2) вивчено існуючі механізми міжнародної співпраці у боротьбі з корупцією, включаючи екстрадицію, спільні розслідування, надання правової допомоги, та оцінити їхню ефективність; 3) проаналізовано проблеми впровадження міжнародних стандартів у національне законодавство, визначити бар'єри та запропонувати рекомендації щодо їх подолання, враховуючи правові, інституційні та соціокультурні аспекти.

Виклад основного матеріалу. Кримінально-правові засади протидії корупційним правопорушенням, включаючи правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 368 Кримінального кодексу України (далі – КК України) [1], в сучасних умовах глобалізації не можуть бути достатньо ефективними без міжнародного співробітництва.

Як вірно зазначають з цього приводу деякі науковці, актуальними напрямками розвитку кримінального права України стало посилення в ньому ролі міжнародного права, ускладнення взаємозв'язків між міжнародним і кримінальним правом, вирішення проблем узгодженості КК України із положеннями міжнародних договорів, які ратифіковано Україною [2, с. 26].

Вказаний принцип міжнародно-правової взаємодії у сфері запобігання корупції закла-

дений у ст. ст. 70–73 Закону України «Про запобігання корупції» та охоплює такі основні напрями:

1) виконання міжнародних зобов'язань – Україна зобов'язана виконувати положення міжнародних договорів у сфері запобігання корупції, включаючи Конвенцію ООН проти корупції, Кримінальну конвенцію Ради Європи та інші міжнародні акти та забезпечити узгодженість національного законодавства з міжнародними стандартами та рекомендаціями;

2) співпраця з міжнародними організаціями, що включає активну співпрацю з організаціями, такими як GRECO, ООН, ОЕСР, ЄС, з метою виконання антикорупційних програм та участі у моніторингових заходах, а також проведення спільних заходів, тренінгів, семінарів для вдосконалення антикорупційної політики;

3) обмін інформацією та досвідом з іншими державами щодо методів запобігання, виявлення і розслідування корупційних правопорушень, спільне дослідження найкращих практик і впровадження їх у національну практику;

4) участь у міжнародних програмах технічної допомоги, грантових проєктах, спрямованих на зміцнення інституційного потенціалу України в антикорупційній сфері, використання міжнародної підтримки для вдосконалення електронних систем декларування, прозорості державних закупівель тощо;

5) налагодження співпраці з іншими державами щодо міжнародної правової допомоги у розслідуванні корупційних злочинів, передачі засуджених осіб, арешту та конфіскації активів, отриманих злочинним шляхом; використання міжнародних механізмів екстрадиції для притягнення до відповідальності осіб, причетних до корупції;

6) моніторинг та імплементація міжнародних рекомендацій, забезпечення виконання рекомендацій GRECO, ООН та інших міжнародних організацій для підвищення ефективності антикорупційної політики; постійний моніторинг прогресу України у сфері запобігання корупції [3].

З огляду на вимоги щодо міжнародного співробітництва у сфері запобігання корупції та зважаючи на те, що сучасні корупційні механізми стають дедалі складнішими та досконалішими, міжнародне співтовариство розробило та прийняло низку міжнародних конвенцій у цій сфері. Деякі з них ратифіковані Україною, яка таким чином прийняла на себе зобов'язання щодо налагодження міжнародної взаємодії та приведення свого законодавства у відповідність до вимог відповідних міжнародних актів.

До найбільш важливих міжнародних конвенцій у сфері запобігання та протидії корупції, що ратифіковані Україною, відносяться наступні.

Конвенція ООН проти корупції (UNCAC, 2003) – ратифікована із заявами Законом № 251-V (251-16) від 18.10.2006 [4], яка визначає неправомірну вигоду як ключовий елемент корупційних злочинів, встановлює обов'язок держав-учасниць криміналізувати прийняття, пропозицію чи одержання неправомірної вигоди службовими особами, а також містить положення щодо запобігання корупції через впровадження кодексів поведінки, моніторингу діяльності посадових осіб та прозорості у сфері публічних фінансів. Крім того, ця Конвенція заохочує створення незалежних органів для боротьби з корупцією та проведення антикорупційної освіти.

У науковій літературі наголошується, що завдяки імплементації Конвенції ООН проти корупції 2003 р. до законодавства України про кримінальну відповідальність було криміналізовано низку нових корупційних правопорушень, посилено міжнародне співробітництво у сфері протидії проявам корупції, покращено співробітництво з іншими державами у цій сфері, а також створені умови для заохочення чесності, відповідальності для належного виконання своїх обов'язків державними службовцями і службовими особами юридичних осіб приватного права, управління справами й розпорядження державним майном та майном підприємств, установ і організацій [5, с. 128].

Ще одним вагомим міжнародним актом у сфері протидії корупції є Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (1999), яку ратифіковано із заявою Законом № 252-V (252-16) від 18.10.2006 [6]. Ця Конвенція передбачає криміналізацію активного та пасивного хабарництва, включаючи прийняття неправомірної вигоди службовими особами; також вимагає від держав забезпечення ефективних, пропорційних і стримувальних санкцій

за корупційні злочини; містить норми про міжнародну співпрацю в питаннях розслідування, екстрадиції та правової допомоги. Окрім того, у Конвенції значна увага приділяється розробці превентивних заходів, таких як контроль за фінансовими операціями та захист викривачів корупції.

В аспекті цього дослідження також варто згадати Цивільну конвенцію Ради Європи про боротьбу з корупцією (ETS № 174, 1999 р.), що ратифікована Законом № 2476-IV (2476-15) від 16.03.2005, та яка акцентує увагу на цивільно-правових аспектах боротьби з корупцією, зокрема, на відшкодуванні шкоди, завданої корупційними діяннями. Її положення орієнтовані на захист прав постраждалих та підвищення відповідальності за корупційні правопорушення [7].

Конвенція зобов'язує держави співпрацювати у питаннях розслідування, обміну інформацією та надання правової допомоги у справах, пов'язаних із корупцією. Україна як учасниця Конвенції повинна впроваджувати її положення у своє законодавство, забезпечуючи ефективний захист постраждалих від корупції та створюючи умови для прозорого і відповідального державного управління. Документ доповнює каральні норми кримінального права, підкреслюючи важливість цивільно-правових засобів протидії корупції та забезпечення відшкодування шкоди.

Одним із показових напрямків імплементації положень цих міжнародних актів стала диференціація законодавцем кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди за спеціальним суб'єктом [8, с. 139].

Між тим, важливо зазначити, що міжнародно-правовий підхід до визначення поняття «неправомірної вигоди», покладений в Україні в основу корупційного правопорушення, відповідальність за яке передбачена ст. 368 КК України, дещо відрізняється.

Зокрема, у міжнародних антикорупційних конвенціях, таких як Конвенція ООН проти корупції (UNCAC) та Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією, поняття неправомірної вигоди не має універсального визначення, але описується через характеристики та контекст застосування.

Конвенція ООН проти корупції (UNCAC, 2003) [4] не дає прямого визначення «неправомірної вигоди», але передбачає її як будь-який неправомірний дар, обіцянку, послугу чи перевагу, яка пропонується, дається, приймається або вимагається для того, щоб вплинути на дії службової особи. Включає матеріальні (гроші, майно) і нематеріальні (послуги, привілеї) форми вигоди.

У статтях 15–16 описуються дії, пов'язані з пропонуванням або отриманням неправомірної вигоди, як злочин, що порушує доброчесність службових обов'язків.

Кримінальна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (1999) [6] також не містить чіткого визначення поняття «неправомірної вигоди». У статтях 2–3 наголошується на криміналізації активного та пасивного хабарництва, включаючи пропозицію, обіцянку або одержання будь-якої вигоди, яка не є законно передбаченою. Під вигодою маються на увазі як матеріальні (грошові), так і нематеріальні (наприклад, послуги чи інші переваги) блага, що надаються для отримання неправомірного впливу на службовців чи посадових осіб.

Цивільна конвенція Ради Європи про боротьбу з корупцією (1999) [7] у контексті цивільно-правової відповідальності неправомірна вигода описується як будь-яка форма корупційної поведінки, яка завдає шкоди особам або суспільству в цілому. Акцент робиться на тому, що така вигода є неправомірною, якщо вона сприяє порушенню принципів законності, доброчесності та етичної поведінки.

Таким чином, неправомірна вигода у міжнародно-правовому аспекті охоплює будь-яке благо, яке надається чи отримується незаконно або всупереч етичним нормам. Включає як матеріальні цінності (гроші, подарунки, майно), так і нематеріальні блага (послуги, обіцянки, привілеї). Її ключова характеристика – відсутність законних підстав для отримання чи надання.

Окрім того, деякі науковці, досліджуючи досвід зарубіжних країн у сфері протидії корупційним злочинам, доходять висновку, що в окремих державах також застосовується різний підхід до визначення неправомірної вигоди. У якості прикладу наводиться Кримінальний кодекс Франції, що дає декілька різних

трактувань цього виду кваліфікуючих ознак корупційних злочинів, диференціюючи залежно від розміру, способу отримання, призначення тощо самі склади таких злочинів [9, с. 180].

Таким чином, попри відсутність універсального визначення, всі ці конвенції узгоджуються в тому, що неправомірна вигода є центральним елементом корупційних злочинів, і її форма або характер мають бути охоплені як у національних, так і міжнародних заходах протидії корупції. При цьому, важливо зауважити, що визначення неправомірної вигоди в КК України охоплює матеріальні та нематеріальні блага, що узгоджується із міжнародними стандартами. Водночас, вищезгадані міжнародні конвенції включають положення про відповідальність не лише національних, а й іноземних посадових осіб та приватний сектор, що частково впроваджено в Україні (наприклад, стаття 369-2 КК України). Тобто поняття неправомірної вигоди у КК України в цілому відповідає стандартам, встановленим міжнародними конвенціями, хоча окремі аспекти, як-от розширення відповідальності в приватному секторі або специфічні категорії вигод, можуть вимагати уточнень чи розширення в українському законодавстві.

Загалом, необхідно погодитися з тим, що міжнародний досвід боротьби з корупцією доводить необхідність наявності як превентивних, так і заходів реагування щодо корупціонерів і корупційних схем. Громадянське суспільство відіграє ключову роль у забезпеченні ефективного контролю за рішеннями, які ухвалюються в бюрократичних структурах. Для цього важливо створити дієвий механізм співпраці між державою та громадськістю, зокрема через спільні платформи для взаємодії [10, с. 93].

Висновки. Таким чином, міжнародно-правові засади запобігання прийняттю незаконної пропозиції, обіцянки або одержанню неправомірної вигоди службовими особами є важливим елементом глобальної системи боротьби з корупцією. Аналіз основних міжнародних конвенцій, таких як Конвенція ООН проти корупції, Кримінальна та Цивільна конвенції Ради Європи, свідчить про те, що міжнародна спільнота виробила чіткі стандарти щодо криміналізації корупційних правопорушень, запобігання їм та притягнення винних до відповідальності.

Особливого значення набуває гармонізація національного законодавства з міжнародними зобов'язаннями, що дає змогу державам ефективно протидіяти корупції, зокрема в службовій сфері. Водночас існують виклики, пов'язані з імплементацією цих норм, відмінностями у правових системах, обмеженою ефективністю міжнародного співробітництва у сфері розслідування корупційних злочинів та необхідністю захисту викривачів.

Україна як учасниця основних антикорупційних конвенцій активно працює над удосконаленням свого законодавства та практики у сфері запобігання корупції. Проте подальший прогрес залежить від належного виконання міжнародних рекомендацій, політичної волі, інституційної спроможності та підвищення рівня правосвідомості суспільства.

Ефективна реалізація міжнародно-правових засад запобігання корупції не лише сприятиме зниженню рівня корупції, а й зміцнить довіру громадян до державних інституцій, забезпечить стабільність правової системи та підвищить імідж держави на міжнародній арені.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text (дата звернення – 17.12.2024).

2. Бєлєвцова К. О., Кондратов Д. Ю. Міжнародно-правові стандарти протидії корупції: Міжнародна науково-практична конференція на тему «Особливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду.» (м. Харків, 2019). С. 25–29.

3. Про запобігання корупції: Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1700-18#n722 (дата звернення – 17.12.2024).

4. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції: міжнародний документ від 31.10.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c16#Text (дата звернення – 17.12.2024).

5. Перепелиця П. О., Юртаєва К. В. Імплементація положень конвенції ООН проти корупції в законодавство України про кримінальну відповідальність. Міжнародна науково-практична конференція на тему «Осо-

бливості застосування антикорупційного законодавства: від розслідування до вироку суду.» (м. Харків, 2019). С. 127–129.

6. Кримінальна конвенція про боротьбу з корупцією (ETS 173): міжнародний документ від 27.01.1999 № ETS173. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_101#Text (дата звернення – 17.12.2024).

7. Цивільна конвенція про боротьбу з корупцією: міжнародний документ від 04.11.1999 № ETS174. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_102#Text (дата звернення – 17.12.2024).

8. Желік М. Б. Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди: кримінально-правова характеристика. Дис. … канд. юр. наук. Львів, 2018. 258 с.

9. Комарницька М. О. Закордонний досвід законодавчої регламентації та практичних аспектів боротьби зі злочинами у сфері прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. 2020. Т. 31(70). № 3. С. 176–181.

10. Лебєдєва Т. О. Міжнародно-правові засади протидії корупційним правопорушенням. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. 2019. № 37. С. 82–84.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Івасюк В. В.
ЦІННІСНИЙ ЗРІЗ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ ТА СУСПІЛЬСТВА 3

Савченко О. М.
ВИНИКНЕННЯ ТА ПРОТИДІЯ КОРУПЦІЇ: ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ 9

Чубата М. В., Карпічков В. О.
ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВЦЯМИ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ ОСНОВ ФУНКЦІОНУВАННЯ МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА САМОВРЯДУВАННЯ ЗА ДОБИ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РР. 18

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО

Барвіненко В. Д.
ШТУЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ І ОРГАНИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ: МУНІЦИПАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В КОНТЕКСТІ РОЗРОБОК РАДИ ЄВРОПИ 27

Гедульянов В. Е.
ІМПІЧМЕНТ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ: СУЧАСНИЙ СТАН ТА ЗАВДАННЯ ДЛЯ НАСТУПНОГО ЕТАПУ КОНСТИТУЦІЙНОЇ РЕФОРМИ 33

Стратонов В. М.
ЕФЕКТИВНА СУДОВА ПРОЦЕДУРА В АСПЕКТІ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА 38

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Парфьонов Г. В.
ДОКУМЕНТУВАННЯ ДЕРЖАВНИМИ ТА ПРИВАТНИМИ ВИКОНАВЦЯМИ ЮРИДИЧНИХ ФАКТІВ ПОЗА ВИКОНАВЧИМ ПРОВАДЖЕННЯМ: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД 44

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Бутирська І. А.
ОСОБЛИВОСТІ ПРОВАДЖЕННЯ У СПРАВАХ ПРО НЕПЛАТОСПРОМОЖНІСТЬ ОКРЕМИХ КАТЕГОРІЙ ОСІБ 50

ТРУДОВЕ ПРАВО

Колб С. О.
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЗАХИСТУ ПЕРСОНАЛЬНИХ ДАНИХ ПРАЦІВНИКІВ: МІЖНАРОДНІ СТАНДАРТИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ 56

Малєнко О. В.
«ЗАКОННИЙ ІНТЕРЕС» ТА «СУБ'ЄКТИВНЕ ПРАВО»: СПІВВІДНОШЕННЯ КАТЕГОРІЙ 65

Павловський А. М.
ПРОБЛЕМНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТРУДОВОГО ЗАКОНОДАВСТВА ПІД ЧАС ВОЄННОГО СТАНУ 71

Скоробагатько А. В.
ДОТРИМАННЯ БЕЗПЕЧНИХ УМОВ ПРАЦІ МОРЯКІВ ЯК СКЛАДОВА МОРСЬКОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ 78

Яворська Н. О.
СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВИЙ ВПЛИВ РЕГУЛЮВАННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ 85

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

Бондар Д. В.
БЕЗПЕКА ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА: АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТА АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ ЗАСОБИ ЇХ ВИРІШЕННЯ 90

Галунько В. В., Лазарев А. А., Глобенко І. О., Галунько В. В.
ПРЕДМЕТ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ: КОНЦЕПТ ВУЗЬКОГО РОЗУМІННЯ 98

Дмитренко Е. С., Ільченко М. Г.
МІСЦЕ ПУБЛІЧНОГО ФІНАНСОВОГО КОНТРОЛЮ ТА ПРИМУСУ У МЕХАНІЗМІ ФІНАНСОВО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ОБІГУ КРИПТОВАЛЮТ В УКРАЇНІ 104

Макаров М. О.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ
АНТИКОРУПЦІЙНИХ ОБМЕЖЕНЬ В ДІЯЛЬНОСТІ СУДДІ..... 110

Максіменцев М. Г.
ПРОЦЕДУРНІ І АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАХОДІВ РЕСТРУКТУРИЗАЦІЇ
І ВІДНОВЛЕННЯ ПІДПРИЄМСТВ У СТАНІ НЕПЛАТОСПРОМОЖНОСТІ, ВБАЧАЮЧИ ІНТЕГРАЦІЮ
В ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ ПРАКТИК ЄС ЩОДО РЕГУЛЮВАННЯ БАНКРУТСТВА..... 118

Мандриченко Ж. В.
ДОСЛІДЖЕННЯ ЦІННОСТЕЙ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА УКРАЇНИ
В УМОВАХ РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ..... 125

Оксютенко К. В.
АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОРИСТАННЯ ТЕХНОЛОГІЇ ШТУЧНОГО
ІНТЕЛЕКТУ В ПРОЦЕСІ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ ЕЛЕКТРОННОГО УРЯДУВАННЯ..... 130

Приходько В. І.
ПОНЯТТЯ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ
У СФЕРІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В УКРАЇНІ..... 137

Розсоха С. С.
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НОТАРІАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ
В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО РОСІЙСЬКОГО ВТОРГНЕННЯ В УКРАЇНУ 143

Стефанчишен Р. В.
НАЦІОНАЛЬНА САМОІДЕНТИФІКАЦІЯ: ФОРМУВАННЯ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ВОЄННОГО СТАНУ..... 148

Федіна Н. В., Онишко О. Б., Чорномаз О. Б.
ВАЖЛИВІСТЬ ЗАСТОСУВАННЯ ПРЕВЕНТИВНИХ ЗАХОДІВ
НАЦІОНАЛЬНОЮ ПОЛІЦІЄЮ УКРАЇНИ ЩОДО ЗАПОБІГАННЯ ПРАВОПОРУШЕННЯМ..... 154

Шевчук М. О.
СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ЗАГРОЗИ В СФЕРІ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ ДЕРЖАВИ..... 160

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

Бараннік Р. В.
ВИНИКНЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ОЦІНОЧНІ ПОНЯТТЯ» В ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ ДОСВІДУ УКРАЇНИ І ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН..... 167

Бігунець І. М.
ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАХИСНИКА ЩОДО ОДЕРЖАННЯ ДОКАЗІВ
ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ МІЖНАРОДНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА 173

Геналь О. О.
ОБМАН У КОНСТРУКЦІЯХ СКЛАДІВ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ:
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД..... 179

Гладченко Д. М.
АНАЛІЗ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОЇ НОВЕЛИ ЗАКОНУ УКРАЇНИ ВІД 20.08.2024 Р.
№ 3902-IX – СПЕЦІАЛЬНОГО ВИДУ ЗВІЛЬНЕННЯ ОСІБ, ЩО ВПЕРШЕ ПІД ЧАС ДІЇ
ВОЄННОГО СТАНУ ВЧИНИЛИ ВІЙСЬКОВІ КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ,
ПЕРЕДБАЧЕНІ СТ. СТ. 407, 408 КК УКРАЇНИ, ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ..... 188

Гнатенко М. П.
СТАНОВИЩЕ УЙГУРІВ У КИТАЇ: ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЛЮДЯНОСТІ
ЯК ЗАСІБ «ПЕРЕВИХОВАННЯ»..... 196

Лавренюк В. А.
ІСТОРІЯ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТКУ КОМП'ЮТЕРНИХ ЗЛОЧИНІВ:
ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА ЗАРУБІЖНИЙ АНАЛІЗ..... 202

Орловська Н. А.
ЮРИДИЧНА ОСОБА ЯК СТОРОНА УГОДИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ..... 208

Шпіляревич В. В.
ПЕРЕХІД НА БІК ВОРОГА В ПЕРІОД ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ:
ТЕОРЕТИКО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОБ'ЄКТИВНОЇ СТОРОНИ СКЛАДУ
ДЕРЖАВНОЇ ЗРАДИ (Ч. 1 СТ. 111 КК УКРАЇНИ)..... 214

Юзікова Н. С., Курінна О. О.
ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА СЕКСУАЛЬНЕ НАСИЛЬСТВО ЩОДО ДІТЕЙ: ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ..... **221**

СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Демчук Т. І.
РОЛЬ АДВОКАТУРИ У ЗАХИСТІ ПРАВ ЗЕМЛЕВЛАСНИКІВ ТА ЗЕМЛЕКОРИСТУВАЧІВ: ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ТА ПРОБЛЕМИ ЗАСТОСУВАННЯ **228**

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО ТА ПРАВО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Блик Ю. О.
МІЖНАРОДНЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У СФЕРІ ПРИКОРДОННОГО КОНТРОЛЮ..... **234**

Драган О. В.
КОСМІЧНА БЕЗПЕКА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ..... **241**

Пушкар О. А.
МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ЗАПОБІГАННЯ ПРИЙНЯТТЮ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЮ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ СЛУЖБОВОЮ ОСОБОЮ..... **246**

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW

Ivasiuk V. V.
A VALUE-BASED VIEW OF THE LEGAL SYSTEM OF THE MODERN STATE AND SOCIETY..... 3

Savchenko O. M.
EMERGENCE AND COUNTERACTION OF CORRUPTION: HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS..... 9

Chubata M. V., Karpichkov V. O.
RESEARCH BY SCHOLARS ON THE LEGAL AND REGULATORY FOUNDATIONS
OF THE FUNCTIONING OF LOCAL AUTHORITIES AND SELF-GOVERNMENT
DURING THE UKRAINIAN REVOLUTION OF 1917–1921..... 18

CONSTITUTIONAL LAW

Barvinenko V. D.
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND LOCAL SELF-GOVERNMENT: MUNICIPAL RESEARCH
IN THE CONTEXT OF THE COUNCIL OF EUROPE'S DEVELOPMENTS..... 27

Hedulianov V. E.
IMPEACHMENT OF THE PRESIDENT OF UKRAINE:
CURRENT STATUS AND TASKS FOR THE NEXT STAGE OF CONSTITUTIONAL REFORM..... 33

Stratonov V. M.
EFFECTIVE JUDICIAL PROCEDURE IN THE ASPECT OF THE PRINCIPLE OF THE SUPREME LAW..... 38

CIVIL LAW AND PROCESS

Parfonov H. V.
DOCUMENTATION BY PUBLIC AND PRIVATE ENFORCEMENT AGENTS OF LEGAL FACTS OUTSIDE
EXECUTIVE PROCEEDINGS: EUROPEAN EXPERIENCE..... 44

COMMERCIAL LAW AND PROCESS

Butyrska I. A.
PECULIARITIES OF PROCEEDINGS IN INSOLVENCY CASES OF CERTAIN CATEGORIES OF PERSONS.. 50

LABOR LAW

Kolb S. O.
LEGAL REGULATION OF PERSONAL DATA PROTECTION OF EMPLOYEES:
INTERNATIONAL STANDARDS AND PROSPECTS FOR IMPROVEMENT IN UKRAINE..... 56

Malienko O. V.
“LEGITIMATE INTEREST” AND “SUBJECTIVE RIGHT”: CORRELATION OF CATEGORIES..... 65

Pavlovskyi A. M.
PROBLEM TRANSFORMATIONS OF LABOR LEGISLATION DURING MARTIAL LAW..... 71

Skorobahatko A. V.
ENSURING SAFE WORKING CONDITIONS FOR SEAFARERS
AS A PART OF THE STATE’S MARITIME SECURITY..... 78

Yavorska N. O.
SOCIO-LEGAL IMPACT OF REGULATING THE IMPLEMENTATION
OF THE SOCIAL FUNCTION OF THE STATE..... 85

ADMINISTRATIVE AND FINANCIAL LAW

Bondar D. V.
SAFETY OF LIFE IN THE INFORMATION SOCIETY:
CURRENT ISSUES AND LEGAL MEASURES FOR THEIR SOLUTION..... 90

Halunko V. V., Lazarev A. A., Hlobenko I. O., Halunko V. V.
THE SUBJECT OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE:
THE CONCEPT OF A NARROW UNDERSTANDING..... 98

Dmytrenko E. S., Ilchenko M. H.
THE ROLE OF PUBLIC FINANCIAL CONTROL AND COERCION IN THE MECHANISM
OF FINANCIAL AND LEGAL SECURITY OF CRYPTOCURRENCY CIRCULATION IN UKRAINE..... 104

Makarov M. O.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF ANTI-CORRUPTION RESTRICTIONS
IN THE ACTIVITIES OF A JUDGE..... 110

Maksimentsev M. H.
PROCEDURAL AND ADMINISTRATIVE-LEGAL ASPECTS
OF MEASURES FOR RESTRUCTURING AND RECOVERY OF INSOLVENT ENTERPRISES
CONSIDERING INTEGRATION OF EU PRACTICES ON BANKRUPTCY REGULATION
INTO UKRAINIAN LEGISLATION..... 118

Mandrychenko Zh. V.
STUDIES OF THE VALUES OF ADMINISTRATIVE LAW OF UKRAINE UNDER MARTIAL LAW..... 125

Oksiutenko K. V.
ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE
TECHNOLOGY IN THE PROCESS OF ORGANIZATION AND IMPLEMENTATION
OF ELECTRONIC GOVERNANCE..... 130

Prykhodko V. I.
THE CONCEPT OF PUBLIC ADMINISTRATION OF FORENSIC EXAMINATIONS IN THE FIELD
OF INTELLECTUAL PROPERTY IN UKRAINE..... 137

Rozsokha S. S.
THE ARTICLE REVEALS THAT THE LEGAL SUPPORT OF NOTARIAL ACTIVITIES
IN UKRAINE DURING MARTIAL LAW SERVES AS A KEY ELEMENT
IN MAINTAINING THE STABILITY OF LEGAL RELATIONS IN SOCIETY..... 143

Stefanchyshen R. V.
NATIONAL SELF-IDENTIFICATION: FORMATION UNDER THE LEGAL REGIME
OF MARTIAL LAW..... 148

Fedina N. V., Onyshko O. B., Chornomaz O. B.
THE IMPORTANCE OF THE APPLICATION OF PREVENTIVE MEASURES
BY THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN PREVENTING OFFENSES..... 154

Shevchuk M. O.
MODERN CHALLENGES AND THREATS IN THE FIELD OF STATE INFORMATION SECURITY..... 160

CRIMINAL LAW AND PROCESS

Barannik R. V.
THE EMERGENCE OF THE CATEGORY OF “EVALUATIVE CONCEPTS” IN LEGAL DOCTRINE:
A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE EXPERIENCE OF UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES..... 167

Bihunets I. M.
POWERS OF DEFENSE OFFICER TO OBTAIN EVIDENCE
DURING INTERNATIONAL COOPERATION..... 173

Henal O. O.
DECEPTION IN THE CONSTRUCTION OF COMPOSITIONS
OF CRIMINAL OFFENSES: THE EUROPEAN EXPERIENCE..... 179

Hladchenko D. M.
THE ANALYSIS OF THE CRIMINAL LAW NOVELTY OF THE LAW OF UKRAINE NO. 3902-IX
DATED 20.08.2024 – THE SPECIAL TYPE OF EXEMPTION FROM CRIMINAL LIABILITY
OF A PERSONS WHO HAVE COMMITTED MILITARY CRIMINAL OFFENCES
UNDER ARTICLES 407, 408 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE
FOR THE FIRST TIME DURING MARTIAL LAW..... 188

Hnatenko M. P.
THE SITUATION OF UYGHURS IN CHINA:
CRIMES AGAINST HUMANITY DISGUISED AS “RE-EDUCATION”..... 196

Lavreniuk V. A.
THE HISTORY OF THE EMERGENCE AND DEVELOPMENT
OF COMPUTER CRIMES: DOMESTIC AND FOREIGN ANALYSIS..... 202

Orlovska N. A.
LEGAL ENTITY AS A PARTY TO A TRANSACTION IN THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE..... 208

Shpiliarevych V. V.
TRANSITION TO THE ENEMY'S SIDE DURING THE PERIOD OF ARMED CONFLICT: THEORETICAL AND APPLIED ASPECTS OF THE CHARACTERISTICS OF THE OBJECTIVE SIDE OF THE COMPOSITION OF TREASON (PART 1 OF ARTICLE 111 OF THE CRIMINAL CODE OF UKRAINE)..... **214**

Yuzikova N. S., Kurinna O. O.
PECULIARITIES OF CRIMINAL LIABILITY FOR SEXUAL VIOLENCE AGAINST CHILDREN: THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS..... **221**

JUDICIARY, PROSECUTION AND ADVOCACY

Demchuk T. I.
THE ROLE OF THE BAR IN PROTECTING THE RIGHTS OF LANDOWNERS AND LAND USERS: LEGAL MECHANISMS AND PROBLEMS OF APPLICATION..... **228**

INTERNATIONAL LAW AND THE LAW OF THE EUROPEAN UNION

Blyk Yu. O.
INTERNATIONAL COOPERATION IN THE FIELD OF BORDER CONTROL..... **234**

Drahan O. V.
SPACE SECURITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION PROCESSES..... **241**

Pushkar O. A.
INTERNATIONAL LEGAL PRINCIPLES AGAINST THE ACCEPTANCE OF AN OFFICIAL OFFICER'S OFFICE..... **246**

Наукове видання

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ВІТЧИЗНЯНОЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

Науковий збірник

Випуск 6

Коректура – Н.В. Славогородська, Н.С. Ігнатова

Комп'ютерна верстка – В.Б. Гайдабрус

Підписано до друку: 20.12.2024.
Формат 60×84/8.
Обл.-вид. арк. 26,28, ум. друк. арк. 30,00.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Наклад 300 примірників. Замовлення № 0425/288.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефони: +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.